

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ГАЗІН ВОЛОДИМИР ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 94 (477):327 (470:438) «1654/1667» (043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА У СФЕРІ ГЕОПОЛІТИЧНИХ ІНТЕРЕСІВ РЕЧІ
ПОСПОЛИТОЇ, МОСКОВІЇ ТА КРИМУ В 1654–1667 рр.

Спеціальність 07. 00. 01 – Історія України

Подається на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ (підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий консультант Степанков Валерій Степанович, доктор історичних наук,
професор

Кам'янець-Подільський – 2019

АНОТАЦІЯ

Газін В. В. Українська держава у сфері геополітичних інтересів Речі Посполитої, Московії та Криму в 1654–1667 рр. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Кам'янець-Подільський, 2019.

У дисертації, на основі аналізу джерел та літератури, охарактеризовано політику Українського Гетьманату на забезпечення національних інтересів й збереження суверенітету Української держави в умовах геополітичної експансії з боку Речі Посполитої, Московської держави та Кримського ханства в 1654–1667 рр., проаналізовано генезу їхньої боротьби навколо вирішення на свою користь «українського питання», а також визначено вплив українського чинника на розвиток польсько-московсько-кримського протистояння за домінування в регіоні ЦСЄ.

Актуальність досліджуваної проблеми визначається тим, що, по-перше, без з'ясування місця Української держави в зовнішньополітичних процесах ЦСЄ, її ролі в ході боротьби за домінування в регіоні, що розгорілася в 1654–1667 рр., без аналізу дії як зовнішніх чинників на політичне життя України, так і впливу самого українського чинника на перебіг польсько-московсько-кримського протистояння, неможливо відтворити цілісну картину розвитку міждержавних відносин у регіоні, а також перебігу одного з ключових періодів Української національної революції XVII ст. По-друге, - необхідністю врахування історичного досвіду для вирішення сучасних проблем, які стоять перед Україною та які пов'язані з необхідністю захисту національних інтересів в умовах активних зовнішніх впливів, коли «українське питання» знову опинилося в епіцентрі міждержавних переговорів, обговорюються різні концепти, в яких, зокрема, присутні тези про можливість різноманітних територіальних змін України тощо, коли знову постало питання захисту національних інтересів та збереження суверенітету держави. Насамкінець, проблема становища та

розвитку Української держави в сфері геополітичних впливів Речі Посполитої, Московської держави та Кримського ханства в 1654–1667 рр. досі не була об'єктом спеціального дослідження, хоча окремі аспекти досліджуваної проблематики знайшли відображення в українській та зарубіжній історіографії. Зокрема, власне різні питання зовнішньої політики Українського Гетьманату часів Революції XVII ст. знайшли відображення в працях українських істориків М. Грушевського, В. Липинського, В. Смоля та В. Степанкова, В. Горобця, Т. Чухліба, Я. Федорука, російської дослідниці Т. Таїрової-Яковлевої та польського вченого А.-Б. Перналя; перебіг московсько-польських відносин (також і в сенсі протистояння навколо вирішення «українського питання») часів війни 1654–1667 рр. ґрунтовно вивчали польські вчені Л. Кубаля, З. Вуйцік, Я. Домбровській, П. Кроль, а також росіяни В. Галактіонов, Г. Санін, Б. Флоря; ролі Кримського ханства у військово-політичному протистоянні навколо України торкалися Д. Колодзейчик, А. Новосельській, Г. Санін; воєнні аспекти протистояння з домінування в ЦСЄ і, зокрема, розв'язання «українського питання» відображені в працях А. Бульвінського, Г. Сагановіча, А. Малова.

Виявлено, що для дослідження становища Української держави в сфері геополітичних впливів Речі Посполитої, Московської держави та Криму, а також місця та ролі «українського питання» в боротьбі за домінування в ЦСЄ в 1654–1667 рр. наявна велика та багатопланова джерельна база, яка містить матеріали посольських місій, переговорів повноважних послів, міжурядове та особисте листування, грамоти та універсали, частина яких знаходиться в архівосховищах та відділах рукописів бібліотек України, Росії та Польщі, а частина була опублікована. Також важливу інформацію нами було почерпнуто з наративних джерел (мемуари, хроніки та літописи), які не лише надають можливість простежити перебіг історичних подій, факти, а й з'ясувати ставлення до даних питань авторів, які є водночас виразниками думок певних соціальних груп. Загалом джерельна база є достатньо репрезентативною та дозволяє об'єктивно дослідити політику Українського Гетьманату на забезпечення національних

інтересів й збереження суверенітету в умовах геополітичної експансії Речі Посполитої, Московії та Криму в 1654–1667 рр.

У дисертації з'ясовано особливості становища Української держави в силовому полі «геополітичного трикутника», утвореного Річчю Посполитою Московією та Кримським ханством, за спиною якого стояла могутня Порта. Визначено експансіоністські плани Варшави, Москви та Бахчисараю стосовно України, активна реалізація яких розпочалася в першій половині 50-х рр. XVII ст. й органічно вплелася в розгортання польсько-московсько-кримського протистояння за домінування в ЦСЄ.

Для Речі Посполитої з вирішенням «українського питання» пов'язувалося саме її існування. Втрата східних (українських) територій стала для неї справжньою катастрофою, поставивши її на межу політичного та військового краху. За умов наростання московської загрози, для Варшави вкрай необхідним виявилось повернення під свою владу козацької України. Для Москви ж вага «українського питання» була пов'язана з планами здобуття кардинальної переваги над Річчю Посполитою й досягнення домінування в ЦСЄ. Україна також розглядалася як важливий елемент становлення «Третього Риму» – слов'янської православної імперії з центром у Москві. У Бахчисараї «українське питання» розглядалося в сенсі створення умов для збереження впливу Кримського ханства в регіоні. Досягнення цієї мети розглядалося через взаємне послаблення Москви та Варшави, а також посилення військово-політичної співпраці з Чигирином, аж до встановлення кримського протекторату над Військом Запорозьким. Загалом, ворогуючими сторонами Україна розглядалася в якості «золотого яблука», володіння яким забезпечувало вирішальну перевагу над супротивниками. З іншого боку, «українське питання» стало своєрідним «камнем спотикання», що тривалий час не давав змоги Москві та Варшаві досягнути мирної угоди. Водночас означилася тенденція поступового просування суперників до «компромісу» щодо України, який врешті-решт виявився у форматі її поділу.

Загострення боротьби навколо України, активні спроби суперників посилити там свої позиції, поставили український уряд перед проблемою відстоювання національних інтересів та збереження суверенітету Української держави.

У роботі проаналізовано хід та динаміку боротьби Українського Гетьманату в протидії імперській експансіоністській політиці Москви, Варшави та Бахчисараю в 1654–1667 рр., сформовано її періодизацію, виділено етапи, які різняться як змістом постановки української проблеми в геополітичних планах та діях керівництва Речі Посполитої, Московської держави та Кримського ханства, так і відповідними заходами українського уряду, спрямованими на нівелювання негативних для України зовнішньополітичних тенденцій. При цьому акцентується увага на дії українського чинника, що здійснював активний вплив на перебіг московсько-польсько-кримського протистояння й співвідношення сил між суперниками.

Перший етап тривав з січня-березня 1654 р., до початку 1656 р., упродовж якого Москва намагалася використати мілітарний потенціал Війська Запорозького для вирішення своїх стратегічних завдань у Білорусі та Литві. Варшава та Бахчисарай, своєю чергою, прагнули зруйнувати українсько-московський військово-політичний союз, що склався в 1654 р. Через фактичне ігнорування московським керівництвом інтересів козацької України, коли, зосередившись на військовій кампанії у ВКЛ, Москва проігнорувала небезпеку для України з боку польських та кримських військ, що вилилося у катастрофу Брацлавщини восени 1654 – на початку 1655 р. Водночас, саме в цей час в Москві означили плани ревізії угоди 1654 р., спрямовані на посилення позицій царського уряду в Україні.

З початку 1656 р. до осені 1658 рр. тривав віленський переговорний процес, у перебігу якого між Москвою та Варшавою гостро постало «українське питання». Фактично від його вирішення залежало укладення мирного договору. Хоча сторони декларували саме свої права на українські землі, важливим моментом стало означення самої можливості дискусій навколо цього питання та

досягнення компромісу. Як варіант вирішення суперечки навколо України слід розглядати домовленість щодо передачі польської корони Романовим після смерті Яна Казімежа (в межах однієї держави українська проблема сама собою відпадала). Власне укладення Віленського договору, недопущення українських послів до самих переговорів та спроби Москви здійснити ревізію угоди 1654 р. створило напругу в стосунках Чигирин та Москви. Водночас це давало надію керівництву Речі Посполитої на повернення українських земель через порозуміння з Чигирином і без передачі корони московському царю. Також це створило передумови для активізації української політики з боку кримського керівництва

У 1658–1660 рр. тривала запекла боротьба між Варшавою та Москвою за Україну, перебіг якої, значною мірою, визначався саме позицією останньої, а також розвитком українсько-кримських відносин. Ключовими подіями виступили Гадяцький та Переяславський договори 1658 та 1659 рр., а також Чуднівська кампанія та укладення Слободищенського трактату 1660 р. Урешті-решт сформувалися передумови для розколу Української держави, коли правобережна та лівобережна її частини опинилися в сфері політичних впливів Речі Посполитої та Московського царства. Водночас взаємне послаблення Москви та Варшави створили умови для активізації зусиль Кримського ханства з метою посилення свого впливу в Україні.

Модифікацією політики Москви в першій половині 60-х рр. XVII ст. стало висунення в якості основи для замирення з Польщею ідеї поділу козацької України по Дніпру, яка однак на цьому етапі була відкинута керівництвом Речі Посполитої. У Варшаві вдаються до радикальної спроби вирішення «українського питання» шляхом масштабної військової кампанії. Однак її провал та послаблення позицій польського керівництва на Правобережжі у результаті спалаху антипольського народного повстання створили умови для відновлення московсько-польських мирних переговорів. Одним з факторів, що визначав їх перебіг, стало посилення позицій в Правобережній Україні Кримського ханства.

У 1665 – січні 1667 рр. тривалі переговори завершилися в Андрусові «порозумінням», що виразилося у поділі України між Річчю Посполитою та Московським царством. Його визрівання відбулося на фоні зростаючої загрози, як для Варшави, так і для Москви, з боку Криму, який активізує зусилля в напрямку встановлення свого протекторату над Військом Запорозьким. Тут спрацювала також патова ситуація у польсько-московській війні. Обидві сторони були виснажені й далекі від перемоги. Результат фіксувався як нічийний. Як показала майбутня історія – тимчасовий.

У процесі дослідження з'ясовано перебіг московсько-польських мирних переговорів у сенсі розв'язання «українського питання». Визначено, що саме питання, які стосувалися українських земель, викликали найбільшу суперечку між повноважними послами обох держав, ставши своєрідним «каменем спотикання» на шляху досягнення московсько-польського миру. Водночас, сторони, починаючи з 1656 р. поступово просувалися до розуміння необхідності і можливості компромісу в «українському питанні», який став реальністю після провалу спроби Варшави шляхом масштабної військової кампанії вирішити долю протистояння з Москвою у 1663–1664 рр. Саме після цього Річ Посполита та Московська держава розпочали останній раунд переговорів, який і завершився укладенням Андрусівської угоди.

Проаналізовано роль самого українського фактора (політика Чигирин та позиції сторін в самій козацькій Україні) у сенсі московсько-польського протистояння. З'ясовано, що гострота «українського питання» часто залежала від політики самого гетьманського уряду, його політичних комбінацій та військових акцій. Цей вплив проявився вже на самому початку московсько-польського конфлікту. Саме рішення Земського Собору від 11 жовтня 1653 р. про прийняття Війська Запорозького під «високу царську руку» й стало своєрідним «переходом Рубікону» у стосунках Московії з Річчю Посполитою, яке відкрило шлях до війни.

У роботі проаналізовано суть та особливості формування різних підходів до вирішення «українського питання» як в середовищі керівництва Речі

Посполитої, так і оточення московського царя. Серед річпосполитської верхівки окремі позиції означили коронна та литовська шляхта, партії «війни» та «миру» в середовищі керівництва Корони. Серед оточення московського царя також не було єдності стосовно перспектив розвитку московсько-польсько-українських стосунків. Зокрема, різнилися позиції Афанасія Ордіна-Нащокіна та групи Артамона Матвєєва й Нікити Одоєвського. Найбільш повного обґрунтування отримала концепція Ордіна-Нащокіна, що базувалася на ідеї необхідності поділу України, як головної передумови утворення союзу Москви та Варшави, спрямованого проти Швеції, з одного боку, та Османської імперії – з іншого.

Досліджено вплив на розвиток московсько-польських стосунків у контексті вирішення «українського питання» політики інших держав, задіяних в політичних процесах ЦСЄ, насамперед Кримського ханства. Як союзник Речі Посполитої, Крим був безпосередньо зацікавлений в результатах московсько-польського протистояння. У Варшаві змушені були узгоджувати з Бахчисараєм як військові акції, так і дипломатичні кроки. Водночас ханат здійснював власну політику щодо України, метою якої було встановлення свого протекторату над Військом Запорозьким. Саме загроза українсько-кримського зближення, що несло безпосередню загрозу інтересам як Польщі, так і Московії, створювала ґрунт для їхнього порозуміння та вирішення «українського питання» на основі компромісу.

Насамкінець, у роботі проаналізовано чинники, які врешті призвели до досягнення «порозуміння» між Москвою та Варшавою, що вилилося в укладення Андрусівської угоди 1667 р. на основі поділу України між Річчю Посполитою та Московською державою. У цьому сенсі виділено наступні фактори: досягнення воєнного паритету, коли жодна зі сторін не була спроможна вирішити долю протистояння на свою користь шляхом досягнення остаточної перемоги над супротивником (провал військової кампанії Яна Казімежа у Лівобережній Україні в 1663–1664 рр. та відповідно невдала спроба Москви встановити контроль над Правобережжям, скориставшись антипольським повстанням в 1664–1665 рр.); розуміння спільної загрози з боку Криму, за яким стояла

Османська імперія, що диктувало необхідність створення московсько-польського військово-політичного союзу (глибока стурбованість зусиллями Криму щодо встановлення свого протекторату над Військом Запорозьким); переконання, що лише спільними зусиллями Москва і Варшава зможуть приборкати непокірну козацьку Україну з її прагненнями державного суверенітету, постійними спробами грати на протиріччях між Москвою та Варшавою та розвивати полівасалітетні стосунки, залучаючи до конфлікту інші держави регіону, створюючи цим сприятливі умови для реалізації української державної ідеї.

Ключові слова: Українська держава, «українське питання», Військо Запорозьке, Річ Посполита, Московська держава, Кримське ханство, Центрально-Східна Європа, московсько-польська війна 1654–1667 рр., міждержавні відносини, мирні переговори.

SUMMARY

Hazin V.V. The Ukrainian State in the Field of Geopolitical Interests of the Polish-Lithuanian Commonwealth, the Moscow State and Crimea in 1654–1667 - Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Historical Sciences in speciality 07.00.01 – History of Ukraine. – Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, Kamianets-Podilskyi, 2019.

The dissertation, based on the analysis of sources and literature, describes the policy of the Ukrainian Hetmanate to ensure national interests and preserve the sovereignty of the Ukrainian state in terms of geopolitical expansion by the Polish-Lithuanian Commonwealth, the Moscow State and the Crimean Khanate in 1654–1667., the genesis of their struggle around the decision in favor of the "Ukrainian issue" was analyzed, as well as the influence of the Ukrainian factor on the development of the Polish-Moscow-Crimean confrontation for domination in the CEE region.

The urgency of the problem under study is determined by the fact that, first, without finding out the place of the Ukrainian state in the foreign policy processes of the CEE, its role in the struggle for domination in the region that flared up in 1654–1667, without analyzing the action as external factors on the political life of Ukraine, as well as the influence of the Ukrainian factor on the course of the Polish-Moscow-Crimean confrontation, it is impossible to reproduce a holistic picture of the development of interstate relations in the region, as well as the course of one of the key periods of the Ukrainian national revolution of XVII century. Secondly, the need to take into account historical experience in order to solve contemporary problems facing Ukraine, which are connected with the need to protect national interests in the context of active external influences, when the "Ukrainian issue" is again at the epicentre of interstate negotiations, different concepts are discussed, in which, in particular, there are theses on the possibility of various territorial changes of Ukraine, etc., when again the question of protection of national interests and preservation of the sovereignty of the state arose. Finally, the problem of the position and development of the Ukrainian

state in the field of geopolitical influences of the Polish-Lithuanian Commonwealth, the Moscow State and the Crimean Khanate in 1654-1667 was not the subject of special study, although some aspects of the investigated issues were reflected in Ukrainian and foreign historiography. In particular, the various foreign policy issues of the Ukrainian Hetmanate of the times of the Revolution of the XVII century were reflected in the works of Ukrainian historians M. Hrushevskiy, V. Lipynskiy, V. Smoily and V. Stepankov, V. Gorobets, T. Chukhlib, Y. Fedoruk, the Russian researcher T. Tairova-Yakovleva, and the Polish scientist A.-B. Pernaly; the course of Moscow-Polish relations (also in the sense of confrontation over the solution of the "Ukrainian issue") during the war of 1654-1667 were deeply studied by Polish scientists L. Kubal, Z. Wuytsik, Y. Dombrovsky, P. Kroll, and also Russians V. Halactionov, G. Sanin, B. Flora; the role of the Crimean Khanate in the military-political confrontation around Ukraine was touched upon by D. Kolodzeichik, A. Novoselsky, and G. Sanin; the military aspects of confrontation over the dominance of the CEE and, in particular, the resolution of the "Ukrainian issue" is reflected in the works of A. Bulvinsky, G. Saganovich, A. Malov.

It is revealed that to study the position of the Ukrainian state in the field of geopolitical influences of the Polish-Lithuanian Commonwealth, the Moscow State and Crimea, as well as the place and role of the "Ukrainian issue" in the struggle for domination in CEE in 1654-1667 there is a large and multifaceted source base containing materials of ambassadorial missions, negotiations of plenipotentiary ambassadors, intergovernmental and personal correspondence, diplomas and universals, some of which are in the archives and departments of the manuscripts of the libraries of Ukraine, Russia and Poland, and some of them have been published. We also extracted important information from narrative sources (memoirs and chronicles) that not only provide an opportunity to trace the course of historical events, facts but also to clarify the views of authors about issues that are at the same time expressing the views of certain social groups. On the whole, the source base is sufficiently representative and allows an objective study of the policy of the Ukrainian Hetmanate to ensure national interests and preserve sovereignty in the conditions of

geopolitical expansion of the Polish-Lithuanian Commonwealth, the Moscow State and Crimea in 1654-1667.

The dissertation deals with the peculiarities of the Ukrainian state in the force field of the "geopolitical triangle" formed by the Polish-Lithuanian Commonwealth of the Moscow State and the Crimean Khanate, behind which stood the mighty Port. The expansionist plans of Warsaw, Moscow and Bakhchisarai for Ukraine, whose active implementation began in the first half of the 1650s, were identified and organically became involved in the deployment of the Polish-Moscow-Crimean confrontation for domination in CEE.

For the Polish-Lithuanian Commonwealth, its existence was connected with the decision of the "Ukrainian issue". The loss of eastern (Ukrainian) territories was a real disaster for it, putting the country on the brink of political and military collapse. With the rise of the Moscow threat, it was crucial for Warsaw to return to its power Cossack Ukraine. For Moscow, however, the weight of the "Ukrainian issue" was linked to plans of gaining a radical advantage over the Polish-Lithuanian Commonwealth and gain dominance in the CEE. Ukraine was also seen as an important element in the formation of the "Third Rome", a Slavic Orthodox empire centred in Moscow. In Bakhchisarai, the "Ukrainian issue" was considered in the sense of creating conditions for preserving the influence of the Crimean Khanate in the region. The achievement of this goal was considered through the mutual weakening of Moscow and Warsaw, as well as the intensification of military-political cooperation with Chyhyryn, until the establishment of a Crimean protectorate over the Zaporizhian Army. In general, Ukraine was regarded by the warring parties as a "golden apple", the possession of which secured a decisive advantage over the adversaries. On the other hand, the "Ukrainian issue" became a kind of "stumbling block" that for a long time did not allow Moscow and Warsaw to reach a peace agreement. At the same time, there was a tendency of gradual advancement of rivals towards a "compromise" on Ukraine, which eventually appeared in the format of its division.

The intensification of the struggle around Ukraine, the active attempts of the rivals to strengthen their positions there, putting the Ukrainian government in front of

the problem of defending national interests and preserving the sovereignty of the Ukrainian state.

The work analyzes the course and dynamics of the struggle of the Ukrainian Hetmanate in counteracting the imperial expansionist policies of Moscow, Warsaw and Bakhchisaray in 1654-1667, its periodization is formed, the stages are distinguished, which differ in the content of the statement of the Ukrainian issue in the geopolitical plans and actions of the leadership of the Polish-Lithuanian Commonwealth, the Moscow State and the Crimean Khanate, as well as the corresponding measures of the Ukrainian government aimed at eliminating negative foreign policy tendencies for Ukraine. At the same time, attention is paid to the actions of the Ukrainian factor, which made an active influence on the course of the Moscow-Polish-Crimean confrontation and the balance of power between the rivals.

The first phase lasted from January to March 1654, to the beginning of 1656, during which Moscow tried to use the military potential of the Zaporizhia Forces to solve its strategic tasks in Belarus and Lithuania, while Warsaw and Bakhchisaray, in its turn, sought to destroy the Ukrainian-Moscow military-political alliance that emerged in 1654. Due to the fact that the Moscow leadership ignored the interests of Cossack Ukraine, when, focusing on the military campaign in the GDL (Grand Duchy of Lithuania), Moscow ignored the danger to Ukraine from the Polish and Crimean troops, which resulted in the catastrophe in Bratslavshchina in the autumn of 1654 - early 1655. At the same time in Moscow the plans for the revision of the agreement of 1654, aimed at strengthening the position of the royal government in Ukraine, were indicated.

From the beginning of 1656 until the autumn of 1658, the Wilensky negotiation process continued, during which the "Ukrainian Issue" arose sharply between Moscow and Warsaw. In fact, the conclusion of a peace treaty depended on its decision. Although the parties declared their rights to Ukrainian lands, an important point was the determination of the very possibility of discussions on this issue and the achievement of a compromise. As an option to resolve the dispute around Ukraine, it is necessary to consider an agreement on the transfer of the Romanian crown to

Romanov after the death of Jan Kazimierz (within the limits of one state, the Ukrainian problem itself disappeared). Actually, the conclusion of the Wilna Treaty, the inadmissibility of Ukrainian ambassadors to the talks itself and Moscow's attempt to revise the agreement in 1654 created tensions in relations between Chyhyryn and Moscow. At the same time, it gave hope to the leadership of the Polish-Lithuanian Commonwealth for the return of Ukrainian lands through mutual understanding with Chyhyryn and without the transfer of the crown to the Tsar of Moscow. It also created the preconditions for the activation of Ukrainian policy by the Crimean leadership.

In 1658-1660 there was a fierce struggle between Warsaw and Moscow for Ukraine, the course of which, to a large extent, was determined by the position of the latter as well as the development of Ukrainian-Crimean relations. The key events were the Hadyatskiy and Pereyaslav Treaties of 1658 and 1659, as well as the Chudniv campaign and the Slobodischensky treatise that was signed in 1660. In the end, prerequisites for the split of the Ukrainian state were formed when the right bank and left-bank parts of it were in the sphere of the political influence of the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Moscow State. At the same time, the mutual weakening of Moscow and Warsaw created the conditions for intensifying the efforts of the Crimean Khanate in order to strengthen their influence in Ukraine.

Modification of Moscow's policy in the first half of the 1660s was nominated as the basis for reconciling Poland with the idea of separation of Cossack Ukraine along the Dnipro River, which, however, at this stage was rejected by the leadership of the Polish-Lithuanian Commonwealth. Warsaw is embarking on a radical attempt to resolve the "Ukrainian issue" through a large-scale military campaign. However, its failure and the weakening of the position of the Polish leadership on the Right Bank in the wake of the outbreak of the anti-Polish popular uprising created the conditions for the resumption of the Moscow-Polish peace talks. One of the factors that determined their course was the strengthening of positions in the Right-Bank Ukraine of the Crimean Khanate.

In 1665 - January 1667, the long negotiations ended in Andrusov with "understanding", which was expressed in the division of Ukraine between the Polish-

Lithuanian Commonwealth and the Moscow State. Its maturation took place against the backdrop of an increasing threat, both for Warsaw and for Moscow, from the Crimea, which activates efforts to establish its protectorate over the Zaporizhia Forces. The hopeless situation in the Polish-Moscow war also made an influence. Both sides were exhausted and far from victory. The result was recorded as a draw. As the future story showed, it was temporary.

In the course of the study, the course of Moscow-Poland peace talks in the sense of solving the "Ukrainian Issue" was clarified. It was determined that the issues concerning the Ukrainian lands caused the greatest controversy between the plenipotentiary ambassadors of both countries, becoming a kind of "stumbling block" on the way to achieving the Moscow-Polish peace. At the same time, the parties, beginning with 1656, gradually moved towards understanding the necessity and the possibility of a compromise in the "Ukrainian Issue", which became a reality after the failure of Warsaw's attempt to resolve the fate of the confrontation with Moscow in 1663-1664 through a large-scale military campaign. It was after this the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Moscow state began the last round of negotiations, which ended up with the conclusion of the Andrusivskyi agreement.

The role of the Ukrainian factor (Chyhyryn's policy and the positions of the parties in the Cossack Ukraine itself) in the sense of the Moscow-Polish confrontation is analyzed. It was found that the acuteness of the "Ukrainian Issue" often depended on the policy of the hetman's government, its political combinations and military actions. This influence has already manifested itself at the very beginning of the Moscow-Poland conflict. It was the decision of the Zemskyi Sobor of October 11, 1653, to accept the Zaporizhia Forces under the "high royal hand" and became a kind of "transition of the Rubicon" in the relations between Moscow and the Polish-Lithuanian Commonwealth, which opened the way to the war.

The thesis analyzes the essence and peculiarities of the formation of different approaches to the solution of the "Ukrainian Issue" both within the leadership of the Polish-Lithuanian Commonwealth and the surroundings of the Moscow Tsar. Among the Commonwealth leaders, the Crown and Lithuanian gentry, the parties of the "war"

and "peace" within the leadership of the Crown marked separate positions. There was also no unity among the Moscow Tsar's surroundings regarding the prospects for the development of Moscow-Poland-Ukraine relations. In particular, the positions of Afanasiia Ordina-Nashchokina and the group of Artamon Matveev and Nikity Odoyevskiy differed. The concept of Afanasiia Ordina-Nashchokina, based on the idea of the necessity of separation of Ukraine, as the main prerequisite for the formation of the Union of Moscow and Warsaw, directed against Sweden, on the one hand, and the Ottoman Empire, on the other, had the most complete justification.

The influence on the development of Moscow-Poland relations in the context of solving the "Ukrainian Issue" of the policies of other states involved in the political processes of the CEE (Central Eastern Europe), primarily the Crimean Khanate, has been investigated. As an ally of the Commonwealth, Crimea was directly interested in the results of the Moscow-Polish confrontation. In Warsaw, it was compelled to coordinate with Bakhchisarai both military actions and diplomatic steps. At the same time, the khanate carried out its own policy towards Ukraine, whose goal was to establish its protectorate over the Zaporizhia Forces. The threat of Ukrainian-Crimean rapprochement, which directly threatened the interests of both Poland and Moscow, created the ground for their understanding and settlement of the "Ukrainian Issue" on the basis of a compromise.

Finally, the thesis analyzes the factors that ultimately led to an "understanding" between Moscow and Warsaw, which resulted in the conclusion of the Andrusivkyi Agreement in 1667, on the basis of the division of Ukraine between the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Moscow State. In this sense, the following are highlighted: the achievement of military parity, when neither party was able to resolve the fate of confrontation in its favor by achieving a final victory over the enemy (the failure of Jan Kazimierz's military campaign in the Left-Bank Ukraine in 1663–1664 and, accordingly, Moscow's failed attempt to establish control of the Right Bank by taking advantage of the anti-Polish uprising in 1664–1665.); an understanding of the common threat posed by the Crimea, behind the Ottoman Empire, which dictated the need for a Moscow-Poland military-political alliance (deep concern over Crimea's

efforts to establish its protectorate over the Zaporozhian Army); the conviction that only joint efforts of Moscow and Warsaw will be able to curb the rebellious Cossack Ukraine with its aspirations for state sovereignty, constant attempts to play the contradictions between Moscow and Warsaw, and to develop polyvalent relations, involving other states of the region in the conflict, creating favorable conditions for the implementation of the Ukrainian state idea.

Keywords: Ukrainian State, "Ukrainian Issue", Zaporizhia Forces, Polish-Lithuanian Commonwealth, Moscow State, Crimean Khanate, Central Eastern Europe, Moscow-Poland War 1654–1667, interstate relations, peace negotiations.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Монографія

1. Газін В. В. Між Москвою та Варшавою: «українське питання» в 1654–1667 рр. : монографія / наук. ред. – проф. В. С. Степанков. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2019. 372 с.

Гуржій О. Актуальне дослідження з історії України та міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі середини XVII ст. Рецензія на книгу: Газін Володимир. «Між Москвою та Варшавою. «Українське питання» у 1654–1667 рр.» Монографія. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2019. 372 с. // *ЕМІНАК: науковий щоквартальник*, (3(27). URL : [https://doi.org/10.33782/eminak2019.3\(27\).329](https://doi.org/10.33782/eminak2019.3(27).329)

Смагін І. І. Рецензія на монографію: Газін В. В. Між Москвою та Варшавою. «Українське питання» у 1654–1667 рр. / наук. ред. – проф. В. С. Степанков. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня Рута», 2019. 372 с. // *Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр./[редкол.: В. М. Вашкевич (гол. ред.), В. П. Андрущенко, В. Г. Акоюн та ін.]*. Київ: вид-во «Гілея», 2019. Вип. 148 (9). Ч. 1. *Історичні науки*. С. 112–115.

Публікації у наукових фахових виданнях:

2. Газін В. Причини походу польських військ у Лівобережну Україну в 1663–1664 рр. // *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки* / [ред. кол.: М. Г. Кукурудзяк (відп. ред.), Л. В. Баженов, І. С. Винокур та ін.]. Кам'янець-Подільський, 1997. Т. 1 (3). С. 299–303.

3. Газін В. Похід польських військ Яна Казимира на Лівобережну Україну у 1663–1664 рр. : причини провалу // *Наукові праці Кам'янець-Подільського*

державного педагогічного університету: *Історичні науки*. Київ, 1999. Т. 3 (5). С. 60–69.

4. Газін В. В. Крим – Україна: політичні стосунки періоду гетьманування Павла Тетері (1663–1665 рр.) // *Укр. іст. журн.* 2001. № 1. С. 62–73.

5. Газін В. В. На шляху до Андрусова : Україна між Польщею й Росією в першій половині 60-х рр. XVII ст. // *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки* / [ред. кол.: В. А. Смолій (відп. ред.), Л. В. Баженов, І. С. Винокур та ін.]. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2001. Т. 6 (8). С. 112–129.

6. Газін В. «Місія Тетері». До питання про підготовку підписання Гадяцької угоди 1658 року між Україною та Річчю Посполитою // *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки* / [ред. кол.: В. А. Смолій (відп. ред.), Л. В. Баженов, І. С. Винокур та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, інф.-вид. відділ, 2003. Т. 11. С. 70–78.

7. Газін В. В. Український гетьманат наприкінці 50-х – в першій половині 60-х рр. XVII ст. Боротьба навколо питання про суть та прерогативи гетьманської влади // *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки* / [ред. кол.: В. А. Смолій (відп. ред.), Л. В. Баженов, І. С. Винокур та ін.]. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2004. Т. 13. С. 49–61.

8. Газін В. В. Московська дипломатія в 1654–1656 рр.: намагання легітимізувати Українсько-московську угоду // *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки* / [ред. кол.: В. А. Смолій (відп. ред.), Л. В. Баженов, І. С. Винокур та ін.]. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2005. Т. 15 : *На пошану професора Л. В. Баженова*. С. 43–51.

9. Газін В. В. Питання визнання нових геополітичних реалій у Центрально-Східній Європі в московсько-австрійських стосунках др. пол. 50-х рр. XVII ст. // *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки* / [ред. кол.: В. С. Степанков (відп. ред.), В. А. Смолій, Л. В. Баженов та

ін.]. *Кам'янець-Подільський* : Оіюм, 2006. Т. 16: На пошану проф. А. О. Копилова. С. 324–329.

10. Газін В. В. Зовнішня політика Московської держави напередодні та з початком російсько-польської війни 1654–1667 рр. // *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: Історичні науки* / [ред. кол.: В. Степанков (відп. ред.), В. Смолій, Л. Баженов та ін.]. *Кам'янець-Подільський* : Оіюм, 2008. Т. 18: На пошану професора В. С. Степанкова. С. 392–401.

11. Газін В. В. Яким Сомко : На шляху до гетьманської булави (політичний портрет діяча періоду руїни Української козацької держави) // *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки* / [ред. кол.: В. С. Степанков (відп. ред.), Л. В. Баженов, В. П. Газін та ін.]. *Кам'янець-Подільський* : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2008. Вип. 1. С. 44–53.

12. Газін В. В. «Боротьба за Крим»: Бахчисарайські дипломатичні комбінації Варшави, Москви та Чигирини напередодні та з початком російсько-польської війни 1654–1667 рр. // *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки* / [ред. кол.: В. С. Степанков (відп. ред.), В. А. Смолій, Л. В. Баженов та ін.]. *Кам'янець-Подільський* : Оіюм, 2009. Т. 19 : На пошану академіка В. А. Смолія. С. 33–44.

13. Газін В. В. «Українське питання» в контексті політичної боротьби в Центрально-Східній Європі в середині XVII ст. // *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки* / [ред. кол.: В. С. Степанков (відп. ред.), С. А. Копилов, А. Б. Задорожнюк та ін.]. *Кам'янець-Подільський* : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2009. Вип. 2. С. 222–237.

14. Газін В. Литовська еліта між Швецією, Московською державою, Польщею та козацькою Україною в середині 50-х рр. XVII ст. // *Ukraina Lithuanica* : студії з історії Великого князівства Литовського / [ред. кол.: М. Котляр (гол. ред.), А. Блануца, Д. Ващук та ін.]. Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2009. Т. 1. С. 106–120.

15. Газін В. Вільно 1656 р. : «українське питання» в російсько-польських переговорах // *Україна крізь віки : Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля / [відп. ред. акад. НАН України О. Онищенко]. Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2010. С. 428–446.*

16. Газін В. В. Польська корона для Романових: московські дипломатичні комбінації в поствіленський період (кінець 1656 – серпень 1657 р.) // *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [ред. кол.: В. С. Степанков (відп. ред.), С. А. Копилов, А. Г. Філінюк та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2010. Вип. 3 : До 20-річчя кафедри історії України. С. 415–423.*

17. Газін В. В. Обриси Андрусова: «українське питання» під час дипломатичної місії А. Ордин-Нащокіна у Львові в березні – квітні 1663 р. // *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки / [ред. кол.: В. С. Степанков (відп. ред.), В. А. Смолій, Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2010. Т. 20 : На пошану професора І. В. Рибачка. С. 410–425.*

18. Газін В. Російсько-польські переговори 1664 р. в Дуровичах: вплив українського чинника на перебіг політичного діалогу Москви та Варшави // *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [ред. кол.: В. С. Степанков (відп. ред.), С. А. Копилов, А. Г. Філінюк та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. Вип. 4. На пошану професора А. О. Копилова. С. 541–555.*

19. Газін В. В. «Українське питання» в політичному концепті А. Ордин-Нащокіна // *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки / [ред. кол.: В. С. Степанков (відп. ред.), В. А. Смолій, Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2011. Т. 21: На пошану професора О. М. Завальнюка. С. 205–217.*

20. Газін В. В. «Переяславська наступальна операція»: московська політика стосовно козацької України в 1654–1659 рр. // *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки /*

[ред. кол.: В. С. Степанков (відп. ред.), В. А. Смолій, Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2012. Т. 22 : На пошану професора П. Ф. Лаптіна. С. 246–264.

21. Газін В. Литовський чинник у військово-політичному протистоянні між Польщею та Московською державою у 1654–1667 рр. // *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського* / [ред. кол.: М. Котляр (гол. ред.), А. Блануца, Д. Ващук та ін.]. Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2013. Т. II. С. 162–176.

22. Газін В. В. Російсько-польська дипломатія 1654–1667 рр. : етапи та місце «українського питання» // *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки* / [ред. кол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.), С. А. Копилов, С. В. Олійник та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2014. Вип. 7 : На пошану академіка П. Т. Тронька (до 100-річчя від дня народження). С. 504–511.

23. Газін В. В. Політика Москви стосовно козацької України в постпереляславський період: започаткування гібридної війни як засобу реалізації російської імперської ідеї // *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки* / [ред. кол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.), С. А. Копилов, С. В. Олійник та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. Вип. 8 : До 25-річчя створення кафедри історії України. С. 144–156.

24. Газін В. В. Між Москвою та Варшавою: Вінцент Корвін-Госевській як образ литовської еліти в умовах російсько-польської війни 1654–1667 рр. // *Ukraina Lithuanica : студії з історії Великого князівства Литовського* / [ред. кол.: М. Котляр (гол. ред.), А. Блануца, Д. Ващук та ін.]. Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2015. Т. III. С. 160–168.

25. Газін В. В. Щоденник Кипріана Павла Бжостовського, як джерело з історії московсько-польських мирних переговорів у Вільно 1656 р. // *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки* / [ред. кол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.), С. А. Копилов,

С. В. Олійник та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2016. Вип. 9. С. 35–41.

26. Газін В. В. Литовська верхівка та «українське питання»: політика шляхетсько-магнатських кіл ВКЛ стосовно козацької України в умовах московсько-польської війни 1654–1667 рр. // *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського* / [ред. кол.: М. Котляр (гол. ред.), А. Блануца, Д. Ващук та ін.]. Київ : Ін-т історії України НАНУ; Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2017. Т.4 : На пошану Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 85-річчя. С. 73-80.

27. Газін В. В. Крах Гадяча : до питання про причини провалу проекту утворення Речі Посполитої трьох народів (до 360-річниці Гадяцької угоди) // *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки* / [ред. кол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.), С. А. Копилов, С. В. Олійник та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2018. Вип. 11 : До 100-річчя від заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. С. 137–147.

Публікації у зарубіжних виданнях та виданнях, уведених до міжнародних наукометричних баз:

28. Газін В. Кримський Ханат між Москвою, Варшавою та Чигирином: участь Бахчисараю у військово-політичному протистоянні в Центрально-Східній Європі в середині 50-х рр. XVII ст. // *Regiones euksinum spectantes. Stosunki kulturowe, etniczne i religijne na przestrzeni dziejów* / [pod red. Ł. Gędlka, T. Krzyżowskiego, M. Michalskiego]. Kraków : Un-t Papieski Jana Pawła II w Krakowe. Wydawnictwo Naukowe, 2012. S. 273–288.

29. Газін В. В. Вільно-2: російсько-польські переговори 1658 р. та вплив українського чинника // *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки* / [ред. кол.: В. Степанков (відп. ред.), В. Смолій, Л. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2014. Т. 24 : На пошану академіка В. А. Смолія. С. 121–138.

30. Газін В. В. На шляху до Гадяча. У геополітичному трикутнику: Чигирин – Москва – Варшава // *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки* / [ред. кол.: В. Степанков (відп. ред.), В. Смолій, Л. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня Рута», 2015. Т. 25 : На пошану професора І. С. Винокура. С. 189–203.

31. Газін В. В. Прихід до влади та політика Петра Дорошенка як один з чинників московсько-польського «порозуміння» 1667 р. // *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки* / [ред. кол.: В. Степанков (відп. ред.), В. Смолій, Л. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня Рута», 2016. Т. 26 : На пошану професора А. О. Копилова. С. 241–248.

Публікації, які додатково відображають наукові результати дисертації:

32. Газін В. Яким Сомко // *Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. Кн. 2. Київ : Вік, 2004. С. 149–164.*

33. Газін В. В. Питання зовнішньої політики Московської держави в 50-х рр. XVII ст. в сучасній російській історіографії // *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів* / [ред. кол.: О. М. Завальнюк (голова), А. Г. Філінюк, П. Є Ткачук та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, ред.-вид. відділ, 2005. Вип. 4. Т. 1. С. 84–85.

34. Газін В. В. Декілька аспектів з історії національно-визвольного повстання 1664–1665 рр. у Правобережній Україні // *II Міжнародний науковий прогрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку»*. Кам'янець-Подільський, 17–18 вересня 2003 р. *Доповіді та повідомлення* / [Українське Історичне Товариство, Інститут історії України НАН України, Кам'янець-Подільський державний університет; ред.: Л. Винар,

О. Завальнюк: ред. кол.: Л. Баженов, О. Баран та ін.]. Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острог : Вид-во НаУОА, 2006. Т. 2. С. 442–449.

35. Газін В. В. Боротьба навколо утвердження нових царських титулів в середині 50-х рр. XVII ст. як прояв становлення імперської ідеї в Московській державі // *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів / [ред. кол.: О. М. Завальнюк (голова), О. В. Кеба, П. Є Ткачук та ін.]. Вип. 5. Т. 1. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, ред.-вид. відділ, 2006. С. 12–13.*

36. Газін В. В. Європейський вектор у зовнішній політиці Московської держави та козацька Україна (середина – друга половина XVII ст.) // *Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України. Наук. зб. на пошану д-ра іст. наук, проф. Валерія Степанкова / [відп. ред. акад. НАН України В. А. Смолій]. Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2007. С. 141–154.*

37. Газін В. Гетьман Павло Тетеря : соціально-політичний портрет (монографія). Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2007. 230 с.

38. Газін В. В. Зміна царської титулатури в середині XVII ст., як вияв імперських тенденцій у зовнішній політиці Московської держави // *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів / [ред. кол.: О. М. Завальнюк (голова), О. В. Кеба, П. С. Атаманчук та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, ред.-вид. відділ, 2007. Вип. 6. Т. 1. С. 50–51.*

39. Газін В. В. Віленський процес 1655–1656 рр.: дискусійні питання сучасної історіографії // *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів, присвяченої 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету / [ред. кол.: О. М. Завальнюк (голова), О. В. Кеба, С. Д. Абрамович та ін.]. Вип. 7. Т. 1. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2008. С. 15–16.*

40. Газін В. В. Основні напрямки зовнішньої політики уряду Богдана Хмельницького // *Українська держава середини XVII ст. : проблеми становлення та розвитку. Збірник матеріалів науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2009. С. 25–36.*

41. Газін В. В. «Українське питання» на віленських переговорах 1656 р. // *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць / [ред. кол.: В. С. Степанков (гол. ред.), С. А. Копилов, І. І. Боровець та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2010. С. 34–53.*

42. Газін В. В. Щоденник Павла Кіпріана Бростовського, референтарія Великого князівства Литовського як важливе джерело з історії російсько-польських відносин другої половини 50-х рр. XVII ст. // *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів / [ред. кол.: О. М. Завальнюк (голова), О. В. Кеба, С. Д. Абрамович та ін.]. Вип. 9. Т. 1. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2010. С. 15–16.*

43. Газін В. В. Чорна рада 1663 р.: новітні політтехнології в історії ранньомодерної України // *Збірник наукових праць «Політологічні студії» / [ред. кол.: В. В. Нечитайло (відп. ред.), В. А. Войналович, С. Г. Вонсович та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. Вип. 2. С. 82-90.*

44. Газін В. В. Ян Лещинський і його концепція вирішення «українського питання» в другій половині 50-х рр. XVII ст. // *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць / [ред. кол.: В. С. Степанков (гол. ред.), С. А. Копилов, І. І. Боровець та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. Вип. 2. С. 100-109.*

45. Газін В. В. «Русский мир» – «Третій Рим»: дві концепції в зовнішній політиці Москви // *«Русский мир» : нові реалії старого міфу. Матеріали круглого*

столу. *Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. С. 21-24.*

46. Газін В. В. Російсько-українські відносини в умовах війни країн Раднотської коаліції проти Речі Посполитої // *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів / [ред. кол.: О. М. Завальнюк (голова), О. В. Кеба, І. М. Конет та ін.]. Вип. 11. Т. 1. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2012. С. 12–14.*

47. Газін В. В. Станіслав Казімеж Беневскій в польсько-українському політичному діалозі другої половини 50-х рр. XVII ст. // *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи : збірник наукових праць / [ред. кол.: В. С. Степанков (гол. ред.), С. А. Копилов, І. І. Боровець та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2012. Вип. 3. С. 103-110.*

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	5
Розділ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	14
1.1. Історіографія проблеми.....	14
1.2. Характеристика джерельної бази дослідження.....	37
1.3. Теоретико-методологічні засади роботи.....	49
Висновки до розділу.....	58
Розділ 2. УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА В «ГЕОПОЛІТИЧНОМУ ТРИКУТНИКУ» МІЖ ВАРШАВОЮ, МОСКВОЮ ТА КРИМОМ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 50-Х РР. XVII СТ.	61
2.1. Місце України в міждержавних стосунках ЦСЄ першої половини 50-х рр. XVII ст. Роль «українського питання» як одного з головних чинників початку московсько-польської війни 1654–1667 рр.....	61
2.2. Геополітичне становище козацької України на початковому етапі московсько-польської війни (1654–1655 рр.).....	93
Висновки до розділу.....	106
Розділ 3. КУРС БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО НА ЗНІВЕЛЮВАННЯ НЕГАТИВНИХ ДЛЯ УКРАЇНИ НАСЛІДКІВ ВІЛЕНСЬКОЇ УГОДИ 1656 Р.	109
3.1. Формування небезпечних для Української держави зовнішньополітичних тенденцій в умовах започаткування курсу Москви та Варшави на мирні переговори (травень 1655 – серпень 1656 р.).....	109
3.2. Перетворення України у «розмінну карту» на віленських переговорах у серпні – листопаді 1656 р.	132
3.3. Спротив Чигириня реалізації Віленської угоди 1656 р. Роль українського чинника у її провалі.....	162
Висновки до розділу.....	180

Розділ 4. СПРОБИ УРЯДУ ІВАНА ВИГОВСЬКОГО ЗБЕРЕГТИ СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ ТА ЇЇ НЕВДАЧА (СЕРПЕНЬ 1657 – 1659 РР.)	183
4.1. Геополітичні складові переорієнтації курсу українського гетьманату на зближення з Варшавою (серпень 1657 – вересень 1658 рр.)	183
4.2. Зовнішньополітичні чинники краху «гадяцької ідеї»	223
Висновки до розділу	249
Розділ 5. БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКОГО ГЕТЬМАНАТУ ПРОТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ІДЕЇ ПОДІЛУ УКРАЇНИ ТА ПРИЧИНИ ЇЇ ПОРАЗКИ	252
5.1. Формування геополітичних передумов розколу Української держави на два гетьманства	252
5.2. Спроба патріотичних сил відновити єдність козацької України в умовах загострення московсько-польсько-кримського протистояння в 1663–1664 рр.	295
5.3. Українська проблематика на московсько-польських переговорах в Дуровичах.	321
5.4. Українська ціна Андрусівського перемир'я	342
Висновки до розділу	379
ВИСНОВКИ	383
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	389

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

AGAD – Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (Архів головний актів давніх у Варшаві)

арк. – аркуш

В. Г. – Володимир Газін

ВКЛ – Велике князівство Литовське

ВР – відділ рукописів

ІР – інститут рукопису

л. – лист (аркуш)

ЛННБ – Львівська національна наукова бібліотека

НБУВ – Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

РГАДА – Российский государственный архив древних актов (Російський державний архів давніх актів)

РДАДА – Російський державний архів давніх актів

рр. – роки

с. – сторінка

ст. – століття

ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України у м. Києві

ЦСЄ – Центрально-Східна Європа

ВСТУП

Актуальність дослідження. У XVII ст. Європа переживала один із переломних періодів своєї історії. Серед дослідників набула поширення теза про «кризу XVII століття». Англійський історик Клайв Понтінг окреслив її часом із 1560 по 1660 р., коли Європу охопили війни, громадянські смути, голод і численні селянські повстання [527, с. 624-625]. На думку ж українського вченого Ярослава Федорука, це був час революцій, що змінили світ [606, с. 191].

У Центрально-Східній Європі (ЦСЄ) в середині століття також відбулися кардинальні зміни, які означили нові явища в міждержавних відносинах та нове співвідношення сил в регіоні. В Україні у результаті Національної революції постала держава, яка, в силу свого геополітичного становища, мілітарного потенціалу та зовнішньополітичної активності, стала активним суб'єктом регіональної політики, а, на думку одного з провідних українських істориків, академіка Валерія Смоля, «...творцем цивілізаційного мікроклімату в центрально-східному регіоні європейського континенту», чинником, що неодноразово змінював там геополітичну ситуацію [595, с. 4–5]. Поставши на такому собі «великому кордоні» між Європою та Азією, Українська держава опинилася на перехресті політичних впливів та в епіцентрі протистояння за домінування в ЦСЄ. У якості протиборствуючих сторін там виступили, ослаблена Українською революцією, Річ Посполита й Московська держава, що активізувалася після тривалої «Смути» початку століття. Активний вплив на перебіг цього протистояння здійснювали Швеція, Імперія Габсбургів, придунайські князівства та особливо Кримське ханство, за яким стояла могутня Порта.

Водночас, саме військово-політичне протистояння у своєрідному геополітичному трикутнику (Річ Посполита, Московія та Кримське ханство), в епіцентрі якого опинилася Україна, поставило перед її керівництвом складні завдання, які полягали в збереженні суверенітету та продовженні боротьби за реалізацію державної ідеї – визволення з-під іноземного панування та об'єднання в межах національної держави усіх етнічних українських земель.

При цьому, активна позиція Українського Гетьманату створила умови, за яких Україна не лише розглядалася в ролі своєрідного «золотого яблука», володіння яким забезпечувало серйозну перевагу в ЦСЄ, а й суттєво впливала на перебіг польсько-московсько-кримського протистояння, визначаючи співвідношення сил між супротивниками, а відтак – результат боротьби за регіональне домінування.

Відтак, без з'ясування місця Української держави в зовнішньополітичних процесах ЦСЄ, її ролі в ході боротьби за домінування в регіоні, що розгорілася в 1654–1667 рр., без аналізу дії як зовнішніх чинників на політичне життя України, так і впливу самого українського чинника на перебіг польсько-московсько-кримського протистояння, неможливо відтворити цілісну картину розвитку міждержавних відносин у регіоні, а також перебігу одного з ключових періодів Української національної революції XVII ст.

Актуальність проблеми визначається й необхідністю врахування історичного досвіду для вирішення сучасних проблем, які стоять перед Україною та які пов'язані з необхідністю захисту національних інтересів в умовах активних зовнішніх впливів. Від позиції Української держави, її стратегічного вибору сьогодні знову, значною мірою, залежить доля регіону ЦСЄ. А сам вибір носить яскраво виражений цивілізаційний характер. «Українське питання» знову в епіцентрі міждержавних переговорів, обговорюються різні концепти, в яких, зокрема, присутні тези про можливість різноманітних територіальних змін України тощо. Безумовно, дослідження різних аспектів боротьби Українського Гетьманату за збереження свого суверенітету в умовах зовнішньої експансії та розколу українського суспільства, спровокованого дією зовнішніх чинників, аналіз перебігу та результатів протистояння навколо вирішення «українського питання», необхідні сьогодні для вироблення чіткої та зорієнтованої на захист національних інтересів концепції зовнішньої політики сучасної України.

Насамкінець, проблема становища та розвитку Української держави в сфері геополітичних впливів Речі Посполитої, Московської держави та Кримського ханства в 1654–1667 рр. досі не була об'єктом окремого дослідження. Така ситуація

створила незаповнену лакуну в системі історичних знань про події Української національної революції XVII ст., що й визначає значні можливості та перспективи для сучасних досліджень.

Зв'язок теми з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана в межах комплексної науково-дослідної теми «Проблеми історії суспільних змін і трансформацій в Україні від найдавніших часів до сьогодення» кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (№ держ. реєстрації 0116U008422).

Об'єктом дослідження є зовнішньополітична діяльність Української держави в 50–60-х рр. XVII ст.

Предметом дослідження є політика Українського Гетьманату на забезпечення національних інтересів й збереження суверенітету в умовах геополітичної експансії Речі Посполитої, Московії та Криму.

Виходячи з об'єкта й предмета дослідження, поставили за **мету**, на основі аналізу джерел та літератури, охарактеризувати основні напрямки зовнішньополітичних зусиль гетьманського уряду на забезпечення суверенітету Української держави в умовах активних геополітичних впливів на неї з боку Речі Посполитої, Московської держави та Кримського ханства в 1654–1667 рр., проаналізувати генезу їхньої боротьби навколо вирішення на свою користь «українського питання», а також визначити вплив українського чинника на розвиток польсько-московсько-кримського протистояння за домінування в регіоні ЦСЄ.

Для досягнення поставленої мети передбачається розв'язання таких дослідницьких завдань:

- проаналізувати стан розробки проблеми і визначити рівень її наукового осмислення, узагальнити історіографічні надбання;
- оцінити репрезентативність джерельної бази дослідження й обґрунтувати теоретично-методологічні засади роботи;
- з'ясувати особливості геополітичного становища Української держави на середину 50-х рр. XVII ст.;

- проаналізувати зовнішньополітичні зусилля Гетьманату, спрямовані на забезпечення національних інтересів й збереження суверенітету за умов зовнішньополітичної експансії Речі Посполитої, Московії та Криму;
- простежити динаміку та сформувані періодизацію постановки і розв'язання «українського питання» у протистоянні Москви, Варшави та Бахчисараю в 1654–1667 рр.;
- з'ясувати напрямки та особливості української політики Криму;
- визначити вплив українського чинника на польсько-московсько-кримське протистояння в ЦСЄ в 1654–1667 рр.;
- проаналізувати чинники, які призвели до «порозуміння» між Москвою та Варшавою у формі Андрусівської угоди 1667 р.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період з березня 1654 р. до січня 1667 р. Нижня межа пов'язана з укладенням українсько-московського договору (Березневі статті), який і зумовив початок московсько-польської війни 1654–1667 рр.; верхня визначається часом підписання Андрусівської угоди між Річчю Посполитою та Московією, яка й завершила 13-літню війну й означила поділ між ними козацької України. Однак, для з'ясування передумов московсько-польської війни, в ході якої між суперниками гостро постало «українське питання», змушені були вийти за означені хронологічні рамки, опустившись до 1648 р., коли з початком Української національної революції гетьманським урядом здійснюються перші спроби заручитися підтримкою московського царя у боротьбі проти Польщі.

Географічні межі дослідження визначаються теренами Української козацької держави (територія Київського, Брацлавського, Чернігівського воєводств та Запоріжжя), Речі Посполитої, Московської держави й Кримського ханства. В окремих моментах, пов'язаних з московсько-польсько-кримським протистоянням навколо вирішення «українського питання», згадуються території Османської імперії, Імперії Габсбургів та придунайських князівств.

Методологія дослідження. У процесі виконання дисертаційної роботи було використано широкий комплекс загальнонаукових та спеціально-історичних принципів і методів дослідження. Зокрема, в ході історичного дослідження,

формування наукових висновків притримувалися таких принципів: історизму, об'єктивності, системності та альтернативності. Також використовувалися спеціально-історичні методи дослідження (проблемно-хронологічний, системного аналізу, структурно-функціональний, історико-порівняльний, ретроспекції, синхронний та діахронний методи та термінологічного аналізу). Більш детально методологічні підходи до вивчення дисертаційної проблематики висвітлено у підрозділі 1.3.

Наукова новизна і теоретичне значення отриманих результатів полягають у комплексному дослідженні політики Української держави, спрямованої на збереження суверенітету в умовах активних геополітичних впливів на неї з боку Речі Посполитої, Московської держави та Кримського ханства в 1654–1667 рр., аналізі генези їхньої боротьби навколо вирішення на свою користь «українського питання», а також у визначенні впливу українського чинника на розвиток польсько-московсько-кримського протистояння за домінування в регіоні ЦСЄ.

У дисертації вперше:

- дано цілісний аналіз політики українських урядів, спрямованої на забезпечення державних інтересів та суверенітету України за умов активізації боротьби Речі Посполитої, Московської держави та Кримського ханства навколо вирішення «українського питання» в 1654–1667 рр.;
- прослідковано характер та динаміку польсько-московського протистояння навколо «українського питання» в 1654–1667 рр. З'ясовано, обставини та особливості її генези від прагнення поширити свою владу на всю козацьку Україну, до погодження ідеї її поділу;
- визначено етапи боротьби Москви та Варшави за козацьку Україну;
- проаналізовано роль Кримського ханства в протистоянні довкола українських земель, визначено вплив політики ханату на перебіг польсько-московської боротьби в 1654–1667 рр.;

- з'ясовано вплив українського чинника на хід московсько-польської війни 1654 р. та на тогочасні трансформації регіональної політики Москви, Варшави та Бахчисараю;
визначено причини та передумови зближення позицій Речі Посполитої та Московської держави щодо України на етапі підготовки та підписання Андрусівського договору 1667 р. У цьому сенсі з'ясовано вплив характеру самої московсько-польської боротьби, кримського та українського чинників.

Уточнено:

- зміст зовнішньополітичних концепцій українських урядів Б. Хмельницького, І. Виговського, Ю. Хмельницького, П. Тетері та І. Брюховецького, а також П. Дорошенка, їх генезу та особливості реалізації;
- перебіг московсько-польських дискусій навколо «українського питання» в ході мирних переговорів у 1656–1667 рр. та позицію щодо них з боку українського керівництва;
- суть концепцій щодо вирішення проблем, пов'язаних з Україною, які розроблялися в середовищі московської, польської та кримської верхівки, а також ставлення до них з боку українського керівництва;
- процес становлення політичного проекту вирішення «українського питання» А. Ордіна-Нащокіна, в основі якого лежала ідея поділу України між Московією та Річчю Посполитою;
- хід військових кампаній, спрямованих на вирішення протистояння між Москвою, Варшавою та Кримом навколо козацької України.

Отримали подальший розвиток такі проблеми:

- місце України в геополітичних планах Московії та Речі Посполитої та Кримського ханства в 50–60-х рр. XVII ст.;
- роль українського фактору у формуванні причин та передумов московсько-польської війни 1654–1667 рр.;
- боротьба Українського Гетьманату проти спроб московського керівництва здійснити ревізію Переяславсько-Московського договору 1654 р.;

- геополітичний підтекст формування «гадяцької ідеї» та причини її краху;
- причини та передумови розколу України на два гетьманства у 1663 р. та політика гетьманських урядів П. Тетері та І. Брюховецького;
- підготовка, хід та результати воєнної кампанії Яна Казімежа у Лівобережній Україні в 1663–1664 рр.;
- вплив антипольського повстання 1664–1665 рр. у Правобережній Україні на перебіг польсько-московсько-кримського протистояння навколо вирішення «українського питання»;
- умови, хід та особливості підготовки Андрусівської угоди 1667 р.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що новизна роботи, введення до наукового обігу значного фактичного матеріалу та висновки сприятимуть зростанню наукових знань та формуванню цілісного уявлення про роль Української держави в розвитку суспільно-політичних процесів в ЦСЄ в 50–60-х рр. XVII ст., геополітичні умови ходу Української національної революції XVII ст., та перебіг московсько-польсько-кримського протистояння в 1654–1667 рр., зокрема в сенсі вирішення «українського питання».

Матеріали дисертаційної роботи можуть бути використані при написанні конкретно-проблемних та узагальнювальних праць з історії України, всесвітньої історії, історії української дипломатії, у розробці спецкурсів з історії України та всесвітньої історії, з історії розвитку українсько-російських, українсько-польських, українсько-кримських відносин середини XVII ст.

Апробація матеріалів дисертації. Основні положення та висновки дисертаційної роботи оприлюднено автором на **15** міжнародних наукових конференціях (II Міжнародному науковому конгресі українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку» (17–18 вересня 2003 р.), міжнародній науковій конференції «Вірність» – «зрада» у сприйнятті середньовічних і ранньомодерних соціумів» (Кам'янець-Подільський, 6–7 жовтня 2004 р.), міжнародній науковій конференції «Конфлікт та порозуміння в історії середньовічної і ранньомодерної Європи» (Рівне – Острог, 5–7 жовтня 2005 р.), міжнародній науковій конференції «Україна, Польща, Росія у XVII–XVIII ст.:

політико-державні моделі та владні еліти» (Кам'янець-Подільський, 20–22 вересня 2006 р.), 1–3, 6 міжнародних наукових конференціях «Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі» (Кам'янець-Подільський, 27–29 вересня 2007 р., 22–24 вересня 2011 р., 16–19 жовтня 2013 р., 13–16 вересня 2017 р., 18–20 вересня 2019 р.), міжнародному науковому семінарі «Влада і престиж в уявленнях та повсякденних практиках у середньовічній і ранньомодерній Європі» (Кам'янець-Подільський, 9–10 жовтня 2007 р.), міжнародній науковій конференції «REGIONES EUXINUM SPECTANTES. Stosunki kulturowe, etniczne i religijne na przestrzeni dziejów» (Краків (Республіка Польща), 28–29 жовтня 2010 р.), Міжнародній науковій конференції «Відродження Українського війська: сучасність та історична ретроспектива» (Київ, 1–2 грудня 2016 р.), Міжнародній науковій конференції «Художній вимір та історичні контексти життєтворчості Івана Огієнка» (Кам'янець-Подільський, 11–12 жовтня 2018 р.), 2–4 всеукраїнських науково-практичних конференціях з міжнародною участю «Науковий діалог «Схід – Захід» (Кам'янець-Подільський, 10 липня 2013 р., 7 червня 2014 р., 25–26 травня 2015 р.); 4 всеукраїнських наукових конференціях і круглих столах – «Ранньомодерна Україна: проблеми термінології та уніфікації понятійного апарату» (Кам'янець-Подільський, 21 травня 2015 р.), «Політичні союзи Війська Запорозького та Кримського ханства: витоки, реалізація, наслідки» (Кам'янець-Подільський, 22 травня 2015 р.), «Українське державотворення XVII–XVIII ст.: Правобережний гетьманат Петра Дорошенка» (Кам'янець-Подільський, 19–20 жовтня 2016 р.), II Всеукраїнській науково-практичній конференції «Особистість у вимірі епохи (до 80-річчя від дня народження професора Анатолія Копилова)» (Кам'янець-Подільський, 12 вересня 2016 р.) та 5 регіональних форумах: круглому столі «Українсько-російський союз 1654 р.: закономірність чи випадковість?» (Кам'янець-Подільський, 19 грудня 2003 р.), регіональній науковій конференції «Історія та особа: особа в історії (до 75-річчя від дня народження А. О. Копилова)» (Кам'янець-Подільський, 3 листопада 2011 р.), регіональній науково-практичній конференції «Події Української

революції XVII ст.: оцінки та інтерпретації (до 365 річниці від початку)» (Кам'янець-Подільський, 10 жовтня 2013 р.), «Від Переяслава до Полтави: політика Московії щодо знищення Української держави» (Кам'янець-Подільський, 16 жовтня 2014 р.). Крім того, результати дослідження були предметом обговорення на засіданнях кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною, завершеною науковою працею. Усі результати та положення, що виносяться на захист і складають наукову новизну роботи, отримані здобувачем особисто.

Публікації. Результати дослідження висвітлено у 55 публікаціях. Серед них – 1 монографія (27,20 др. арк.), 27 статей опубліковано у наукових фахових виданнях, визначених ДАК МОН України. 4 статті вміщено у виданнях іноземних держав або у виданнях України, включених до міжнародних наукометричних баз даних.

Структура дисертації визначається змістом проблеми, поставленою метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, 5 розділів, 14 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (89 сторінок, 764 позиції). Обсяг основного тексту становить 388 сторінок, загальний – 477.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Історіографія проблеми складає доволі великий масив досліджень, які представляють, насамперед, праці українських, польських і російських істориків.

В українській історіографії питання місця України в політичних процесах ЦСЄ середини XVII ст. та, зокрема, польсько-московському протистоянню торкалися автори, починаючи з кінця XVIII ст. Уже в «Історії Русів» звертається увага на загальноєвропейський резонанс, який викликало укладення українсько-московського договору 1654 р., що «...стривожило всі майже двори Європейські», порушило існуючу рівновагу сил та спричинило особливу увагу в Європі до «українського питання»: «...Хмельницький зі всіх боків атакований був наріканнями та погрозами за свою протекцію» [457, с. 122].

У першій половині XIX ст. проблеми становища України в умовах московсько-польської боротьби в 1654–1667 рр. торкався Дмитро Бантиш-Каменський. При цьому, кидається у вічі те, що на протиположності Варшаві, панування якої для України розглядає як «важке іго» [312, с. 131], дії оцінює цілком закономірними, спрямованими на «повернення», чи «приєднання», «спадкових її (Москви – В. Г.) володінь» [312, с. 209, 219]. Говорячи ж про Андрусівський договір 1667 р., який завершив тривале московсько-польське протистояння шляхом поділу українських земель, він піддає гострій критиці не московське, чи польське керівництво, а саме позицію гетьмана Петра Дорошенка, який не сприйняв даний акт і став шукати турецької протекції [312, с. 264].

У другій половині XIX ст. свої міркування стосовно впливу зовнішнього фактору на розвиток України, зокрема, щодо її становища в умовах московсько-польсько-кримського протистояння в 1654–1667 рр. висловлювали Микола Костомаров, Володимир Антонович, Василь Вовк-Карачевський [299; 471; 346]. Зокрема, М. Костомаров з дією зовнішнього чинника (політики Москви та Польщі,

їх боротьбою за володіння українськими землями) безпосередньо пов'язував започаткування в Україні трагічного для неї періоду «Руїни», який датував з другої половини 1663 до 1687 р. Головними складовими цього процесу, на його думку, став розкол Гетьманщини на дві частини та жахливе спустошення Правобережжя, яке обернулося «... в справжню пустелю» [472, с. 1]. Стосовно досліджуваної проблеми висловлювався, свого часу, В. Антонович. Оцінюючи московську політику стосовно України, зокрема, характеризує умови договору 1654 р., вчений зазначив, що в Москві скористалися з «недбалого і нерозумного», на його думку, ставлення Хмельницького і козаків до справи укладення договору. Царські урядовці ж, зі свого боку, максимально використали «канцелярське крючкотворство», недоговорювання, загальні вирази, які можна було розуміти так і інак». Відтак, угода жодним чином не гарантувала автономних прав України [301, с. 141]. Характеризуючи ж «Руїну», яка, на думку вченого, настала після смерті Хмельницького, В. Антонович зауважував, що її спричинив «малий розвій народу» та відсутність чітких ідеалів. Наслідком цього стало формування груп, які, керуючись особистими інтересами, зайняли, відповідно, пропольську та промосковську позиції. Звертаючись за допомогою до сусідніх держав, ці «партії» сприяли тому, що там (і у Варшаві, і у Москві) вважали Україну своєю і вели за неї боротьбу, доводячи останню до руїни [301, с. 143–144, 150]. В. Вовк-Карачевський також період «Руїни» (у нього це «епоха занепаду») веде зі смерті Б. Хмельницького. Зазначаючи, що величезною проблемою стала відсутність гідного спадкоємця гетьманської булави, він, водночас, акцентує увагу й на ролі зовнішнього чинника. Особливо наголошує, що після смерті Богдана активізували свою українську політику Москва та Варшава, розуміючи, що в Україні не стало «...сильної керівної руки, яка захищала народні інтереси» [346, с. 1].

У 90-х рр. XIX ст. вийшла друком фундаментальна праця Дмитра Яворницького «Історія запорізьких козаків». Показуючи історію запорожців на тлі історичного розвитку Української держави, що виникла в результаті революції 1648–1676 рр. Так, він зауважував, що саме розуміння неспроможності України (у Яворницького – Малоросії) одній утримати свою самостійність, підштовхнуло

гетьмана Б. Хмельницького до того, щоб «...віддатися в протекцію могутнього государя... «східного православного монарха». Водночас, дослідник характеризує надзвичайно зважену позицію Січі. Вказує, що коли там дізналися про бажання гетьмана укласти договір з царем, закликали уважно дивитися, щоб «...від того не вийшло чого-небудь шкідливого для вітчизни української» [647, с. 186–187]. Як і М. Костомаров та В. Антонович, Д. Яворницький, характеризуючи період Руїни («епохи після Богдана Хмельницького»), в її започаткуванні бачив дію саме зовнішніх чинників: «...коли вона (Україна – В. Г.) від Польщі відставла, а до Москви ще повною мірою не пристала». А саме суспільний розкол на прихильників Москви та Польщі, на його думку, врешті призвів до поділу України на дві половини [647, с. 190–191].

На переломі XIX–XX ст. знаковим явищем в українській історичній науці стала творчість Михайла Грушевського. Вона припала на вкрай складний період в історії України. Поразка визвольних замахів 1917–1921 рр. та окупація більшої частини України більшовицькою Росією, як це відзначає Олександр Оглоблін, створили скрутні умови для української науки. Ті, хто залишився в умовах комуністичного режиму були позбавлені можливості вільно займатися науковими дослідженнями [512, с. 19–20]. Проте, навіть за таких умов М. Грушевський, який у 1924 р. повернувся в Україну, продовжував свою головну працю багатотомну «Історію України-Руси», яка, згідно визначення сучасних українських істориків Валерія Смолія та Валерія Степанкова, стала своєрідною «енциклопедією знань» з історії боротьби за незалежність і створення національної держави середини XVII ст. [563, с. 19]. Саме в 1928–1931 рр. світ побачили дві частини девятого тому, які охоплювали період з 1651 по 1657 р. Водночас М. Грушевський продорвжував працювати над 10 томом, який стосувався подій 1657–1658 рр.

На основі широкої джерельної бази М. Грушевський проаналізував роль козацької України середини XVII ст. в міжнародній політиці, сфокусованій у регіоні ЦСЄ. Історик дійшов висновку, що революційні події, які охопили Україну, стали важливою складовою загальноєвропейського революційного руху XVI–

XVIII ст., звернув увагу на вплив українського чинника на перебіг польсько-московського протистояння за регіональне домінування [427; 428; 429].

Серед істориків, які змушені була покинути підрадянську Україну і сформували українська історична наука в діаспорі, у працях яких розглядалися проблеми місця і ролі України в геополітичних процесах ЦСЄ в середині XVII ст., зокрема, в ході московсько-польського протистояння за домінування в регіоні, насамперед слід назвати В'ячеслава Липинського. На його думку, Українська козацька держава, створена Богданом Хмельницьким, постала як впливовий чинник регіональної політики, вчений розглядав її в якості «...не тільки абсолютно суверенної, але й ведучої свою окрему виразну політику», яку в Європі розглядали такою, що «...має не менше від Москви й Польщі значіння і що супроти Москви та Польщі може відіграти велику роль в питаннях політичної рівноваги й паралізування заборчих тенденцій цих двох експансивних держав» [486, с. 40]. Акцентуючи увагу на тому, що укладення у 1654 р. договору з Московією для Б. Хмельницького слугувало лише засобом продовження війни з Польщею, метою якої було визволення усіх руських земель (головним його результатом стало юридичне оформлення незалежності Війська Запорозького), В. Липинський дійшов висновку, що московсько-польські мирні переговори, зокрема, укладення Віленської угоди 1656 р. порушувало усі «...найважливіші політичні інтереси України» та зруйнувало «..великі державні пляни Гетьмана (Богдана Хмельницького – В. Г.)». Водночас, на думку В. Липинського, уже починаючи з Вільна складалася спільна антиукраїнська позиція Москви та Варшави, в основі якої лежало розуміння того, що лише об'єднаними зусиллями вони зможуть утримати в покорі українське козацтво [486, с. 35].

Проблематика ролі козацької України в умовах польсько-московської боротьби розглядається також у роботах Василя Герасимчука. Саме володіння Україною він розглядав в якості головного мотиву конфлікту Москви та Варшави. При цьому наголошував на особливому значенні українського чинника, зазначаючи, що «нова політична кристалізація залежала від того, на чию сторону перекинуть ся Україна» [406, с. 291].

У 1941 р. побачила світ робота Михайла Марченка «Боротьба Росії і Польщі за Україну (1654–1664 рр.)», у якій показано Україну (за його словами, таке собі «золоте яблуко») в якості об'єкту, навколо якого після 1654 р. розгорнулося польсько-московське протистояння [492, с. 12-13]. Попри те, що «червоною лінією» через усю книгу проходить теза про надзвичайно прогресивний характер «приєднання України до Росії», яке «політично зміцнило останню (Московську державу – В. Г.) в її зовнішніх стосунках», водночас автор цілком справедливо вважав, що з боку Б. Хмельницького союз з Москвою розглядався як засіб знищення Речі Посполитої, а сам договір являв собою акт надання протекції московського царя Війську Запорозькому. Слід відзначити, що М. Марченко цілком об'єктивно підійшов і до оцінки результатів московсько-польських мирних переговорів, які безпосередньо торкалися й «українського питання». Зокрема, аналізуючи наслідки роботи віленської комісії 1656 р., а насамперед – становлення союзу Московської держави та Речі Посполитої, він відзначав, що це «...хитнуло надії, по-перше, на остаточне звільнення від польської залежності і, по-друге, на суверенність козацького уряду у його внутрішній і зовнішній політиці під протекторатом російського царя» [492, с. 22].

Питання української політики Московської держави в другій половині XVII ст. торкнувся у своїх дослідженнях Федір Шевченко. Як відзначено у вступному слові до публікації його вибраних праць, здійсненої у 2014 р., автор ризиковано балансував «...на межі тодішньої офіційної теорії приєднання України до царської Росії як «меншого лиха», що разюче конфронтувало з «...писаннями багатьох тодішніх українських учених» [555, с. 6]. Зокрема, Шевченко недвозначно характеризував спроби московського уряду добитися збільшення присутності царських воєвод в Україні, як прагнення не стільки захистити мешканців України від зовнішньої загрози, як «...втручання у внутрішні справи України, як спробу московського уряду обмежити владу гетьмана і старшини над іншими прошарками населення» [639, с. 151].

Період 50–80-х рр. XX ст. був неоднозначним для української історичної науки. За умов «хрущовської відлиги» та у зв'язку з відзначенням 300-річчя

Переяславської ради з'явилися можливості працювати над козацькою тематикою (на цьому наголошував, зокрема, у передмові до другого видання монографії «Запорозьке козацтво» Володимир Голобуцький [407, с. 3]). У цей час було видано низку наукових праць і збірок документів з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. З іншого блоку, саме в цей час з'явилися сумнозвісні «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією 1654–1954 рр.», якими була визначена чітка та єдина ідеологічна схема відображення українсько-московських відносин середини XVII ст. [635] Торкаючись питання московсько-польського протистояння за Україну, В. Голобуцький, зокрема, відзначив вкрай негативні наслідки для України Андрусівського договору 1667 р., який, на думку вченого, став наслідком, з одного боку, втоми Москви та Варшави від тривалого протистояння і відмови Москви від об'єднання обох частин України, а з іншого – «...того величезного національного нещастя, яке дістало назву Руїни і було результатом... діяльності Брюховецьких (українських гетьманів, які не відстоювали національні інтереси, а проводили відкриту промосковську, чи пропольську політику – В. Г.)» [407, с. 430–431].

Серед українських радянських істориків післявоєнного періоду, у працях яких знайшла відображення досліджувана нами тематика, слід назвати Олену Апанович, однією з головних праць якої стала монографія «Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії : 50–70-ті роки XVII ст.». Звичайно, концептуально робота відповідала пануючим тоді ідеологічним схемам, де Москва розглядалася в якості братнього народу, а усі її суперники (Річ Посполита, Кримське ханство, Туреччина) демонізувалися. Так, характеризуючи турецько-татарську агресію проти України (політика Стамбула і Бахчисарая інакше не називалася), наголошувала, що вона «...несла українському народові смертельну загрозу винищення, поглинення іноземними поневолювачами. Тому боротьба з нею була протягом кількох століть життєвим завданням українського народу, питанням його існування» [302, с. 7]. Катерина Стецюк приділила увагу подіям Ніжинської «чорної» ради 1663 р., відзначивши активну участь Москви у виборах окермого лівобережного гетьмана [586, с. 225-250].

З другої половини 80-х рр. в Україні розпочався новий період у дослідженні історії України. Важливим кроком для вивчення суспільно-політичної історії України XVII ст., зокрема з'ясування різних зовнішньополітичних аспектів розвитку Української держави, стала розробка нової концепції історії Національно-визвольної війни українського народу, започаткована В. Смолієм і В. Степанковим, згідно якої події з 1648 по 1676 р., розглядаються як ланки єдиного процесу боротьби українського народу за визволення з-під влади польських панів й інших загарбників та створення незалежної національної держави [562]. У другій половині 90-х рр. стосовно характеристики подій 1648–1676 рр. було запропоновано поняття «національна революція», що засвідчувало прагнення акцентувати увагу на процесах державотворення, кардинальних соціально-економічних і політичних змінах [567, с. 3-12]. При цьому однією з ключових тез, яку аргументовано доводять вчені, є твердження, що Українська козацька держава, яка виникла в ході революції, «стала важливим чинником впливу на розвиток міжнародних відносин у Східній і Південно-Східній Європі», її поява привела до істотної зміни конфігурації співвідношення сил у регіоні [561, с. 115]. Водночас, на їх думку, в своєму поступі до утвердження суверенної національної держави український гетьманат опинився у вкрай вразливому геополітичному становищі. Жодна з держав Центральної, Східної, Північної та Південно-Східної Європи не бажала визнавати незалежність України. Тим паче, Військо Запорозьке опинилося у фактичному «трикутнику смерті», між вороже до нього налаштованими Річчю Посполитою, Московською державою та Кримським ханством, за яким стояла Porta. «Вирватись із нього самотужки було неможливо, а отримання допомоги з боку якоїсь із названих держав так чи інакше супроводжувалося втратою суверенітету...» [561, с. 118]. Проблеми московсько-польських міждержавних відносин і місця в них власне «українського питання» автори опосередковано торкнулися й у монографії, присвяченій П. Дорошенку. Зокрема, аналізуючи перебіг московсько-польських переговорів, які тривали протягом 1654–1667 рр., В. Смолій та В. Степанков зауважують: «Виснажені багаторічною війною, обидві

сторони дедалі більше виявляли схильність до пошуків компромісу, ціною якого неминуче мала стати доля Української держави» [559, с. 110].

Останнім часом окремі аспекти досліджуваної нами проблеми знайшли відображення в низці монографій та наукових статей. Насамперед, у цьому сенсі слід назвати дослідження Ярослава Федорука «Віленський договір 1656 року: Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття» (2011 р.) [602], в якому міститься ґрунтовний аналіз історії підготовки та укладення Віленської московсько-польської угоди 1656 р., події, що відбувалася на фоні загострення тогочасної східноєвропейської кризи та стала її складовою. При цьому вчений акцентує увагу на безпосередньому зв'язку політичної дискусії між Москвою та Варшавою з вирішенням «українського питання». Власне цілий розділ монографії присвячено аналізу його розгляду в ході віленських переговорів. Я. Федорук доходить висновку, що перспектива московсько-польських домовленостей вкрай негативно впливала на становище Української держави, руйнуючи державні плани гетьмана Богдана Хмельницького й зазначає, що вона зачіпала «...головні підвалини української зовнішньої політики» і ставила під загрозу ідею «...об'єднання усіх українських земель у межах території Княжої Русі» [602, с. 322].

Слід також відзначити, що Я. Федорук є автором цілої низки публікацій, предметом дослідження яких виступає саме Віленська угода 1656 р. і, зокрема, розгляд «українського питання» у ході роботи віленської комісії [601; 604; 605; 607]. При цьому вчений доходить висновку, що саме проблема українсько-польського кордону повсякчас заводила у глухий кут дискусії між московськими та польсько-литовськими послами [607, с. 63].

Один з провідних українських фахівців із питань зовнішньої політики Українського Гетьманату в 50–60-х рр. XVII ст. Тарас Чухліб, аналізуючи вплив українського чинника на європейську політику, обґрунтував поняття про те, що саме революційні події в Україні спричинили великі міждержавні конфлікти у Центрально-Східній, Південно-Східній і навіть Північній Європі, підірвавши хиткий Вестфальський мир [634, с. 72]. Оцінюючи перспективи Української

держави в умовах московсько-польського протистояння 1654–1667 рр., вчений дійшов висновку, що вже після 1654 р. почала визначатися тенденція до розчленування козацької України, спричинена незацікавленістю Москви й Варшави в появі «...третьої сили, яка мала власні геополітичні інтереси в регіоні, де протягом попередніх десятиліть точилася запекла боротьба за розподіл сфер впливу» [751, с. 35], відтак будь-яке порозуміння між Річчю Посполитою і Московською державою, на його думку, було смертельним для козацької України [751, с. 37].

Доволі багато місця проблематиці українсько-польсько-московських відносин в період 1654–1667 рр. відводить у своїх дослідженнях Віктор Горобець. Зокрема, у низці публікацій він торкається різних проблем міжнародної політики 50-х рр. XVII ст., в регіоні ЦСЄ, в епіцентрі яких опинилася козацька Україна. Вчений аналізує зовнішньополітичний курс українського гетьманського уряду в постпереляславський період [414, с. 16–47], місце Української держави в регіональній політиці на першому етапі московсько-польської війни 1654–1667 рр. [415, с. 245–271], розвиток українсько-московських відносин в 50–60-х рр. XVII ст. [419, с. 52–64; 420, с. 19–25; 421, с. 112–130], а також зосереджується на проблемі Гадяча 1658 р., розглядаючи його не лише в контексті українсько-польських стосунків, а й розкриває суть даної події як такої, що торкалася інтересів усіх основних гравців на геополітичній мапі ЦСЄ [411, с. 81–108; 422, с. 48–66].

У монографії «Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665» В. Горобець простежив розвиток стосунків української правлячої верхівки з польською та московською владою на широкому тлі міжнародних взаємин ЦСЄ, окреслив основні напрямки зовнішньої політики українського гетьманату та проаналізував внутрішні та зовнішні чинники, що впливали на їх формування [412]. Ключовою в автора виступає теза, що козацька Україна у результаті революційних подій перетворилася з об'єкта регіональної політики у важливий суб'єкт міжнародних відносин ЦСЄ [410, с. 22], а в стосунках з Москвою та Варшавою – у впливовий суб'єкт політичної взаємодії [412, с. 10].

Питанням місця козацької України в європейських політичних процесах середини XVII–XVIII ст., зокрема, й впливу українського чинника на розвиток боротьби за домінування в регіоні ЦСЄ багато місця приділяється в монографії Віктора Брехуненка «Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII–XVIII ст.» [327]. Автор справедливо вважає, що після укладення Переяславсько-Московської угоди 1654 р. відбулося помітне зростання впливу українського чинника на розвиток політичних процесів в Європі. Насамперед, це позначилося на послабленні позицій Речі Посполитої та зростанні військового і політичного потенціалу її головного супротивника в Європі – Московської держави [327, с. 148–149]

Андрій Бульвінський, досліджуючи проблему українсько-московських відносин 1657–1659 рр., зокрема, аналізуючи причини війни 1658–1659 рр., акцентує увагу на значній ролі козацької України в суспільно-політичних відносинах Європи, яка проявилася з початком Національної революції [337, с. 57]. Остання порушила існуючий баланс сил у ЦСЄ, що, на думку дослідника, «...створило сприятливі умови для відновлення боротьби між Московською державою та Річчю Посполитою за гегемонію на сході Європи» [337, с. 87]. При цьому історик відзначає, що Україна «...була країною, володіння якою давало геополітичну перевагу у Східній Європі в цілому» [335, с. 42].

Роль України як важливого геополітичного фактору в регіоні ЦСЄ відзначає і Наталя Яковенко. Зокрема, дослідниця акцентує увагу, що саме внаслідок подій Української революції середини XVII ст. «...змінилася конфігурація політичного простору, на якому пролягли нові кордони Речі Посполитої та Московського царства» [649, с. 407]. Загалом, аналізуючи тогочасні події, Н. Яковенко доходить висновку, що Україна з самого початку козацького повстання маневрувала у своєрідному «великому трикутнику», який складали відповідно Варшава, Москва та Стамбул [649, с. 507].

У 2016 р. українською мовою була видана праця українсько-американського історика Сергія Плохія «Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності», де автор, зокрема, торкнувся і досліджуваних в дисертації проблем.

У роділі роботи «Дніпровський розкол» вчений висловлює міркування, що тривалий період воєн, започаткований повстанням Хмельницького, завершився поділом України по Дніпру між Московською державою та Польщею. При цьому своєрідним «спусковим гачком» руйнівних процесів в Україні, що призвели до поділу Гетьманщини, стала боротьба за успадкування гетьманської влади після смерті Хмельницького. Він проводить тезу, що «... за Україну боролися три могутні сили: московіти, поляки та турки. Незалежно від того, яка з цих держав виграла, козаки незмінно залишалися в програті». Врешті Українська держава була неспроможною протистояти тиску з боку набагато потужніших супротивників [524, с. 155, 161].

Сьогодні українські історики в своїх дослідженнях торкаються низки питань, які безпосередньо, чи опосередковано, стосуються проблеми місця козацької України в подіях 1654–1667 р., обумовлених боротьбою Московської держави, Речі Посполитої та Криму за домінування в регіоні ЦСЄ. Так, Віталій Щербак, проаналізував різні підходи до трактування суті українсько-московської угоди 1654 р. При цьому акцентував увагу на тому, що союз з Москвою розглядався гетьманом Богданом Хмельницьким в якості засобу для переможного завершення війни з Річчю Посполитою та об'єднання усіх українських земель [642. 11–13]. Володимир Борисенко у своїх публікаціях проаналізував зміст московської політики щодо України в післяперяславський період, коли саме очевидними стали плани Кремля здійснити ревізію договору 1654 р. [318, с. 143–151; 319, с. 12–18]. Політика Варшави та Москви, зумовлена участю українських козацьких полків у Раднотській антипольській коаліції досліджується в роботах Віктора Горобця та Андрія Гурбика [409, с. 120–133; 431, с. 196–222; 432, с. 134–153; 433, с. 315–334; 434, с. 195–219; 435, с. 281–307]. Юрій Мицик є автором низки досліджень, в яких здійснено аналіз джерел з історії військового та політичного протистояння Варшави, Москви та Бахчисарая, в центрі якого опинилися українські землі [496, с. 87–90; 497, с. 68–82; 503, с. 292–303]. Особливості української політики керівних кіл Речі Посполитої стали предметом дослідження Олександра Юги [643, с. 101–113; 644, с. 270–278; 645, с. 17–22]. Для розкриття змісту політики українського

гетьманату в умовах московсько-польського протистояння 1654–1667 рр. важливими є праці, в яких авторами змальовано історичні портрети та проаналізовано політику тогочасних українських гетьманів. Зокрема, це роботи В. Газіна, В. Горобця, Я. Дашкевича, Ю. Мицика, Н. Савчук (Стеньгач), В. Смолія та В. Степанкова [389; 386, с. 44–53; 396, с. 149–164; 416, с. 39–51; 417, с. 235–251; 437, с. 254–284; 438, с. 81–101; 498; 501, с. 191–236; 504, с. 237–251; 539; 556; 559; 576, с. 88–108; 581, с. 285–316]. Серед дисертаційних досліджень, в яких автори торкалися досліджуваної проблематики, можна назвати роботи А. Бульвінського, В. Газіна, Л. Олійника, О. Савченка, Н. Савчук, Я. Федорука, Т. Чухліба, О. Юги та Е. Юркова [743; 744; 745; 747 ; 748; 749; 750; 751; 752; 753; 754].

У сучасній українській історіографії спостерігається інтерес до проблем, пов'язаних з геополітичними умовами розвитку Української революції XVII ст. Відтак, з'явився ряд колективних праць та збірників, в яких присутня дана проблематика. Зокрема, це: «Нариси історії дипломатії України» (2001 р.) [507], «Історія українського козацтва» (2007 р.) [452], «Дипломатія на «межі світу»: міжнародні відносини та зовнішня політика Української держави (XVII ст. – 1750-ті рр.)» (2016 р.) [568], а також збірники матеріалів: «Переяславська рада 1654 року» (2003 р.) [520], «Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин» (2003 р.) [596], «Гадяцька унія 1658 року» (2008 р.) [349].

Серед польських дослідників одним з тих, хто першим зробив спробу наукового осмислення ролі України у боротьбі Речі Посполитої з Московською державою в 50-60-х рр. XVII ст. був Міхал-Димітр Краєвській, автор узагальнюючої праці з історії Речі Посполитої часів правління Яна Казімежа. Він наголошував на важливій ролі України в ході боротьби між Москвою та Варшавою, а також зазначав, що для польського керівництва було вкрай важливо будь-яким чином «відтягнути козаків від Москви» [696, s. 154].

У другій половині XIX ст. Антоній Валевській та Адам Даровській, розглядаючи питання зовнішньої політики Речі Посполитої часів правління Яна Казімежа, торкалися й проблеми місця України як у політичних планах Варшави, так і в її протистоянні з Москвою. Так, перший, як і М.-Д. Краєвській, з огляду на

посилення Московської держави вважав важливим для Речі Посполитої союз саме з козацькою Україною («русинами»), яку розглядав в якості «передмур'я проти Москви» [726, s. 28]. Натомість, А. Даровській в своїх студіях, присвячених московсько-польським переговорам 50–60-х рр. XVII ст., виказував традиційну для тогочасної польської історіографії думку, що події середини XVII ст. були не чим іншим як зіткненням «польської цивілізаційної місії з натовпами козацької черні, підбурюваними духовенством східного визнання» [271, s. 349].

Початок XX ст. позначився появою історичних творів Францішека Равіти-Гавронського та Людвіга Кубалі. Роботи першого стосувалася українських подій і польсько-українських відносин періоду після смерті Б. Хмельницького [720; 721]. Досліджуючи спроби розв'язання польсько-українського конфлікту, він зосередив увагу на питаннях, пов'язаних з підготовкою та укладенням Гадяцького договору 1658 р. та Слободищенського трактату 1660 р. Для нас важливою є оцінка політики керівництва Речі Посполитої стосовно України (як альтернативи московській), що виступала одним з вагомих чинників боротьби Варшави з Москвою за Україну. При цьому автор вважав, що остання опинилася між двома альтернативами, якими були Річ Посполита і Московська держава. При цьому Ф. Равіта-Гавронській, цитуючи Йоахіма Єрлича, вважав, якщо неволя для українців з боку першої була «малою й такою, що її можна було послабити», то московська неволя була великою, вічною, такою, що «повільно, але систематично відбирає всі життєві соки народу» [721, s. 2]. Своєю чергою, Л. Кубалія у серії робіт, присвячених Північній війні, багато уваги приділив проблемам розвитку тогочасних польсько-московських і польсько-українських відносин [701; 702; 703; 704]. Слід відзначити, дослідник досить високо оцінював вплив українського чинника на внутрішньополітичне життя Речі Посполитої, і міждержавні відносини в ЦСЄ, особливо польсько-московські стосунки. Промовистою є його теза, що під час тривалих переговорів між Москвою та Варшавою «...з обох сторін пильним оком слідкували за подіями в Україні» [704, s. 123].

Чи не найбільшим доробком у сенсі дослідження історії дипломатії Польщі, міждержавних відносин XVII ст., зокрема, московсько-польських стосунків і

протистояння Москви та Варшави в 1654–1667 рр. відзначена наукова спадщина польського історика другої половини ХХ ст. Збігнева Вуйціка. Досліджуючи обставини польсько-московського зближення перед лицем шведської загрози [738, s. 331–378], чи перебіг дипломатичної боротьби між Варшавою та Москвою на шляху до укладення Андрусівського договору 1667 р. [740], він не міг обійти увагою й ролі козацької України. Втрата останньої, на його думку, була «справжньою катастрофою» для Речі Посполитої, відтак повернення під владу Варшави розглядалося як одне з пріоритетних завдань [740, s. 12]. Власне Україну З. Вуйцік розглядав як об'єкт, навколо якого й розгорнулося польсько-московське протистояння в 1654–1667 рр. і який тривалий час, будучи каменем спотикання, не давав змоги сторонам дійти якогось консенсусу.

У рамках польської історіографії слід розглядати й праці канадського вченого польського походження Анджея Болєслава Перналя, визнаного фахівця з історії польської дипломатії XVI–XVII ст., зокрема, і польсько-українських стосунків. Відтак, у своїх дослідженнях він не міг оминати питань, пов'язаних з боротьбою Речі Посполитої та Московії за Україну та впливом українського чинника на перебіг цього протистояння. У роботі «Річ Посполита двох народів і Україна: дипломатичні відносини 1648–1659 рр.» [521; 505, с. 608–610] автор формує цілісну картину польсько-українських стосунків у вкрай складний період, зокрема, в умовах, з одного боку, посилення тиску на Чигирин з боку Москви, а з іншого – коли чинник війни з Москвою тяжів і над керівництвом Речі Посполитої. Значний інтерес для нас складає аналіз генези концепцій вирішення «українського питання» в політичних колах польсько-литовської держави протягом 1654–1660 рр.

Серед сучасних істориків Польщі, які в своїх працях тією чи іншою мірою торкаються проблеми польсько-московсько-кримських стосунків періоду 1654–1667 рр. навколо вирішення «українського питання», можна назвати Януша Домбровського, який через призму сеймової діяльності, зокрема, розглянув ставлення політичної еліти Речі Посполитої до ключових питань польсько-московських і польсько-українських відносин [673, s. 145–167; 674, s. 94–95; 675, s. 143–160; 676, s. 87–102; 677; 678, s. 45–78]. Питанням формування та спроби

реалізації гадяцької ідеї, політики еліти Речі Посполитої стосовно козацької України в 1658–1660 рр., спільної українсько-польського протидії політичному й військовому наступу з боку Москви присвячені роботи Кшиштофа Коссажецького і Пьотра Кролля [481, с. 148–176; 693; 694, s. 93–113; 469, с. 177–227; 697, s. 113–132; 698; 699, s. 439–458]. М. Нагельскій, досліджуючи перебіг та особливості польсько-московських відносин в умовах шведської загрози, торкнувся й питання боротьби між Варшавою та Москвою навколо вирішення «українського питання» [711, s. 98–117]. Даріуш Колодзєчік зосередився на проблемах, пов'язаних з роллю Кримського ханства в політичному житті Східної Європи. При цьому доводить, що Бахчисарай виступав стабілізуючим чинником, намагаючись зберегти рівновагу між протиборствующими силами в регіоні, якими були Річ Посполита, Московія та козацька Україна [467, с. 83–89]. Діяльності українського гетьмана Павла Тетері, який відіграв значну роль у формуванні умов для польсько-українського діалогу в 1657–1660 рр. та здійснював чітко виражену пропольську політику на посаді гетьмана в 1663–1665 рр., присвячена докторська робота Анни Кришак [755]. Загалом спостерігається зростання інтересу до питань, пов'язаних з історією України новомодерного часу та польсько-українськими стосунками. Польська історична наука все більше відходить від розгляду подій Української революції лише як проявів громадянської (домової) війни. Якщо раніше козацька Україна розглядалася виключно об'єктом політики Варшави та Москви, то тепер все частіше спостерігається тенденція до визнання впливу політики Чигирини на розвиток міждержавних відносин як в ЦСЄ, так і загалом на континенті, відбувається визнання серйозних помилок польського уряду, допущених у відносинах з Україною, які в кінцевому результаті й призвели до падіння Речі Посполитої.

Досліджувана проблематика також користувалася увагою і в російській історіографії. Одними з перших дослідників, які торкнулися питань московсько-польського протистояння в 1654–1667 рр. та місця в ньому України були Васілій Берх [316, с. 109] та Александр Вейдемейер [340]. Останній, зокрема, описуючи перебіг війни 1654–1667 рр., зазначав, що головним предметом суперництва

Москви та Варшави була саме Україна. При цьому вважав, що загострення відносин між Польщею та Московською державою відбувалося саме через дії українських гетьманів, які в боротьбі за владу приймали підданство то однієї, то іншої сторони [340, с. 66-67].

Події боротьби Москви та Варшави за Україну висвітлені в роботі Ніколая Павліщева «Польская анархия при Яне-Казимире и война за Украину» [517]. Автор описує перебіг віленських переговорів 1656 р. та польсько-московських переговорів протягом 1663–1664 рр., а також андрусівського політичного процесу. При цьому звертає увагу на гостре протистояння Москви та Варшави в боротьбі за Україну як у ході вказаних переговорів, так і на полях битв (під час Чуднівської кампанії 1660 р., походу Яна Казімежа на Лівобережжя в 1663–1664 рр.).

Велике значення в сенсі дослідження історії протистояння Москви та Варшави в боротьбі за Україну має праця Сергея Соловйова, яка містить цінний фактологічний матеріал про хід польсько-московських переговорів на шляху укладення Андрусівського перемир'я, підготовку та проведення посольських з'їздів, розвиток українсько-московських стосунків, роль Криму в у боротьбі навколо вирішення «українського питання». Однак, докладно розглядаючи політику московського уряду, хід московсько-польського протистояння за Україну, він, не розглядає останню в якості суб'єкта міжнародної політики чи впливового чинника в боротьбі між Москвою та Варшавою. Для нього «суспільство малоросійське вийшло надто юним на сцену, коли історія вирішувала найголовніші для нього питання. Відсутність внутрішньої єдності, розбрід складаючих начал, ворожнеча не дозволяли їй не лише незалежного, а й своєрідного політичного існування. Звідси ці хитання, коливання... нещасна Малоросія хиталася дуже довго, хиталася і між поляками, і між турками...» [571, с. 183-184].

У російській історіографії радянського періоду в сенсі дослідження теми московсько-польської боротьби за вирішення на свою користь «українського питання», насамперед слід виділити праці Івана Галактіонова. У 1960 р. ним була видана монографія «Из истории русско-польского сближения в 50-60-х гг. XVII века (Андрусовское перемирие 1667 года)» [397], де автор здійснив доволі

глибокий аналіз розвитку московсько-польських відносин, боротьби між різними політичними угрупованнями як у середовищі польської, так і московської еліти щодо визначення зовнішньополітичних пріоритетів. Ним докладно описано перебіг мирних переговорів між Москвою та Варшавою, акцентується увага й на місці української проблематики в ході польсько-московської дипломатичної боротьби. Однак, кидається у вічі факт цілковитого ігнорування впливу українського фактора на розвиток московсько-польського протистояння. Також у співавторстві з Єкатеріною Чістяковою Галактіоновим була опублікована монографія, присвячена постаті московського дипломата А. Ордіна-Нащокіна, який вважається творцем нової московської зовнішньої політики, орієнтованої на Європу. Саме Ордин-Нащокін (свого часу йому також було присвячене дослідження В. Іконнікова [451, с. 293-334]) виступив головним ідеологом Андрусівського миру, в основі якого лежав поділ України між Москвою та Польщею [400].

Боротьба за домінування у Центральній, Східній та Південно-Східній Європі в середині XVII ст., яка тісно пов'язувалася з національно-визвольною війною українського народу, була головним предметом наукових студій Льва Заборовського. У монографії «Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в.» історик аналізує міжнародну кризу в ЦСЄ і доходить висновку, що її започаткування було безпосередньо пов'язане з «возз'єднанням України з Росією та початком війни Росії з Річчю Посполитою» [447, с. 164–165]. Окреме дослідження Л. Заборовській присвятив польсько-московським переговорам у Львові в травні-вересні 1653 р., на яких була чітко означена «українська проблематика». На думку історика, саме львівська місія А. Ордіна-Нащокіна поклала початок рішучому повороту в політиці московського уряду в бік війни з Польщею [445, с. 24–30].

Також слід назвати й роботи А. Мальцева та І. Грекова. Перший присвятив своє дослідження історії московсько-білоруських стосунків у середині XVII ст. Розкриваючи перебіг московсько-польської боротьби за білоруські землі, він не міг оминати й проблем, що були пов'язані з вирішенням «українського питання». Звичайно, вони розглядалися в контексті «перяяславської легенди», згідно якої уся

боротьба відбувалася з метою «возз'єднання України з Росією», що було головною метою власне антипольського повстання в Україні, очолюваного Богданом Хмельницьким [490, с. 22-23]. При цьому автор відкидає існування будь-яких протиріч між московським урядом та українським гетьманом. Навіть стверджує, що останній цілком підтримував рішення Москви розпочати воєнну кампанію у ВКЛ та пов'язував великі надії саме з успішним московським наступом в Білорусі, вважаючи, що лише «...зі звільненням Смоленщини і Білорусії могло бути вирішене завдання повного звільнення і забезпечення безпеки України» [490, с. 37]. Надзвичайно побіжно згадується про московсько-польські переговори та укладення Віленського перемир'я 1656 р. Акцитується увага лише на тому, що воно завершило перший етап боротьби за Білорусію та Україну [490, с. 112]. Правда стосовно Андрусівського договору 1667 р. автор все ж відзначає, що він викликав невдоволення в Україні, пов'язане з тим, що «...мрія українського народу про повне возз'єднання українських земель залишалася нездійсненою» [490, с. 131]. І. Греков у своїй статті «З історії спільної боротьби України та Росії за здійснення рішень Переяславської Ради (1657–1659 рр.)» зосередився власне на подіях військово-політичного протистояння в ЦСЄ, де головними супротивниками виступили Річ Посполита, Московська держава та Швеція. Україна представлена в якості об'єкту, на який було спрямовано активність вказаних держав. Звичайно, якщо, згідно тверджень дослідника, Польща виношувала агресивні плани по відновленню своєї влади над Україною, то Москва у своїй політиці «керувалася історичними рішеннями Переяславської Ради 1654 р.», а захист України розглядався в якості «найбільш суттєвих та першорядних завдань» [426, с. 313]. Врешті, вкрай негативно оцінено діяльність Івана Виговського, який, як стверджував І. Греков, прагнув здійснити ревізію «історичного акту 1654 р.». Водночас, Переяславський договір 1659 р. характеризувався як «відновлення рішень Переяславської Ради 1654 р.» та російсько-українських відносин «які існували за Богдана Хмельницького» [426, с. 355–356].

У сучасній російській історіографії здійснюється активна розробка питань, що стосуються зовнішньої політики Московської держави в досліджуваний період.

Це стосується вивчення різних аспектів московсько-польських відносин часів війни 1654–1667 рр. Що ж до України та боротьби навколо вирішення «українського питання», то політика московського уряду, переважно, представляється як така, що здійснювалася в інтересах українського народу та спрямовувалася на захист православного населення, що зазнавало утисків з боку поляків-католиків. За умов ігнорування ролі Української держави, формується теза, що саме завдяки московській державній потузі й було збережено український народ, який, будучи неспроможним організувати власне державне життя, був приречений на знищення. Водночас нашттовхувалася на зрадливі дії українських гетьманів з їх постійними хитаннями між Варшавою та Москвою [375, с. 84–85].

Одним із дослідників, які в своїх працях торкаються проблем польсько-українсько-московських стосунків 1654–1667 рр., є Геннадій Санін, відомий також як фахівець з історії московсько-кримських відносин середини XVII ст. [541; 542, с. 277–342; 543, с. 112–124; 545; 547, с. 100–125; 548, с. 276–286]. На його думку, саме протистояння між Москвою та Варшавою, в епіцентрі якого опинилася Україна, стало головною віссю протиріч, яке не лише впливало на політичні процеси в регіоні ЦСЄ, а й стало одним із чинників руйнування Вестфальської системи європейської рівноваги [546, с. 305].

Проблем московсько-польських відносин, зокрема, й боротьби між Варшавою та Москвою за Україну у низці монографій та статей торкається Борис Флоря [610; 611, с. 85–99; 612, с. 25–49; 613; 614, с. 160–173; 615, с. 9–23]. Насамперед, слід відзначити факт визнання сучасним російським вченим того, що Українська козацька держава, її становлення та політика мали серйозний вплив на політичну ситуацію в Європі. Зокрема, звертає увагу, що вони на самому початку носили локальний характер, проте стали початком глибокої внутрішньої кризи та послаблення Речі Посполитої й стимулювали активність сусідніх держав (Московська держава, Швеція), які за рахунок послаблення Польщі прагнули посилити свої позиції в ЦСЄ [615, с. 9].

Проблемі міжнародних відносин у ЦСЄ в другій половині 50-х – на початку 60-х рр. XVII ст. Б. Флоря присвятив монографію «Русское государство и его

западные соседи (1655–1661 гг.)» [613], в якій чимало місця приділено московсько-українським стосункам. Автор зазначає, що «...Україна в ті роки знаходилася в особливих стосунках з Росією. Російська політика здійснювала сильний вплив як на внутрішньополітичне життя українського гетьманства, так і на його відносини з сусідами»). Однозначним позитивом є його висновок про необхідність дослідження впливу подій, що відбувалися в Україні на російській зовнішньополітичний курс. Однак, в цілому, не можна не відмітити, що автор до даної проблеми підходить з традиційної російської історіографічної позиції, безапеляційно називаючи усі концепції, які не відповідають офіційній російській, неправильними. У даному випадку це стосується московсько-українських стосунків XVII ст. та концепції історії України в цілому, яка була сформована М. Грушевським [613, с. 7–8].

Логічним продовженням вказаної наукової праці стала монографія Б. Флорі «Внешнеполитическая программа А. Л. Ордина-Нащокина и попытки ее осуществления», видана у 2013 р., в якій проаналізовано становлення зовнішньополітичного курсу Московської держави, в основні якого лежала політична концепція А. Ордіна-Нащокіна і який безпосередньо привів до підписання Андрусівського договору з Річчю Посполитою. Характеризуючи дану концепцію, Б. Флорія багато уваги приділив баченню Ордіном-Нащокіним місця козацької України в умовах побудови військово-політичного союзу Москви та Варшави, спрямованого проти Швеції і Туреччини [610].

Питання позиції української політичної еліти відносно польсько-московських переговорів в Андрусові торкається у своїх дослідженнях Кірілл Кочегаров. Хоча, як то традиційно для представників російської історіографії, він Україну розглядає виключно в ролі об'єкта, на який спрямовувалася і московська, і польська зовнішня політика, все ж висловив декілька міркувань по суті досліджуваної нами теми. По-перше, він саме Україну (поряд зі смоленським питанням) називає головним предметом московсько-польського конфлікту (війни 1654–1667 рр.). По-друге, власне українські інтереси, як відзначає дослідник, і у

Москві, і у Варшаві просто «... не враховували, або вважали другорядними», що й стало передумовою андрусівського поділу козацької України [474].

Для аналізу місця «українського питання» у зовнішньополітичній доктрині Московської держави у середині XVII ст. важливими виявилися дослідження І. Вдовіна, П. Прудковського та Л. Пушкарьова [338; 339; 529, с. 256–258; 532], в яких автори торкаються проблеми становлення концепції Москви як Третього Риму та її реалізації в період московсько-польської війни 1654–1667 рр. Звичайно, не обходять і місця України в зовнішньополітичних планах Московської держави.

У сенсі інформативної бази для реконструкції перебігу польсько-московського військово-політичного протистояння, оцінки військового потенціалу Московського царства в 50–60-х рр. XVII ст., реформування московського війська тощо, важливим є дослідження сучасних російських істориків Александра Малова [Малов; Малов] та Сергея Нефьодова [508, с. 33–51]. Низку робіт, які стосуються московсько-української війни 1658–1659 рр., опубліковані Ігорем Бабуліним [307, с. 35–41; 308; 309, с. 175–178; 310, с. 80–110]. В оцінці позиції Московської держави в «українському питанні» автор стоїть на чітких імперських позиціях, продукованих сучасною російською історіографією, стверджуючи, що «...російський цар Алексей Михайлович прагнув зберегти автономію України, що не мала ні економічної бази, ні правильно організованої військової сили, ні надійної внутрішньої підтримки населення для самостійного розвитку державності» [308, с. 4].

Московсько-шведська боротьба (військова і політична) за Балтійське узбережжя в 1655–1661 р, яка безпосередньо впливала й на формування української політики Москви та розгляд «українського питання» у відносинах Московської держави та Речі Посполитої, є темою досліджень Є. Кобзарєвої [463; 464, с. 53–80; 465, с. 115–125].

Насамкінець, окремо слід зупинитися на дослідженнях Т. Таїрової-Яковлевої, в основі наукових інтересів якої перебуває саме українська проблематика. Питання, які стосуються нашого дослідження, а власне щодо місця «українського питання» у відносинах Речі Посполитої та Московської держави розглядаються в її роботах

«Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття : Причини і початок Руїни» та «Руїна Гетьманщини : Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.)» [652; 656]. При цьому слід відзначити, що в останній праці цілий розділ присвячений проблемі польсько-московських переговорів та їх ролі у долі України [656, с. 515–572]. На її думку, необхідність дослідження історії московсько-польських переговорів 50–60-х рр. XVII ст. зумовлена тим, що вони були одним з найважливіших зовнішніх чинників, які визначили долю Гетьманщини. При цьому Т. Таїрова-Яковлева зауважує, що з огляду на вирішення «українського питання», «...реалії перипетій переговорів насправді вкрай неприємні як для російської, такі для польської сторони» [592, с. 48].

Загалом визначальними тенденціями сучасного російського бачення особливостей розвитку міждержавних відносин у ЦСЄ, зокрема в сенсі московсько-польсько-українсько-кримських відносин і боротьби між Варшавою, Москвою та Бахчисараєм за Україну, по-перше, розгляд козацької України виключно об'єктом політики, відповідно Москви, Варшави та ін. По-друге, основну причину українсько-московських конфліктів сучасні російські історики вбачають виключно в інтригах та зраді з боку українських гетьманів та старшинських кіл [661, с. 387].

Слід відзначити, що досліджувана тематика знайшла відображення не лише в роботах українських, російських і польських істориків. Окремих аспектів проблеми, яка стосується місця «українського питання» у боротьбі між Річчю Посполитою та Московією в 1654-1667 рр. торкався білоруський історик Генадзь Сагановіч. Зокрема, у монографії: «Невідома війна: 1654–1667» [540] він зосередився на характеристиці військово-політичних подій, які відбувалися у ході московсько-польської війни на території Великого князівства Литовського, водночас які мали безпосередній вплив на формування загального співвідношення сил між Москвою та Варшавою, а також на їхню боротьбу за Україну. Водночас, він багато уваги приділив таким подіям, які безпосередньо торкалися боротьби навколо вирішення «українського питання», як Віленські переговори 1656 р., Дуровицька комісія 1664 р. та Андрусівські переговори 1667 р.

Також слід згадати роботи угорського історика Шандора Гебеї [402] та австрійських вчених Кристофа Аугустіновича [306, с. 47–52] й Іскри Шварц [637, с. 31–46], в яких розглядаються питання московсько-угорських і московсько-австрійських відносин періоду війни 1654–1667 рр. та згадується про московсько-польське протистояння навколо вирішення на свою користь «українського питання».

Історії Польщі, об'єктивно торкаючись питань України, присвятив окрему свою працю «Боже ігрище: історія Польщі» відомий англійський історик Норман Девіс. Зокрема, говорячи про Україну, він відзначав, що розташовуючись на останньому прикордонні Європи («last frontier»), українські землі були відкриті для зовнішньої інтервенції. Відтак, коли їх охопила боротьба за незалежність, «...напохваті були держави, що згодом утруtilись набагато жорстокіше». На думку історика, події в Україні автоматично відновили давнє польсько-московське суперництво, яке, своєю чергою (через тісний зв'язок московських війн з військовими кампаніями проти турків і татар), долучили до цього конфлікту турецько-татарський чинник. Врешті, це суперництво й вирішило долю України, яка «...у цьому аспекті... була провісником долі всієї Речі Посполитої у XVIII ст.» [440, с. 376–377].

Взагалі, Н. Девіс відзначав ключову роль України в боротьбі за домінування в ЦСЄ. Зокрема, на його переконання, саме з 1654 р. почалося перетворення Московського царства з провінційної східної деспотії в імперію. Безперечно, вдалою є запропонована Н. Девісом коротка і влучна формула, що характеризує процес становлення Російської імперії: «Московія + Україна = Росія» [441, с. 410].

Характеризуючи зарубіжну історіографію, не можна не відзначити той факт, що автори, які досліджували історію воєнно-політичної боротьби в ЦСЄ періоду середини – другої половини XVII ст. не оминули в ній українського чинника, що доводить значущість цієї проблеми в загальноєвропейському сенсі.

Загалом же, аналіз історіографії проблеми місця Української держави в сфері геополітичних інтересів Речі Посполитої, Московської держави та Кримського ханства в 1654–1667 рр. дає підстави говорити, що ряд питань, дотичних цієї

проблеми, знайшли відображення в працях як українських, так і зарубіжних істориків. Зокрема, доволі ґрунтовно дослідженими є проблеми московсько-польських відносин даного періоду, ходу переговорів та перебігу воєнних кампаній 1654–1667 рр. Також активно досліджуються різні аспекти українсько-польських та українсько-московських, московсько-кримських відносин означеного періоду. Однак, на сьогодні відсутні спеціальні праці, в яких би містився комплексний аналіз саме розвитку України в умовах польсько-московсько-кримського протистояння за домінування в ЦСЄ., розвитку боротьби за вирішення «українського питання» і впливу українського чинника на перебіг протистояння між Варшавою, Москвою та Бахчисараєм. Потребує подальшого дослідження питання генези концепції поділу козацької України між Річчю Посполитою та Московською державою, яка остаточно оформилася в 1667 р., визначення усіх чинників (зокрема кримського), що впливали на вироблення такого варіанту вирішення «українського питання».

1.2. Характеристика джерельної бази дослідження.

Джерельну базу дослідження складають як неопубліковані, так і опубліковані документи і матеріали. На жаль, основна маса документів, гетьманського архіву, який би повною мірою відображав політику Української держави, формування та реалізацію зовнішньополітичних стратегій гетьманських урядів, зокрема й стосовно Речі Посполитої, Московії та Криму, не збереглася. Тому історики, які досліджують різні проблеми зовнішньої політики Української держави, її відносин з Москвою, Варшавою та Бахчисараєм, змушені користуватися матеріалами, які містяться, насамперед, в архівах та відділах рукописів бібліотек Росії та Польщі.

Відтак, ми, виходячи з того, що предметом нашого дослідження є політика Українського Гетьманату на забезпечення національних інтересів та перспектив розвитку держави в умовах польсько-московсько-кримського протистояння в 1654–1667 рр., боротьба між Варшавою, Москвою та Бахчисараєм навколо вирішення «українського питання» в зазначений період (тобто дослідницька

проблема безпосередньо торкається питань зовнішньої політики Речі Посполитої, Московії та Криму, їх взаємних стосунків та відносин з Військом Запорозьким), основну частку матеріалів, необхідних для виконання дослідницьких завдань, почерпнули в таких архівосховищах як Російський державний архів давніх актів (Российский государственный архив древних актов) (РДАДА), що знаходиться в Москві, Головний архів давніх актів у Варшаві (Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, AGAD). Також значний комплекс матеріалів, який стосується досліджуваної проблеми, нами почерпнуто у фондах рукописного відділу Бібліотеки Музею Чарториских (Biblioteka Muzeum Książąt Czartoryskich w Krakowie. Zebranie rękopisów).

Отже, значний комплекс джерел, які висвітлюють власне політику Московського керівництва стосовно козацької України в 50–60-х рр. XVII ст., перебіг московсько-польсько-кримського як політичного, так і військового протистояння, в епіцентрі якого незмінно опинялися українські землі, міститься у фондах РДАДА. Серед них значну вагу становлять документи Посольського приказу, які стосуються взаємовідносин Московської держави та Речі Посполитої (Ф. 79. Сношения России с Польшей). Це, переважно, посольські інструкції, листи та статейні списки царських послів, які в різний час проводили переговори з представниками Речі Посполитої. Вони, дають нам можливість визначити зміст підходу московського керівництва до вирішення «українського питання» у відносинах з Варшавою та прослідкувати його генезу протягом 1654–1667 рр. Власне, офіційна позиція Москви з цього питання та намагання її відстоювати в ході переговорів з польським комісарами відображені в матеріалах, що стосуються московсько-польських переговорів, що проводив князь Борис Рєпнін у Львові в 1653 р. [60], переговорів Васілія Ліхарева з керівниками ВКЛ у 1655 р. [62], Віленської комісії 1656 р. [64; 65; 66] та чергових переговорів у Вільно в 1658 р. [71; 72] та переговорів у Борисові в 1660 р. [74], Смоленську в 1662–1663 рр. [75] та в Дуровичах в 1664 р. [76]. Підготовка та укладення Андрусівського перемир'я 1667 р., зокрема, й матеріали, які стосуються обговорення «українського питання», власне процес досягнення трагічного для Української держави московсько-

польського компромісу відображені в документах, що містяться в книгах 105, 106 та 108 означеного фонду [80; 81; 83].

У матеріалах Посольського приказу, зокрема тих, які стосуються саме московсько-польських відносин, міститься інформація стосовно різних аспектів досліджуваної нами проблеми. Зокрема, це документи, які відображають спроби керівництва Речі Посполитої вплинути на московських бояр й уникнути війни з Москвою [84], а також намагання короля Яна Казімежа переконати старшину Війська Запорозького повернутися в підданство Речі Посполитій [85]. Чимало матеріалів стосуються відносин московського керівництва з представниками литовської верхівки в 1655 р., у ході яких обговорювалися питання московсько-польських мирних переговорів, а також торкалися і проблем України [86; 87; 88]. Звичайно, важливими для нас є матеріали, що стосуються віленських переговорів 1656 р., а також поствіленського періоду, коли сторони (Москва та Варшава) вели «гру» навколо питання реалізації віленських домовленостей, в якій, зокрема, активно використовувалася «українська карта» [89; 90; 91; 92; 93; 94; 95; 96; 97; 98; 99]. Для розуміння процесу вироблення положень, що лягли в основу Андрусівського договору 1667 р., який завершив московсько-польську війну та визначив формат вирішення «українського питання», важливими є документи фонду 79. Стб 1662 р. Спр. 27., в яких містяться інструкції московським послам А. Ордіну-Нащокіну та Д. Богданову, що в жовтні 1662 р. відбули на переговори до Львова, на яких вперше йшлося про можливість поділу українських земель між Москвою та Польщею [105].

Окремі факти, які стосуються досліджуваної проблематики були нами з'ясовані з матеріалів інших фондів РДАДА. Зокрема, це Ф. 68. Стосунки Росії з Молдавією та Волощиною, Ф.74. Стосунки Росії з Бранденбургом. Дані джерела дозволяють дослідити вплив зовнішніх чинників на перебіг московсько-польського протистояння, і, зокрема, й на формування позицій Москви та Варшави щодо України [57; 58; 59]. Водночас різні аспекти відносин Москви з козацькою Україною, які дають змогу проаналізувати зміст політики царського уряду, спрямованої на посилення своїх позицій в Україні, що розглядалося як важливий

фактор в перебігу московсько-польського протистояння, висвітлюють матеріали Ф. 124. (Малоросійські справи). Зокрема, для нас інтерес представляють ті, які характеризують активізацію Москвою української політики в 1657 р. (посольства В. Кікіна, Ф. Бутурліна, А. Матвеева, під час яких обговорювалися питання відносин із Річчю Посполитою, участі українських полків у діях Раднотської коаліції, необхідності введення московських воєвод до українських міст тощо) [132; 133; 134], політику Московського керівництва щодо України в 1658–1659 рр. та умови укладення Переяславської угоди 1659 р. [136; 137; 138]; ситуацію в козацькій Україні після катастрофічної для Москви Чуднівської кампанії 1660 р., коли сформувалися передумови для розколу Української держави на два гетьманства [140]. При цьому саме політика Чигирини виступає чинником, що здійснював суттєвий вплив на перебіг московсько-польського протистояння, безпосередньо впливаючи на співвідношення сил між суперниками.

Однак, роблячи висновки на основі матеріалів, що виходили з офіційних державних інституцій Московії (відписки воєвод, статейні списки царських послів тощо), слід враховувати, що вони не завжди повною мірою відображають реальну картину подій. Стосовно інструкцій, царських наказів тощо слід враховувати, що часто окремі настанови послам давалися в усній формі. Тому, важливим є загальний аналіз подій із використанням також джерел іншого походження (польські та українські матеріали, мемуари, матеріали листування). Ще більш сумнівними є відписки воєвод та інформація зі статейних списків послів, в яких автори (враховуючи їх залежність від царя) намагалися представити свої дії в найкращому світлі, фальшуючи в окремих епізодах історичну правду. Такою ж мірою це стосується джерел польського походження, та й документів, які виходили з гетьманської канцелярії. Будучи дипломатичним засобом ведення політики, вони не завжди відображали справжні наміри їхніх авторів.

Звичайно, дані зауваження жодною мірою не ставлять під сумнів цінності джерел, а лише визначають необхідність критичного їх аналізу із залученням усіх наявних матеріалів різного походження.

Політику польського керівництва, його бачення політичних процесів, зокрема, напрямів розвитку стосунків з Москвою, Військом Запорозьким та умов вирішення «українського питання», відображають матеріали з польських архівосховищ. Насамперед, це фонди АГАДу. Важливими у сенсі даного дослідження можна вважати матеріали, що зберігаються в зібраннях посольських книг (*Libri Legationum*). Це, переважно, матеріали дипломатичного характеру, які стосуються різних посольських місій між Москвою та Річчю Посполитою, а також між Річчю Посполитою та Військом Запорозьким у 1654–1667 рр. Зокрема, вони дають змогу оцінити перебіг московсько-польських дискусій навколо обговорення «українського питання», пропонувані шляхи його розв’язання [161]. Також у роботі використані матеріали зібрань Архіву Радзівіллів (*Archiwum Radziwillow*). Зокрема, для нас важливими є інструкції королівським комісарам на переговори з московськими послами та тексти самих угод. Також інформативним в сенсі з’ясування ставлення керівництва Речі Посполитої до перспектив стосунків з Московією та Україною є урядова кореспонденція, зокрема, листування між Яном Казімежем та Алексеем Михайловичем, кореспонденція між польськими урядовцями та комісарами, які перебували на переговорах з московськими послами. Так, особливий інтерес представляють документи, що відображають зміст та характер московсько-польських дискусій, що тривали під час посольської місії А. Ордіна-Нащокіна до Львова в 1663 р., коли вперше на офіційному рівні була означена можливість поділу українських земель між Москвою та Річчю Посполитою [149 – 160].

Польську складову неопублікованих матеріалів, використаних у дослідженні, становлять також документи, почерпнуті в архівосховищах Кракова. Зокрема, дані стосовно підготовки Варшави до походу на Лівобережну Україну в 1663 р. містяться в фондах Краківського державного архіву (*Archiwum panstwowy w Krakowie*) в зібранні Русецьких (*Zbiór Rusieckich*) [163]. Чималий масив документів, що відображає польсько-московські та польсько-українські відносини в 1654–1667 рр., присутній у фондах, згаданого вище, рукописного відділу Бібліотеки Музею Чарториських. Зокрема, важливими з огляду оцінки позиції керівництва Речі

Посполитої стосовно козацької України, співвідношення української та московської політики Варшави, ставлення до «українського питання» одного з найяскравіших представників польського політикуми другої половини XVII ст. познанського воєводи Яна Лещинського та вирішення «українського питання», формування офіційної позиції керівництва Речі Посполитої на переговорах з Москвою (зокрема й стосовно України) є матеріали, поміщені у зібраннях «Кореспонденції Яна Лещинського» 1653–1656 та 1656–1660 рр. [167; 169]. Також власне позицію польсько-литовського керівництва щодо умов мирного договору з Москвою розкривають матеріали сеймових постанов щодо польсько-московських переговорів [170]. Важливою для аналізу особливостей політики Варшави щодо козацької України, характеру польсько-українських відносин, змісту міждержавних угод (Гадяцької, Чуднівської), а також визначення ролі України в польсько-московському протистоянні 1654–1667 рр., є колекція «Оригінали за правління Яна Казімежа, 1648–1670» [174]. У дисертаційному дослідженні використано також матеріали офіційної кореспонденції між правителями Московської держави та Речі Посполитої, в якій обговорювалися перспективи мирних переговорів, міститься інформація стосовно складу офіційних делегацій [176], листи польських комісарів про перебіг переговорів з царськими послами [177], матеріали, які розкривають хід московсько-польських переговорів у березні – травні 1663 р. у Львові, дискусію між представниками короля та керівником московської делегації Афанасієм Ордіном-Нащокіним, його позицію щодо перспектив польсько-московських відносин та вирішення «українського питання» в ході андрусівських переговорів [178].

Як уже зазначалося, в українських архівосховищах порівняно мало матеріалів, які стосуються досліджуваної проблематики, зокрема таких, що містять інформацію стосовно розвитку українсько-польсько-московсько-кримських відносини в 50–60-х рр. XVII ст. й боротьби українських гетьманських урядів за збереження суверенітету держави в умовах «геополітичного трикутника» - Варшави, Москви та Бахчисараю, за яким стояла могутня Порта. Однак, у своєму дослідженні ми все ж скористалися документами та копіями докумнтів, що

містяться в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (ЦДАК), у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (НБУВ. ІР) та відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника (ЛННБ. ВР) та які проливають світло на перебіг українсько-польських та українсько-московських відносин, характеризують перебіг політичних процесів в Українській державі під впливом дії зовнішніх чинників (політика Варшави, Москви та Бахчисараю).

У зібраннях ЦДАК корисними для нас виявилися фонди 221, 1230, 1407, 1791, де зберігаються оригінали і копії документів, які дають змогу оцінити дипломатичну активність Гетьманату (інтенсивне листування з трансільванським та молдавським дворами, Кримом, Швецією) коли здійснювалися пошуки союзника у боротьбі проти Польщі, чи в періоди загострення стосунків з Московією.

Значний масив джерел міститься у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Зокрема, у теках Нарушевіча знаходяться копії листів з описом військових дій в козацькій Україні у 1664–1665 рр. під час походу Яна Казімежа на Лівобережжя, який означився як остання спроба Варшави збройно вирішити долю польсько-московської боротьби за домінування в регіоні ЦСЄ [49], а серед копій документів Розрядного приказу Белгородського столу містяться матеріали, що дозволяють з'ясувати окремі моменти розгортання соціальної та національно-визвольної боротьби на Правобережжі, яке водночас стало ареною польсько-московського протистояння у боротьбі за Україну в 1664–1665 рр. [50]. Також окремі аспекти стосовно позиції Криму в політичних процесах у ЦСЄ та його впливу на розвиток польсько-московсько-українських відносин 1654–1667 рр. розкривають матеріали, які містять копії Стовбців Посольського приказу. Кримські справи [51].

Інформацію з досліджуваної проблематики містять і матеріали відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника. Вагомим джерелом є «Збірник історичних документів 1648–1666 рр., складений Марцином Голінським», у якому вміщені копії універсалів, реляцій, посольських інструкцій, листів польських урядовців. Тривалий час саме рукописи М. Голінського

вважалися основним джерелом для вивчення історії Речі Посполитої та, зокрема, подій Української революції XVII ст. Для нас становлять неабияку цінність матеріали, що стосуються походу Яна Казімежа на Лівобережну Україну [55].

Серед археографічних публікацій джерел використано такі збірки, як: «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России» (Т. 3-8, 10, 11, 14, 15), «Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов» (Ч. III, т. VI), «Памятники, издаваемые Временною комиссией для разбора древних актов» (Т. 3, 4), «Памятники, изданные Киевскою комиссией для разбора древних актов» (Т. 3) тощо. Вони містять урядове листування, чолобитні, «расспросные речи» тощо. Нас цікавили саме ті матеріали, які стосуються московсько-українських, українсько-польських та українсько-кримських відносин, ілюструють політику Українського Гетьманату, спрямовану на захист державних інтересів та збереження суверенітету в умовах активного тиску з боку Москви, Варшави та Бахчисараю, а також роль українського чинника в розвитку московсько-польсько-кримських стосунків, боротьбу Москви, Варшави та Бахчисараю з метою посилення своїх позицій у козацькій Україні та встановлення контролю над українським гетьманським урядом. У документах, поміщених у збірниках, також знаходяться дані, що відображають наростання соціально-політичного протистояння в Україні в 1657–1663 рр. та ролі в ньому відповідно Москви, Варшави та Криму.

Окрім зазначених, нами також використані матеріали, поміщені у таких збірках, як: «Акты Московского государства, изданные Императорскою академиею наук» (Т. 2, 3); «Акты, издаваемые комиссиею, высочайше учрежденною для разбора древних актов в Вильне» (Т. 34); «Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею» (Т. 5); «Документи Богдана Хмельницького», «Документи об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг.», «Документи эпохи Богдана Хмельницького 1656 и 1657 гг., извлеченные из главного московского Архива министерства иностранных дел, собр. И. М. Каманиным»; «Источники малороссийской истории, собранные Д. И. Бантыш-Каменским» (Ч. 1); «Воссоединение Украины с Россией» (Т. 3) тощо.

Офіційні московські урядові матеріали містяться у зібранні «Полное собрание законов Российской империи» [250]. Важливими в сенсі нашого дослідження є тексти міждержавних угод (Березневі статті 1654 р., Віленська угода 1656 р., Переяславський договір 1659 р. тощо. Також важливу інформацію містять різноманітні царські грамоти, записи послів, що стосуються московсько-польських відносин в 1654–1667 рр. Низку документів опубліковано українськими вченими М. Крикуном, Ю. Мициком, Я. Федоруком. Серед них важливе значення мають ті, що стосуються саме українсько-польсько-московських стосунків та місця «українського питання» в московсько-польсько-кримському протистоянні 1654–1667 рр. [230, с. 205–248; 231, с. 99–174; 240, с. 93–112; 241, с. 360–397; 242, с. 205–214; 264].

Серед публікацій документів, використаних в роботі, слід також виділити праці російських істориків Л. Заборовського, Є. Кобзарєвої, С. Фаїзова, Б. Флорі [221; 222; 226, с. 311–340; 227, с. 9–49; 263, с. 438–78; 265, с. 137–230]. Зокрема, ними були опубліковані архівні матеріали, які стосуються переговорів московського керівництва з представниками ВКЛ наприкінці 1655 – на початку 1656 р., підготовки та проведення Віленської комісії 1656 р. Зокрема, цікавими є дані про обговорення «українського питання» в рамках переговорів московського керівництва з представниками Речі Посполитої та Кримського ханства.

Значний масив матеріалів, що характеризують політику Варшави стосовно Московської держави та Війська Запорозького в 1654–1667 рр., польсько-московське протистояння навколо вирішення «українського питання», міститься у зібраннях документів, опублікованих у Польщі. Зокрема, нами використані збірки, підготовлені А. Даровським, А. Грабовським, Я. Качмарчиком, М. Нагельським, В.-С. де-Броел-Платером [271, s. 347–419; 274 ; 277, s. 221–226; 285, s. 243–262; 294].

Важливий комплекс матеріалів, що стосуються досліджуваної проблематики (місця «українського питання» в стосунках Речі Посполитої та Московської держави в 1654–1667 рр.), міститься в різноманітних щоденниках (*diariuszach*), написаних учасниками воєнних кампаній, дипломатичних акцій, посольств та переговорів. Їх цінність полягає, насамперед, в тому, що вони часто містять ту

інформацію, яку не можна отримати з текстів офіційних документів (посольських інструкцій, відписок послів, текстів договорів тощо), які, як правило, за дипломатичними кліше, загальними деклараціями приховують справжній зміст подій. Слід враховувати й те, що в офіційних документах (відписках, статейних списках) події часто змальовуються у вигідному для послів чи воєвод світлі і демонструють їх вірну службу своєму володарю. Автори ж діаріюшів, описуючи події, свідками та учасниками яких були, не відчували тиску відповідальності. Їм не обов'язково було прикрашати свої дії. Вони висвітлювали події в такому ракурсі, в якому їх бачили, відображаючи ідеологію відповідних соціальних груп, до яких належали. Також, якщо, до прикладу, офіційні тексти тих, чи інших міждержавних договорів відображають кінцевий результат тривалих переговорів, то щоденники їх учасників – часто сам процес вироблення рішень, перебіг важких дискусій, зміст таємних перемовин тощо. Останні, зазвичай, краще характеризують наміри сторін, ніж офіційні декларації [384, с. 35].

Звичайно, в щоденниках часто присутній певний суб'єктивізм в оцінках, вони залежні від позиції самого автора, однак в цьому і їх перевага, адже позиція окремих учасників подій, політичних сил, які вони репрезентували, є важливою для історичного аналізу політичного процесу.

Таким важливим джерелом з історії дипломатичних стосунків Московської держави та Речі Посполитої другої половини 50-х рр. XVII ст. є щоденник Павла Кипріяна Бжостовського (Бростовського) [203, с. 483–542], в якому описується перебіг московсько-польських переговорів у Вільно 1656 р. Його було опубліковано в російському перекладі П. Мухановим ще у 1866 р., але в історіографії дане джерело до недавнього часу практично не використовувалося. На сьогодні матеріали щоденника Бжостовського були задіяні російськими дослідниками Д. Івановим та Б. Флорею, а також українським істориком Я. Федоруком. Цінність щоденника в тому, що він написаний одним з активних учасників віленських переговорів, що був присутній під час тривалих дискусій, таємних консультацій тощо. Згідно інформації, яку подає Бжостовській, «українське питання» було одним з ключових під час перемовин і саме на питання, пов'язані

зі статусом українських земель, наражалися спроби сторін досягти згоди. Водночас, про що пише автор щоденника, московська сторона повсякчас в офіційних заявах, демонструючи непоступливість у питанні приналежності козацької України, під час самих переговорів не відкидала можливості прийняття компромісних рішень. Загалом, ставлення московитів до українців характеризують слова, сказані керівником царської делегації князем Нікітою Одоєвським, які зафіксував Бжостовській: «... це такий народ (українці – В. Г.), який ні з вами, ні з нами не може жити в мирі, і завчасно шукає собі нового покровителя, чи шведа, чи Ракоці, з'єднавшись з кимсь з них, вони можуть бути небезпечними і нам і вам; від них слід тікати як від скаженого пса...» [203, с. 518].

Окрім щоденника Бжостовського, в роботі широко використані й інші наративні джерела: мемуари, літописи й хроніки. Зокрема, перебіг подій під час походу польсько-татарських військ і полків П. Тетері на Лівобережжя у 1663–1664 рр. допомагають з'ясувати мемуари француза Антуана Грамона, поляків Яна Паска, Миколая Єміоловського, Яна-Флоріана Дробиша Тушинського [210; 273; 288; 289]. Попри однозначно вороже ставлення до національно-визвольної боротьби українців та спроб українського народу відродити власну державу, на що звертає увагу Ю. Мицик [496, с. 88], ці твори представляють для нас інтерес позаяк демонструють оцінку тогочасних подій (перебігу кампанії польських військ в Лівобережній Україні 1663–1664 рр.) польською шляхтою, яка брала активну участь у вказаних подіях.

Важливим джерелом для дослідження подій Ніжинської чорної ради 1663 р., яка ознаменувала рішучий крок Москви, спрямований на розкол козацької України та утвердження окремого лівобережного гетьманату, їй підконтрольного, є щоденник шотландського офіцера Патріка Гордона [209].

Українським подіям приділив багато уваги у своєму творі православний шляхтич Йоахим Єрлич. Описуючи перебіг початкового етапу московсько-польської війни 1654–1667 рр., він не оминув похід українських і московських військ на Львів та події під Озерною. Стосовно останніх, зокрема, він зазначив на укладенні між Хмельницьким й кримським ханом угоди, яка передбачала розрив

Війська Запорозького з Москвою та визнання зверхності польського короля [276, s. 177].

Цінний матеріал для дослідження історії Польщі та України в досліджуваний період має хроніка «*Historia panowania Jana Kazimierza*» Веспасиана Коховського, польського поета та історика другої половини XVII ст. [278; 279; 280]. Дана робота представляє собою докладну оповідь політичного розвитку Речі Посполитої в період 1648–1668 рр., перебігу війн і мирних переговорів, які проводилися королівським двором. Автор, традиційно для тогочасної польської історіографії, події, що розпочалися в Україні, кваліфікує не інакше як конфлікт між владою Речі Посполитої та козацтвом (як внутрішньо польський, домовий), а в оцінці польсько-московської боротьби за Україну помітною є гіперболізація московського зла, яке протиставляється цивілізованій позиції Варшави [278, s. 172–173]. Водночас слід відзначити, що В. Коховській у своїй роботі подав досить докладні описи подій московсько-польської війни 1654–1667 рр., перебіг дипломатичного протистояння Речі Посполитої та Московської держави, а також тексти укладених Варшавою договорів.

Серед важливих джерел слід виділити групу літописів. Зокрема, це «козацькі літописи» Самовидця, Самійла Величка та Григорія Грабянки [204; 235; 236], особливо перший, автор якого був сучасником досліджуваних подій. У цьому творі містяться відомості про події, свідчення про які обмежені у документальних джерелах. Досить детально автор описує події Ніжинської чорної ради 1663 р. Указаний літопис цікавий для нас у плані виявлення ставлення лівобережної козацької старшини до суспільно-політичних подій 1654–1667 рр. і зовнішньополітичних пріоритетів за умов протистояння Москви та Варшави, яке саме сфокусувалося на території України.

Літописи С. Величка та Г. Грабянки були написані значно пізніше, їх можна назвати компілятивними, а то й віднести до історичних творів першої третини XVIII ст. Хоча автори використовували значною мірою тексти попередніх літописів, вказані джерела є, без сумніву, важливими. Так, Г. Грабянка надзвичайно яскраво зображує події в Лівобережжі, що наступили після Ніжинської ради 1663 р.

і були пов'язані з утвердженням там влади Івана Брюховецького та посиленням позицій Москви, що розглядалося останньою в якості важливого аргументу в боротьбі з Варшавою за Україну [235, с. 130].

С. Величко, описуючи події другої половини 60-х рр. XVII ст., висловив думку про зумовленість укладення московсько-польської угоди в Андрусові (поряд зі значним знесиленням Речі Посполитої в ході тривалого протистояння з Москвою) саме позицією тогочасного правобережного гетьмана Петра Дорошенка, коли Ян Казімеж зрозумів, що той «...лишається в неодмінному нейтральстві і не схиляється до нього» [204, с. 53]. Крім того, С. Величко наводить повний текст Андрусівського договору, який, власне, й підбив підсумки тривалого московсько-польського протистояння, в епіцентрі якого опинилася Україна та, врешті, стала жертвою «порозуміння» Москви та Варшави [204, с. 54–69].

Загалом, можна говорити про репрезентативність джерельної бази дослідження, яка дає змогу проаналізувати перебіг подій 1654–1667 рр., пов'язаних з московсько-польсько-кримським протистоянням за домінування в ЦСЄ, та з'ясувати роль Української козацької держави у її контексті, прослідкувати політику Українського Гетьманату, спрямовану на захист власних інтересів та збереження суверенітету за умов активних геополітичних впливів з боку Речі Посполитої, Московії та Криму.

1.3. Теоретико-методологічні засади роботи

Теоретичним підґрунтям дослідження становища Української держави в умовах активних геополітичних впливів з боку Речі Посполитої, Московської держави та Кримського ханства в 1654–1667 рр. стали напрацювання вітчизняних і зарубіжних вчених, які стосуються ключових понять, використаних в роботі, й концептуальних підходів до вивчення історії України ранньомодерного часу.

Концептуальним теоретичним положенням, на якому ґрунтується дисертаційне дослідження є доведена В. Смолієм та В. Степанковим теза, що події 1648–1676 рр. є часом, коли на українських землях спалахнула Національна революція, одним з важливих результатів якої стало витворення на їх частині

Української козацької держави Війська Запорозького [564, с. 35, 257; 583, с. 26-27]. Для означення останньої в роботі використовуються терміни «Українська держава», «Українська козацька держава», «козацька Україна», «Військо Запорозьке». Використання терміну «Українська козацька держава» акцентує увагу на тому, що фундатором і творцем держави виступило українське козацтво – стан дрібних лицарів-землеробів [564, с. 257]. Стосовно ж терміну «козацька Україна», то він означає як державу, так і територію, на якій, власне, й виникла держава (Брацлавське, Київське та Чернігівське воєводства). Відтак, робимо акцент на тому, що Українська держава виникла на козацьких землях. При цьому слід звернути увагу, що дефініція «Україна» означає значно ширші території та охоплює й ті землі, що не входили до складу держави Військо Запорозьке (Галичина, Підляшшя, Західне Поділля, Волинь).

У формулюванні теми дисертації використано поняття «геополітичні впливи». Відповідно, необхідно визначити який зміст вкладається у саме поняття «геополітика», що використовується для характеристики міждержавних відносин в регіоні ЦСЄ. Одне з визначень геополітики проголошує, що це «...цілеспрямована діяльність суб'єкта міжнародних відносин у контексті всього спектра зовнішніх і внутрішніх факторів, що дають змогу цьому суб'єкту здійснювати контроль над простором із метою реалізації своїх життєво важливих інтересів» [756]. Загалом, це відповідає нашому баченню суті геополітики і, зокрема, визначає зміст поняття «геополітичний вплив». Якщо з точки зору сучасної геополітики Україна в системі сучасних геополітичних координат виступає суб'єктом у системі міжнародних відносин трьох парадигм: євразійської, євроатлантичної, а також чорноморської [535], то, екстраполюючи дану ситуацію на XVII ст., можна Українську державу визначити в якості суб'єкта в системі відносин з Річчю Посполитою (європейська парадигма), Московією (євразійська) та Кримом (чорноморська). І тут доречною буде характеристика геополітичного фактору, запропонована Р. Симоненком. На його думку, його зміст становлять: по-перше, національні інтереси самої України, а, по-друге, загальна зовнішньополітична ситуація і розрахунки сусідніх держав щодо її земель. І саме у взаємодії цих чинників «...вирішувалися життєві потреби

захисту українських етнічних територій...., завдання державотворення та його наступність» [551, с. 109].

Одним з основних понять, що лягло в основу дисертаційного дослідження, є «українське питання». Власне цей термін частіше всього вживається стосовно подій XIX, а також початку – середини XX ст. Зокрема, в сенсі подій Українського національного відродження кінця XVIII – початку XX ст., Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр., Першої та Другої світових воєн. Однак, серед фахівців присутнє розуміння, що «українське питання» як проблема та суспільне явище виникло значно раніше. Так, до часів утворення держави Богдана Хмельницького появу «українського питання» відносять О. Кучик і О. Заяць. При цьому звертають увагу, що в кожен епоху воно з'являлося в різних вимірах, піднімаючи різнопланові проблеми, здебільшого національно-політичного та територіально-адміністративного характеру [450]. На цьому наголошував і В. Вернадський, зазначаючи, що «...українське питання старе – воно ровесник з'яві українського етнографічного елемента у складі Московської держави». При цьому, визначаючи його сутність, вчений вказував, що вона полягає в тому, «...що українська (малоросійська) народність виробилася в чітко окреслену етнографічну індивідуальність з національною свідомістю, завдяки якій намагання ближніх і дальніх родичів перетворити її на звичайний етнографічний матеріал для посилення панівної народності лишались і лишаються безуспішними» [341, с. 172].

Використовуючи термін «українське питання», ми виходили з того, що на середину XVII ст. українська проблема стала однією з головних у сфері міжнародних відносин [580, с. 117], принаймні тих, які були акумульовані у регіоні ЦСЄ. Відтак, «українське питання» ми розглядаємо як широкий комплекс політичних і військових проблем, безпосередньо пов'язаний з Україною. По-перше, це боротьба за володіння українськими землями, в якій зіткнулися після 1654 р. Річ Посполита та Московська держава, не стояли осторонь Кримське ханство з Туреччиною, Швеція, Придунайські князівства. По-друге, це використання сторонами українського мілітарного та політичного потенціалу для досягнення переваги над супротивником і здобуття перемоги. По-третє, це власне

вплив українського чинника на перебіг московсько-польського протистояння, коли саме позиція Війська Запорозького часто визначала співвідношення сил та, відповідно, хід боротьби за домінування в ЦСЄ. Насамкінець, «українське питання» постало як в якості «каменя спотикання» під час спроб досягти мирного розв'язання війни Москви та Варшави, так і важливого об'єкту торгів між сторонами. Врешті, Україна постала своєрідним «золотим яблуком» ЦСЄ, володіння яким і забезпечувало домінування в регіоні.

У контексті характеристики суті «українського питання» присутній термін «український чинник», який також часто використано в роботі. Виходячи з того, що термін «чинник», згідно тлумачного словника української мови, означає умову, рушійну силу, причину будь-якого процесу, що визначає його характер або одну з основних рис [760], український чинник ми розглядаємо як вплив політики Української держави, подій, що відбувалися в Україні, проблем, пов'язаних з Україною тощо на політичні процеси в регіоні ЦСЄ, зокрема, стосунки Речі Посполитої, Московської держави та Кримського ханства. В окремих випадках задля врізноманітнення тексту використано латинську кальку чинника – фактор (український фактор).

Розглядаючи боротьбу за вирішення «українського питання» у якості одного з головних засобів досягнення першості в Центрально-Східній Європі, вважаємо з необхідне пояснити наше розуміння змісту саме останнього терміну.

В історичній літературі можна зустріти різні дефініції щодо позначення регіону, за панування в якому і розгорілася московсько-польська боротьба 1654–1667 рр., і де одним з головних чинників, який впливав на результати цієї боротьби, була Україна. Зокрема, часто використовуються дослідниками такі терміни, як: «Східна Європа», «Центральна Європа», «Серединна Європа». Однак, останнім часом все більшого поширення набуває термін «Центрально-Східна Європа». Традиційно, таким чином окреслюється регіон Європи, де розташовані такі країни як Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Білорусь, Україна та Молдова. На думку Юрія Каганова, регіон Центрально-Східної Європи, в широкому розумінні, окреслюється своєрідним трикутником між Чорним, Балтійським та Адріатичним

морями, а з іншого боку, його складають країни розташовані між євразійською Росією та західноєвропейською Німеччиною [458, с. 337].

Ігор Піляєв пропонує розглядати Центрально-Східну Європу не лише з точки зору географії, а й в якості певної історичної площини, «...як регіон, що практично протягом усієї нової й новітньої історії протиставлявся в етнокультурному та соціально-економічному вимірах Західній Європі та, ширше, західному світові». Він наголошує, що з другої половини XVI до кінця XVIII ст. значні території цього регіону входили до складу Речі Посполитої, монархії Габсбургів і Московського царства (Російської імперії) [523, с. 21]. Водночас, варто звернути увагу й на думку Володимира Маслійчука, який вважає, що Центрально-Східну Європу слід розглядати з позиції визначення ролі і місця України, поставивши її в центр уваги, «...дивитись на власну історію не з кремлівського пагорбу чи краківських передмість, а з Андріївського узвозу» [493, с. 214].

У дисертаційному дослідженні, використовуючи дефініцію Центрально-Східна Європа, ми маємо на увазі саме регіон, який простягся від кордонів Московської держави до німецьких володінь, де довгий час першість утримувала Річ Посполита, а з середини XVII ст. про свої амбіції регіонального лідера заявила Москва.

У роботі повсякчас вживаються дефініції «Московська держава», «Московія», «Москва» (в розумінні держави). Водночас ми свідомо уникаємо термінів «Росія», «Російська держава». Така позиція пояснюється тим, що лише за царювання Петра I Московія вперше стала називатися Росією, Російським царством, а з 1721 р. – Російською імперією [506, с. 207]. На думку Я. Дашкевича, це була фактично масована державна фальсифікація історії, коли спочатку було обґрунтовано право Московії на спадковість Київської Русі, а 22 жовтня 1721 р. указом Петра I Московію було проголошено Російською імперією, а московитів – росіянами [439]. Відтак, в 50–60-х рр. XVII ст. була присутня офіційна назва Московське князівство, або Московське царство – дефініції, якими дисертант послуговується у своєму дослідженні.

У роботі нами здійснюється написання імен та прізвищ іноземного походження (російські, польські) згідно їх транскрипційного звучання. У такий спосіб, намагаємося уникнути різного написання одних і тих самих прізвищ, що часто трапляється в історичних дослідженнях (Беневський, Бенювський, Бенєвський тощо). Стосовно російських імен і прізвищ ми, окрім того, намагаємося утвердити тезу, що вони є відмінними від українських і недоречно їх українізувати (Микита – Нікіта, Володимир – Владімір). Вважаємо, що давно назріла необхідність внесення істотних змін в український правопис, який, на жаль, досі несе в собі відбиток історичної русифікації.

Визначальними методологічними засадами дисертаційної роботи стали загальнонаукові універсальні принципи конкретно-історичного підходу або історизму, об'єктивності, системності та альтернативності.

Принцип історизму передбачає розгляд усіх історичних фактів, явищ і подій відповідно до конкретно-історичних обставин, у їх взаємозв'язку й взаємообумовленості. Відтак, перебіг московсько-польсько-кримського протистояння, в епіцентрі якого опинилися українські землі, ми розглядали в його динаміці: як воно виникло, які етапи в своєму розвитку пройшло, які особливості цих етапів, чим завершилося. Під час аналізу історичних подій намагалися уникати екстраполяції сучасних уявлень та політичної практики на події середини XVII ст. Працюючи з джерелами, керуючись принципом історизму, ми враховували конкретно-історичні умови появи досліджуваних джерел, що, безумовно, відображалось і на їх змісті.

Дотримуючись **принципу об'єктивності**, який зобов'язує розглядати історичні явища і події у всій їх складності, багатогранності й суперечливості, з урахуванням усієї сукупності позитивних і негативних сторін їх змісту [790], ми намагалися максимально адекватно, на основі наявних джерел, відтворити політику як керівництва Речі Посполитої, так і Московської держави та Криму щодо України, уникаючи їх спотворення чи підганяння під певну схему чи висновки. Даний метод дав змогу уникнути тенденційності викладу фактів та подій, які стосувалися московсько-польської боротьби навколо вирішення «українського

питання» в 1654–1667 рр. Також, сповідуючи принцип об'єктивності, ми намагалися залучити якомога більше джерел, що дало змогу проаналізувати історичні факти та процеси й обґрунтувати відповідні висновки.

Принцип системності, будучи одним з основоположних принципів наукового пізнання, сутність якого виявляється у застосуванні системного (комплексного) підходу в дослідженні складних об'єктів (систем) і орієнтує дослідження на розкриття їх цілісності та виявлення всіх типів зв'язків у ньому, дав змогу реконструювати цілісну картину політики Українського Гетьманату, спрямовану на захист державних інтересів в умовах політичного та військового наступу з боку Речі Посполитої, Московської держави та Кримського ханства та ставлення останніх до розв'язання «українського питання», визначити спільні та відмінні риси в підходах до його вирішення, запропонованих як у двосторонніх відносинах, так і в стосунках з українськими гетьманом. Також вказаний принцип дозволив визначити особливості позиції щодо козацької України керівництва ВКЛ, яка визначалася дією цілого комплексу внутрішніх і зовнішніх чинників, особистого фактору. Завдяки принципу системності вдалося кваліфікувати окремі кроки стосовно України політичних еліт як у Варшаві, так і у Москві як реалізацію цілісної та цілеспрямованої імперської політики. Принцип системності дозволив згрупувати у структурно завершеній формі дані з опублікованих та неопублікованих джерел, наукової літератури, з'ясувати умови, за яких відбувалися історичні події, процеси та явища, встановити причинно-наслідкові зв'язки.

Нами використовується також **принцип альтернативності**, який, дає змогу визначити ступінь вірогідності здійснення тих чи інших подій, явищ, процесів на основі аналізу об'єктивних реалій і можливостей. Саме завдяки застосуванню цього принципу були проаналізовані можливості досягнення московсько-польських домовленостей стосовно України в ході переговорів 1656–1667 рр., перспективи реалізації умов Віленської угоди 1656 р. та Гадяцького договору 1658 р.

У роботі використано і низку спеціально-історичних методів дослідження. Основним з них є **проблемно-хронологічний метод**, на якому базується структура дисертаційного дослідження. Зокрема, нами виділені дослідницькі проблеми («українське питання» в міждержавних стосунках ЦСЄ середини 50-х рр. XVII ст.; роль українського чинника в розгортанні московсько-польської війни 1654–1667 рр. геополітичне становище козацької України в умовах військово-політичного протистояння Москви та Варшави на початковому етапі війни (1654 – початок 1656 р.); боротьба навколо вирішення «українського питання» на віленській комісії в серпні – листопаді 1656 р.; позиція Українського Гетьманату щодо московсько-польських домовленостей 1656 р. Роль українського фактору в кінцевому провалі реалізації Віленської угоди; геополітичні складові перорієнтації курсу українського гетьманського уряду на зближення з Варшавою (серпень 1657 – вересень 1658 рр.); чинники краху «гадяцької ідеї»; формування геополітичних передумов розколу Української держави на два гетьманства; спроба відновлення єдності козацької України в 1663–1664 рр.; українська проблематика на московсько-польських переговорах в Дуровичах; передумови московсько-польського порозуміння в Андрусові), які, водночас, розглядалися в їх хронологічній послідовності, що дало змогу проаналізувати генезу зовнішньої політики Українського Гетьманату в умовах московсько-польсько-кримського протистояння навколо вирішення «українського питання» в 1654–1667 рр. виокремити її етапи. З цим методом тісно пов'язаний **метод періодизації**, який забезпечив можливість систематизувати історичний процес за хронологічними періодами, що відрізнялися між собою певними особливостями. Зокрема, враховуючи саме особливості постановки української проблематики в московсько-польському переговорному процесі та впливу українського фактору на перебіг протистояння Москви та Варшави навколо вирішення «українського питання», нам вдалося виокремити в ньому п'ять періодів.

Метод системного аналізу дозволив розглянути як політику Гетьманату, спрямовану на забезпечення суверенітету Української держави (намагання укласти військово-політичні союзи, знівелювати спроби політичного тиску з боку сусідів),

так і керівництва Речі Посполитої, Московської держави та Криму щодо козацької України (політичний тиск, підкуп, військовий шантаж та безпосередніх військових дій) як цілісні явища, коли окремі взаємопов'язані компоненти, спрямовувалися на вирішення загальних завдань в контексті здійснення (як козацькою Україною, так і Варшавою, Москвою і Бахчисараєм) чіткої та цілеспрямованої політики. Загалом, в роботі українсько-польські, українсько-московські, українсько-кримські, а також польсько-московсько-кримські відносини розглядаються в якості невід'ємної складової частини системи міждержавних відносин середини XVII ст. в регіоні ЦСЄ.

Структурно-функціональний метод дав можливість виокремити в середовищі політичного керівництва Речі Посполитої та Московської держави угруповання, які різнилися своїм баченням вирішення «українського питання». Було визначено особливості та підґрунтя таких позицій. Зокрема, з'ясовано причини формування особливого ставлення до перспектив розвитку польсько-українсько-московських стосунків в середовищі маганатсько-шляхетських кіл ВКЛ. При цьому застосування **історико-порівняльного методу** дало змогу визначити спільні й відмінні риси у політичних концепціях щодо вирішення «українського питання» представників тих, чи інших угруповань у середовищі політичних еліт Речі Посполитої та Московської держави.

Метод ретроспекції забезпечив можливість висвітлення з позицій сьогодення історичного минулого (у контексті досліджуваної проблеми визначеного хронологічного періоду) через призму поглядів та оцінок сучасників подій (представників політичної еліти середини XVII ст.) шляхом залучення даних джерел різного часу.

Синхронний метод дав змогу співставити українські події, політику Українського Гетьманату з відповідними політичними корочками керівництва Речі Посполитої, Московії та Криму, визначити їх зв'язки та взаємовпливи, з'ясувати зміст різних підходів до розв'язання «українського питання», які хронологічно відносилися до одного й того самого періоду, а **діахронний** – визначити та обґрунтувати етапи боротьби за Українську державу в 1654–1667 рр.

У процесі написання дисертаційного дослідження було використано також **метод термінологічного аналізу**, який дозволив розкрити зміст сучасних для досліджуваного періоду термінів, зокрема таких, як Українська держава, козацька Україна, український чинник, геополітичні впливи, Центрально-Східна Європа тощо.

Разом з тим, у роботі було застосовано широкий комплекс загальнонаукових методів історичного пізнання. Зокрема, завдяки широкому застосуванню **аналізу та синтезу** відбувалося порівняння перебігу історичних процесів, визначено суть політики Москви, Варшави та Бахчисараю стосовно України та вплив українського чинника на перебіг московсько-польсько-кримського протистояння, були сформульовані наукові висновки. Завдяки застосуванню вказаних методів вдалося визначити актуальність, об'єкт і предмет дослідження, його мету та завдання, а також наукову новизну, сформулювати його основні концептуальні положення, узагальнення і висновки. У дослідженні використано також загальнонауковий **діалектичний метод**, який дав змогу простежити взаємозв'язок та взаємовплив у процесі розвитку подій та явищ.

Для з'ясування подібностей і розбіжностей в українській політиці Москви, Варшави та Бахчисараю в 1654–1667 рр. було використано **метод аналогії та порівняння**. Під час характеристики історичних джерел, праць вітчизняних і зарубіжних вчених, їхніх наукових концепцій ми послуговувалися **когнітивним методом**.

Отже, дотримання в ході дисертаційного дослідження наукових принципів та застосування загальнонаукових і спеціально-наукових методів наукового пошуку, стало надійним фундаментом дослідницького інструментарію для комплексного студіювання розвитку Української держави в сфері геополітичних впливів Речі Посполитої, Московії та Кримського ханства в 1654–1667 рр.

Висновки до розділу

Аналіз історіографії проблеми місця Української держави в сфері геополітичних інтересів Речі Посполитої, Московської держави та Кримського

ханства в 1654–1667 рр. дає підстави говорити, що ряд питань, дотичних цієї проблеми, знайшли відображення в працях як українських, так і зарубіжних істориків. Зокрема, доволі ґрунтовно дослідженими є питання московсько-польських відносин даного періоду, ходу міждержавних переговорів та перебіг воєнних кампаній протягом 1654–1667 рр. Також активно досліджуються різні аспекти українсько-польських, українсько-московських та московсько-кримських відносин. Однак, на сьогодні відсутні спеціальні праці, в яких би містився комплексний аналіз розвитку України за умов польсько-московсько-кримського протистояння (коли саме Українська держава опинилася в його епіцентрі), зусиль Українського Гетьманату, спрямованих на реалізацію національних інтересів та збереження суверенітету. Потребує подальшого дослідження питання генези концепції поділу козацької України між Річчю Посполитою та Московською державою, яка остаточно оформилася в 1667 р., визначення усіх чинників (зокрема кримського), що впливали на вироблення такого варіанту вирішення «українського питання».

Загалом, можна говорити про репрезентативність джерельної бази дослідження, яка дає змогу проаналізувати перебіг подій 1654–1667 рр., пов'язаних з московсько-польсько-кримським протистоянням за домінування в ЦСЄ, та з'ясувати роль Української козацької держави у її контексті, прослідкувати політику Українського Гетьманату, спрямовану на захист власних інтересів та збереження суверенітету в умовах активних геополітичних впливів з боку Речі Посполитої, Московії та Криму.

Таким чином, аналіз української та зарубіжної (польської та російської) історіографії, архівних матеріалів, документальних збірників довів наявність значного інформаційного потенціалу, цілком достатнього, щоб розв'язати поставлені завдання й досягти мети дослідження. Застосування відповідного комплексу наукових принципів та методів дослідження сприяло всебічному та ґрунтовному висвітленню подій, фактів і явищ, пов'язаних з політикою Українського Гетьманату, спрямованою на захист державних інтересів та

збереження суверенітету за умов активних геополітичних впливів з боку Речі Посполитої, Московії та Криму в 1654–1667 рр.

РОЗДІЛ 2

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА В «ГЕОПОЛІТИЧНОМУ ТРИКУТНИКУ» МІЖ ВАРШАВОЮ, МОСКВОЮ ТА КРИМОМ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 50-Х рр. XVII ст.

2.1. Місце України в міждержавних стосунках ЦСЄ першої половини 50-х рр. XVII ст. Роль «українського питання» як одного з головних чинників початку московсько-польської війни 1654–1667 рр.

Із завершенням Тридцятилітньої війни 1618–1648 рр. в Європі була встановлена Вестфальська система рівноваги, яка ознаменувала початок переходу міждержавних відносин на континенті до якісно нових принципів, які, певною мірою, працюють і сьогодні. В її основі лежали державні інтереси та баланс сил між основними гравцями на європейській політичній арені [546, с. 306; 637, с. 31]. При цьому, династичний і конфесійний інтереси все більш відходили на задній план [474], поступаючись національному, як кінцевій меті політики держави-нації [462, с. 9, 47].

Однак, створена вперше в світовій практиці система рівноваги залишалася хиткою. Політичні кризи та військові конфлікти, які спалахували в тому, чи іншому регіоні, загрожували штовхнути Європу в чергову війну. Одним з таких регіонів неспокою і напруженості була ЦСЄ. Особлива гострота політичних конфліктів на її теренах спонукала істориків до гіпотези про утворення у XVII ст. «Балто-Чорноморської конфліктної системи», полюсами якої були відповідно Річ Посполита, Швеція, Московська держава та Османська імперія, що вели боротьбу за гегемонію в регіоні [337, с. 87].

Серед ключових векторів протистояння в ЦСЄ було саме суперництво Москви та Варшави [311, с. 12], а також, звичайно, Криму, який проводив власну активну політику і за яким стояла могутня Порта. До середини XVII ст., як відзначає В. Брехуненко, стабільність в регіоні підтримувалася, зокрема, доволі міцними позиціями Речі Посполитої, яка стримувала московські «апетити». При цьому така рівновага ґрунтувалася на «...непохитній річпосполитській орієнтації

руської шляхти та силі козацької зброї» [327, с. 148]. Однак у 1648 р. цю частину європейського континенту сколихнуло антипольське повстання українського народу (на думку К. Аугустіновича, воно було однією з важливих причин порушення рівноваги сил в Євразії [306, с. 47]), яке ознаменувало початок Української національної революції. У результаті на значній частині українських земель, де було ліквідовано польське панування, постала Українська козацька держава, для якої головне політичне завдання зводилося до реалізації основних складових національної ідеї, сформованої гетьманом Б. Хмельницьким уже на першому етапі революції. Ними, на думку В. Смоля та В. Степанкова, було створення незалежної держави та її поширення на всі етнічні українські землі (Галичина, Підляштя, Холмщина, Волинь, Західне Поділля). Теза щодо спадкоємності новоутвореної держави Київській Русі проголошувала необхідність включити до її складу «...всю Білу Русь по тим кордонам, як володіли благочестиві великі князі» [Цит за: 565, с. 248-249].

Реалізація національної державної ідеї вела до становлення в центрі Європи держави, яка, як відзначає український історик Віктор Заруба, «...з невідомої, занедбаної східно-кресової провінції Речі Посполитої» перетворювалася у потужну та незалежну політичну силу, з якою «...мусили рахуватися всі учасники східноєвропейського міждержавного співробітництва: не лише найближчі – Москва, Порта, Ханат, Річ Посполита, Молдавія, Валахія, Бранденбург, Швеція, а й більш віддалені – Австрія, Франція, Англія» [449, с. 3]. Цей факт вплинув на політичні процеси та вніс принципові зміни в геополітичну обстановку в ЦСЄ, привів до перетворення України з об'єкта у важливий суб'єкт регіональної міжнародної політики [343, с. 18]. І. Шварц відзначає, що «... нова політична сила – запорозькі козаки – почала відігравати активну роль в Євразії» [637, с. 31], а на думку Т. Чухліба, українські події майже відразу вийшли за межі українсько-польського протистояння й призвели, «...до чергового протиборства за першість між найсильнішими державами Центрально-Східної, Південно-Східної й навіть Північної Європи та стали початком великих міждержавних конфліктів у цій

частині континенту після «загальноєвропейського миру» 1648 р.» [623, с. 89; 628, с. 46].

«Українське питання», яке гостро постало в ЦСЄ зайняло там одне з центральних місць [354, с. 223]. За оцінкою В. Заруби, «...в цей час Україна (як територія), безпосередньо чи опосередковано, вільно чи невільно, через участь у політичній, дипломатичній чи військовій боротьбі, через перерозподіл її земель між сусідніми країнами, втрапила в сферу інтересів європейських політиків і була задіяна у творенні принципово нової геополітичної ситуації, причетна до виникнення нової розстановки сил у Східній Європі» [449, с. 3].

Особливо відчутним став український чинник після укладення Переяславсько-Московської угоди 1654 р. Аналізуючи її наслідки, В. Степанков акцентує, що через неї українська проблема остаточно перетворилася з внутрішньополітичної у зовнішньополітичну і стала однією з головних у сфері міжнародних відносин на майбутні 30 років [580, с. 117].

Вкрай гостро постало на середину XVII ст. «українське питання» для Речі Посполитої. З його вирішенням пов'язувалося саме існування польсько-литовської держави, яка в останні роки правління Владислава IV, за висловом Л. Кубалі, «...пербувала у вийнятково щасливому становищі... зростала в багатстві й тішилася спокоєм, якому усі заздрили» [702, s.1], а також була, за висловом Л. Заборовського, «однією з провідних держав Центральної і Східної Європи» [221, с. 131] та важливим чинником європейського балансу сил, внаслідок Української революції опинилася на межі політичного та військового краху. Повстання в Україні та втрата східних (українських) територій, за висловом З. Вуйціка, стали «справжньою катастрофою» та однією з найсуттєвіших проблем Речі Посполитої в середині XVII ст. [742, s. 12]. Це добре розуміла верхівка Речі Посполитої, там жодним чином не допускали можливості відокремлення українських земель у статусі самостійної держави [561, с. 116].

Саме ситуація, викликана наслідками Української революції, з одного боку, спричинила постановку «українського питання» в якості одного з головних у

політиці керівництва Речі Посполитої, а з іншого – наклала помітний відбиток на підходи до його розв'язання та спроможність Варшави досягти поставлених цілей.

Першочерговим для річпосполитської верхівки виступило завдання повернення втрачених територій. У якості шляхів досягнення цієї мети розглядалася як широкомасштабна військова кампанія, яка мала повернути українським землям статус, який був до 1648 р., так і дипломатичні засоби (переговори з українським гетьманським урядом з метою відновлення польсько-українських стосунків білоцерківського формату 1651 р. чи зборівського 1649 р.)

Слід відзначити, що у підходах до вирішення «українського питання» проявилися суперечності між різними політичними угрупованнями (партіями) в середовищі польського «народу політичного». У польській історіографії в цьому сенсі традиційно виділяють «прихильників миру», які схилилися до переговорів з українцями і навіть укладення компромісної угоди, та «прихильників війни», що визнавали лише збройні методи придушення українського повстання. Серед перших називають коронного канцлера Єжи Оссолінського, Адама Киселя, пізніше в якості очільників «партії миру» фігурують представники династії Лещинських та Станіслав Казімеж Беневській. Найбільш яскравими і впливовими лідерами «партії війни» були великий коронний гетьман Миколай Потоцкій, а пізніше – Станіслав «Ревера» Потоцкій [675, s. 146-151]. Водночас якогось аналізу стосовно принципів формування відповідних угруповань в середовищі польсько-литовської політичної еліти не знаходимо. Януш Домбровській пов'язує цей процес з ідеологією «християнської ліги», що виступала за створення антитурецького союзу «...за участі католиків і православних» (йдеться про можливість залучення українців до такого) та «католицької ліги», яка не допускала участі у відповідній коаліції некатоликів [675, s. 146-147]. Однак, гадається, у справі визначення позиції стосовно шляхів вирішення «українського питання» мали місце як релігійні чинники, так і особисті політичні погляди, а також, звичайно, той факт, що серед прихильників жорсткої політики щодо Війська Запорозького були переважно ті, хто втратив у результаті Української революції свої східні маєтності. Саме вони вимагали рішучого збройного придушення «українського свавілля» й безумовного

повернення втрачених земель. Водночас серед тих, хто не був пов'язаний з володіннями в українських землях переважали ті, що схилилися до мирних методів та прийняття компромісних рішень. Їх цікавило не стільки повернення втрачених маєтностей та покарання винуватців, як загальна політична стабілізація в Речі Посполитій [356, с. 229].

У дипломатичній площині вирішення справи повернення втрачених українських земель Варшавою розглядалися в формі цілого комплексу заходів, спрямованих в сторону Чигирини. При цьому ставка робилася на пропольські сили в українському суспільстві, насамперед, частину козацької старшини, що свого часу отримала польську освіту, перебувала на королівській службі й у свідомості якої збереглося ставлення до Речі Посполитої як вітчизни. Використовуючи такі методи як підкуп (надання посад, маєтків), так і прямий тиск, залякування й терор, польське керівництво прагнуло внести розкол у середовище козацької старшини, а також розпалити суперечності між старшиною та рядовим козацтвом.

З метою послаблення позицій українського керівництва та створення передумов для придушення повстання в козацькій Україні здійснювалися заходи по ізоляції Чигирини. Спрямовувалися зусилля, з одного боку, на недопущення створення антипольських коаліцій за участю Війська Запорозького (у будь-якому форматі), а з другого, – на зруйнування існуючих союзів, створених гетьманом Богданом Хмельницьким. Насамперед, це стосувалося союзу між козацькою Україною та Кримом. У Варшаві розуміли, що ханат, уклавши антипольську угоду з Військом Запорозьким, керувався, насамперед, своїми інтересами, а події 1649 р. (Збарасько-Зборівська кампанія) та 1651 р. (Берестецька битва та укладення Білоцерківського договору) показали, що в Бахчисараї не зацікавлені в поразці Польщі. Відтак на цьому можна було зіграти. Також апелювати до Криму можна було з огляду на можливе зближення Чигирини і Москви, яке ханат сприймав вкрай негативно. У Варшаві розглядали перспективи укладення союзної угоди з ханством та спрямування новоутвореної коаліції (до якої планувалося залучити і Військо Запорозьке) проти Москви. Вона ж мала гарантувати від можливого українсько-московського союзу. Останній створив би для Речі Посполитої суттєві проблеми,

призвівши до зіткнення з сильним, насамперед у військовому відношенні, противником. Спільна антимосковська кампанія мала назавжди «зачинити» Московію на периферії Європи, виключивши її з боротьби за вплив у регіоні. За сприятливих умов польське керівництво розраховувало на значні територіальні придбання [356, с. 230].

Підготовка війни проти Московії, з обов'язковим залученням до неї військового потенціалу українського козацтва розпочалася з першими успіхами в створенні польсько-кримського військового союзу, коли були досягнуті усні домовленості між керівництвом Речі Посполитої та Криму під час Жванецької кампанії 1653 р.

Слід відзначити, що з розв'язанням української проблеми тісно пов'язувалися завдання і внутрішньополітичного характеру. Мається на увазі безпосередній його зв'язок з урядовою спробою проведення реформи системи обрання спадкоємця польського престолу, утвердження так званого принципу *vivente rege* (обрання наступника ще за життя чинного короля), який мав посилити вплив двору на процес обрання короля, максимально унезалежнивши його від шляхти та посиливши позиції королівської влади у Речі Посполитій. З одного боку успіх реформи мав створити передумови для розв'язання кризи, пов'язаної з Українською революцією. З іншого боку, просування в справі приборкання бунтівної України мало значно підняти авторитет королівського двору та створити передумови для реалізації проекту реформ. При цьому навіть розглядалася можливість використання українського козацтва проти опозиційної шляхти [742, с. 13].

На середину 50-х рр. XVII ст. супротивником Речі Посполитої у боротьбі за домінування в ЦСЄ і зокрема в протистоянні навколо вирішення «українського питання» виступила Московська держава, яка після смутних часів кінця XVI – початку XVII ст. отримала нагоду, скориставшись послабленням польсько-литовської держави в результаті Української революції, реально заявити про себе в Європі та спрямувала зусилля на підвищення свого геополітичного статусу та нової ролі у європейській політиці [356, с. 230-231; 361, с. 144].

У російській історіографії утвердилася думка, що саме період правління Алексея Михайловича ознаменував епоху, коли створювалися зовнішньополітичні основи імперії Петра I. Стосовно визначення основних напрямків зовнішньої політики Московської держави в середині XVII ст. сучасні російські історики сходяться на тому, що Москві необхідно було повернути території, втрачені в результаті «Смути», а, в перспективі – приєднати українські й інші землі, що входили до складу Київської Русі, чому мали сприяти «релігійні й національні імпульси, що підштовхували до об'єднання із спорідненими українським і білоруським народами» [303]. Однак, не варто перебільшувати роль цих чинників у тогочасній російській політиці. Слід погодитися з американським вченим Едвардом Кінаном, який ставить під сумнів наявність у свідомості тогочасної московської еліти «...міркувань, які ми сьогодні назвали б релігійними, історичними чи етнічними» [461, с. 41]. Скоріше самі ідеї про релігійну близькість, спільні корені, «спільну київську спадщину» з'явилися як результат ідеологічного обґрунтування зовнішньополітичного експансіоністського курсу протягом не одного століття. Як відзначається в передмові до видання повідомлень шведського комісара Йогана де Родеса, «...в Москві продовжувала жити і міцніти споконвічна думка російського народу перекинутися від моря до моря і стати в своєму економічному житті більш самостійною від сусідніх держав» [572, с. 237]. Очевидно, це вже більше відповідає істині, ніж заяви про релігійні та етнічні мотиви в діях московського керівництва. Останні просто використовувалися [356, с. 232].

Російський історик М. Рогожін також відзначає, що з середини XVII ст. зовнішня політика Московської держави була спрямована на Захід. Її основними складовими була боротьба зі Швецією за вихід до Балтійського моря та з Польщею за українські та білоруські землі [528, с. 21]. При цьому саме роль України була визначальною. На думку О. Оглобліна, тривале «...змагання між Московською та Литовсько-Польською державами за панування на Сході Європи не можна було розв'язати без участі України. Здобуття київської «спадщини» й здійснення дальшої частини московської програми III Риму були неможливими без опанування

України і підкорення Української козацької держави московському політичному впливові» [513, с. 166].

Серед російських істориків домінує теза, що після Переяслава відбулося значне посилення геополітичної ролі Москви. Так, І. Галактіонов зазначав, що «..після возз'єднання України з Росією» Московська держава входила до складу «першорядних держав Європи». При цьому вчений дійшов висновку, що «...зрослий міжнародний престиж Росії робив її центром притягання для споріднених слов'янських народів... Ці народи чекали свого звільнення за допомогою великого російського народу» [397, с. 26-27]. Україна ж розглядалася в Москві в якості першої сходинки на шляху на Подунав'я та Балкани. Не випадково, що відразу після 1654 р. Москва почала переговори про встановлення свого протекторату над придунайськими князівствами [615, с. 19]. Також В. Артамонов відзначає, що «...для Росії возз'єднання з Україною прискорило перетворення царства в імперію» [305, с. 609].

Про особливе значення України для Московської держави писав і Норман Девіс. Аналізуючи процес зародження Російської імперії, він відзначав, що для Москви «...факт оволодіння Україною, яку було відібрано від Польщі, неможливо переоцінити. Це дало Московії і економічний ресурс, і геополітичне становище, необхідне для того, щоб стати великою державою». Як уже ми згадували в історіографічному огляді, Девіс виводить формулу становлення Російської імперії (при цьому вказує, що вона не приймається російською історіографією): «Московія + Україна = Росія». Продовжуючи свою думку, доходить висновку, що саме Алексея Михайловича (зокрема, саме у зв'язку з «приєднанням України») слід вважати засновником Російської імперії, а не його сина Петра I [441, с. 410].

В означений період у суспільно-політичній думці Московської держави все активніше продукується теза про Московію як центр притягання для інших слов'янських народів [338; 376, с. 145]. Показовими в цьому плані були ідеї відомого суспільного діяча Сімеона Полоцького, який у своїх віршованих привітаннях московському царю виголошував радість Білорусі й України, які

«лобзают» царя-рятівника. Останнього ж закликав «...розширити свою владу морем і землею» [532, с. 203-204].

Роль України в досягненні імперських цілей була, без перебільшення, важливою. Як на це звертає увагу О. Оглоблін, в Москві, розуміючи культурну вищість України, зокрема значення київського освітньо-наукового осередку (Києво-Могилянська колегія), прагнули скористатися ним в своїх інтересах [513, с. 166]. Привласнивши його можна було говорити про свою нову, центральну роль в православному світі. При цьому, саме представники духовенства (московського і не лише) відіграли чи не основну роль у формуванні ідеологічної основи московської імперської політики. Цією основою стає теорія, що проголошувала Москву Третім Римом. Ще в 1471 р. московський митрополит Філіп писав: «...Якщо інші царства падали за зраду православ'ю то Москва буде непорушно стояти, залишаючись вірною йому. Вона третій і останній Рим...» [Цит за: 531, с. 98]. А в 1524 р. старець чернець Філотей у своєму посланні проголосив відому формулу «...два Рима впали, третій стоїть (Москва – В. Г.), а четвертому не бувати» [Цит за: 510, с. 25].

У середині XVI ст. ідея Третього Риму стає державним концептом Московського царства, яке проголошувалося спадкоємцем Візантійської імперії [510, с. 32-35]. Офіційно ж доктрина Третього Риму як ідеологія і практика Московської держави постала наприкінці XVI ст. утворення Московського патріархату. Зокрема, у тексті «Уложеної грамоти», в якій проголошувалося утворення Московського патріархату, фігурував, вище згадуваний, вислів старця Філотея [510, с. 36]. А вже на середину XVII ст., як зазначає С. Фаїзов, теорія Третього Риму «...захопила найширші кола російського суспільства» [599, с. 140]. У 1649 р. єрусалимський патріарх Паїсій, звертаючись до Алексея Михайловича, бажав йому «...сприйняти...найвищий престол великого царя Костянтина, прадіда Вашого, аби звільнити народ благочестивих і православних християн від нечистивих рук» [531, с. 99]. Починаючи з 1650-х рр., церква виявляла зростаючий інтерес до православних єдиновірців у Польщі та Османській імперії. Одним з ідеологів такої активності був патріарх Нікон, активна реформаторська діяльність

якого тісно пов'язувалася з зовнішньою політикою Московської держави [339]. У серпні 1655 р. він писав царю про доцільність захоплення всіх центрів Речі Посполитої – Вільни, Варшави і Кракова [304, с. 295]. Війна проти Речі Посполитої розглядалася Москвою як війна релігійна проти католиків та уніатів, які чинять всілякі утиски православному населенню, зокрема й України [710, s. 128].

Імперські тенденції в зовнішній політиці Москви знайшли відображення в нових царських титулах [376, с. 146]. Уже після укладення Переяславсько-Московського договору 1654 р. в царській титулатурі з'являється «Божиєю милостью великий государь, царь и великий князь, Всея Великия и Малыя, и Белья Росии самодержец и многих государств и земель восточных и западных, и северных отчич и дедич, и обладатель...». Називаючи східні, західні та північні землі, Москва декларувала свої агресивні плани (ці землі мали бути включені до складу Московії) [357, с. 12-13]. Як наголошував П. Медовіков, ця титулатура гучно промовляла «...перед цілим світом, що Государ і Самодержець всієї Русі ніколи прямо не відмовлявся від земель, які коли-небудь були зайняті росіянами» [495, с. 64].

Кампанія московських дипломатів з утвердження нових титулів мала кілька підтекстів. З їх визнанням відбувалося фактичне визнання і нових геополітичних реалій, які склалися внаслідок військових успіхів Москви. Сама ж титулатура проголошувала царя одним з найвеличніших і наймогутніших монархів Європи, що мало виправдати політику захоплення чужих територій в інших країнах. Насамкінець, помилки в написанні царських титулів часто використовувалися як привід для розв'язання війн, відмови від проведення переговорів тощо, тобто як засоби тиску [357, с. 12-13].

З початку 50-х рр. XVII ст. для Московської держави складаються сприятливі умови для того, щоб заявити претензії на першість в регіоні ЦСЄ. У цьому сенсі окреслилися декілька пріоритетних напрямів її воєнно-політичних планів: ослабити й усунути головного конкурента в регіоні – Річ Посполиту; повернути втрачені на початку століття території (Смоленщину) та здобути вихід до Балтійського моря; поступово включити в сферу своїх політичних впливів з наступною інкорпорацією руські землі (Україна, Білорусь). Останнє розглядалося

як перший крок до формування слов'янської православної імперії з центром в Москві [361, с. 141-154; 363, с. 392-401].

Звичайно, не можна створити цілісну картину політичних комбінацій та військового протистояння навколо України без врахування позиції третього найактивнішого гравця – Кримського ханату, який саме в цей час переживав період політичного розквіту. Як зазначає В. Заруба: «Ніколи ні до того, ні після того часу ханство не мало такого значення і не відіграло такої ролі в міжнародній політиці й міждержавних стосунках Середньо-Східної Європи, як від 1648 до 1700 року» [449, с. 9]. Погоджуючись з даною тезою, все ж відзначимо, що перед Бахчисараєм в даний час також стояло досить багато проблем. По-перше, доволі обтяжливою для нього була васальна залежність від Порти. З одного боку Стамбул являвся могутнім протектором Криму, з другого – повсякчас втручався у внутрішні справи ханства, а також постійно вимагав участі татарських загонів у військових кампаніях, які проводила Туреччина. Намагаючись послабити вплив Порти, Крим розглядав можливості створення військово-політичних союзів, які б дещо урівноважили його стосунки з протектором.

Із внутрішньополітичних проблем Кримського ханства виділимо, насамперед, постійну боротьбу між ханом та кримською знаттю. Влада зіштовхувалася з сепаратистськими настроями буджаків та ногайців. Зокрема, у середині XVII ст. у хана виникли серйозні труднощі у відносинах Ногайською ордою, керівник якої Кантемір добивався посилення свого впливу в Криму і не підкорявся ханові [491]. Влада хана була обмежена не лише волею султана, але й представниками найбільш знатних родів (беями, карачеями), які були неодмінними радниками хана. До речі, більшість переміщень вищих посадових осіб здійснювалися саме згідно доносів та прохань кримських беїв, які, борючись за свою самостійність, не допускали піднесення того або іншого хана.

Починаючи з 1648 р., коли в козацькій Україні спалахнуло полум'я антипольського повстання, саме Крим виступив єдиним союзником Богдана Хмельницького. Політична підтримка та присутність татарських підрозділів у війську Великого гетьмана стали однією з головних передумов успішного

розгортання визвольної війни. По-перше, татарська кіннота давала можливість Хмельницькому проводити активні наступальні дії та нівелювати перевагу поляків саме в кавалерії. По-друге, що, на нашу думку, є чи не найважливіше, укладення союзу з Кримом забезпечило Військо Запорозьке від можливого смертельно небезпечного об'єднання проти нього Польщі та Криму. Безперечно, Бахчисарай, маючи серйозні інтереси щодо українських земель, ніколи б не залишився осторонь подій в Україні. Проте, союз з Кримом створював і серйозні проблеми. Насамперед, вони стосувалися необхідності оплати союзних послуг орди. Це розумів Б. Хмельницький, який наполіг на включенні в статті українсько-кримської угоди пункту, за яким татарам заборонялося брати ясир з українських земель. Гетьман планував розраховуватися з ними за рахунок польського полону та пограбування польських шляхетських маєтків. Другою проблемою, яка проявилася уже в 1649 р. під час відомої Збарасько-Зборівської кампанії, було небажання кримського керівництва допустити остаточного розгрому польського війська. Постанови на уламках Речі Посполитої сильної Української держави аж ніяк не входило в плани Криму. У такому випадку ханат би втрачав контроль над ситуацією в Україні, назавжди зачинялося для нього джерело ясиру, а сам Крим невдовзі перетворився б в об'єкт активної політики Чигирини.

У чому ж полягали основні напрямки зовнішньої політики Бахчисараю? Поряд зі стосунками з Османською імперією, у ній головне місце відводилося відносинам з Московією. На думку Г. Саніна, політика Криму стосовно Московської держави в середині XVII ст. визначалася кількома основними моментами. По-перше, кримські хани намагалися реалізувати претензії на всю спадщину Золотої Орди. Відтак, у їх територіальних вимогах фігурувало Поволжя, Україна і навіть сама Москва. По-друге, лише в 1640-х рр. хани погодилися визнавати за московськими царями титул «самодержець», тобто незалежний володар. У той час, як самі категорично вимагали іменувати їх в офіційних документах «царями», тобто саме так, як іменували свого часу ханів Золотої Орди. По-третє, ханський двір намагався трактувати щорічні подарунки від царського

імені як офіційну данину, як визнання політичної залежності Москви від Бахчисараю, як продовження тієї данини, яку платили руські землі в Орду [544].

Саме у плані реалізації московської політики Крим будував відносини і з Польщею, і з Україною. Мова йде про прагнення Бахчисараю, починаючи з першої половини 50-х рр. XVII ст., часу коли проявилися ознаки зростання військової та політичної могутності Московської держави, яка стала претендувати на домінування в ЦСЄ, зберігши союз з козацькою Україною та, по можливості, приєднавши до нього Польщу, спрямувати його військовий потенціал саме проти Москви. Звичайно, крім всього іншого, остання являла для Бахчисараю нескінченне джерело прибутків. Також ханатом розглядалося питання відторгнення від Москви давніх частин могутньої Золотої орди – Казанського і Астраханського ханств, а також підпорядкування собі калмицьких орд. З огляду на це, зрозумілим є прагнення ханату будь що не допустити зближення між козацькою Україною та Московською державою. Останнє, фактично, не лише перекреслювало б всі плани щодо організації спільного походу на Москву, а й призвело б до утворення надзвичайно небезпечного для Бахчисараю об'єднання, яке в перспективі спрямувало б своє вістря саме проти Криму.

Звичайно, кримський уряд окремо розробляв політичні концепції стосовно Речі Посполитої та козацької України. Насамперед, він намагався зберегти певну рівновагу сил між Військом Запорозьким та Польщею, що давало б можливість йому активно впливати на ситуацію довкола їх протистояння. Дослідники відзначають пріоритетність в політиці ханату саме ідеї збереження міжнародної рівноваги. Зокрема на цьому наголошував і російський історик другої половини XIX ст. В. Смірнов [552, с. 566], і сучасний польський тюрколог Д. Колодзейчик [467, с. 83–89]. Останній виступив з критикою теорій, згідно яких Крим розглядався як слаборозвинуте утворення, яке цікавила лише данина та право на пограбування. На думку Колодзейчика, у діях ханату чітко простежується широка політична концепція, основу якої саме складала ідея збереження балансу сил в регіоні. Відтак, не видаються дивними дії орди в 1649, 1651, 1653 рр., коли вона займала лояльну позицію до Польщі, не даючи змогу Хмельницькому остаточно розгромити

королівське військо. Думається, що курс Кримського ханства у 1653 р., який призвів до створення кримсько-польського військового союзу був продиктований саме цими цілями. Рятуючи Польщу від неминучого краху, ханат водночас не полишав надії, не допустивши московсько-українського зближення, долучити Військо Запорозьке до цього об'єднання і спрямувати його вістря проти Москви.

Отже, як зазначалося вище, на середину XVII ст. особливої гостроти й актуальності в політичному житті центрально-східноєвропейського регіону набуло «українське питання». В умовах, коли Московська держава виступила головним суперником Речі Посполитої у боротьбі за першість у ЦСЄ, саме Україна опинилася в епіцентрі цього протистояння. Сторони розуміли особливу її вагу в сенсі здобуття вирішальної переваги над супротивником. Як для Москви, так і для Варшави, володіння українськими землями ставилося в основу вирішення важливих стратегічних завдань зовнішньополітичного, військового та економічного характеру. Водночас, вирішення питань, пов'язаних з Україною, для них було неможливим без узгодження з Кримом, Туреччиною, Швецією, Австрією та ін. Особливе місце (зважаючи на географічне розташування, традиційно активну участь в українських подіях, значний військовий та політичний потенціал) в цьому сенсі займало Кримське ханство. Безпосереднє чи опосередковане його втручання у польсько-московське протистояння (зокрема і довкола України), активна політика в самій Україні, суттєво впливали на позиції супротивників та визначали співвідношення сил між ними. Окрім цього, серйозний вплив на перебіг боротьби Москви та Варшави здійснював власне український чинник. Політика Чигирини та позиції сторін у самій козацькій Україні часто визначали перебіг польсько-московського військово-політичного протистояння. Успіхи в Україні давали змогу супротивникам зайняти сильнішу позицію в двосторонньому діалозі й диктувати опоненту свою волю. При цьому сторони (і Варшава, і Москва), намагалися використати український фактор, часто вдавалися до шантажу, наголошуючи на загрозі з боку «неконтрольованої та дикої сили», яку, згідно їх бачення, представляло собою українське козацтво. Одними з головних аргументів у цьому сенсі виступали реальні чи надумані факти про спроби гетьмана отримати

протекцію Швеції чи Туреччини, чи Криму. Тут, варто врахувати той факт, що на середину XVII ст. український гетьманат не був пасивним об'єктом політики інших держав, а виступав активним гравцем, будуючи свою зовнішньополітичну лінію, намагаючись використати різноманітні міждержавні альянси для досягнення головної мети – утворення незалежної та соборної Української держави. Гострота «українського питання» часто залежала від політики самого гетьманського уряду, його політичних комбінацій та військових акцій. Слід відзначити, що, хоча кожен з учасників боротьби навколо «українського питання» виношував свої конкретні плани, реалізуючи свої стратегічні цілі, використовувалися одні й ті ж методи вирішення поставлених завдань та засоби впливу на ситуацію. Найчастіше це була відкрита військова агресія проти козацької України, або ж агресія під прикриттям надання військової допомоги чи протекції; здійснювалися спроби шантажу як українського гетьманату, так і конкурентів у боротьбі за українські землі, доля України вирішувалася під час закулісних таємних переговорів, в перебігу яких «українське питання» часто виступало як «розмінна карта», а Україні відводилася роль тієї ціни, яку платили за отримання інших політичних чи територіальних надбань. Насамкінець, московсько-польське суперництво за володіння Україною поєднувалося також з боротьбою проти неї самої. На цьому тлі, як це не парадоксально, збігалися інтереси Москви й Речі Посполитої, що породжувало можливість узгодження дій суперників, навіть запровадження спільного контролю над козацькою Україною, чи елементарного її поділу.

«Українське питання» у міждержавних відносинах Москви та Варшави набуло особливої гостроти на середину 50-х рр. XVII ст. й мало вирішальний вплив на переростання московсько-польського суперництва у війну, що тривала протягом тринадцяти років (з 1654 по 1667 р.).

Вагому роль напередодні початку війни відіграли події осені 1653 р. Першою з них слід вважати надання Війську Запорозькому московської протекції відповідно до рішення Земського собору. Друга – крах військово-політичного українсько-

кримського союзу, який означився у ході Жванецької кампанії серпня – грудня 1653 р.

Стосовно першого слід відзначити, що питання підтримки Москвою антипольського повстання в Україні постало уже з самого його початку. Богдан Хмельницький, шукаючи союзників у війні проти Польщі, уже з 1648 р. звертає увагу в бік Москви. Навіть висуває ідею коронації царя на польський престол, наголошуючи, що в разі переможної війни «великий государ за божою допомогою буде над обома над польською і над литовською землею государем» [311, с. 14; 316, с. 67]. Водночас, саме в 1648 р. була цілком реальна небезпека фактичної участі московських військ у придушенні повстання в Україні. Адже згідно московсько-польського договору від 25 вересня 1647 р., спрямованого проти Кримського ханства, Москва мала надати військову допомогу полякам проти військ Тугай-бея (які саме прийшли на допомогу Хмельницькому), однак неочікувано блискавичні перемоги українсько-татарських військ біля Жовтих Вод і під Корсунем, внаслідок яких було знищено військо коронного гетьмана М. Потоцького, очевидно, змінили плани Москви і загалом ставлення до українських подій в Кремлі [311, с. 14; 470, с. 228]. Там безумовно були зацікавлені в послабленні Речі Посполитої, а також, безумовно, розглядали плани можливого приєднання України до своїх володінь (у рамках реалізації ідеї Третього Риму), однак (враховуючи, що Б. Хмельницький сам продовжував послідовно спонукати Москву до виступу проти Польщі), за висловом В. Брехуненка, перебували на роздоріжжі, балансуючи між спокусою, підтримавши українське козацтво, спробувати задовольнити свої давні територіальні апетити та необхідністю дотримання «вічного миру» 1634 р., відтак «...довго не наважувалася перейти доленосу (як потім з'ясувалося) межу в українському питанні» [316, с. 315]. Водночас, у 1648 р. в ставленні московського керівництва до Речі Посполитої не було жодної ворожості, що було пов'язано із занепокоєнням царського уряду українсько-кримським союзом, а також радикальним, антифеодальним характером самого українського повстання [733, s. 169]. Не слід виключати й того, що Москва дійсно не була зацікавлена в передчасному зриві Полянівського договору 1634 р. (згідно його умов польський король відмовлявся

від претензій на московську корону) допоки ще не були оцінені масштаби українських подій та їх можливі наслідки [444]. Також заслуговує на увагу висновок В. Смолія та В. Степанкова, що московська позиція невтручання в українсько-польський конфлікт, яка спостерігалася у 1648–1652 рр., була продиктована очікуванням на виснаження і Речі Посполитої, і Війська Запорозького, що мало б створити сприятливі умови для реалізації Москвою своїх політичних задумів [560, с. 118].

Серед дослідників немає єдності щодо того, коли відбувся поворот московської політики від миру до війни з Польщею. На думку З. Вуйціка, яку підтримує також К. Бобятинській, його слід датувати березнем 1650 р. [311, с. 15; 733, с. 195], коли до Варшави прибули царські послы Грігорій та Степан Пушкіни. Тоді звучали доволі різкі заяви, які можуть свідчити про вступ Москви на шлях конфронтації. Претензії були дріб'язкові, але за ними ховалися істинні наміри. Поляки звинувачувалися у свідомому допущенні різних помилок і скорочень у написанні царських титулів, що в книгах, виданих у Польщі «...надруковані злі безчестя та звинувачення, чого не лише Великим Государям Християнським, Помазанникам Божим, і простій людині чути не можливо й подумати страшно» [262, с. 48; 495, с. 66.]. При цьому, разом з вимогою покарання винуватців цього та спалення усіх книг, де принижувалася царська гідність, висувалася вимога «...за образу царської честі повернути Смоленськ зі всіма сіверськими фортецями» [216, с. 320-322].

І якщо вкрай гостра реакція з боку московського керівництва на зазначені помилки в тогочасних європейських урядових колах розцінювалася як пошук приводу до загострення відносин з Польщею (член імператорської придворної ради барон Августин Майєрберг, який відвідував Москву в 1661 р., стосовно цього зазначав, що скарги росіян слугували лише приводом до війни [251, с. 4; 262, с. 48–49]), то московські автори намагалися акцентувати увагу на всій серйозності даної проблеми. Так, П. Медовіков відзначав, що «...титул царя для Росії був виразом її державної гідності: тому вона так цінувала його» [495, с. 66–67].

Уже в лютому – березні 1651 р., коли на Земському Соборі вперше офіційно розглядалася українська проблема, Посольським приказом було представлено звіт про різноманітні образи на адресу Московської держави з боку поляків, а також проінформовано стосовно прохання гетьмана Хмельницького надати протекцію Війську Запорозькому [206, с. 7–11; 427, с. 207–210]. Однак тоді не було прийнято відповідних рішень, що могло бути спричинене Берестецькою трагедією та Білоцерківською угодою, які значно погіршили військово-політичне становище козацької України [311, с. 15].

На думку ж Л. Заборовського, реальні кроки Москви з підготовки до війни з Польщею стали помітними з початку 1653 р., що було спричинене «інформацією про можливість її (козацької України – В. Г.) переходу під протекторат Османської імперії» [444]. Уже в березні 1653 р. питання взаємовідносин із Річчю Посполитою і перспектив війни було винесене на обговорення Боярської думи [221, с. 135]. Безпосередній вплив на позицію московського керівництва мала перемога українських військ під Батогом у червні 1652 р., яка кардинально змінила ситуацію в українсько-польському протистоянні, що й підштовхнуло Москву до рішучих кроків. З іншого боку, у цей час активізуються зусилля Чигирини з метою добитися прийняття Війська Запорозького «під государеву високу руку». Уже в листопаді 1652 р. до Москви з цією метою відправляється посольство, очолюване генеральним суддею Самійлом Богдановичем-Зарудним [191, с. 483–484], а у квітні 1653 р. з листами гетьмана до царя туди прибули нові гетьманські послы Кіндрат Бурляй та Самійло Мужилівський [30; 126, л. 1–25; 191, с. 489].

Навіть за таких обставин у Москві серед царського оточення не було єдності щодо політики відносно України. Частина бояр виступала проти втручання в польсько-український конфлікт, вважаючи, що чергова війна з поляками може завершитися не на користь Москви. Принциповим же прихильником і фактичним ініціатором курсу московського керівництва на війну з Річчю Посполитою виступив патріарх Нікон, який мав вирішальний вплив на царя [591, с. 24–26]. Саме Нікон, одержимий ідеєю перетворення Москви на Третій Рим, вважав, що першим кроком для цього має стати визволення православного населення Речі Посполитої.

Зокрема, в квітні 1653 р. він особисто зустрічався з делегатами Богдана Хмельницького, а вже наступного місяця писав до гетьмана, що буде клопотати перед царем «про добре бажання» [206, с. 267, 286–287; 591, с. 25]. Відтак, зрозумілим є чому український гетьман особисто дякував патріархові за сприяння в справі надання Московію протекції Війську Запорозькому [31].

Однак, не бажаючи завчасно спровокувати Варшаву на якісь рішучі дії (в Польщі ширилися чутки про підготовку Москви до війни, зокрема, про передислокацію військ до кордонів у районі Смоленська [271, s. 349]), московське керівництво демонструвало миротворчі зусилля. 14 травня 1653 р. до Польщі було направлене посольство, очолюване боярином Б. Рєпніним-Оболенським для обговорення питання польсько-українського примирення за посередництва Москви [704, s. 367-371; 410, с. 33]. Однак, йшлося не лише про посередництво, а про значно складнішу процедуру – отримання Алексеем Михайловичем статусу гаранта виконання сторонами умов угоди. Передбачалася можливість створення тристоронньої комісії, яка й мала розробити умови договору та механізм їх дотримання, що, на думку поляків, грубо порушувало суверенітет Речі Посполитої [221, с. 136].

Слід відзначити, що в той самий час, як Московію демонструвалися зусилля по примиренню Війська Запорозького з Польщею, у Кремлі уже були прийняті рішення щодо надання козацькій Україні царської протекції, що було попередньо зафіксовано уже в березні 1653 р. на згадуваному засіданні Боярської думи [445, с. 29]. У червні дане рішення було підтвержене царем [206, с. 322–323, 584].

Відтак, польсько-московські переговори, які відбулися в Глинянах під Львовом у серпні 1653 р., виявилися безрезультатними [127]. Царські послы, в якості посередників, мали запропонувати умови польсько-українського замирення, які відповідали пунктам Зборівського договору 1649 р. Однак, враховуючи динаміку та результати українсько-московських дипломатичних контактів, сама постановка питання про утвердження зборівських умов аж ніяк не відповідала інтересам Москви. Надання протекції Війську Запорозькому виключало можливість збереження автономного статусу козацької України в складі Речі

Посполитої. Відтак, розмови про відновлення дії Зборівського договору слід розглядати як звичайну політичну гру з метою відволікання Варшави від українсько-московських переговорів та підготовки Москви до війни з Польщею.

Слід звернути увагу й на те, що в ході переговорів, замість зосередження на українській проблематиці (яка мала б бути головною), московські послы на перший план поставили питання польсько-московських взаємин, а саме стосовно покарання осіб, винуватих в невірному написанні царських титулів [445, с. 24]. Відбулося повернення до питань, які піднімалися 1651 р., що не могло не загострити конфліктну ситуацію між Польщею та Московією. При цьому було заявлено, що без позитивного рішення цих питань подальші переговори є безпредметними [179, с. 433–441]. Відтак, проблема замирення Польщі з Військом Запорозьким, опинилася на другому плані і цілком залежала від вирішення питання царських образ. З огляду на примарні перспективи його позитивного вирішення миротворча місія московських послів завідомо ставала нездійсненою, що цілком влаштовувало Москву.

Грунтуючись на інформації, яка виходила з московського боку, Л. Заборовській, а також і В. Горобець дійшли висновку, що причиною провалу переговорів стала непоступливість поляків, які відмовлялися від будь-яких компромісних варіантів і погоджувалися лише на повну капітуляцію козацтва [410, с. 34; 449, с. 24]. Той же Заборовській, попри це, зауважував і на тому, що поведінка московських послів справляла враження втручання у внутрішні проблеми Речі Посполитої [449, с. 24], відтак у польському керівництві, ображеному ультимативними вимогами царських послів, відмовилися від будь-яких компромісів в «українському питанні» й знову віддали перевагу збройним методам, що проявилось уже в ході Жванецької кампанії.

11 жовтня 1653 р. відбулося рішення Земського Собору про прийняття Війська Запорозького під «високу царську руку» [197, с. 4–18; 206, с. 406–407]. Розуміючи, що такий крок є своєрідним «переходом Рубікону» у стосунках з Річчю Посполитою, окремою постановою було оголошено війну польському королю Яну Казімежу [250, с. 293–297].

Другою подією осені 1653 р., яка визначила співвідношення сил фактично на весь період війни, став крах українсько-кримського антипольського союзу, що на початковому етапі Національної революції відіграв вкрай важливу роль, забезпечивши перемоги над польськими військами упродовж 1648–1652 рр. Водночас, виступаючи союзником Війська Запорозького, Кримський Юрт демонстрував чітку й послідовну політичну лінію стосовно українсько-польського протистояння, намагаючись зберегти рівновагу сил між супротивниками, не даючи змогу жодному з них здобути вирішальну перемогу та створюючи умови для їх взаємного виснаження [390, с. 276–277]. Таким чином Бахчисарай отримував можливість відігравати вирішальну роль у конфлікті, а залучення кримських військ в ході військових кампаній давало йому змогу отримувати необхідні ресурси у вигляді пограбування територій та виведення ясиру [351, с. 36]. Також створювалась можливість впливати на ситуацію довкола українсько-польського протистояння.

Водночас, у зовнішній політиці Криму, дотичній до вирішення «українського питання», чітко простежувалася антимосковська спрямованість. Бахчисарай виявляв неприйняття можливості надання козацькій Україні московської протекції [390, с. 277], а інформація стосовно українсько-московських переговорів створювала напругу в стосунках між Чигирином і Бахчисараєм [413, с. 331]. Так, під час Жванецької кампанії (жовтень-грудень 1653 р.), гадається, саме інформація про переговори з Москвою, попри всі застережні заходи Богдана Хмельницького (гетьман прямо заявляв, що це може призвести до негайного розриву Криму з Військом Запорозьким та укладення антиукраїнської кримсько-польської угоди), відіграла свою роль для розриву українсько-кримського союзу [351, с. 37]. Відомості про активні українсько-московські переговори та позитивний їх результат, які, як це відзначає Д. Колодзейчик, надійшли до хана ще під час Жванецької кампанії [689, р. 186], безумовно стали одним з чинників, що підштовхнули Іслама III Герая до пошуків порозуміння з поляками [413, с. 332]. Пізніше саме на таку причину розриву з Військом Запорозьким вказував хан Мехмед Герай у листі до польського короля [13. Арк 1–2]. При цьому варто

відзначити, що спроби польсько-кримських контактів відбувалися ще раніше. А наприкінці серпня молдавський господар Юрій I Стефан навіть повідомляв коронного канцлера Корицінського, що хан погоджується на переговори [5. Арк 1–4]. При цьому він же писав у вересні 1653 р. до канцлера про погіршення відносин хана й українського гетьмана [6. Арк. 3–4; 7. Арк 1–4]. Сама ж ключова подія в сенсі польсько-кримського зближення відбулася у грудні 1653 р. під стінами Кам'янецького замку, коли між сторонами було укладено усний договір, що передбачав припинення військових дій і відновлення чинності Зборівської угоди 1649 р. [17. Арк 1–3; 229, с. 51-52; 281, с. 716] На переконання В. Степанкова, у даному випадку йшлося саме про польсько-кримську її частину, а не про пункти, що стосувалися козацької України [258, с. 44]. Дана угода лише в окремих положеннях відтворювала зміст Зборівського договору. Водночас, ігноруючи питання про збереження адміністративно-територіальної автономії Війська Запорозького, захист інтересів православної церкви, недвозначно окреслювала плани окупації козацької України коронними військами, повернення шляхти та поновлення там дореволюційних порядків [15. Арк 1–11; 18. Арк. 1–5; 413, с. 332; 577, с. 5-17]. Особливо наголошувалося на планах сторін здійснити навесні 1654 р. спільний похід (за участі й козаків) проти Московського царства.

У цьому сенсі слід зазначити, що, аналізуючи умови прийняття Чигирином московської протекції, з певним застереженням слід говорити про відсутність можливостей для маневру Б. Хмельницького через фактичну зраду Криму й утворення антиукраїнського польсько-кримського альянсу [643, с. 102]. Швидше зусилля українського гетьмана з метою долучити Москву до антипольської коаліції, зокрема, й призвели до польсько-кримського зближення (тут також був присутній інтерес Криму в збереження рівноваги сил між Польщею та козацькою Україною), а факт його оформлення, дійсно, остаточно позбавив українське керівництво можливостей маневру й підштовхнуло його й далі по шляху зближення з Москвою. Як наслідок, на осінь 1653 р. сформувалося цілком нове співвідношення сил у ЦСЄ, з одного боку накреслилися контури українсько-московського військово-політичного об'єднання, з іншого – польсько-кримського.

Після фактичного оголошення війни, яким стало рішення Земського Собору, постало завдання дипломатичної її підготовки. Для Москви важливим було забезпечити позитивне ставлення з боку провідних європейських держав до її позиції у конфлікті з Польщею (привабливою видавалася можливість отримання союзників проти Варшави) та нейтралізувати вплив країн, що співчують Речі Посполитій [263, с. 439]. Звичайно, в Кремлі усвідомлювали всю складність цього завдання. На боці Польщі міг виступити її васал Бранденбург, а також Швеція, яка не бажала посилення московських позицій на узбережжі Балтики. Невідомими залишалися позиції Франції та Австрії. Перша, будучи основним творцем Вестфальської системи, могла негативно зреагувати на посилення Москви на сході Європи, а друга, традиційно розглядаючи католицьку Польщу в якості союзника у боротьбі з протестантським світом, Францією та Туреччиною, не була зацікавлена у послабленні Речі Посполитої [363, с. 394].

З майбутніми дипломатичними місіями також пов'язувалися надії стосовно посилення кадрового та матеріального забезпечення московського війська. Зокрема йшлося про можливість найму досвідчених вояків та закупівлю новітньої зброї. Попри військову реформу, яка розпочалася ще в 1648 р., на початок 50-х рр. XVII ст. відчувалася гостра нестача сучасного озброєння та кваліфікованих командних кадрів [488, с. 47]. Нарешті, московські дипломати мали представити царя як великого володаря, що було прагненням утвердити новий статус Московії та окреслити її нову у європейській політиці. Першочерговим у цьому сенсі було утвердження нових царських титулів, які відображали, по-перше, бажаний царю статус, по-друге, бажані геополітичні обриси Московської держави [363, с. 394–395; 369, с. 44–52].

Уже в останній декаді 1653 р. Москвою були споряджені посольства до Швеції, Нідерландів, Франції та Данії – переважно країн-учасників антигабсбурзького союзу часів Тридцятилітньої війни, яких в Москві вважали до себе більш лояльними [637, с. 32]. Завдання – прозондувати їх ставлення до майбутньої московсько-польської війни та аргументувати справедливість своїх дій [311, с. 15; 369, с. 46].

Досить цікавими і промовистими стосовно місця московської дипломатії в тогочасній європейській політиці були події навколо посольства до Франції. Так, 6 грудня 1653 р. туди було направлено гінця Константіна Мачохіна [314, с. 80]. Як відзначав український історик Ілько Борщак, Москва «...до середини XVII ст. взагалі не існувала для Франції, дипломати якої були сильно здивовані, почувши про московського царя від своїх шведських колег на Вестфальському конгресі» [321]. У той же час московські послы хотіли, щоб їх сприймали як представників великого й могутнього монарха. Відтак, їхнє обурення викликали епізоди, коли під час їхньої аудієнції у короля неповнолітній Людовік XIV не встав під час оголошення царських титулів, а в царській титулатурі були допущені незначні помилки [321; 570, с. 594]. Загалом, метою посольства було інформування французького двору про причини московсько-польської війни. У якості доказу зумисного невірного написання поляками царських титулів були надані посольські книги, в яких «всі ці неподобства» були надруковані [314, с. 80]. Однак, попри сподівання московських послів, відповідь французького уряду виявилася доволі стриманою. Було рекомендовано замиритися з польським королем [570, с. 594].

З метою інформування європейських дворів стосовно причин московсько-польського конфлікту і придбання зброї для московської армії 1 листопада та 14 грудня 1653 р. були споряджені посольства в Швецію та придунайські князівства [314, с. 170; 550, с. 121]. Одразу після укладення українсько-московської угоди 1654 р., об'єктами московської дипломатії стали Бранденбург, Курляндія та імперія Габсбургів. У такий спосіб Москва намагалася гарантувати невторчання в її конфлікт з Польщею з боку потенційних союзників останньої [313, с. 3; 314, с. 4–5]. Так, до Відня відбули дворянин Іван Баклановській та дяк Іван Михайлов з листом, в якому виказувалися сподівання на підтримку з боку цісаря у війні з поляками [244, с. 96–97; 374, с. 323–327]. Стосовно цього посольства, Я. Федорук звертає увагу на той факт, що саме під час розмови з царськими посланцями цісар вперше висловив ідею свого посередництва в справі примирення Москви та Варшави. Цю ж пропозицію він виклав і у листі до царя від 4 листопада 1654 р. [602, с. 59].

Слід відзначити, що в Європі вважали основним мотивом війни Москви з Польщею саме Україну, і розцінювали розмови царських послів про образи та невірне написання царських титулів лише як спроби знайти привід до військових дій та переконати у цьому європейські двори. Таку оцінку політичних зусиль московського керівництва дає і Августін Майєрберг в описі подорожі в Московію [251, с. 5–6].

Загалом, на думку В. Горобця, результати посольських місій Москви виявилися доволі скромними [413, с. 363], однак своєї мети вони все ж досягли. Правителі вказаних держав хоча й не виказали захоплення перспективою московсько-польської війни і навіть пропонували свої посередницькі послуги для залагодження конфлікту, однак все ж гарантували невтручання у майбутню війну, а з боку Швеції та Нідерландів були здійснені поставки найновішої на той час стрілецької зброї [311, с. 16].

Однак, у Москві, зважаючи на результати посольств, оцінювали ситуацію як сприятливу для початку війни проти Речі Посполитої. У січні-березні 1654 р., реалізуючи рішення Земського Собору, цар взяв під свою протекцію козацьку Україну. Розпочавшись у Переяславі присягою Війська Запорозького, даний процес був завершений в Москві підписанням українсько-московського договору (Березневі статті) [129; 130; 131, л. 2–16]. Зважаючи на доволі значну історіографію Переяслава (аналіз причин, умов та наслідків українсько-московського договору здійснено в публікаціях М. Брайчевського, В. Брехуненка, В. Газіна, В. Горобця, М. Грушевського, Л. Заборовського, О. Оглобліна, В. Смолія, В. Степанкова, Т. Чухліба, А. Яковліва [323, с. 294–418; 324; 325, с. 335–358; 410; 430, с. 5–54; 444; 513, с. 156–220; 554, с. 8–20; 579, с. 20–28; 580, с. 85–127; 582, с. 21–37; 584, с. 4–11; 628, с. 46–61; 633, с. 71–76; 658, с. 179–194; 659, с. 96–118]), не варто зайвий раз зупинятися на змісті угоди. Однак, у сенсі дослідження впливу українського чинника на розвиток московсько-польсько-кримських відносин слід відзначити, що дана угода, якою було зафіксовано створення військово-політичного союзу між Військом Запорозьким та Московською державою у формі протекції Алексея

Міхайловіча над козацькою Україною [413, с. 355], суттєво вплинула на розвиток міждержавних відносин в регіоні ЦСЄ [415, с. 245].

Фактично процес входження Московської держави у війну з Річчю Посполитою, який розпочався рішенням Земського Собору, завершився саме укладенням українсько-московського договору 1654 р. Відігравши роль ключового чинника початку війни, «українське питання» і надалі залишилося в епіцентрі московсько-польського протистояння. Його вирішення на користь того, чи іншого суперника було ціною домінування в регіоні ЦСЄ. У Варшаві розуміли, що остаточна втрата козацької України перизведе до втрати регіональної першості, а в майбутньому й до краху Речі Посполитої. Для Москви це був крок на початку просування до реалізації ідеї Третього Риму. Водночас українсько-московська угода призвела до пришвидшення формування польсько-кримського альянсу.

Прийняття Військом Запорозьким московської протекції спонукало до відповідних дій Варшаву. Про результати Переяславської ради у Варшаві дізналися уже 21 лютого (цю інформацію привіз з Москви королівський посол Я. Млоцкій [702, с. 100]) і відразу король спробував вплинути на населення України і не допустити остаточного оформлення антипольського українсько-московського об'єднання. Відтак, тоді ж було видано низку королівських універсалів до старшини і козаків, а також мешканців українських міст із закликом залишатися вірними «своєму природному підданству» та виступити проти Б. Хмельницького та його московських союзників. Ян Казімеж обіцяв прислухатись до всіх вимог українців й піти на максимальні поступки у двосторонніх відносинах [197, с. 549–552; 521, с. 133; 643, с. 104]. Слід відзначити, що Хмельницький використав ці листи, які демонстрували поступливість Варшави, для тиску на царське керівництво з метою скорішого укладення українсько-московського договору [342]. Водночас у Варшаві розпочали активні приготування до силового вирішення проблем пов'язаної з українсько-московським зближенням. Так, 23 лютого у короля відбулася таємна нарада [311, с. 20; 413, с. 358; 677, с. 88]. На ній було вирішено видати мобілізаційний наказ шляхті прибути на військову службу, а коронному

гетьману Станіславу «Рівері» Потоцькому доручено розпочати підготовку до наступу проти Війська Запорозького [428, с. 870-873].

В умовах початку московсько-польської війни як для Москви, так і для Варшави особливої ваги набуває позиція Кримського ханства. Звичайно, тут враховується той факт, що Крим завжди мав значний вплив на розвиток зовнішньополітичних процесів в ЦСЄ, зокрема, в українських землях. Відтак уже наприкінці 1653 – на початку 1654 р. розгорілася інтенсивна «боротьба за Крим», змістом якої стали активні дипломатичні зусилля Варшави, Москви і, звичайно, Чигирини вплинути на позицію Криму, від якої, значною мірою, було залежне співвідношення сил у регіоні, а відтак перспективи майбутнього зіткнення. Звичайно сторони ставили різні цілі, проте сходилися на одному – якщо не вдасться залучити Кримське ханство на свою сторону, то хоча б забезпечити його нейтралітет в період московсько-польської війни. Як відзначає М. Грушевський, «Очі Східної Європи, чи східноєвропейських політиків на весну 1654 р. були звернені на Крим. Чекали, яку позицію хан, ставши польським союзником і не переставши бути союзником козацьким, займе супроти сього нового факту – переходу козацтва під протекторат московського царя, котрого він умовився з кролем воювати на спілку з козаками» [428, с. 887].

Особливо гостро постала проблема нейтралізації Криму перед московською дипломатією. У цьому питанні Москва виявляла неабияку активність. Так, після того як 14 вересня 1653 р. з Криму відбуло московське посольство, очолюване Демідом Хомяковим і Єрмолою Ключковим, уже 18 жовтня на їх місце прибули нові повноважні послы Сідор Ладиженській та Алексей Огарков, котрі перебували в Криму аж до березня 1655 р. [509, с. 17–18]. Ще до повернення цих послів, в лютому 1654 р., московський уряд відправляє в Крим нове надзвичайне посольство в складі Тімофея Хотунського та Івана Фоміна. Останні мали спробувати схилити хана до війни проти поляків. Зокрема, йшлося про можливість організації спільної військової акції проти короля [443, с. 267]. У разі невдачі послы мали прикласти зусилля для утримання хана від надання допомоги полякам [509, с. 20]. Відзначимо, що перебування російських послів у Бахчисараї співпало зі смертю хана Іслама

Герая та приходом до влади його наступника Мехмеда Герая. Відтак, московські послы (як і поляки та українці) прагнули скористатися з цієї обставини для досягнення своїх цілей.

Переговори з ханськими урядовцями проходили надзвичайно складно. Московські послы, звертали увагу кримських чиновників на «всілякі неправди» з боку польського короля, завдані государеві, пропонували вдвічі підвищити платню в кримську казну. Проте, отримували відповіді на кшталт того, що між кримським царем та польським королем існує угода, яку не можна порушувати, а також стосовно того, що в свій час хан також звертався до московського царя з проханням військової допомоги, а той відмовив [509, с. 20–21].

Активність в напрямку Криму проявляла також і польська, і українська дипломатія.

Відзначимо, що польське керівництво в цей час сконцентрувалося переважно на оформленні військового альянсу з Кримом. Виношувалися плани долучення до нього українського козацтва. Очевидно, розраховували, що без допомоги Криму Військо Запорозьке виявиться більш податливе і можна буде вирішити одразу дві проблеми – утихомирити Україну і, приєднавши до польсько-кримського союзу військову потугу українських козаків, спрямувати його проти Москви.

На кінець 1653 – на початок 1654 р. для польського уряду одним з головних напрямків зовнішньої політики окреслився саме кримський. Звичайно, у Варшаві розуміли, що реалізація польсько-татарського союзу не могла відбутися лише внаслідок двосторонніх переговорів. До них слід було долучити також Туреччину, Семигород, Молдавію та Волощину.

Відтак, уже в 29 січня 1654 р. до Стамбулу було направлено королівського посла Міколая Бегановського з метою переконати султана, що альянс Москви та Чигирини несе безпосередню загрозу Османській імперії, а відтак отримати дозвіл Порти на утворення військового союзу проти Московії, до якого мали б увійти її васали Крим, Молдавія, Валахія та Трансільванія [16. Арк 1–8; 220, с. 277–278; 702, s. 129–130; 734, s. 94–97; 521, с. 128; 643, с. 103]. Поляки намагалися переконати

Порту, щоб не надавала підтримки Хмельницькому і заборонила це робити своєму васалові – хану [220, с. 366]. У листі канцлера Корицінського до великого візира Мухаммеда-паші говорилося, що татари раніше допомагаючи козакам сприяли зміцненню православ'я, що може виявитися дуже небезпечним для самої Туреччини [733, с. 197].

Туреччина в умовах внутрішньої кризи та складної зовнішньополітичної ситуації не могла зайняти чітку позицію в цьому питанні. Крім цього в цей самий час до Стамбула прибуло і українське посольство, яке вимагало в свою чергу, щоб Туреччина категорично заборонила татарам надавати допомогу полякам.

Тогочасна позиція керівництва Османської імперії щодо надання військової допомоги Польщі проти Москви виявилася доволі неоднозначною. Як розповідав посланець царьгородського патріарха Грек Іван, серед найвищих чиновників Туреччини присутні були різні думки. Так, за надання допомоги польському королю і за те, щоб наказати ханові розірвати союз з козаками виступав баша Сіауш (існувала інформація, що він був підкуплений польським послом Бегановським). Проти втручання в польсько-російський конфлікт виступав візир, вважаючи, що для Туреччини більш актуальною є війна проти Венеції. Відтак, Османська імперія не поспішала з якимись конкретними обіцянками. Вона зайняла вичікувальну позицію. Загалом в Порті вважали, що навіть те, що хан за даних обставин зберігає хай буде пасивну але приязнь до Польщі є надзвичайно позитивним для поляків. Зокрема, візир говорив польському послу Яскульському: «Як хан прилучиться до союзу України і Москви, то Польща пропаде». Відтак, поляки, на думку турків, мусіли відповідно цінити і відповідно платити за прихильне ставлення хана. Звичайно в Стамбулі заявляли, що як тільки козаки остаточно заявлять, що залишаються вірними царю (мається на увазі, що виявляться безрезультатними всі спроби розірвати українсько-російський союз), орда відразу рушить на допомогу полякам. Проте, знову таки, для цього слід офіційно оформити кримсько-польський союз, отримати в повній мірі всі «упоминки», порозумітися щодо майбутньої здобичі, виробити спільний план операцій тощо [428, с. 895-896]. Фактично така позиція демонструвала політику зволікання і вичікування.

Відтак, Стамбул фактично зайняв нейтральну позицію, заявивши, що надає кримському ханові повну свободу дій у польсько-російському конфлікті.

На початку травня 1654 р. Бегановський покинув столицю Туреччини. Було ясно, що тягар дипломатичних переговорів переноситься зі Стамбулу до Бахчисараю.

У лютому 1654 р. До Криму відбув посол Польщі стражник коронний Маріуш Яскульський. Метою його посольства було запобігання можливому кримсько-українському зближенню (посол мав розкрити ханові хитрі наміри Хмельницького, який водночас з переговорами з ханом вів розмови з царем) [12, арк 1–5; 733, s. 197]. По дорозі до Криму посол прибув у Ясси, де мав розмови з молдавським господарем Юрієм Стефаном, досвідченим експертом в справах татарсько-турецьких.

7 квітня 1654 р. Яскульський прибув до Бахчисараю, де був прийнятий великим візиром Сефер Газі-агою, а потім і ханом Ісламом Гераєм. Він звернувся з проханням, щоб з огляду на нововідновлену приязнь з королем хан надав допомогу королю у війні проти Москви та козаків. Візир звичайно не відмовив. Проте, на нараді у хана з цього питання, яка тривала три тижні, конкретного рішення так і не було прийнято. На думку Грушевського, хан очікував вказівки від султана [428, с. 893].

У цей час головні зусилля польсько-литовське керівництво спрямовує на завершення формування польсько-кримського союзу [266, с. 351–354]. Слід нагадати, що під час Жванецької кампанії було досягнуто лише усних домовленостей між ними. Підготовка польсько-кримського договору розпочалася ще в лютому 1654 р. під час згадуваного посольства до Криму М. Яскульського [702, s. 139], який, водночас, щоб запобігти можливому відновленню українсько-кримського союзу, в розмовах із ханом мав переконати того у нещирості Б. Хмельницького, звернути увагу на таємні переговори гетьмана з царем («давно веде листування з Москвою») [245, с. 59–64; 521, с. 129–130; 733, s. 197]. В міжурядовому листуванні сторони викоазували взаємну приязнь та зазанчали на необхідності ствоєрння антимосковського союзу [8, арк 1–3]. А вже в березні 1654

р. польсько-кримський договір було укладено. Він передбачав утворення союзу двох держав проти Московії та козацької України. У його тексті зазначалося, що «...поки ця війна продовжуватиметься, війська його милості кримського хана повинні завжди допомагати і не відступатися від його милості короля. Ні московських, ні козацьких послів кримський хан приймати не буде і ніякого миру з ними укласти без короля також не буде» [10, арк 1–6; 216, с. 762–763; 390, с. 279]. А вже у червні 1654 р. ханський посол передав Яну Казімежу проект «вічного договору», який передбачав спільні військові дії як проти Москви, так і проти «...віроломних козаків і селян». Іслам Герай обіцяв не приймати ні московських, ні українських послів і не укласти з ними жодних договорів [216, с. 760]. Серед умов хана містилася теза, що вся здобич союзних військ, яка буде отримана в ході війни, а також території Казанського та Астраханського ханств мають дістатися Криму. 10 липня 1654 р. дана угода була урочисто підписана й скріплена присягою сенаторів та короля Яна Казімежа [9, арк 1–2; 11, арк 1–2; 410, с. 60] і остаточно затверджена в листопаді 1654 р. під час другої місії Яскульського до Бахчисараю [14, арк 1–13; 245, с. 104; 390, с. 280; 733, с. 198–199].

Звичайно, Крим був зацікавлений у війні з Московською державою. Проте, такий похід можливий був лише в союзі з українським військом. «Але, - як зазначає М. Грушевський, - коли виявилось, що в сій комбінації козаки стануть на стороні Москви, се зразу змінило всі рахунки: воювати против Москви і козаків, се було зовсім не те, що воювати Москву на спілку з козаками» [428, с. 896].

На нашу думку, саме тогочасна позиція козацької України здійснювала вирішальний вплив на політику Криму. Звичайно, хана аж ніяк не приваблювала перспектива зустрітися з об'єднаними українсько-московськими силами. Як наслідок, на настійливі вимоги поляків надіслати військо для походу проти козаків та Москви хан відповів, що всіма силами намагається розірвати українсько-московський союз.

Саме в цей час хан і його урядовці дійсно намагалися, відірвавши українців від Москви, переконати їх в доцільності оформлення українсько-кримсько-польської коаліції проти Росії. Саме ця тематика стала основною під час зустрічей

з гетьманськими послами (відзначимо, що послы Богдана Хмельницького Опанас і Лук'ян перебували в Криму з 7 березня 1654 р., одночасно з московитами і поляками). Проте, позиція Б.Хмельницького, яку й озвучували його представники, була доволі чіткою. Вона полягала в тому, що гетьман зі всім військом піддався під царську руку і коли хан надумає йти на Московське царство, то козаки його зустрінуть за Перекопом і «зовсім не чесно завернуть» [428, с. 887-888]. А український посол Савич, який прибув до Бахчисараю в останній дні квітня 1654 р., в розмові з ханом заявив, що в разі походу татар проти Москви українські козаки виступлять проти кримського війська, а також будуть організовані виправи морем проти Криму. Хан так розгнівався, що навіть вдарив Савича. Проте, пізніше наодинці заявив українському послові, що він дав згоду на спільний похід проти Москви не знаючи про те, що козаки піддалися під високу царську руку. Проте за таких обставин він відмовить королеві.

Цікавим є трактування причин укладення українсько-московського союзу в гетьманському листі до хана, направленому чи то з Савичам, чи з іншим послом Кіндратом Сидоренком: «А що до Москви – що ми з нею зав'язали приязнь, то ми се зробили згідно з порадою в. цар. м., а також тому, що бачили як вони (поляки) з ріжних країв наймають військо против вас. Чому б того не мали й ми зробити? Краще мати більше приятелів!» [428, с. 890].

Звичайно, кримські урядовці в умовах, коли гетьманат зайняв чітку позицію стосовно Москви і відмовлявся навіть говорити про можливість розриву альянсу, продумували можливість простої нейтралізації козацтва. Так, кримський посол в розмові з генеральним писарем Виговським пропонував Війську Запорозькому залишитися нейтральним в умовах кампанії Криму проти Москви. Навіть пропонували стояти на своїх кордонах і боронити Україну від поляків [428, с. 890].

9 червня 1654 р. у Варшаві розпочав роботу надзвичайний сейм, на якому саме постало питання відносин з Військом Запорозьким. У ході дискусій означилися два основних підходи. Частина делегатів сейму (хелмінський біскуп Я. Гембіцкій, войніцький каштелян М. Тарновській) виступала за необхідність формування війська для захисту Речі Посполитої. Також йшлося про необхідність

найшвидшого отримання військової допомоги з боку Криму [643, с. 107; 676, с. 94]. Водночас, серед делегатів були й ті, що виступали проти негайного використання сили проти козацької України. Зокрема, Януш Радзівілл наполягав на максимальному використанні дипломатичних засобів з метою розірвати союз Москви з Чигирином. Для цього він допускав навіть можливість болісних поступок козакам [730, с. 107]. Перевага була за першими. Відтак, сейм завершився ухваленням рішення про 35-тисячний компут війська, а також надав право королю у разі необхідності скликати посполите рушення [643, с. 107; 705, с. 291–292].

Слід сказати, що поряд з військовими приготуваннями керівництвом Речі Посполитої була здійснена й відчайдушна спроба все ж уникнути зіткнення з Москвою. З цією метою до царя знову було відряджено сенатора Млоцкого, який також повіз листа від архієпископа гнєзненського до патріарха Нікона з проханням не допустити пролиття християнської крові. Однак ця місія виявилася невдалою [470, с. 677]. Причина полягала у спрямованості Москви на війну, а всі подібні кроки польського керівництва лише переконували царських урядовців у слабкості супротивника.

2.2. Геополітичне становище козацької України на початковому етапі московсько-польської війни (1654–1655 рр.)

2 листопада 1653 р. в Успенському соборі було офіційно оголошено про початок походу проти польського короля, а вже 28 травня 1654 р. основні московські сили, очолювані самим царем Алексеем Михайловичем виступили в напрямку Смоленська [311, с. 26; 540, с. 14; 570, с. 601]. Полки під командуванням Васілія Шереметьєва рухались у район Полоцька – Вітебська, а Алексея Трубецького – в район Рославля та Мстиславля. Окрім того, на вимогу царя гетьман Богдан Хмельницький на допомогу московським військам направив 18-тисячний козацький корпус у складі Ніжинського, Чернігівського та Стародубського полків під загальним керівництвом наказного гетьмана Івана Золотаренка, який мав здійснити удар у фланг литовської армії й здобути міста Гомель, Пропойськ та Старий Бихів [31; 490, с. 37; 540, с. 14]. Так розпочалася кампанія 1654 р., головною

метою якої було завоювання території ВКЛ на схід від р. Березина, яку в Москві традиційно вважали межею руських земель, що й має належати Московській державі [311, с. 29].

Слід зазначити, що московське керівництво, проігнорувавши плани українського гетьмана, та його заклики організувати спільний українсько-московський похід для визволення Західної України, головний удар спрямувало на Білорусь. При цьому доводилося, що саме таким чином створюються передумови для звільнення всієї України з-під польської влади. Хмельницькому було обіцяно направити на допомогу армію Трубецького, якому навіть було дано відповідний наказ [570, с. 601]. Однак останній (безумовно, не без відома царя) спрямував свої полки на Рославль. В Україну прибув лише невеликий 4-х тисячний відділ, очолюваний Алексеєм Бутурліним [490, с. 36].

У цей час у Варшаві вдалися до ще одної спроби зупинити московську агресію. І якщо першого разу намагалися переконати московське керівництво не допустити пролиття християнської крові, то тепер спробували діяти методом погроз. Так, у травні 1654 р. до Москви було відправлено листа від senatorів, в якому містилося звинувачення на адресу царя, який замість того, щоб «продовжити вже почату справу з приведення до покори віроломного зрадника Хмельницького», сам з ним об'єднався. Наслідком таких дій, на думку senatorів, стала денонсація чинного договору 1634 р., а відтак – відновлення права польських королів на московську корону [84; 313, с.129; 428, с. 906; 448, с. 159]. Показовим було те, що лист направлено на адресу бояр в обхід самого царя, що в Москві викликало гостре обурення [428, с. 907].

Дипломатичний випад з боку керівництва Речі Посполитої однак жодним чином не вплинув на перебіг військової кампанії. Уже до кінця 1654 р. царським військам та українськими полками, очолюваними Іваном Золотаренком було зайнято Смоленщину та територію Східної Білорусі [Перебіг та результати літньої кампанії 1654 р. докладно проаналізовані в монографії: 311, с. 26–59.]. Успіх кампанії значною мірою був зумовлений доволі складною внутрішньополітичною ситуацією в самій Речі Посполитій, що не дало змогу королівському двору

організувати ефективну протидію московським військам. У цьому сенсі, насамперед, слід відзначити наявність глибоких протиріч між політичним керівництвом Корони та ВКЛ, які виявилися в декількох аспектах. Насамперед у Литві викликало незадоволення домінуюче становище Корони в державі двох народів, якою проголошувалася Річ Посполита. Також на польсько-литовських відносинах позначався й те, що литовські землі на середину XVII ст. опинялися в ролі передового форпосту перед потенційною загрозою з боку Москви та Швеції. Не маючи змоги самотужки обороняти свої землі, литовці погрожували розірвати унію з Польщею в разі ненадання Короною необхідної військової допомоги [724, s. 52]. Присутній був і особистий чинник. Найяскравіше він проявився у стосунках короля Яна Казімежа і впливового литовського князя Януша Радзівілла, який часто висловлював сепаратистські ідеї та відкрито дозволяв собі антипольські заяви [677, s. 97].

У Варшаві перед лицем московської загрози терміново намагалися вжити заходів, які б дали змогу їй протистояти. У червні 1654 р. були здійснені призначення вищого військового керівництва. Посаду великого коронного гетьмана зайняв 76-річний подільський воєвода Станіслав Потоцкій. Булаву польного коронного гетьмана отримав руський воєвода Станіслав Лянцкороньскій. Після тривалого зволікання король змушений був віддати посаду великого литовського гетьмана віленському воєводі князю Янушу Радзівілли, відомого своєю опозиційністю до королівського двору. Щоб дещо обмежити його вплив, булава польного литовського гетьмана була надана литовському підскарбію Вінценту Корвіну Госєвському, який ворогував з Радзівіллом [278, s. 175–176; 311, с. 16-19; 367, с. 161; 521, с. 138; 553, с. 296], звичайно це не могло не позначитися на боєздатності та ефективності дій керованих ними військ. Окрім цього, перед польсько-литовським керівництвом постали й проблеми організаційного характеру. Так, основну силу Речі Посполитої складало наймане (кварцяне) військо, яке, з одного боку відзначалося високим ступенем підготовки та досвідом, проте, з іншого, вимагало значного фінансування. Це створювало перед урядом постійну проблему виплат військам, які погрожували конфедерацією [553, с. 296].

На даний момент ця проблема також постала у вигляді боргу перед коронним військом в 4 млн. злотих. Звичайно в уряді терміново шукали ці кошти, намагалися зорганізувати посполите рушення в Литві та укріпити фортеці, особливо Смоленськ [187, с. 8–13; 278, s. 175; 428, с. 916]. Однак усі ці заходи виявилися запізнілими. Не дало очікуваних результатів, зокрема, й призначення Я. Радзівілла та В. Госєвського, конфлікт між якими лише знизив боєздатність литовського війська [367, с. 161; 715, s. 251].

З самого початку московсько-польської війни значний вплив на її перебіг здійснював український чинник. Насамперед, що, безумовно, вірно розраховали в Москві, небезпека наступу військ Богдана Хмельницького в напрямку на Львів, а далі – Варшаву, Краків змусила польське керівництво зосередити основні сили коронного війська на українському театрі. Це виключало можливість надання необхідної військової допомоги силам ВКЛ, які самотужки протистояли царським військам. Українське військо, своєю чергою, прикривало фланги наступаючих московських сил та власне московські землі від можливого удару з боку поляків і особливо татар. По-друге, доволі результативними були дії в Білорусі українського корпусу під керівництвом наказного гетьмана І. Золотаренка, у результаті яких було зайнято південнобілоруські землі і де відбувалося активне покозачення місцевого населення [289, s. 47].

У Варшаві повною мірою усвідомлюючи ту роль, яку відводили козацькій Україні в Московії, прагнули зруйнувати московсько-українське об'єднання та всіма можливими засобами повернути Військо Запорозьке під свою владу. Насамперед, здійснювалися спроби послабити позиції (можливо, й усунути від влади) Богдана Хмельницького, для чого здійснювалися спроби його дискредитації в очах козацтва. У червні 1654 р. Ян Казімеж, звертаючись з універсалом до українського козацтва («...полковникам, сотникам, осавулам, отаманам і всім молодцям війська нашого Запорозького»), наголошував на злочинних діях Хмельницького, який «...запродав вас цареві Московському» й намагався переконати козаків у необхідності повернутися в підданство королю і Речі Посполитій [85, л. 1-2]. Водночас, поряд з зусиллями дипломатичного характеру,

ефективність яких була сумнівною, королівським урядом планується військова операція на українському театрі, на яку у Варшаві покладали великі надії. Так, у разі її успіху польське керівництво розраховувало не лише підкорити козацьку Україну, а й створити умови для контрнаступу в Литві (як відзначав М. Грушевський, поляки вважали, що переможний похід на Україну «...підірвав би московську акцію на Білій Русі» [428, с. 1013]) та подальшого руху в напрямку Москви [608, с. 86]. Дана кампанія польськими урядовцями розглядалася як ключова в справі як повернення України, так і протистояння з Московією.

Наприкінці жовтня 1654 розпочався «пацифікаційна акція» польських військ [278, s. 189; 428, с.1013–1014; 521, с. 134], який вилився в справжню катастрофу для Брацлавщини, яку Л. Кубаля охарактеризував як «криваву прогулянку з Вінниці до Умані й назад» [702, s. 169]. М. Грушевський писав: «...перші тижні 1655 р. були однією кривавою оргією польського війська. Брацлавщина гинула на очах. Роковини переходу України під «високу руку великого государя» ознаменувалися такою загибеллю «святих божих церков и православних християн», якої Україна не бачила вже давно» [428, с. 1035]. Ілюстрацією цих трагічних подій стало винищення польськими військами 16 тис. мешканців Буші, які наважилися чинити опір коронній армії [278, s.190–191].

Значною мірою катастрофа Брацлавщини була спричинена позицією царського уряду, який всупереч сподівань Богдана Хмельницького, не надав необхідної військової допомоги гетьманові. Останній протягом листопада-грудня 1654 р., в листах до царя та московських воєвод інформував про розвиток подій і закликав негайно надіслати допомогу та спільно виступити проти польських військ [33; 216, с. 394–395, 400–407]. 8 березня 1655 р. з подібним закликом він звертається навіть до патріарха Нікона [34]. Однак, реалізуючи свої плани в балтійському напрямку, московське керівництво залишало без уваги інтереси Чигирини. Хмельницький, не отримавши московської допомоги і відправивши сильний відділ Івана Золотаренка в Білорусь, не міг терміново виступити на Брацлавщину для відсічі супротивнику. Лише 15 січня 1655 р., до гетьмана прибув московський посол Артамон Матвеев, із розмов з яким стало очевидним повне

ігнорування царським урядом ситуації в Україні. Матвєєв ознайомив Хмельницького з планами царя на 1655 р. в Литві: наступ на Мінськ і Вільну, а відтак і на Варшаву). Більше того, цар вимагав надати у розпорядження Шереметьєва три козацькі полки, а з іншими силами обмежитися охороною кордонів України [428, с. 1029].

Також з розмови Матвєєва з гетьманом стосовно московсько-українських відносин, виявилось, що Москва взяла курс на ревізію угоди 1654 р. [376, с. 147]. Зокрема, він зазначив, що цар хоче зробити Київ своєю резиденцією, збудувавши там двір і покої. Як зазначалося, це було пов'язане з бажанням царя помолитися «образу Пречистої і святим мощам Антонія і Феодосія й інших святих». Водночас переконував Хмельницького, що перетворення Києва в столицю й розміщення там царського двору стане грізним фактором проти Польщі. Матвєєв також натякнув на необхідність запровадження солдатського війська в Україні. Він говорив: «Великий государ велів тобі сказати, що для охорони від наступів польського короля і кримського хана в тих місцях, де ти їх сподіваєшся, треба завести на 10 тис. солдатських полків – крім тих, що вписані в реєстр. Щоб навчити їх солдатському строю, цар пришле полковників, полуполковників і майорів, капітанів і всяких урядників – солдатського строю офіцерів, а коли навчатися, призначить полковників і урядників з людей солдатському ученню навчених». Окрім цього декларувалася доцільність призначення в українські міста московських воєвод: «Стало відомо великому государеві, що в Запорозьких городах і в уїздах чиняться людності утиски і кривди від приїжджих людей, тому добре було б аби по Запорозьких городах були царські воєводи...» [52, арк. 11–14; 428, с. 1033]. Таким чином крок за кроком Москва зміцнювала б свої державницькі позиції в Україні, відбираючи їх в гетьманату.

Дана декларація яскраво демонструвала справжні плани Москви стосовно України, пов'язані з укладенням угоди 1654 р. Фактично, цар розглядав його лише в якості першого кроку до встановлення свого контролю над козацькою Україною та її подальшої інкорпорації до складу Московської держави [376, с. 147], або, як це відзначає В. Горобець, до «більш тісної інтеграції України до Московської

держави» [412, с. 145]. Це мало бути досягнуто шляхом наступної ревізії московсько-українських відносин у бік посилення позицій Москви. Керівництво останньої намагалось скористатися зі складного військово-політичного становища козацької України, пропонуючи збільшення своєї присутності як захист від польсько-кримської загрози.

Богдан Хмельницький відкинув можливість перегляду умов договору 1654 р. Водночас продовжував наполягати на виконанні Москвою своїх зобов'язань, говорячи про спільний українсько-московський похід проти власне Польщі з метою звільнення етнічних українських територій.

Дочекавшись, нарешті, підходу московських військ Васілія Шереметьєва (хоча в обмеженій кількості й зі значним запізненням), гетьман зміг виступити проти поляків 23 січня 1655 р. [216, с. 409–410], коли ті здійснювали вже облогу Умані. Головною подією цієї кампанії стала битва біля Охматова (29 січня – 1 лютого), яка увійшла в історію як одна з найбільш запеклих і кровопролитних баталій часів Української революції XVII ст. (згадується ще одна її назва – Дрижпільська). Її опис знаходимо в листах учасників, зокрема, самого коронного гетьмана Станіслава Потоцького, черняхівського каштеляна Яна Замойського та коронного обозного Стефана Чарнецького [281, с. 741–748]. Про перебіг Охматівської битви згадує М. Єміоловській [Pamiętnik Mikołaja Jemiołowskiego, s. 239–240], а також автор анонімної «Віршованої хроніки», опублікованої Ю. Мициком [237, с. 98-110; 238, с. 252–288]. Хід та результати битви проаналізовані М. Грушевським [428, с. 1043–1049], а також в роботах Ю. Мицика та В. Степанкова [578, с. 18-25; 758, с. 704].

Хоча в польській історіографії йдеться про перемогу під Охматовим, однак українсько-московське військо зазнало відносно незначних втрат і змогло відійти з поля бою [521, с. 144]. Цікавою є інформація стосовно участі кримських військ в Охматівській битві. Зокрема, її учасник М. Єміоловській відзначав, що орда поводи́ла себе доволі дивно (навіть виникали підозри стосовно підкупу Хмельницьким її керівників), проявляла пасивність й у вирішальний момент «...на бік відійшла і займалась тільки звичайним галаканням». А під час боїв, як згадує

Єміоловській, татари «...тільки по боках по хуторах крутилися, виправдовуючись якимось своїм святом...» [289, s. 239–240]. Гадається, дані ілюстрації поведінки татар мали місце й свідчили, що Крим продовжував дотримуватися своєї стратегічної лінії – на недопущення здобуття кимось із супротивників вирішальної переваги (йдеться як про Військо Запорозьке, такі про Річ Посполиту). Також у Бахчисараї сподівалися на створення коаліції проти Москви, де об'єднають свої зусилля і Прльща, і Крим і козацька Україна.

Оцінюючи плани сторін та досягнуті результати, можна з впевненістю говорити, що у цій битві були перекреслені головні стратегічні плани керівництва Речі Посполитої шаблею змусити українців до покори. На думку А. Перналя, жорстокість поляків призвела, навпаки, до укріплення українсько-московського союзу [521, с. 135]. Уже на кінець березня польські й татарські війська змушені були відступити з Брацлавщини, яку до того часу встигли перетворити на пустелю [218, с. 129; 282, s.167].

Військові невдачі поляків підштовхнули московське керівництво до активізації наступальних дій. Однак, царський уряд і надалі в якості стратегічного розглядав саме балтійський напрямок. Відтак, уже наприкінці квітня 1655 р. в Литві відновилися воєнні дії [311, с. 143; 709, s. 29].

Складність ситуації (її король характеризував в універсалі до пінської шляхти від 23 лютого 1655 р. як «страшну небезпеку» [187, с. 33–35]) змусила Варшаву до термінових заходів. За умов московського наступу 19 травня розпочав роботу сейм [187, с. 36–37]. Загроза, яка нависла над столицею ВКЛ Вільно [709, s. 29], змусила керівництво Речі Посполитої негайно оголосити про скликання посполитого рушення, мобілізацію литовської ланової піхоти. Також планувалося терміново посилити віленську залогу, керівництво якою було доручено Яну Ходкевічу [703, s. 51]. Однак, зруйнування у результаті військові дії ряду литовських воєводств (Полоцьке, Вітебське, Мстиславське) стало на заваді реалізації означених планів. До цього додалася невдала кампанія в Україні, та як наслідок – виникнення загрози наступу військ Богдана Хмельницького на Польщу, що унеможливило надання військової допомоги литовцям з боку коронних військ [221, с. 8].

У ході успішних дій московськими військами 30 червня 1655 р. було здобуто Веліж, а 13 липня – Мінськ [615, с. 10]. Уже наприкінці липня почалися бої за Вільно, у ході яких московським військам вдалося завдати поразки основним силам литовців та увірватися до міста [201, с. 126]. Варто відзначити, що 9 серпня першими у місто увійшли саме козаки І. Золотаренка, зайнявши браму та навколишні будівлі. У серпні – вересні московським військам вдалося здобути Ковно (Каунас), Гродно, а також міста по Прип'яті – Турів, Давидгородок і Столін [311, с. 139–154; 709, с. 30].

Московське керівництво для закріплення своїх перемог та примусу литовського та білоруського населення на окупованих землях до підданства царю вдається до практики «батога та пряника». З одного боку, сама військова кампанія супроводжувалася надзвичайною жорстокістю та насильствами з боку московських військ. Просуваючись вглиб литовської території, вони грабували села та розоряли костели. Останнє освячувалося вищим керівництвом московської церкви, яке було категорично проти будь-яких переговорів з католиками та поступок відносно них [463, с. 54]. Особливо безжально винищувалися околиці литовських міст, які чинили спротив. Як наслідок, спалені містечка та селища й винищене, або забране в полон населення Литви [540, с. 30; 694, с. 97]. Як відзначає Г. Сагановіч, «...полон вважався найціннішою здобиччю царських вояків» [540, с. 30]. Мала місце й практика заручництва. Зокрема, час від часу направлялися розпорядження місцевій шляхті прибути до ставки воєводи й залишатися там певний час. При цьому їх всілякими способами примушували до підданства царю. З іншого боку, цар повсякчас намагався показати себе захисником православного населення ВКЛ. Так з самого початку походу розсилалися царські грамоти, в яких містилися заклики до підтримки московських військ [540, с. 14]. Також демонструвалася прихильність до тих, хто виявляв лояльність. Так, у вересні 1655 р. з'являється низка царських указів, в яких заборонялося чинити кривди литовським мешканцям [188, с. 434; 540, с. 15], а лояльній до московської влади шляхті обіцялося надання царських грамот «з червоними печатками» на їх колишні

маєтності, а також нові маєтки, міщанам гарантувалося право безкоштовної торгівлі, а посполитим обіцяні були різноманітні пільги [188, с. 445].

Попри це, повністю виконати завдання московським військам не вдалося. Марними виявилися всі спроби захопити Старий Бихів [188, с. 425] та Слуцьк, облога якого тривала з кінця серпня до 30 вересня 1655 р.. Утримання останнього мало особливе значення для литовців. Як відзначав Я. Радзівілл, «...якщо б Слуцьк опинився в руках противника, то відкрилися б йому дороги не лише до Слоніма, Волковийська, але й до Пінська и Берестя – аж до самої Варшави тракт...» [Цит за: 604, с. 811]. Саме тому міська залога була поповнена досвідченими вояками, які свого часу брали участь ще у Жванецькій кампанії 1653 р. [694, с. 95–98]. Невдалими були також спроби здобути Ригу. На думку польського історика А. Кіяса, саме там завершилася тривала серія московських перемог [688, с. 113]. Однак, їхнім наслідком стала окупація майже всієї Литви та Білорусі [124, л. 377–378]. На грудень 1655 р. московський цар поширив свою владу на 26 литовських міст, які піддалися добровільно та 68 покорив силою зброї, після чого повернувся до Москви і 30 грудня видав маніфест про прийняття навіки всього ВКЛ у своє підданство «згідно їх чолобитної». 13 вересня 1655 р. було видано царський указ, згідно якого після здобуття «...предків наших государських, великих государів, князів російських, Великого князівства Литовського стольного міста Вільни», а також після того як «...Війська Запорозького гетьман Богдан Хмельницький зі всім Військом Запорозьким польського ж короля міста у Волині та по Поділліу здобули», наказувалося царський титул писати «...великим князем литовським і Білої Росії, і Волинським, і Подільським» [188, с. 432; 250, с. 360]. Саме включення у царські титули захоплених московськими військами територій покликане було назавжди зафіксувати московське володіння ними й, відповідно, змусити цей факт визнати європейські двори.

Успішна кампанії московських військ у 1654–1655 рр., а відтак – посилення позицій Москви в ЦСЄ, яке загрожувало руйнуванням існуючого там співвідношення сил, змусила до активізації керівництво Швеції [711, с. 100]. З одного боку, успіхи Москви й критичне послаблення Речі Посполитої давали

можливість здійснити наступ проти останньої й зупинити польську інвазію в балтійському регіоні. З іншого боку, витіснення звідти поляків передбачало й недопущення захоплення Балтії (Ліфляндія, Литва) Москвою. Скориставшись формальним приводом (Яна Казімежа було звинувачено в претензіях на шведську корону, що відображалось в титулатурі польського короля) [715, s. 252], 21 липня 1655 р. шведські війська під керівництвом фельдмаршала Віттенберга, пройшовши через бранденбурзьке помор'я, вторглися в межі Речі Посполитої, що ознаменувало початок події, яка увійшла в історію під назвою «Шведський Потоп» [704, s. 70].

Нашвидкоруч скликане поляками посполите рушення виявилось неспроможним зупинити наступ шведів. 25 липня 1655 р. під Уйстям зазнало нищівної поразки. Протекцію Карла Густава визнали Познанське, Каліське та Серадзьке воєводства. Невдовзі було здобуто Познань, а 8 вересня – Варшаву. 16 вересня у бою під Жарновим зазнало поразки кварцяне військо, а 19 жовтня після тривалого опору, яким керував С. Чарнецькій, упав Краків. Король Ян Казімеж змушений був тікати у Сілезію [715, s. 252].

Успіхам шведів сприяв і український фактор. В історіографії незаперечною є думка про тісний зв'язок «Шведського Потопу» з повстанням в Україні, яке розпочалося в 1648 р. та московсько-польською війною 1654–1667 рр., подіями, які серйозно змінили геополітичну ситуацію в Балтійському регіоні та послабили Річ Посполиту [549, с. 280]. Значна частина польської та литовської верхівки ладна була визнати владу того, хто гарантуватиме завершення війни з Москвою і забезпечить повернення втрачених маєтностей в Україні. Опальний коронний канцлер І. Радзівевський, який свого часу втік до Швеції, звертаючись до польської шляхти, обіцяв, що шведський король звільнить її від контрибуції й виступить проти ворогів Речі Посполитої, зокрема, змусить до миру Москву і козаків, а також поверне Короні втрачені провінції [704, s. 76].

Сподівання польської шляхти на вирішення «українського питання» за допомогою шведського короля знайшло відображення в інструкції послам коронних військ, які прибули на переговори зі шведами: «Провінції, які у ході війни відірвані, як то воєводства Руське, Подільське, Волинське, Брацлавське, Київське

та Чернігівське та землі ВКЛ, щоб король його милість якнайперше повернув» [669, s. 169]. Про це йшлося і в Кейданському трактаті, укладеному з шведами частиною литовської верхівки 18 серпня 1655 р. і який передбачав входження Литви як автономної провінції до складу Швеції [278, s. 244; 463, с. 55; 667, s. 49].

Саме в цей критичний для Речі Посполитої момент розпочався похід українсько-московських військ у Західну Україну, основними подіями якого стали облога Львова у вересні та здобуття в жовтні 1655 р. Любліна. Перебіг і результати цієї військової кампанії всебічно проаналізовані в роботах М. Грушевського та польського дослідника Ф. Яворського, а також сучасних українських вчених В. Горобця, В. Смоля і В. Степанкова [428, с. 1113–1126; 684, s. 192–193]. У сенсі ж даного дослідження доцільно звернути увагу на причини виникнення суперечностей між Б. Хмельницьким і московськими воєводами, які, зокрема, призвели до відмови гетьмана здобувати Львів (за висловом А. Перналя, «...Хмельницький будь-якою ціною намагався не здобути» місто [521, с. 158]), мешканці якого відбулися викупом (50 тис. злотих) [133, л. 47–49]. Формальним чинником, який нібито змусив гетьмана до вказаних дій, було вторгнення в Україну татарської орди. Проте справжні причини лежали в площині московсько-українських взаємин та тісно пов'язувалися з імперськими амбіціями московського керівництва, яке прагнуло українські землі та міста здобути в ході кампанії, безпосередньо підпорядкувати владі царя. На визначальний вплив різниці позицій союзників (керівництва Війська Запорозького та Московської держави) звертає увагу В. Степанков [761, с. 369]. Водночас, на думку В. Горобця, попри існування татарської загрози та наростання конфлікту між українським гетьманом та московськими воєводами, головну роль зіграла вимога шведського короля, який вважав недоцільним поширення влади Б. Хмельницького на західноукраїнський регіон [415, с. 255; 757, с. 291]. Фактично перебіг і трагічні наслідки кампаній літа 1654 – зими 1655 рр. засвідчили хибність угоди з Москвою та вже тоді змусили українського гетьмана переглянути характер відносин з нею [568, с. 129]. Під час західного походу 1655 р. стали очевидними розбіжності між московським та українським керівництвом. Хмельницький, прагнучи поширити юрисдикцію

Війська Запорозького на всі етнічні українські землі, виказував невдоволення практикою приведення здобутих під час походу міст до присяги царю. Про це, зокрема, він писав в інструкції абату Данилу, якого направив в якості посла до шведського короля в жовтні 1655 р. Стосовно причин зняття облоги Кам'янця, Львова та інших міст, зазначав, що це було зумовлено його бажанням не допустити «...в фортеці московських гарнізонів, до чого прагнули московитяни, бо ми бажаємо, щоб ця сторона й прохід залишалися вільними від московитян [202, с. 89–90]. Гетьман намагався повною мірою використати і московську, і шведську агресію проти Польщі. Так, організація спільного з московським військом походу в Західне Поділля та Галичину мав суттєво підкріпити царський наступ в Литві й означити перспективи загальної поразки Варшави. Водночас, перебуваючи під Люблінном та погрожуючи подальшим наступом, гетьман закликав польську шляхту та магнатурію присягнути шведському королеві та «обрати його за пана» [286, с. 67]. Фактично, діючи в інтересах Української держави, він ладен був сприяти потенційному супернику Москви задля поразки Польщі.

Ще більше наявність кризи в українсько-московських відносинах засвідчили озернянські події, коли по завершенні західного походу 1655 р. в районі Озерної військо Богдана Хмельницького та московські полки В. Бутурліна зіткнулися з кримською Ордою. Наслідком бойових дій і тривалих переговорів стало укладення 22 листопада 1655 р. українсько-кримської угоди про відновлення військово-політичного союзу. Досить ґрунтовне дослідження передумов, ходу та наслідків цих подій здійснено В. Горобцем [415, с. 257–267]. Саме відновлення (формальне, чи ні) союзних відносин між Кримом і Військом Запорозьким жодним чином не відповідало інтересам Москви, тим паче прийнятий на вимогу кримської сторони пункт про спрямування спільних зусиль на повернення польського трону Яну Казімежу (на думку Горобця, це був тактичний крок гетьмана, продиктований оцінкою тогочасної міжнародної ситуації [415, с. 264]). Більш важливим бачиться питання стосовно зобов'язання Б. Хмельницького розірвати союз з Москвою і навіть видати хану всіх московитів, які на той час перебували при гетьманові [240, с. 107]. Про це, зокрема, повідомляв королю й сам хан [220, с. 375; 521, с. 159]. Хоча

стосовно цього відсутні достовірні джерела (на думку Я. Федорука, відомості про те, що хан повернув козаків на службу Яну Казімежу, були дуже перебільшеними і популяризувалися в самій Речі Посполитій [609, с. 120]), незаперечним і важливим є сам факт обговорення даного питання [415, с. 265]. Останнє свідчило про існування кризи в українсько-московських стосунках, хоча й Хмельницький у цей час не бажав розриву з Москвою.

Висновки до розділу

Головним фактором, який вніс корективи в міждержавні відносини та співвідношення сил в регіоні, було створення Української держави, що гостро торкнулося інтересів основних «гравців» на політичній карті ЦСЄ та породило «українське питання». До його вирішення на свою користь долучилися, насамперед, Річ Посполита, Московія, а також Кримське ханство.

Як для Варшави, так і для Москви, володіння українськими землями ставилося в основу вирішення важливих стратегічних завдань зовнішньополітичного, військового та економічного характеру. Для Речі Посполитої вирішення «українського питання» полягало у безумовному відновленні своєї влади на всіх українських землях, від чого узалежнювалося її майбутнє. У Москві ж заволодіння Україною впліталось у реалізацію далекосяжних цілей – досягнення домінування в ЦСЄ, а також створення основи для реалізації імперської ідеї перетворення Москви в Третій Рим. У Криму з Україною пов'язували плани збереження свого впливу в регіоні.

«Українське питання», опинившись в центрі польсько-московського протистояння, стало головним чинником війни, що розпочавшись у 1654 р., завершилася у 1667 р., що символічно, поділом України.

З початком війни проти Речі Посполитої московське керівництво, ігноруючи інтереси України (питання стояло про необхідність концентрації зусиль для визволення всіх етнічних українських земель з-під польської влади), зосередилося на завоюваннях на теренах Великого князівства Литовського (ВКЛ). У результаті

Україна опинилася віч-на-віч з об'єднаними польсько-кримськими силами, без необхідної підтримки з боку Москви.

Більше того, уже невдовзі після укладення договору 1654 р., в Москві виказали бажання здійснення його ревізії в бік посилення свого впливу в Україні (збільшення військової присутності тощо). Фактично, цар розглядав Переяславсько-Московський договір лише в якості першого кроку до встановлення свого контролю над козацькою Україною та її подальшої інкорпорації до складу Московії.

На початковому етапі московсько-польської війни український фактор відіграв важливу роль. По-перше, це була дієва участь 18-тисячного козацького корпусу Івана Золотаренка у білоруській кампанії московських військ. По-друге, проти України були зосереджені основні сили коронного війська та орди, що створювало сприятливі умови для успішного завершення московських кампаній у ВКЛ. По-третє, сподівання частини польської та литовської шляхти на вирішення «українського питання» за допомогою шведів, стали одним з вагомих чинників успіхів останніх у війні проти Речі Посполитої.

На цьому етапі чітко окреслилося ставлення ворогуючих сторін до вирішення «українського питання». У Москві прагнули максимально скористатися мілітарним потенціалом України для того, щоб завдати вирішальних ударів по Речі Посполитій та знищити її як конкурента у боротьбі за домінування в регіоні ЦСЄ, то перед Варшавою стояло головне завдання за будь-яку ціну (політичними чи воєнними методами) розірвати українсько-московський союз та повернути Військо Запорозьке під владу польського короля. У Криму цілком підтримували позицію Польщі й сподівалися долучити Україну до антимосковського альянсу Варшави та Бахчисаораю.

Поряд із каральними кампаніями проти України у Варшаві розробляють плани мирного врегулювання відносин з Військом Запорозьким, в яких чітко окреслюється можливість здійснення поступок у питаннях статусу українських територій, правового становища козацтва тощо. Провідником цих ідей виступає так звана «партія миру» в середовищі польсько-литовської політичної еліти.

Основні положення розділу відображені в таких публікаціях дисертанта: «Московська дипломатія в 1654–1656 рр.: намагання легітимізувати Українсько-московську угоду», «Питання визнання нових геополітичних реалій у Центрально-Східній Європі в московсько-австрійських стосунках др. пол. 50-х рр. XVII ст.», «Зовнішня політика Московської держави напередодні та з початком російсько-польської війни 1654–1667 рр.», «Боротьба за Крим»: Бахчисарайські дипломатичні комбінації Варшави, Москви та Чигирини напередодні та з початком російсько-польської війни 1654–1667 рр.», «Українське питання» в контексті політичної боротьби в Центрально-Східній Європі в середині XVII ст.», «Кримський Ханат між Москвою, Варшавою та Чигирином: участь Бахчисараю у військово-політичному протистоянні в Центрально-Східній Європі в середині 50-х рр. XVII ст.», «Боротьба навколо утвердження нових царських титулів в середині 50-х рр. XVII ст. як прояв становлення імперської ідеї в Московській державі», «Зміна царської титулатури в середині XVII ст., як вияв імперських тенденцій у зовнішній політиці Московської держави», «Основні напрямки зовнішньої політики уряду Богдана Хмельницького», ««Русский мир» – «Третій Рим»: дві концепції в зовнішній політиці Москви» [351; 353; 354; 357; 363; 362; 369; 373; 374; 390].

РОЗДІЛ 3

КУРС БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО НА ЗНІВЕЛЮВАННЯ НЕГАТИВНИХ ДЛЯ УКРАЇНИ НАСЛІДКІВ ВІЛЕНСЬКОЇ УГОДИ 1656 р.

3.1. Формування небезпечних для Української держави зовнішньополітичних тенденцій за умов започаткування курсу Москви та Варшави на мирні переговори (травень 1655 – серпень 1656 р.)

Ідея замирення Речі Посполитої Московської держави належала австрійському імператору Фердинанду III., який ще напередодні війни офіційно виступив з пропозицією свого посередництва у мирному вирішенні польсько-московського конфлікту. Я. Федорук звертає увагу на те, що Австрія після завершення Тридцятилітньої війни потребувала часу для поновлення своєї військової могутності, проте й відмовитися від нагоди впливати на політичні процеси в ЦСЄ не могла. У Відні розуміли, що їх пасивність сприятиме посиленню в регіоні впливу головних суперників – Франції та Швеції [602, с. 59–60]. Останній сценарій ставав реальністю за умови поразки Варшави. Окрім того, власне наближення Московської держави до східного кордону Австрії створювало для неї реальну загрозу.

Ще в розпал воєнних дій між Москвою та Річчю Посполитою, коли означилися серйозні успіхи Москви в Білорусі, австрійський двір виступає з миротворчими ініціативами. Уже 25 листопада 1654 р. австрійському резиденту у Варшаві І. Фрагштейну було наказано з'ясувати позицію польського двору стосовно можливих переговорів з Москвою. Останній мав у ненав'язливій формі передати королю ідею замирення з Москвою за посередництва Австрії [221, с. 153; 228, с. 334–335; 637, с. 34]. Однак після тривалого обговорення сенатською радою за присутності короля імператорські пропозиції були відхилені. Як вказував канцлер С. Корицінській, слід було дотримуватися угоди з Кримом, яка унеможлиблювала будь-які сепаратні переговори з Москвою [221, с. 154; 244, с. 209–212; 228, с. 338; 637, с. 34; 726, с. 36–43]. До того ж, представники польської магнатурії вважали переговори безперспективними. Як зазначалося в постанові,

московський цар Алексій Михайлович не захоче поступитися тими литовськими землями, які він захопив в ході військової кампанії 1654 р. У той же час Річ Посполита, на думку senatorів, не мала міцних позицій, особливо в Київському і Чернігівському воєводствах, аби вести рівноправні переговори [228, с. 344; 604, с. 798; 637, с. 34].

Остання теза вказує на значимість власне українського фактору в ході польсько-московських протистояння, що розуміли у середовищі польської верхівки. Там вважали, що шлях до переговорів з Москвою має лежати через вирішення «українського питання» і що лише відновлення польської влади в козацькій Україні створить сприятливі передумови для переговорів з Москвою.

У лютому 1655 р. імператор з мирними ініціативами звертається до московського царя. Проте, як і у Варшаві, на цьому етапі їх було відхилено [221, с. 153]. Переможна кампанія 1654 р. в Білорусі породжувала в московського керівництва плани значно ширших завоювань у Балтійському регіоні. Будучи переконаними в неспроможності польсько-литовських сил чинити суттєвий опір, там ставилося завдання ще до можливих переговорів суттєво зміцнити свої позиції, що мало б створити умови для реалізації в ході переговорного процесу (де можна було б говорити з позиції сильнішого) стратегічних завдань, що стояли перед Москвою в сенсі її європейської політики.

З наростанням небезпеки шведсько-польської війни, яка вже почала відчуватися навесні 1655 р., у Варшаві змінюють ставлення до перспектив замирення з Москвою. Уже в березні питання переговорів та посередництва Австрії обговорювалося на сенатській раді, а 7 квітня королівський резидент у Відні Д. Вісконті передав цісареві звернення senatorів з проханням направити в Москву посольство (таємне), яке б обговорило там питання перемир'я [221, с. 154; 244, с. 209–212; 725, с. 36–43].

Звичайно у Варшаві мали рахуватися з позицією Криму. Резидент курфюрста brandенбурзького у Варшаві тоді писав: «Хотіли б (польський уряд – В. Г.) з москалями трактувати і готові піти на значні поступки, проте на перешкоді стоїть союз з татарами, який забороняє Польщі вступати в будь-які переговори з Москвою

без згоди хана» [703, s. 49]. Тому, відповідаючи на імператорські пропозиції та даючи «зелене світло» початку підготовки польсько-московських мирних переговорів, у Варшаві намагалися представити це як виключно ініціативу Відня, що не викликало б недовіри з боку Москви, а також дало б змогу уникнути неприємностей у стосунках з Бахчисараєм [221, с. 155; 604, с. 800; 703, s. 49].

Фердинанд III дав позитивну відповідь стосовно свого посередництва [604, с. 800] і вже навесні 1655 р. австрійським урядом було підготовлене посольство до Москви в складі Алегретто Алегретті та Теодора Лорбаха, яке мало, запропонувавши посередництво імператора, визначити місце та час проведення польсько-московських переговорів [270, с. 234; 637, с. 34].

У Варшаві водночас розуміли, що ситуація для проведення мирних переговорів з Москвою є вкрай несприятливою. Польща була явно слабка, щоб диктувати свої умови. За таких обставин, як доволі перспективну у Варшаві розглядали можливість переговорів з Військом Запорозьким. Розрив українсько-московського союзу суттєво змінив би співвідношення сил між супротивниками на користь Польщі. У такому разі можна було сподіватися на створення бажаної коаліції Польща-Україна-Крим, яка могла б вирішити будь-які завдання у війні проти Москви. Проте, у цьому випадку слід було йти на максимальні поступки українській стороні (зрівняння в правах католицької та православної церков, ліквідацію унії, визнання української державності та тих соціально-економічних змін, що відбулися в козацькій Україні), а також будувати цілком нові стосунки з українцями, які могли взагалі призвести до необхідності визнання юрисдикції Війська Запорозького на всіх етнічних українських землях. Однак, польська верхівка у відносинах з Україною продовжувала жити категоріями першої половини XVII ст., коли українська проблема розглядалася в якості, насамперед, козацької. Відтак даліше ніж гарантування нових прав та свобод українському козацтву, аж до визнання його станом рівним шляхті, збільшення реєстру, визнання автономії козацького краю (як то визначалося в Зборівському договорі) тощо, у Варшаві йти не могли.

Однак, українську сторону на середину 50-х рр. XVII ст. такі можливі польські поступки уже не влаштовували, а також вирішення «українського питання» без розв'язання проблем з Москвою було неможливим, і навпаки. Відтак, український фактор займав важливе місце в тогочасних польсько-московських стосунках, зокрема мав безпосередній вплив на розвиток переговорного процесу.

У сенсі підготовки умов майбутніх переговорів з Москвою королівський двір і шляхетські кола активізують спроби умиротворити козацтво і якщо й не створити польсько-український альянс проти Москви, то хоча б домоглися, щоб козацька Україна зайняла нейтральну позицію. Слід погодитися з висновком Т. Таірової-Яковлевої, що в цей час спостерігалася «... різка зміна тактики Речі Посполитої – від військової агресії до дипломатичних інтриг», коли домінуючим стає прагнення поляків або укласти мир з козаками, або шукати порозуміння з Москвою на максимально вигідних для себе умовах [652, с. 153].

За два тижні до згадуваного уже травневого 1655 р. сейму король задля замирення надіслав в Україну листа, якого мали оголошувати в церквах та на ярмарках. Він звертався до старшини й черні (оминаючи гетьмана) й закликав їх опам'ятатися та відступити від царя, який несе лише «...вічну неволю, тиранство і мучительство московське», висловлював готовність забути усі попередні провини та гарантувати дотримання прав козацтва., обіцяв в разі покори «...всіх вас лицарських людей до вільностей і чину шляхетського допустити». Посполитим же обіцялося встановлення максимально легких податків, а також «...навіки вчинити вільними» й визнати за ними право на шинкування та вільне виробництво пива й горілки. Король обіцяв ці права узаконити відповідною конституцією [55, арк. 749; 199, с. 624; 428, с.1091–1092; 521, с. 147; 568, с. 142; 703, s. 50]. Звичайно, можна розцінити такі слова короля як пусті обіцянки, зважаючи, що для їх реалізації замало однієї монаршої волі, а необхідні відповідні сеймові постанови [643, с. 109]. А прийняття таких, за умов категорично різного бачення шляхів вирішення «українського питання» в середовищі шляхти, було практично неможливим. Однак, в якості певного засобу впливу на свідомість, насамперед, частини

українського населення, в польському керівництві подібні універсали та звернення (як з боку короля, так і окремих урядовців та магнатів) розглядалися.

Цей королівський лист викликав занепокоєння в шляхетських колах, що відразу проявилось під час сейму. Вкрай гостро були сприйняті обіцянки стосовно українських селян і міщанства (зокрема, щодо дозволу на вільне виробництво та продаж меду і горілки), а також щодо вільного перебування козаків в шляхетських маєтках [428, с. 1093]. Відтак, сейм вирішив справу польсько-українського замирення взяти в свої руки. Наприкінці червня групою магнатів, серед яких були Я. Радзівілл, С. Корицінський, І. Сапега, Б. Лещинський та ін., було запропоновано свій проект угоди [652, с. 156]. Для переговорів із керівництвом Війська Запорозького було сформовано делегацію з представників обох палат, яку очолив Януш Радзівілл. Туди також ввійшли воєвода берестейський Максим Березівський, Юрій Немирич і Станіслав-Казімеж Беневський. Комісарами на переговори визначені Тишкевіч та Березівський [428, с. 1093].

Комісією були вироблені пропозиції щодо умов замирення, які якщо й не повертали польсько-українські стосунки до часів «золотого спокою», то цілком відповідали формату Білоцерківської чи Зборівської угод. Йшлося про можливість відновлення прав православної релігії (однак без порушення прерогатив католицької церкви та без скасування унії); гарантування всіх козацьких вольностей та привілеїв, які можна було б навіть включити до збірки законів Речі Посполитої «*Volumina legum*». А 6 тис. осіб із числа козаків, яких вони мають самі обрати, навіть пропонувалося допустити до шляхетського стану. Передбачалося формування козацького реєстру згідно Білоцерківського або Зборівського договору. Однак, козаки мали проживати лише в королівщинах та староствах Київського воєводства. Пропонувалося надання київському митрополиту місця в сенаті, яке він мав посідати після католицьких біскупів. При цьому обумовлювалося, що надання митрополичого уряду є виключним правом короля. Український гетьман, який мав отримати водночас посаду воєводи також мав займати місце в сенаті «при воєводах». Призначення гетьмана визначалося правом короля. У крайньому випадку козаки могли обрати чотирьох претендентів, з яких

потім король мав призначити гетьмана. Гарантами дотримання угоди могли виступити семигородський князь та кримський хан. Безпосередньо слідкувати за виконанням даних пунктів мали постійні комісари від Речі Посполитої та від Війська Запорозького. Ця комісія мала засідати від сейму до сейму в Києві й займатися розглядом скарг та претензій в особистих і маєткових справах. Однією з головних умов було те, що відразу після замирення між Річчю Посполитою та Військом Запорозьким, останнє має розірвати союз з Москвою. Гетьман мав відразу випроводити московських воєвод зі своїх міст (хоча на той час такий знаходився лише в Києві) і дозволити охочим козакам іти з коронними військами і татарами на війну з Москвою. Військо Запорозьке мало безперешкодно пропустити через свою територію польські і кримські війська [174, s. 51-59; 293, s. 230–231; 428, s. 1093–1095; 521, s. 148–149; 702, s. 295–298].

Як зазначав М. Грушевський, дані пропозиції відображали те, «що магнатська і шляхетська Польща вважала можливим дати в такий критичний момент, супроти демагогічних заходів короля – в повнім розриві з ним, під грозою московської окупації і перед перспективою нової грізної війни – шведської... сей замисел був дуже серйозний і по своєму радикальний; коли б його вдалося перевести в життя, він міг би мати в нім чималі наслідки» [428, с. 1096].

Однак на середину 1655 р. перспективи реалізації даного польського проекту виявилися примарними. Для Чигирини компроміс у вигляді відмови від планів звільнення всіх українських земель з-під польського панування, повернення до умов співіснування з Короною зразку 1648, чи навіть 1649 р. був неприйнятним. Водночас на 1655 р. ще вочевидь не дискредитувала себе в якості союзника Московська держава (цілком обґрунтованими видаються міркування, висловлені в сучасній історіографії, що статус козацької України, запропонований Варшавою, значно поступався тому, який передбачала угода з Москвою від 1654 р. [521, с. 150; 643, с. 109]) і Хмельницький все ще сподівався на активізацію спільних дій проти Польщі.

Повертаючись до підготовки польсько-московських мирних переговорів, слід відзначити, що вони відбувалися під значним впливом литовської верхівки, яка

виявилася вкрай зацікавленою в припиненні військових дій, що найбільше завдавали збитків саме ВКЛ. Вони переважно виступали активними прихильниками результативного переговорного процесу з Москвою та доволі обережно ставилися до перспектив замирення з Військом Запорозьким, остерігаючись, що це може призвести до загострення стосунків з Москвою та негативно позначитися на перспективах досягнення польсько-московського миру. Не дивно, що згадувана сеймова комісія (до складу якої входило багато представників ВКЛ) виступала за максимальне звуження бази можливих компромісів стосовно козацької України, що врешті робило їх неприйнятними для Чигирини.

Отже, якщо офіційна Варшава у справі замирення з Москвою прагнула діяти через австрійських посередників, то в Литві вирішили безпосередньо «достукатися» до московського керівництва. При цьому там поспішали з огляду на небезпеку здобуття московськими військами Вільна. Так, 25 липня 1655 р. московським воєводам надходить лист від віленського єпископа Єжи Тишкевіча та послання, підписане рядом високопоставлених представників литовського війська. У тому й іншому містилося прохання припинити військові дії та встановити перемир'я до часу, коли за цісарського посередництва розпочнуться польсько-московські переговори [221, с. 9–17].

Звичайно, в умовах значної переваги в силах (саме тоді переважаючим московським силам під Вільно протистояла здеморалізована литовська армія [Бабятинск, с. 145]) московське керівництво не бажало жодних розмов про перемир'я. У царській грамоті до воєвод із роздратуванням констатовалося, що дані листи викликали «подив та сміх», що біскупу й гетьманам не слід було писати боярам, чого «ніколи не бувало в Короні Польській», а необхідно було звертатися безпосередньо до царя, щоб «...їм бути під нашою, царської величності, високою рукою в нашому, государевому, милостивому жалуванні» [86, л. 73].

Одним з основних складників тогочасної московської політики в Литві стало намагання примусити якомога більшу частину литовської шляхти і магнатерії присягнути на вірність царю та визнати своє підданство. Це розглядалося як

важливий елемент включення литовських територій до царських володінь, а пізніше використовувалося як аргумент у переговорах з польською стороною [529, с. 257; 391, с. 110]. Так, уже 30 серпня в табір у Кейданах до литовських гетьманів прибув царський гонець Васілій Ліхарєв з пропозицією прийняти підданство царя [283, с. 15]. У листі, привезеному ним, зазначалося, що в разі згоди литовські вельможі будуть наділені царським «...жалуванням більше королівського вдвічі і втричі». А в розмові з Радзівіллом Ліхарєв говорив: «Коли ти бажаєш бути віленським воєводою, і ти пошукай государевої милості до себе і будь в підданстві царської величності у государя нашого. І государ тебе пожалує, учинить тебе великим гетьманом Великого князівства Литовського, віленським воєводою, а також пожалує тебе государ всіма твоїми маєтностями. А зверх того пожалує тебе государ своїм великим царським жалуванням, не лише гетьманством, і високою своєю царською милістю...» [86, л. 82; 221, с. 23–25; 391, с. 111].

8 вересня 1655 р. разом з Ліхарєвим до московського табору з грамотою до воєводи Я. Черкаського та проханням про припинення військових дій й укладення миру з королем відбули посланці литовських гетьманів: староста росеньський Станіслав Вінцент Орда та довірена людина В. Госєвського хорунжий його панцерної хоругви Стефан Францишек Медекша [86, л. 111; 221, с. 34; 283, с. 16–17; 391, с. 112]. У Москві вирішили продемонструвати свою ласку до литовців, щоб схилити на свій бік. Посланців було наділено жалуванням, а гетьманам передали листи з пропозиціями перейти на царську службу, підкріплені щедрими подарунками [86, л. 126–128].

Вражені царською щедрістю посланці засвідчили готовність служити царю і, своєю чергою, радили надіслати грамоти «з милостивим словом» жмудському старості Єжи Глебовічу, що приведе до підпорядкування всього Жмудського староства, яке «багатолюдне й багате» [221, с. 39–40; 391, с. 114].

Ініціатива започаткування мирних переговорів також виходила і від ще одного впливового представника литовської верхівки – Павла Сапєги. На початку вересня 1655 р. з ним зустрічався царський посланець Фьодор Ртіщєв. Уже тоді Сапєга, піднімаючи чашу, «...про великого государя, про його царської величності

здоров'я і про королівське вкупі», наголошував на необхідності укладення московсько-польського миру, вбачаючи в ньому єдиний порятунок Литви [221, с. 39–40; 391, с. 113]. А 30 листопада 1655 р. у Смоленськ, де тоді перебував цар Алексій Михайлович, ним було направлено гінця Ян Ладовіцкого (Глядовіцкого) з грамотою, в якій містилося прохання про припинення війни і проект статей перемир'я [733, s. 204–205; 602, с. 195; 391, с. 115]. Свої підписи під даним документом, окрім Сапєги (цікаво, що він називався литовським гетьманом і титулував короля як володаря Білої Росії, що викликало вкрай гостру реакцію з боку московських урядовців [313, с. 129]), поставили новгородський воєвода П.-К. Вяжевїч, брестський – М. Брезовскїй, мстиславський – Горскїй, а також великий маршалок ВКЛ К. Завїша [221, с. 64–65], що вказує на те, що дані пропозиції відображали загальну позицію литовської верхівки [604, с. 812]. Грамота містила прохання про припинення московського наступу в Литві та початок переговорів про умови перемир'я. Також вимагалось, щоб ще до початку посольського з'їзду литовській шляхті було дозволено повернутися до своїх маєтків, що знаходилися на зайнятій московськими військами території [221, с. 70].

Пропозицію розпочати переговори про перемир'я в Москві зустріли іронічно. З одного боку, в московських бояр викликало невдоволення те, що в грамоті не було навіть натяку на бажання литовців прийняти царське підданство (не проминули вказати литовцям, що «...дарував Бог його царській величності всю Білу Русь, и стольний город Вільно, і інших багато воєводств, городи і міста Великого князівства Литовського.... царська величність учинився на всій Білій Росії, і на Великому князівстві Литовському, а також на Волині й Поділлі великим государем» [221, с. 70], з іншого, ставлення московського керівництва визначалося загальним катастрофічним становищем Речі Посполитої, яка, на думку царського оточення, «перестала існувати як самостійна держава» [613, с. 44].

Слід відзначити, що найбільш промосковську позицію зайняла дрібна литовська шляхта, яка особливо страждала від московської окупації. У жовтні 1655 р. до московських воєвод прибув посланець ошмянського старости Адама Саковїча шляхтич Павел Роля, який представив пункти, на основі яких литовська шляхта

готова була прийняти підданство московського царя. Вони стосувалися захисту прав католиків і католицької церкви в Литві, зрівняння у правах литовського населення і «народу Московського», дозволу скликати сеймові з'їзди литовської шляхти та мати своє представництво в боярській думі. Йшлося також про повернення литовцям захоплених московськими військами маєтків та гарантії, що шляхетське ополчення не буде використовуватися далеко за межами Литви. У сенсі нашого дослідження важливим видається те, що серед пунктів містилося прохання, «...щоб як панство наше Велике князівство Литовське, також краї, що здавна до нього належали, а неправомірно через чини польські від князівства Литовського відлучені, як Україна, Поділля і Волинь та інші, в єдине панство з'єднані нероздільно були. А потім з державою його царської милості вірною унією в єдності перебували, як були перед тим з Короною Польською, так щоб той народ наш з народом московським у всьому зрівняний був» [87, л. 51]. Таким чином литовська шляхта, користуючись з ситуації, ставила питання про повернення до складу ВКЛ українських земель, втрачених Литвою (переданих до складу Корони Польської) під час Люблінського сейму 1569 р. Це розглядалося як одна з умов нового союзу (унії) уже з Московською державою [366, с. 76; 391, с. 116].

Відповідь московської сторони виявилася доволі несподіваною. Вона, на перший погляд, свідчила про незгоду царського уряду таким чином вирішити «українське питання». У самому тексті цитованого документу на полях значилося: «Унії бути по Березу (р. Березина, лінія розмежування між землями ВКЛ, які перебували під московською окупацією і тими, що залишалися під контролем литовського керівництва – В. Г.)», тобто лише на литовських землях [87, л. 53]. Тут, очевидно, мало місце звичайне нерозуміння змісту терміну «унія», який трактували в чисто релігійному сенсі. Це зрозуміли і самі литовці. Тому, під час наступних переговорів, коли бояри вкотре наголосили, що «...унії не бути», литовські послы змушені були пояснювати, що «... то де слово, що унія, не до віри, але до об'єднання чи до з'єднання народів» [87, л. 60]. Відтак, коли литовці пояснили значення вживаного ними терміну та взагалі вилучили його, замінивши проханням, щоб ВКЛ «...та краї, що до нього належать....в одну державу нероздільно в

з'єднанні перебували», відповідь уже не була настільки категоричною: «По тій статті царської величності милостивий указ і воля будуть пізніше» [87, л. 66].

Даний епізод демонструє важливі тенденції, які й надалі чітко проявлялися в московсько-польських стосунках і безпосередньо торкалися «українського питання». По-перше, між сторонами окреслилася практика вирішення взаємних питань за рахунок українських земель. По-друге, Москва лише за рік після укладення договору з Військом Запорозьким уже готова була вести дискусію про Україну, не відкидаючи можливість компромісу. Уже невдовзі ці тенденції проявилися під час переговорів 1656 р. [366, с. 76; 391, с. 117].

Хоча й не так інтенсивно, як у Литві, ідеї польсько-московського примирення дедалі більше поширювалися в середовищі верхівки Корони Польської. Там мир з Московією розцінювали як необхідну умову порятунку держави, а також як засіб недопущення створення московсько-шведського альянсу. Як писав Ян Лещинській, «... дуже нам потрібна ліга з Москвою – або для війни, або для миру зі шведами». В іншому листі він зазначав: «... московський мир мав би в часі передувати шведському, бо за собою обов'язково тягне або мир зі шведами, або руїну шведів. Проте мир зі шведами не веде за собою примирення з Москвою, котра нам і без шведів була сильною в союзі з козаками» [604, с. 816]. Остання фраза демонструє значимість для Москви союзу з козацькою Україною, який створював для неї військову перевагу над Польщею. Фактично, на думку Лещинського, мир з Московією визначав майбутнє Речі Посполитої, її існування як єдиної держави. Пізніше він писав: «... якщо шведи і росіяни скоріше дійдуть згоди, нам прийде кінець. Москва Литву і Україну візьме, курфюрст – Великопольщу, шведи – Пруссію, Краків...» [167, s. 477; 669, s. 172].

Звичайно, були й ті, що доволі скептично ставилися до перспектив польсько-московського договору. Насамперед, це коронний канцлер Стефан Корицінській, який вважав, що вирішення «українського питання» знаходиться в площині переговорів безпосередньо з керівництвом Війська Запорозького. Був переконаний, що слід домагатися розпаду українсько-московського союзу, наслідком чого мало б стати суттєве послаблення Москви [291, s. 167].

Однак, уже на початку 1656 р., коли значно погіршилося військово-політичне становище Речі Посполитої (успішні дії шведів, з одного боку, та московських військ – з іншого, невдачі переговорів з козаками, перспективи укладення шведсько-московсько-українського антипольського альянсу), Варшава бере курс на мирні переговори з Москвою. Тим часом і в Москві починають проявляти зацікавленість у переговорах з Польщею. Це зумовлювалося кількома чинниками. Насамперед, загрозою московським інтересам у балтійському регіоні з боку Швеції. Особливо царське керівництво непокоїла активізація шведсько-українських стосунків [711, с. 104]. Як відзначив М. Грушевський, «...ще не оформлена, але реальна» українсько-шведська угода, яка мала місце в серпні 1655 р. під Кам'янцем під час переговорів Хмельницького і шведського посла Торквата [428, с.1108]. Її обговорювали у Москві з шведськими послами в березні 1656 р. [124, л. 242–245]. На думку М. Нагельського, до переговорів з Варшавою Москву підштовхувала неспроможність воювати на два фронти (проти Речі Посполитої та Швеції), а також те, що саме вихід до Балтійського моря був пріоритетним в політиці царського уряду [711, с. 104–105]. У Москві усвідомлювали ще одну загрозу, яка могла постати у результаті можливого замирення Варшави і Стокгольма. Воно могло призвести до утворення могутньої антимосковської коаліції [540, с. 58]. Насамкінець, у Москві переговори з Річчю Посполитою розглядали в сенсі перспективи утворення нової великої держави як результату династичної унії Москви та Речі Посполитої [701, с. 28]. Той факт, що московське посольство наприкінці серпня 1656 р. поставило це питання як обов'язкову умову вирішення московсько-польсько-литовських територіальних суперечок свідчить про зацікавленість цією справою ще до початку переговорів.

Отже австрійські мирні ініціативи лягли на благодатний ґрунт, коли і у Варшаві, і у Москві виявили інтерес до взаємного замирення. Відтак, коли 27 грудня цісарські послы зустрілися з боярами, то отримали чітку відповідь, що цар приймає «доброхотну пораду» цісаря і погоджується на мир з Польщею [570, с. 626; 637, с. 34].

Під час розмов бояр з австрійськими послами торкнулися й української тематики. Австрійці застерегли московських керівників, щоб ті уважно поставилися до дій Хмельницького, який, за їхніми даними, прагне піддатися шведам. Гадається, у Відні, будучи зацікавленими в позитивному результаті польсько-московських переговорів та зважаючи на можливу негативну реакцію Чигирин на мир між Москвою та Річчю Посполитою, намагалися відразу нейтралізувати можливі спроби гетьмана зірвати переговорний процес.

Водночас, у самій Польщі тривала підготовка до майбутніх переговорів. На початку січня 1656 р. у Кросно відбулася чергова нарада Яна Казімежа з сенаторами, де було обговорено ситуацію в країні у зв'язку з шведською окупацією та вироблено подальшу тактику стосовно Москви, зокрема, вирішено направити туди з дипломатичною місією оршанського маршалка Пйотра Галінського [637, с. 36]. Останній, прибувши до Москви 15 квітня 1656 р., представив проект угоди про перемир'я. Вимоги керівництва Речі Посполитої зводилися до необхідності повернення Москвою всіх захоплених територій. Зі свого боку, поляки погоджувалися повернути царю Смоленськ, Дорогобуж, Білу, а також Стародуб [63, л. 137 зв.–138; 175, s. 134–143; 313, с. 130; 602, с. 234; 605, с. 985–1017]. Зміст польських вимог засвідчив, марність сподівань царського уряду, що Польща, знесилена та вкрай зацікавлена в перемир'ї, буде ладна йти на значні поступки, щоб лише досягти бажаного результату [613, с. 79–80].

29 квітня П. Галінській відбув з Москви. Унаслідок переговорів було досягнуто домовленість щодо організації польсько-московської посольської комісії у липні 1656 р. До того мали бути припинені воєнні дії, а поляки обіцяли не укладати миру з Швецією [63, л. 127; 175, s. 134–143; 181, s. 83; 313, с. 130]. Я. Федорук наводить зміст царської трансакції, наданої королівському послу. Пропонувалося місцем переговорів обрати Вільно, а в якості посередника мала виступати Австрія. Сторони застерігалися від будь-яких угод зі шведами [604, с. 814]. На час переговорів припинялися військові дії в Литві [413, с. 405].

А 4 травня 1656 р. уже до Польщі було направлено царського посла Фьодора Зикова, який і мав підтвердити згоду на переговори за посередництва цісаря. Зиков

також отримав завдання по дорозі відвідати гетьмана Б. Хмельницького й вручити тому царську грамоту з повідомленням про майбутні переговори з поляками [216, с. 39; 540, с. 59].

Звичайно, інформація про спроби московсько-польського примирення не могла не викликати занепокоєння у Чигирині. Плани укладення миру суперечили інтересам керівництва Війська Запорозького, яке в якості головного ставило завдання продовження війни проти Польщі з метою звільнення всіх українських земель. Крім того, як на те звертає увагу Ш. Гебеї, у зв'язку з польсько-московськими переговорами поставало ряд питань, які, зокрема, стосувалися саме України. Якою буде доля Війська Запорозького? Чи не віддадуть Україну Польщі? Чи залишаться в силі рішення 1654 р.? Чи змушена буде Україна вести боротьбу одночасно і з Польщею, і з Москвою? [402]. Відтак, у Москві намагалися заспокоїти гетьмана, завіривши, що царські послы будуть неухильно відстоювати інтереси України.

Невдовзі до Чигирини прибув стольник Василій Кікін, який уже привіз офіційну грамоту про початок підготовки переговорів з Польщею, склад московського посольства. Гетьману рекомендувалося відписати царю на предмет того, «...як між нашими, царської величності, черкаськими і польськими містами і між якими містами, місцями і урочищами рубіж учинити». Для врахування позиції українського уряду під час переговорів Хмельницький мав надіслати свої пункти. При цьому цар обіцяв, що в разі відмови поляків виконувати вимоги Війська Запорозького, ніяких домовленостей не буде [211, с. 81–82].

Попри вкрай негативне ставлення до самого факту переговорів (не вірячи у бажання короля укласти антимосковський союз з шведами, турками, татарами та Ракочі, якому була вже обіцяна польська корона [216, с. 502; 428, с. 1233]), Хмельницький все ж сформулював чіткі умови, на яких можливим було укладення миру з Польщею. У листі-відповіді від 12 червня 1656 р. гетьман наполягав, що кордон між Військом Запорозьким та Польщею слід встановити як це було «за споконвічних предків», щоб рубіж «по Віслу ріку був, аж до угорського кордону» [35; 211, с. 83–86; 216, с. 501–502]. Пізніше, на початку серпня 1656 р.

Б. Хмельницький повідомив про наміри надіслати своїх представників (великих і повноважних послів) на переговори й просив, щоб їм були надані відповідні мандати, «тим нашим послам на з'їзді любов показали». При цьому зазначав, що своїх посланців направляє спочатку до самого царя, «щоб указ від вашої царської величності взяли, як себе мають поводити на з'їзді» [216, с. 519; 652, с. 182].

23 липня 1656 р. повноважні московські послы на чолі з ближнім боярином та намісником астраханським князем Нікітою Одоєвським відбули на переговори [64, л.1–1 об]. Їм було надано два царських накази – великий і таємний [222, с. 256–262; 223, с. 163-167]. Перший містив виклад причин, які спонукали Алексея Михайловича до війни проти Польщі, а також попередні умови миру, які й мали бути представлені на початку переговорів. Слід відзначити, що серед причин війни окреме місце відводилося «українському питанню». Так, на можливе звинувачення поляків на адресу московського керівництва у підтримці козаків, які «збунтувалися, закликавши на допомогу спільного християнського ворога кримського хана, почали... державу їх (Річ Посполиту – В. Г.) розоряти», послы мали вказати, що причиною втручання московського царя в польсько-український конфлікт було переслідування поляками православної церкви та недотримання договорів з запорозькими козаками. Відтак, московська позиція мала бути представленою виключно як прагнення не допустити захоплення України «бусурманами» та захистити православне населення [64, л. 45–63].

Значне місце в наказі приділялося питанню вживання царських титулів. По-перше, послы мали вкотре наголосити, що саме невірне й образливе вживання титулів Алексея Михайловича є однією з причин справедливої з боку Росії війни, а по-друге, мали підкреслити, що усі царські титули відповідають існуючій політичній традиції та відображають реальні царські володіння, серед яких були новопридбані території ВКЛ, ряд польських міст, а також Мала й Біла Русь, Волинь та Поділля. При цьому наголошувалося, «...що Бог (царю – В. Г.) дав, і без його божої волі ніхто у нього, государя, того не відбере» [64, л. 101 об.–103 об].

Звичайно, московське керівництво видавало бажане за дійсне, окреслюючи в титулах свої геополітичні апетити. Водночас вони яскраво демонстрували власне

агресивність Москви, суть її загарбницької політики. Слід зауважити, що це розуміли в сусідніх королівських дворах. Зокрема, про це свідчить інструкція шведським послам до гетьмана Богдана Хмельницького, датована вереснем 1656 р. Зокрема, вони мали звернути увагу гетьмана на політику Москви, декларовані царські титули та місце України в реалізації планів Кремля. Наголошувалося, що «... даною війною великий князь (московський цар – В. Г.) підтверджує свої задуми, що виражаються в словах титулу – Волинь, Поділля, Біла Росія і багатьох інших земель на сході, заході і півночі спадкоємець від батьків та дідів, прагнучи таким шляхом пред'явити претензії на всі ці землі, які ніколи на належали до Великого князівства Московського: Володимир, Твер, Новгород, Псков, Смоленськ, Київ та Галич та багато інших, на які жоден з його предків не претендував». Тут в інструкції говориться, що козаки самі можуть легко усвідомити, що буде з ними, якщо вони не стануть на заваді виконанню цих задумів. Посли мали звернути увагу, що московський цар включив до своїх титулів і їх власну землю і що Москва має намір позбавити козаків свободи якої не терплять ні поряд, ні в самих московських землях [201, с. 160–161].

Ще різкішою була оцінка царської титулатури, дана кримськими урядовцями ще в 1654 р. Тоді, у відповідь на прагнення Москви утвердити нові царські титули («Божою милістю великого государя, царя и великого князя, Всієї Великої і Малої, і Білої Росії самодержця и багатьох держав і земель східних і західних, і північних отчича і дідича, і володаря...») калга Газі Герай заявив, що «...нібито, государ їх всім світом володіє. А на сході і на заході, і на півночі і крім них є багато держав. І такою де гордістю перед цим московські государі і батько його государя не писалися, тому що те слово видумане і Богу грубо сильно» [244, с. 130]. А хан Мехмед Герай вказував: «...де Москва, де схід, де захід? Між сходом і заходом хіба мало великих государів і держав? Слід було те знати і такі слова не писати, всієї вселеної отчичем і дідичем, і володарем пишеться, і так брехливо і аморально писати...» [51, арк. 61]. Далі «...у нас де царі не похваляються і похвали свої в жодну державу не пишуть. Наш де Іслам Герай цар близько 600 міст завоював і про це государю вашому похвали свої і в інші держави не писав» [Цит за: 509, с. 25].

У таємному наказі, який було надано послам 17 липня 1656 р. містилися чіткі інструкції стосовно умов на яких слід укласти мирний договір з поляками [64, л.128–147; 313, с. 130–131]. Як зазначає Б. Флоря, вони відображали максимум того, на що могло розраховувати московське керівництво, а також дозволяли «...з'ясувати реакцію на них іншої сторони і щоб була можливість від чого відступати в разі необхідності» [613, с. 95–96]. Насамперед, послы мали означити вимогу забезпечення прав православної церкви (саме її захист перед посяганнями та утисками з боку католиків та уніатів визначався основною причиною війни з Польщею), щоб «...православним церквам бути як раніше в православ'ї і владикам православним як раніше у всіх справах бути вільними» [64, л. 131–131 об]. Другою умовою, якої царські послы мали суворо дотримуватися, було, знову таки, визнання поляками всіх новопроданих царських титулів [64, л. 133–133 об]. Надалі акцент робився на територіальній проблемі. Послы мали відстоювати всі московські завоювання, «...ті всі міста затверджувати вічним миром і стояти і розмовляти про це міцно й вперто». У разі ж спротиву поляків, який би загрожував зривом переговорів, московським послам дозволялося погодитися на поділ ВКЛ по р. Березина [64, л. 135–136].

У статті 6 наказу йшлося про можливість обрання царя на польський престол з огляду на те, що «королівська величність за давністю років зістарився і спадкоємців по собі не має». На думку московського керівництва, саме такий варіант був би найкращим для збереження єдності Корони Польської та ВКЛ за умов, коли останнє «з божою допомогою під нашою царської величності високою рукою утвердилося» [64, л. 139 об.–140 об].

Наказ торкався й «українського питання». Зазначалося, що вічним миром має стати визначена територія Війська Запорозького (по р. Буг), куди польські війська не мають права вступати й чинити жодних ворожих дій проти тамтешніх міст. Мають бути пробачені всі провини гетьмана та козацтва. Як говорилося в наказі, «бути цій статті навіки непорушною» [64, л. 142–142 об]. Цікавим є положення, яке містилося наприкінці наказу. Так, в разі, коли б польська сторона проявила впертість і не погоджувалася на укладення миру згідно запропонованих статей, для

успішного завершення цієї «божої справи» послі мали запропонувати укласти мирний договір згідно «запасних статей» (!), які окремо були розроблені московським керівництвом і, очевидно, передбачали досягнення компромісу з низки питань [64, л. 147 об].

На думку Б. Флорі, московське керівництво намагалося продиктувати полякам «...надзвичайно жорсткі умови миру, які фактично означали б включення однієї частини Польсько-Литовської держави до складу Росії та підпорядкування іншої (з обранням Алексея Михайловича майбутнім польським королем) російському політичному впливові». Значною мірою позиція Москви була продиктована помилковою оцінкою становища Варшави, як вкрай складного та переконанням, що Польща перед лицем шведської загрози буде ладна йти на значні поступки Москві [613, с. 81, 97]. Не можна не погодитися з висновком російського історика. При цьому варто звернути увагу на те, що утвердження царя на польському престолі розглядалося в якості одного з ключових моментів становлення Московської імперії, коли після зосередження влади і в Московській державі, і в Речі Посполитій (навіть за умови обмеженості королівських повноважень) в руках династії Романових, наступним кроком мало стати повне підпорядкування польсько-литовської держави Москві.

Польсько-литовську державу на переговорах представляли комісари: полоцький воєвода Ян Казімеж Красінській, великий литовський маршалок та мінський та браславський староста Кшиштоф на Бакштах Завіша, віленський біскуп номінант Ян Довгялло Завіша, а також референдарій ВКЛ Кипріан-Павел Бжостовській і грабовецький та коритницький староста (пізніше мазовецький воєвода) Станіслав Сарбієвській [168, s. 1–6; 180, s. 125–126; 203. 483; 271, s. 355; 733, s. 206]. Вони, як і їхні опоненти, отримали наказ, що визначав в якості головного територіальне питання, у вирішенні якого за основу бралися умови Поляннівського договору 1634 р. У разі супротиву московських послів, допускалася можливість незначних територіальних поступок (максимально Сіверщина, а також Смоленськ) [168, s. 4.; 185., s. 1–5; 725, s. 308–309; 602, с. 330; 568, с. 132–133]. Щодо козацької України, то власне сама постановка питання про визнання

Полянiвського договору як ключової умови замирення, передбачала й відповідне визнання входження її до складу Речі Посполитої. В якості можливої поступки розглядалося надання амністії козакам, які брали участь у війні проти Польщі та відновлення дії Зборівського договору [185, s. 4; 413, с. 405; 568, с. 133]. Крім цього, пропонувалося обговорити можливість перебування українських козаків на військовій службі в однаковій мірі королю та царю [652, с. 184–185]. Очевидно, таким чином поляки в обмін на визнання Москвою входження козацької України до складу Речі Посполитої, пропонували царському уряду (як майбутньому союзнику Варшави) можливість використовувати козацтво у війнах проти третіх країн.

Звертає на себе увагу й пункт інструкції, в якому йдеться про те, що в разі, коли б позиція гетьмана Богдана Хмельницького та його представників (в разі якщо б вони були присутні на переговорах) стояла на перешкоді досягненню порозуміння з Москвою (зокрема, якщо б наполягали на врахування чинного українсько-московського договору 1654 р.), комісари мали б прикласти максимум зусиль для дискредитації українського гетьмана в очах московської сторони, зокрема, використовуючи факт його відносин з шведським королем [185, s. 5; 413, с. 405]. Цікавим видається той факт, що польська сторона передбачала можливість прибуття на переговори послів від Хмельницького й продумувала шляхи їх нейтралізації.

Аналізуючи зміст королівської інструкції, Я. Федорук дійшов висновку, що у Варшаві, вимагаючи повернення до статей Полянiвського договору, не враховували реальне становище Речі Посполитої, на якому позначилися невдачі 1654–1655 рр. у війні проти Москви та наслідки шведської окупації. Фактично царю пропонувалося відмовитися від усіх своїх завоювань (більша частина ВКЛ) та політичних надбань (козацька Україна), що було на даному етапі нереальним завданням [602, с. 330].

Дійсно, Польща переживала один з найважчих періодів за все XVII ст. Фактично було втрачено значну частину українських земель, а всі спроби вирішити цю проблему силовими методами, чи дипломатичними зусиллями протягом 1654–

1655 рр. завершилися невдачею. Унаслідок воєнних кампаній московських військ у Білорусі та Литві тамтешні землі опинилася під московською окупацією. А «Шведський Потоп» взагалі поставив під сумнів саме існування Речі Посполитої й призвів до еміграції короля. Шведську протекцію прийняв курфюрст бранденбурзький, який до того часу був лояльним ленником короля Яна Казімежа [691, s. 163]. Становище Польщі погіршувалося гострою внутрішньою кризою, в якій переплелися протиріччя між польською й литовською верхівкою, королівським двором та магнатсько-шляхетськими колами, окремими угрупованнями в середовищі магнатерії, які зайняли прошведську, промосковську позиції, чи схилилися до союзу з семигородським князем Ракочі. Попри те, що здобутком польсько-литовського керівництва стало оформлення військово-політичного союзу з Кримом, відносини з Бахчисараєм не були безпроблемними. Ханат різко негативно ставився до будь-яких спроб Варшави порозумітися з Москвою, чим значно обмежував можливості польської дипломатії.

Однак, уже на осінь 1655 – першу половину 1656 р. стали вимальовуватися й окремі позитивні тенденції. Так, 23 серпня 1655 р. більша частина литовського війська, не підтримавши Кейданську угоду, оголосила конфедерацію у Верзболові та присягнула на вірність Яну Казімежу [669, s. 161]. Прокоролівську позицію зайняв і воєвода вітебський, а пізніше й віленський Павел Сапега, якого було обрано великим литовськими гетьманом [278, s. 271; 665, s. 216].

У відповідь на шведську окупацію почав поширюватися патріотичний національно-визвольний рух поляків [665, s. 215], який швидко охопив Великопольщу та поширився на малопольські землі [652, s. 178]. Активні дії повстанців, а також погрози розправитися зі всіма зрадниками вплинули на позицію польської магнатерії і шляхти, яка зібравшись в Ополі також задекларувала вірність королю Яну Казімежу та оголосила про підготовку до боротьби проти шведів [669, s. 181–182].

Важливу роль у консолідації польських патріотичних сил перед лицем шведської агресії відіграла конфедерація в Тишовцях, у створенні якої 29 грудня 1655 р. вагомою була роль Стефана Чарнецького, який в листах до senatorів та

шляхти закликав до оборони краю і скликав всіх до Тишовець [149, s. 1–7; 669, s. 216; 722, s. 13; 278, s. 271, 718, s. 131]. Під конфедерацією поставили свої підписи відомі польські магнати: гетьмани С. Потоцкій та С. Лянцкоронській, К. Тишкевіч, Ю. Потоцкій, С. Служежській та ін. [188, с. 482].

Велике значення мало повернення короля з Сілезії. Прибувши до Львова, він почав розсилати універсали із закликами до повстання проти шведів. Як відзначав В. Коховській, «...тими універсалами розбудив багато тих, котрих конфедерація (Тишовецька – В. Г.) не розбудила. Відразу шляхта волинська, подільська, покутська, руська сіла на коней... до короля Казімежа з радістю прибула» [278, s. 275]. Поверталися до королівського табору й ті, що свого часу перейшли на бік шведів [669, s. 217].

Затишшя на московсько-польському фронті, яке встановилося на початок 1656 р., дало змогу польському керівництву зосередитися на боротьбі проти шведів. Влітку 1656 р. успішні акції проти шведських військ на р. Вісла проводили підрозділи П. Сапеги та С. Чарнецького [216, с. 44; 667, s. 49], а в червні розгорілися бої під Варшавою (так звана трьохденна битва 28-30 липня) [188, с. 504, 511]. Хоча перемога була на боці шведів (на думку З. Вуйціка, саме ця поразка остаточно переконала польське керівництво у необхідності замирення з Москвою задля утворення антишведської ліги [733, s. 208]), польська армія зазнала доволі незначних втрат і змогла зберегти сили для наступних кампаній [706, s. 324]. Відтак, уже на кінець серпня шведи змушені були покинути польську столицю [216, с. 42–44]. Як зазначає Б. Флоря, до літа 1656 р. Ян Казімеж та його оточення уже не перебували у тому відчайдушному становищі, щоб погоджуватися на вимоги Москви [613, с. 85].

Упевненість напередодні переговорів полякам також вселяла інформація про суперечності у стосунках Москви й Чигирини. Хоча їм не вдалося переконати українського гетьмана розірвати союз з Москвою, все ж не полишали надії в ході переговорів використати «українську карту». Головне завдання полягало в тому, щоб посіяти недовіру між царем та гетьманом. Для цього слід було поширювати чутки, з одного боку, про зраду Москвою інтересів українського козацтва та її

наміри віддати Військо Запорозьке полякам, а з другого, – про активні переговори і співпрацю між гетьманатом і Швецією та Семигородом.

Що ж до позицій Москви, то, безумовно, її перевага визначалася контролем над значною частиною території Речі Посполитої (білоруські землі, частина Литви), де, діючи методами «батога та пряника», вдалося змусити місцеве населення, особливо шляхту, присягнути царю [65, л.7–8].

На користь Москви діяв і той факт, що в середовищі польської еліти сильними були позиції угруповання, яке в якості варіанту розвитку польсько-московських відносин розглядало можливість обрання царя або царевича на польський престол після смерті Яна Казімежа.

Слід відзначити, що польська корона була вагомим аргументом у тогочасній дипломатії керівництва Речі Посполитої. Шукаючи допомоги в боротьбі проти Швеції, там розглядали різні варіанти стосовно майбутнього польського престолу. У 1655 р. корона пропонувалася електору бранденбурзькому Фрідріху Вільгельму. Тоді ж розглядалася можливість обрання на польський престол семигородського князя Ракочі або його сина Францішека. Претендентом на польську корону, в разі надання військової допомоги з боку Австрії, розглядався й арцекнязь Карл Габсбург. Насамкінець, обговорювали можливість елекції на польський престол московського царя Алексея Михайловича чи його сина Алексея [682, s. 537–538]. В останньому випадку, це давало не лише можливість отримання союзника для боротьби проти Швеції, а й вело до припинення війни з Москвою. Також прихильники цього варіанту сподівалися, що таким чином можливим буде повернення до складу Корони українських земель (цар в якості польського короля буде зацікавлений в поверненні козацької України як чинника стабілізації в державі).

Посилити позиції Москви напередодні переговорів з поляками мали б і успішні дії царської дипломатії. Саме в цей час проводилися активні перемовини з курфюрстом Бранденбургу та керівництвом Молдавії та Волощини на предмет прийняття ними царської протекції [226, с. 312, 320–322; 254, с. 126].

Водночас, у зовнішній і внутрішній політиці Московської держави були присутні фактори, які значно послаблювали московські позиції на майбутніх переговорах. Так, підкинута поляками ідея про обрання царя на польський престол (хоча була доволі привабливою для Москви), створила найвразливіше місце в її позиціях. Вхопившись за неї, московська сторона ладна була йти на будь-які поступки, аби лиш добитися бажаного королівства. Як показали майбутні переговори, ця карта успішно розігрувалася поляками.

Ще однією проблемою Москви напередодні переговорів був шведський фактор. Загроза з боку Швеції штовхала царський уряд до переговорів з Польщею. Від вирішення цього питання залежала реалізація основних зовнішньополітичних планів царя. І це створювало ще одну можливість для політичної гри. Зокрема, польська сторона могла взяти на озброєння тактику шантажу, лякаючи московитів можливим створенням антимосковського польсько-шведського альянсу. З огляду на те, що поляки на літо 1656 р. досягли значних успіхів у війні зі Швецією, це видавалося цілком вірогідним.

Українська карта в московському політичному пасьянсі відігравала роль як козира, так і створювала чималі проблеми. Насамперед, як уже зазначалося, самі переговори з Польщею сприймалися вкрай негативно Богданом Хмельницьким. Гетьман наполягав на необхідності продовження війни. На його думку, в умовах катастрофічних для Варшави наслідків воєнних кампаній 1654 і 1655 рр. у Білорусі та Литві та початку шведської агресії проти самої Польщі, склався найсприятливіший момент, щоб, завдати вирішального удару Речі Посполитій та вирішити головне завдання – визволення усіх українських земель з-під польського панування. Крім цього, Хмельницький усвідомлював загрозу, яку несуть Україні будь-які переговори, що відбуваються за її спиною. Тому, насамперед, він прагнув переконати московське керівництво в недоцільності та безперспективності таких переговорів, вказуючи на нездатність Варшави дотримуватися угод. Наголошував на тому, що саме той момент, коли більша частина Польщі окупована шведами, є найсприятливіший для вирішального наступу. Насамкінець, гетьман висловив

бажання надіслати на переговори й своїх представників, які мали б відстоювати інтереси України.

На 1656 р. очевидними стали протиріччя між Москвою та Чигирином. Вони стосувалися південної частини Білорусі, яку гетьман вважав за доцільне включити до складу Війська Запорозького, що суперечило планам Москви. Подібні проблеми виникли і стосовно західноукраїнських земель, Волині та Поділля, які цар поспішив включити до своїх титулів. Хмельницький же вважав, що на ці території має бути поширено суверенітет Війська Запорозького. Негативною була реакція гетьмана на спроби Москви ревізії договору 1654 р. Враховуючи це, у польсько-литовському керівництві ставили завдання, по-перше, продовжувати посилювати антимосковські настрої в Україні, а по-друге, – налаштовувати московський двір проти гетьманського уряду, повсякчас акцентуючи увагу на нещирості Хмельницького, його бажання укласти союз з Швецією чи піддатися під владу Туреччини тощо.

Відтак, напередодні віленських переговорів, попри, на перший погляд, суттєву перевагу Москви, сторони опинилися в майже рівних умовах та виявляли зацікавленість у встановленні миру. Їх позиції характеризувалися численними слабкими місцями, які в перебігу переговорів намагалися використати опоненти.

3.2. Перетворення України у «розмінну карту» на віленських переговорах у серпні – листопаді 1656 р.

З'їзд повноважних московських та польських послів для проведення мирних переговорів було призначено поблизу Вільна на р. Немезі, де було поставлено чотири намети – центральний для самих переговорів та три для послів (польських, московських, а також посередників – австрійців) [203, с. 483; 570, с. 633].

Переговори розпочалися досить напружено. Сторони відразу намагалися означити свій статус та поставити максимальні вимоги. Як згадував у своєму щоденнику член польської делегації Кипріан-Павел Бжостовській, Москва вдалася до очевидного тиску на польсько-литовських комісарів. Зокрема, у самому Вільно було зосереджено до 4 тис. московського війська. Ще 24 липня воєводі князю

Я. Черкасському було направлено царську грамоту, в якій наказувалося вислати туди кращих служилих людей, виставити біля воріт сильну варту, а навколо міста сторожу. 12 серпня 1656 р. стольник, що прибув від московських послів до поляків, відразу попередив їх, щоб вони не зупинялися в місті задля уникнення будь-яких зіткнень з московськими ратними людьми [203, с. 485–486]. Польський історик Адам Даровській також акцентує увагу на вражаючому ескорті московської делегації (називає 12 тис. війська), який, на його думку, був призначений «...скоріше для постраху, ніж для безпеки» [271, s. 355].

Готуючи відповідну атмосферу переговорів, цар напередодні (25 липня 1656 р.) розіслав в Білорусі та Литві грамоти (хоча, як зазначає Б. Флоря, це була лише відповідь на ініціативу самої литовської шляхти, що визнала своє підданство цареві [613, с. 110–111]) з вимогою, щоб піддана йому шляхта зібрала сеймики і вибрала по два чоловіки від повіту «добрих і розумних», які й мали прибути на зустріч з комісарами від Речі Посполитої і всіляко вихвалити перед ними своє становище під владою Москви, «государеву милість і жалування до себе славили». Тоді б, як наголошував цар, «почувши нашу государеву милість до вас, литовські й польські сенатори і всяких чинів люди нашої милості стали шукати, до миру схилилися б й були під нашою високою рукою...» [65, л. 52–61; 570, с. 634]. Пізніше Н. Одоєвській повідомляв, що на виконання даного царського наказу до Вільна прибули послы від шляхти й залишалися там протягом усіх переговорів, за що й отримали відповідне жалування [66, л. 521–527]. Ці шляхтичі не просто засвідчували свою присутність у районі посольських з'їздів, а й проявляли неабияку активність на користь Москви, намовляючи «...польських та литовських людей, які приїхали з комісарами» [89, л. 115].

Загалом, на переговорах проявилися дві протилежні тенденції: з одного боку, відчувалося прагнення обох сторін в умовах шведської загрози налагодити воєнне партнерство, однак з іншого, жодна з сторін не бажала йти на будь-які поступки, особливо в «українському питанні» [413, с. 406; 568, с. 134].

Перший з'їзд (засідання) послів відбувся 22 серпня 1656 р. [65, л. 120]. Московська сторона виступила з максимальними вимогами. Одоєвській упродовж

двох годин зачитував, в якості прикладів образ на адресу царя, різні листи з Польщі та Литви, в яких містилися помилки та неточності в написанні царських титулів, а також каталог друкованих у Польщі книг з образами на адресу царя та його предків. Насамкінець, було згадано й про Україну, вказано на численні «...кривди, завдані (поляками – В. Г.) козакам». Після цього, за всі ці образи на адресу царя (між іншим, Алексея Михайловича у листі, зачитаному Одоєвським, було титуловано як Князя Литовського) поставив вимоги, серед яких значилося повернення Брестського воєводства з Пінським повітом, Жмуді і всього того, що належало Князівству Литовському [65, л. 128–129; 271, с. 355–356], а також компенсації збитків та відшкодування платні, виданої московським воякам протягом 1654–1655 рр. [65, л.129–129 об.; 203, с. 496; 271, с. 355–356].

Зі свого боку, поляки також звинувачували московську сторону у діях, спрямованих проти Речі Посполитої ще до 1654 р. Зокрема, згадувалося про прийом козацьких послів та надання протекції Війську Запорозькому [168, с. 3; 185, с. 113–116; 602, с. 334].

Характерно, що вже з першого засідання розпочалося активне розігрування «шведської карти» з метою тиску на опонентів. Польські делегати звертали увагу московитів на доволі успішний шведсько-польський переговорний процес, але при цьому давали зрозуміти, що король і республіка все ж більше схиляються до порозуміння з Москвою [65, л.136–137], спонукаючи опонентів до зустрічних кроків.

Щодо «українського питання», то сторони безпосередньо його торкнулися уже з перших засідань. Так, польські комісари, висуваючи територіальні вимоги і наголошуючи на тому, що супротивною стороною мають бути повернені всі землі, які належали Короні, мали на увазі саме територію України. З іншого боку, московські послы повсякчас, говорячи про причини війни, звертали увагу на антиукраїнські дії польського керівництва. Зокрема, наголошували, що саме польський король стосовно козаків не виконав своєї присяги, що давав під час коронації. Московське керівництво вважало, що козаки відповідно до умов договору звільнялися від будь-яких зобов'язань перед Короною. При цьому

зазначалося, що цар «прийняв до себе козаків, щоб вони не передалися туркам і татарам» [Брост, с. 498]. Ця теза лягла в основу всіх наступних дискусій. Московські послы повсякчас наголошували, що українські козаки, в разі відмови царя від них, неодмінно опиняться під протекцією Османської імперії чи Криму і від цього не буде жодної користі ні королю, ні царю. Тож, на їх думку, перебування козаків під контролем царя мало влаштовувати і польську сторону.

Отже, «українське питання» зайняло одне з чільних місць на переговорах з самого їх початку. При цьому, слід звернути увагу, що і у Варшаві, і у Москві розглядали козацьку Україну не як державу, а в якості спірної території, якою жодна зі сторін не бажали поступатися [602, с. 456]. У ході цієї суперечки проявилася ще одна тенденція, коли опоненти, дискутуючи навколо «українського питання», повсякчас наголошували (особливо це звучало з боку московських послів), що для досягнення згоди готові на певні компроміси, зокрема й в тих питаннях, що стосувалися України.

Під час перших засідань віленської комісії означилася ще одна тенденція, яка, фактично, надалі лягла в основу зовнішньої політики спочатку Московської держави, а потім і Російської імперії. Її символізували слова Одоєвського, який, відповідаючи на вимоги поляків щодо повернення захоплених Москвою земель і компенсації збитків, відповів: «Що великому государю Бог подарував, тим він ніколи не поступиться» [65, л. 144 об.–145].

Під час третього з'їзду, який відбувся 26 серпня 1656 р., керівник московської делегації вперше офіційно поставив питання про обрання царя на польський престол, зазначивши, що «...було б чудово, якщо б ці дві держави могли з'єднатися ... Вони усьому світові були б страшні» [203, с. 504; 733, s. 207]. Про це говорили й під час наступного з'їзду. Одоєвській знову наголосив, що єдиним шляхом для досягнення порозуміння є обрання царя спадкоємцем польського престолу та акцентував увагу на тому, що цар має бути обраний спадкоємцем Яна Казімежа з умовою, що наступним спадкоємцем корони стане син Алексея Михайловича. Фактично йшлося про встановлення спадковості корони польської по лінії династії Романових. Він також зазначав, що, в разі прийняття такого рішення, обидві

держави будуть з'єднанні в одну. Звичайно цар гарантуватиме недоторканість всіх шляхетських прав і привілеїв [203, с. 506], припиниться ворожнеча і не буде більше сенсу сперечатися стосовно приналежності тих чи інших «провінцій» [402, с. 38]. Останнє, безумовно, стосувалося українських земель і свідчило про те, що в Москві заради отримання польської корони готові були поступитися козацькою Україною, якщо й не віддаючи її територію до складу Корони, то дозволяючи повернення в Україну старих власників та відновлення дореволюційних порядків.

Загалом, стосовно питання обрання царя на польський престол слід визнати, що це було теоретично можливою, проте через несумісність політичних культур двох суспільств – абсолютно нереальною справою [413, с. 407], що власне й продемонстрували наступні події.

Наприкінці четвертого засідання польські комісари, реалізуючи одне з важливих завдань, яке було визначене посольськими інструкціями, вдалися до спроб переконати царських послів у ненадійності Хмельницького, звертаючи їх увагу на стосунки гетьмана зі шведами та семигородським князем Ракочі. Переконували опонентів, що Хмельницький хоче відлучитися від царя: «...нині між царською величністю і королівською величністю чиниться згода, і він, остерігаючись на себе за свою зраду всілякого зла, хоче від його царської величності відстати і пристати або до шведа, або до Ракочі» [65, л. 175 об.–176; 570, с. 635]. Тоді ж (28 серпня 1656 р.) король направив своїм послам на Віленську комісію листа, в якому наказував «нещадно демаскувати віроломну і зрадливу політику Хмельницького перед царськими уповноваженими». Там підкреслювалося, що гетьман, «...передбачаючи близький договір наш з царем його милістю, схиляється до нового протектора, складаючи новий союз, не тільки проти нашої держави, а й проти царя його милості... козацькі послы тепер в таборі шведського короля». Послам наказувалося «остерегти царя від такої поведінки (Б. Хмельницького – В. Г.)... а хто знає, чи шведський король, порозумівшись через Ракочі з Хмельницьким, не задумує й диверсії – походу на державу його царської величності» [428, с. 1241–1242]. Аналогічного змісту був також лист великого коронного канцлера [652, с. 186].

Поляки, за влучним висловом М. Грушевського, «гуділи в московські вуха», що гетьман за першої ж нагоди відступиться від царя. Демонстрували докази листування Хмельницького з шведами, турками та ханом. Окрім цього, в якості доказу його зради було зачитано листа від цісарського резидента при королівському дворі, в якому той пише про Хмельницького: «То Москві, то Шведам, то Полякам хоче служити, і так своїм лукавством уміє повернутися як вітряниця на кожний вітер. Та й се не диво – бо з молодості навчився таких штук у єзуїтів»[428, с. 1241–1243].

Водночас, здійснюючи спроби «вбити клин» у московсько-українські стосунки, поляки продовжували шукати можливості для порозуміння з Хмельницьким. Тут ініціативу виявляв близький до королівського двору сенатор Ян Лещинській. У своїх листах до гетьмана він нагадував про давні приязні стосунки між козацтвом і Корonoю, переконував його у помилковості курсу на зближення зі Швецією та закликав до нових переговорів, наголошуючи, що лише шляхом компромісів можна вирішити взаємні проблеми [428, с. 1240].

На наступному (п'ятому) засідання Віленської комісії продовжилася дискусія навколо обрання Алексея Михайловича на польський престол. Позиція польських комісарів зводилася до того, що дане питання не може вирішуватися «без відома королівської величності та всієї Речі Посполитої» й до того, поки не будуть повернені всі захоплені Москвою території. Вони наполягали, що питання долі корони мають розглядатися лише після укладення миру [65, л. 182 об.–185 об]. При цьому наголошували, що «...є у нас закон, згідно якого королі зобов'язуються піклуватися про повернення всіх відторгнутих провінцій, і повернувши, повинні приєднати ті, як власність Республіки, до Корони і Великого Князівства Литовського». Тут, без сумніву, йшлося й про українські землі. У відповіді московських послів не було категоричності й звучало бажання для досягнення мети йти на будь-які поступки. Вони заявили: «Що стосується відторгнутого від Корони Польської та Великого Князівства Литовського, то цар згідний все зробити, і не лише Лівонію чи інші провінції, але навіть Шведське королівство бажає спільними зусиллями знову придбати. Він готовий повернути все, що здавна належало Короні

Польській». На запитання Бжостовського, чи під цим розуміються землі, закріплені за Польщею згідно Полянівського договору (зокрема і українські), була відповідь: «Можливо й це» [65, л. 200–201 об; 203, с. 509–510]. Як бачимо, слова московських послів підтверджують їх готовність шляхом значних поступок добитися обрання царя на польський престол. Українські землі могли розглядатися саме у цьому контексті. З іншого боку, в Москві, очевидно, були переконані, що в разі отримання польської корони ці компроміси не будуть мати значення, адже всі спірні території все одно залишаться під владою царя. Польських же комісарів конкретно цікавила доля українських земель. Зокрема, наголошували, що в разі обрання царя на польський престол він має гарантувати повернення до складу Корони Війська Запорозького. Відповідь московських послів, на перший погляд, демонструвала тверду позицію стосовно козацької України. Вони зазначили, що Військо Запорозьке «учинилося під государевою високою рукою у вічному підданстві» [65, л. 210]. При цьому наголошували, що «... про Україну нічого й згадувати, тому що українські козаки добровільно піддалися, і як тільки б ми залишили їх без свого покровительства, вони б передалися бусурманам, а у вас не залишились би». При цьому все ж означили можливість компромісу у цьому питанні, вказавши, що готові подумати над польськими умовами й скорегувати свої пропозиції [203, с. 511–512]. Московська сторона продовжувала відстоювати думку, що в результаті об'єднання під царською владою Речі Посполитої та Московської держави усі спірні територіальні питання самі собою будуть вирішені: «І за такою справою (обрання царя спадкоємцем польського престолу – В. Г.) ті дві давно об'єднані держави, тобто Корона Польська і Велике князівство Литовське як і раніше під владою його королівської величності з Україною і зі всіма землями залишаться», як було згідно Полянівського договору [65, л. 219–220].

До вирішення питання стосовно польської корони, Н. Одоєвській запропонував повернутися до територіальних проблем. Московські пропозиції з цього питання також безпосередньо торкнулися і українських земель. Власне самі переговори яскраво продемонстрували роль «українського питання» в польсько-московських відносинах, коли усі дискусії розпочиналися й закінчувалися ним, а

неможливість дійти згоди стосовно України заводи́ла в тупик весь переговорний процес. Так, пропонуючи варіант розподілу територій, московська сторона поставила вимогу, що Польща «...має віддати Малу Росію, Волинь і Поділля, по Буг і не має торкатися України». Звичайно, така постановка питання викликала вкрай негативну реакцію комісарів [203, с. 514].

Московська сторона, намагаючись схилити поляків до поступливості, використовувала усі можливі засоби. По-перше, здійснювалися спроби вплинути на польських комісарів, яким обіцялася різноманітна винагорода та царська милість. По-друге, проводилася робота стосовно впливових представників політичної еліти Речі Посполитої. По-третє, царська дипломатія активно працювала з метою загального покращення міжнародного становища Московської держави. Уже 6 вересня 1656 р. до Варшави було направлено стольника Нестерова [92, л. 1], якому було доручено провести таємні переговори з сенаторами і шляхтою стосовно приєднання Польщі до Москви [92, л. 2–12; 313, с. 131]. Особливо він мав «попрацювати» з представниками литовської знаті. Відповідні звернення, в яких містилися обіцянки збереження всіх прав, надання маєтностей та щедрого царського жалування «зверх королівського», були направлені до В. Госєвського [90, л. 73–74; 91, л. 110–112] та К. Паца [90, л. 203].

У середовищі польсько-литовської верхівки не було єдності щодо питань відносин з Москвою і, зокрема, можливості обрання царя на польський престол. Серед тих, хто допускав це, були арцибіскуп гнєзнєнський Анджей Лещинський, підканцлер коронний Анджей Тшебіцкій, воєвода віленський та великий гетьман литовський Павел Сапєга, маршалок великий коронний Єжи Любомірській, польний литовський гетьман Вінцент Корвін Госєвській [90, л. 216–217]. Вони сподівалися таким чином завершити війну, продовження якої загрожувало самому існуванню Речі Посполитої. Також поширеним було міркування, що возведення на польський престол представника династії Романових (таким кандидатом міг бути й царевич) зміцнить Річ Посполиту, поверне втрачені території без тривалої війни, сприятиме «нейтралізації козаків Хмельницького» [713, с. 330–338]. Представники ж литовської верхівки сподівалися таким чином врятувати Литву від подальшого

розорення. Водночас, були й категоричні та безкомпромісні противники появи Романових на польському престолі. Одним з них був коронний канцлер Стефан Корицінській[92, л. 218], який вважав, що це жодним чином не приведе до повернення втрачених східних земель (як в Литві, так і в Україні). На його думку, примирення з Московською державою та обрання царя, чи його сина на польський престол було занадто високою ціною миру. Крім того це могло спровокувати нову війну з сусідами Речі Посполитої (Кримом, Туреччиною, Семигородом) [711, с. 106]. Він наголошував: «Московська війна... завжди щасливіша була для поляків. Є що у них взяти, є що придбати. До шведської війни мало серця і уміння маємо» [713, с. 312–330].

Вів переговори Нестеров і з представниками католицького духовенства, яким обіцяв, що в разі обрання царя їм «...єзуїтам і бернардинам, і домініканам, і францисканам, і ксендзам, і усьому духовенству від великого государя.... буде жалювання і милість велика і віри вашої римської і прав ваших великий государ наш його царська величність порушувати не звелить» [92, л. 210–211].

У сенсі пошуку можливостей для посилення тиску на поляків, в Москві з початком переговорів у Вільно прождовжували здійснювати спроби покращити своє зовнішньополітичне становище. Так, переговори з Бранденбургом, які розпочалися ще на етапі підготовки Віленської комісії, завершилися 22 вересня 1656 р. укладенням угод, згідно якої електор Фрідріх Вільгельм зобов'язувався не надавати жодної допомоги ні Швеції, ні Польщі, яка була б спрямована проти Москви [688, с. 113]. Крім цього, курфюрст запропонував своє посередництво у справі замирення Москви зі Швецією [226, с. 328–329]. Тоді ж, у вересні 1656 р., відбулися й московсько-данські переговори [224, с. 391–404].

У цей же час продовжувалися переговори у Вільно. Через непоступливість сторін вони весь час були на межі зриву. Поляки послідовно вимагали повернення до умов Полянського договору, погоджуючись віддати Москві Смоленськ, Білу, Дорогобуж, Рославль, Мозовськ, Чернігів, Стародуб, Попову-Гору, Новгород-Сіверськ, Почеп, Трубчевськ, Невель, Себеж, Красний. Хоча, як про це писав Бжостовській, зокрема, Чернігів комісари включили до цього списку на свій страх і

ризик, бо відповідних інструкцій від короля не мали, а робили це задля того, «щоб спонукати росіян на відповідні поступки – повернення Польщі України» [203, с. 518].

Польські пропозиції демонструють нам появу тенденції, коли за неможливості домовитися про цілісну передачу українських земель одній зі сторін, з'являється варіант, що передбачає їх поділ. Зокрема, в даному випадку поляки погоджувалися відмовитися на користь Москви від Чернігова, Стародуба, Новгород-Сіверського.

Новою також була пропозиція щодо можливого царського посередництва в справі примирення польського уряду з керівництвом козацької України [65, л. 265 об]. На думку комісарів, це мало сприяти вирішенню інших не настільки важливих проблем, як то стосовно костелів, сповідування віри, шляхетських маєтностей, повернення фортець з гарматами, полонених тощо.

Царські послы у відповідь вкотре наголосили, що цар не поступиться Військом Запорозьким і «надалі б вони, комісари, про це їм, государевим великим послам, не говорили, тому що тій справі не відбутися». При цьому нагадали, що вже виступали в свій час (у 1653 р.) посередниками між поляками та козаками, але тоді «королівська величність і Пани-рада самі того не хотіли» [65, л. 266–266 об]. Однак, за такої категоричності московські послы все ж залишали можливість для досягнення компромісу за певних умов. Зокрема, погоджувалися все ж відписати царю й повідомити про останні польські пропозиції. Ключовим моментом, який містив оцінку Москвою перспектив польсько-московської боротьби за Україну було те, що «як тільки царська величність їх (козаків – В. Г.) від себе відлучить, і вони відразу піддадуться до турецького або до кримського, або до свейського і з'єднаються з ними, обом великим державам почнуть чинити всіляке зло й розорення». Єдиний вихід вбачався саме в обранні царя на польський престол, тоді й «запорозькі черкаси будуть разом» [65, л. 266 об.–267]. Згідно ж записів Бжостовського це звучало наступним чином: «... це такий народ (українські козаки – В. Г.), який ні з вами, ні з нами не може жити в мирі, і завчасно шукає собі нового покровителя, чи шведа, чи Ракочія, з'єднавшись з кимсь з них, вони можуть бути

небезпечними і нам і вам; від них слід тікати як від скаженого пса...» [203, с. 518]. Фактично, цією фразою московські послы намагалися переконати поляків у тому, що козацька Україна становить небезпеку і для Москви, і для Варшави, й тому в усуненні її мають бути зацікавлені обидві держави. Ця теза цілком суперечила філософії Переяславсько-московського договору 1654 р., водночас ставала провідною ідеєю тривалих польсько-московських торгів навколо України, які врешті завершилися в 1667 р.

Поляки продовжували кампанію з дискредитації українського гетьмана в очах московського керівництва. 30 серпня, під час тривалої перерви в переговорах, шляхтич Геронім Комар передав царським послам лист, цісарського резидента при польському королі, у якому містилася оцінка позиції Хмельницького, яка, на думку поляків, мала б посилити недовіру царя до гетьмана: «Дивним є те, що Хмельницький, бачачи, що поляки відновлюються і шведів всюди побивають, до короля польського пише і обіцяє йому служити проти всіх супротивників його. І такий той чоловік, то Москві, то шведам, то полякам служити хоче й уміє повертатися, як вітряк на кожен вітер, і то не диво, тому що він з молоду таких речей у єзуїтів навчився» ...» [66, л. 561 об]. 10 вересня московським послам були передані листи, написані шведським королем Богдану Хмельницькому від 4 березня та 2 серпня 1656 р. [66, л. 562 об]. Також про угоду між українським гетьманом та правителями Валахії, Молдавії та Трансільванії, яка носила антимосковський характер, був проінформований і царський посол Нестеров [92, л. 78–79]. Останньому ж у жовтні за наказом Яна Казімежа були передані листи польського шляхтича, який служив при шведському дворі, що стверджували факт доволі успішних українсько-шведських переговорів [92, л. 193]. А сам король під час зустрічі з послом 1 листопада 1656 р. між іншим торкнувся питання України, зазначивши, що у нього є інформація про переговори гетьмана з шведським королем: «А Хмельницький мені зрадив і царю турецькому, і хану кримському зрадив, а сьогодні стосунки має зі свейським королем, щоб надалі Хмельницький і царській величності не зрадив» [92, л. 241–242].

Зазначені антиукраїнські випадки з боку як Москви, так і Варшави, свідчать, що вже в 1656 р. почало вироблятися спільне негативне ставлення до козацької України. Можливо, в даному випадку це було більше засобом впливу на опонента з метою посіяти у нього недовіру до Війська Запорозького та його керівництва та спонукати поступитися українськими землями заради бажаного для обох сторін миру. Однак сама постановка питання у такому ключі (про пошуки гетьманським урядом шляхів зближення з ворогами як Москви, так і Польщі, про необхідність об'єднання зусиль для контролю над Військом Запорозьким...) почала формувати основу для польсько-московського «порозуміння» стосовно «українського питання».

Водночас, Москва й надалі наполягала на обранні царя спадкоємцем польського престолу [65, л. 283]. При цьому усі інші спірні питання, які могли завадити цьому (очевидно й ті, що стосувалися України), прагнули відкласти. Слід відзначити, що така позиція повністю суперечила обіцянкам, які свого часу були дані гетьману Богдану Хмельницькому, що в разі незгоди поляків прийняти усі вимоги, зокрема і української сторони, угода не буде підписана. При цьому та категоричність щодо приналежності України, яка звучала раніше, тепер змінилася на тон невизначеності. Ставало очевидно, що заради польської корони Москва могла «пожертвувати» й Військом Запорозьким, усвідомлюючи, що влада над Варшавою буде й владою над Україною.

Щоб спонукати польську сторону до вирішення питання корони (в інтересах Москви), царські послы демонстрували показну непоступливість, вкотре заявляючи, що не може йтися про жодні територіальні поступки (зокрема й в Україні) [65, л. 291]. Водночас, вони давали зрозуміти, що за умов поступливості Варшави, з'являться шанси для взаємоприйнятних рішень. Бжостовській наводить висловлювання московських послів: «...якщо поляки приступлять до обрання царя на королівський престол, вони можуть бути спокійні» [203, с. 522]. Фактично нагнітаючи дискусію та заводячи її в глухий кут, Одоевській та компанія привідкривали перед опонентами невеличкий вихід (через обрання царя на

польський престол) і таким чином давали надію на вирішення усіх питань, навколо яких точилася дискусія, особливо – українського.

Конкретні пропозиції, які, за висловом Одоєвського, мали б бути несподіваними для поляків [203, с. 523], були сформульовані у спеціальній грамоті, яку очільник московської делегації передав польським комісарам. Йшлося, що за умови обрання царя спадкоємцем Яна Казімежа, Речі Посполитій має бути повернено низку територій у Литві й Білорусі. Стосовно ж України пропонувалося повернутися до визначення кордонів пізніше. Також йшлося про збереження всіх прав шляхти, що, очевидно, стосувалося й повернення колишнім власникам маєтностей, втрачених в Україні [64, л. 174 об.–178 об.; 203, с. 525].

На початку жовтня 1656 р. проблема України в ході віленських переговорів вийшла за межі територіальних суперечок між делегаціями. Це було пов'язане з прибуттям до Вільна українських послів. К.-П. Бжостовській вперше згадує про це 4 жовтня, коли між сторонами відбувалося одинадцяте засідання [203, с. 526].

Українське посольство, очолюване сотником Романом Гапоненком, на думку Богдана Хмельницького, отримавши офіційний статус («мандат»), мало під час польсько-московських переговорів відстоювати інтереси Війська Запорозького. У посольській інструкції Р. Гапоненку, яку той мав передати царю (посли спочатку направилися до Риги, де знаходився Алексей Михайлович, а вже звідти – до Вільна), містилися пункти, які відображали позицію гетьмана Богдана Хмельницького стосовно умов можливого замирення з Річчю Посполитою та мали бути включені до загальних вимог московської делегації. Ці пункти були включені до відповідної царської грамоти, якою також обумовлювався офіційний статус української делегації [36; 37. Арк 1; 64, л. 178 об.–187]. Так, зокрема, йшлося про визнання кордонів Війська Запорозького («згідно з володіннями давніх князів руських»), щоб рубіж «по Віслу»), ставилися питання конфесійного характеру, що мали бути вирішеними ще до розмежування українських та польських земель. Серед них: повернення православним усіх владицтв, архимандритств, ігуменств, церков, а також сіл і маєтностей, що були з давніх часів їм надані у межах Речі Посполитої; негайної ліквідації унії та гарантування православним права вільного здійснення

обрядів та святих таїнств «згідно зі старим грецьким звичаєм»; заборона обкладати податками священників, а також судити їх світським судом. Православні мали бути зрівняні в правах з католиками. Це стосувалося також можливості для шляхтичів без перешкод обіймати різні урядові посади, а для міщан обиратися до складу магістратів. Насамкінець, Хмельницький вимагав, щоб король і Пани-рада присягнули, що «...вони на Військо Запорозьке війною не підуть» [64, л. 182 об.–186 об.; 90, л. 25–32; 211, с. 83–86.; 216, с. 500–503, 518–524; 428, с. 1235–1237].

Водночас, слід звернути увагу на помітки, зроблені Алексеєм Михайловичем щодо кожної зі статей. Так, лише в питаннях вільного здійснення православних служб та обрядів, а також стосовно звільнення від податків і повинностей православних священників, було наказано «...стояти міцно без будь-якого відтермінування». Стосовно ж усіх інших статей, то у випадку, коли б польські комісари не захотіли поступатися, цар наказував відкласти їх вирішення до інших з'їздів [223, с. 167–169], що вказує на прагнення Москви будь-що добитися укладення бажаної угоди, в основі якої мало бути положення про обрання царя спадкоємцем польського престолу після Яна Казімежа. Відтак, жодні вимоги, які поступали з Чигирини цьому не мали завадити.

Прибувши до Вільна, українські послы, всупереч сподівань Хмельницького, не були допущеними до участі в переговорах [203, с. 529]. При цьому як польсько-литовська, так московська сторона виявили повну незацікавленість у їхній присутності в переговорному шатрі. Королівські комісари побоювалися, що їх опоненти, тримаючи біля себе українських послів, намагатимуться таким чином вплинути на прийняття остаточних пунктів договору. Вони скаржилися королю, що гінці Хмельницького «...нічого зараз не роблять, і хто знає, чого їх тут тримають» [604, с. 843]. Водночас відносно позиції московських послів щодо участі в переговорах українців в історіографії існують різні міркування. Так, на думку Б. Флорі, ставлення до українських послів стало наслідком непорозуміння. Так, їх прибуття спочатку до Риги московським керівництвом було розцінене як те, що саме цар мав визначити їх роль в ході Віленської комісії. Сталося так, що цар не надав своїм великим послам чітких інструкцій стосовно цього, що врешті й

призвело до «непорозумінь та конфліктів» [613, с. 159]. Л. Заборовській вважав, що неприйняття української делегації як московськими послами, так і поляками було викликане невідповідним її статусом. Поляки гостро протестували проти ведення переговорів з «хлопами», які через своє низьке походження не можуть на рівних розмовляти з шляхтичами. Московські послы також виказували невдоволення низьким статусом українського посольства, яке очолював всього-на-всього сотник [223, с. 171]. На думку Т. Таїрової-Яковлевої, основна причина крилася у звичайній чванливості московського боярства, а також небажанні «...визнавати за Україною право на певну незалежність у питаннях зовнішньої політики» [652, с. 183; 656, с. 518]. Я. Федорук вбачає в основі конфлікту не статус представників Війська Запорозького (те, що делегацію очолював сотник, було виявом зверхнього ставлення Б. Хмельницького до самих переговорів), а суперечності між царем та українським гетьманом [604, с. 844]. Останній був категоричним противником московських планів замирення з поляками. Безумовно, що на дії московської сторони вплинуло розуміння, що присутність українських послів під час переговорів, їх втручання в процес досягнення згоди між сторонами, можуть негативно вплинути на кінцевий результат роботи Віленської комісії. Сам факт польсько-московських переговорів вкрай негативно сприймався Хмельницьким, що вже говорити, коли йтиметься про можливість досягнення компромісу за рахунок перерозподілу українських територій. Особливо в умовах, як це відзначає Я. Федорук, коли Віленський мир був для Москви життєво необхідним, навіть за найбільшу ціну [604, с. 843].

Безумовно, присутність українських послів та їх участь в переговорах позбавила б як польських комісарів, так і московських послів можливості маневру, який, зокрема, стосувався безпосередньо вирішення «українського питання». Також тут було присутнє елементарне зверхнє ставлення як поляків, так і московитів до українців. Фактично ні для Польщі, ні для Москви у їх баченні Україна не була рівноправним партнером і розглядалася лише як поле протистояння та об'єкт експансії. Слід відзначити, що пізніше, коли постало питання направлення українських послів на московсько-польські переговори у

1658 р., у Москві торкнулися теми посольства Р. Гапоненка. Пояснення стосовно його недопущення до переговорів під час Віленської комісії звучало наступним чином: «А що раніше прислав попередній гетьман Богдан Хмельницький послів на з'їзд, і ті його послы були люди незнаючі, і царської величності великі і повноважні послы їх з собою на з'їзд не брали, тому що вони завжди на з'їзд прибували п'яними й жодних справ не знали, все ходили за пиятикою та по шинкарках» [195, с. 227]. Дане пояснення зайвий раз підтверджує думку про загальну зневагу царського уряду як українського посольства, так і самих інтересів Війська Запорозького та намагання за будь-яку ціну (зокрема і за рахунок України) досягти своїх бажаних цілей – миру, підкріпленого польською короною. Як наслідок, українські послы, знаходячись у місці переговорів і будучи відстороненими від них (їх не допускали до посольського намету), змушені були керуватися лише чутками та спеціально сфальсифікованою інформацією, якою їх постачали обидві сторони. М. Грушевський відзначав, що «...коли б козацькі послы були допущені до нарад віленської комісії, се мабуть розсіяло багато з сих підозрінь, і усунуло б той ґрунт, на яким вони розвивалися – через цю неофіціальну, образливу для козаків ролю: недопущених до переговорів консультантів» [428, с. 1244]. Однак, гадається, що допущення їх до переговорів, навпаки, могло перетворити підозри у цілком обґрунтоване переконання в тому, що у Вільні Москвою та Варшавою розігрувався чіткий антиукраїнський сценарій, а козацька Україна та її інтереси були лише розмінною картою, об'єктом торгів та засобом досягнення компромісів. Крім того, спільна позиція стосовно українського посольства створювала якісь, поки непевні, можливості для досягнення порозуміння між Москвою та Варшавою, для їх зближення на спільній платформі. Формуванню такої сприяло розуміння, що поки тривають безкомпромісні суперечки навколо питання про приналежність України, остання може опинитися під протекцією третьої сили. Це могла бути або Швеція, або Туреччина, або Трансільванія, або Крим. Інформація про переговори гетьманського уряду з представниками цих країн постійно надходила до Вільна.

Першою про цю небезпеку заговорила Москва. Так, на чергові вимоги поляків відступитися від України, царські послы, звісно, відповіли відмовою. При цьому доволі промовистою стала їх аргументація. Так вони вказували: «Нічого доброго з того б (відмова від України на користь Польщі – В. Г.) не вийшло: не будуть ні вашими, ні нашими, - коли цар від них відступиться, вони піддадуться або султанові, або ханові, або шведському королеві, і з'єднавшись з ними стануть воювати і Москву, і Польщу» [428, с. 1245]. Далі наголошували: «Козаків самі в послуху не вдержите, а тоді буде і нам і вам тяжче; стане з них новий Крим, коли вони турецьку приймуть протекцію... Ці люде (козаки), як дикі звірі: треба їх наперед обласкавити, а потім уживати. Коли вони зрозуміють, що ви їх хочете мати, не будуть ані вашими, ані нашими. Ви самі перестерігали нас, що вони зі Шведом і Ракочієм порозуміваються; певне до них, або до бусурманів підуть» [Цит за: 486, с. 35].

Московські послы й далі наполягали, що способом розв'язання «українського питання» стане обрання царя на польський престол: «Коли ж Польща і Москва об'єднаються під пануванням московського царя то й козаки будуть з ними разом» [428, с. 1245]. Загалом же, з коронацією Алексея Михайловича, або царевича на польський престол пов'язувалися плани включення до складу Московської держави всієї України (включаючи Волинь та Поділля) [529, с. 257].

За таких умов у польському керівництві визріло кілька підходів щодо вирішення долі польської корони та перспектив зовнішньої політики Речі Посполитої. Власне тісний зв'язок цих питань з «українським питанням» спонукає здійснити стислий аналіз позицій, що окреслилися в польському політикумі.

Першу репрезентував коронний канцлер С. Корицінській, який виступав проти зближення з Москвою й всіма силами намагався спрямувати мирні зусилля в бік Швеції [92, л. 180–181]. На початку жовтня 1656 р. він підготував розлогий меморіал, у якому торкався актуальних проблем держави, в тому числі, й польсько-московських стосунків та зважив усі «за» і «проти» замирення з Москвою. На його думку, московське керівництво у ході переговорів прагне все отримати, нічого не даючи взамін. Гостро критикував проект обрання на польський престол

представника династії Романових (чи царя, чи його сина) ще за життя Яна Казімежа, послідовно захищаючи усталену в Польщі практику вільної елекції монарха як гарантії збереження існуючої політичної системи. Канцлер дійшов висновку, що союз з Москвою і обрання царя на польський трон жодним чином не приведе до стабілізації ситуації в Польщі, а навпаки – спричинить нову війну з Туреччиною, Кримом та Швецією. Як безпідставні оцінював надії, що шляхом створення польсько-московського союзу на чолі з єдиним монархом вдасться повернути втрачені українські землі. Реальним наслідком такого альянсу міг стати лише розрив з Кримом, оформлення союзу з яким, на його думку, було головним успіхом польської зовнішньої політики 50-х рр. XVII ст. [738, s. 361]. Виходячи з цього, Корицінській вважав більш прийнятним для Польщі порозуміння з Швецією [64, л. 613 об].

Інший погляд на дану проблему представляв коронний підскарбій Богуслав Лещинській. У листі від 12 жовтня 1656 р. до Корицінського він позиціонує себе прихильником союзу з Москвою. У якості аргументів на його користь називав наступні: мирне розв'язання конфлікту з Москвою та утворення московсько-польського союзу мало привести до повернення втрачених земель (зокрема й українських); наслідком союзу з Москвою мало стати значне зростання сили та авторитету самої Польщі, що було важливим, зокрема, для «козацького заспокоювання»; Варшава отримала б можливість відмовитися від небезпечного та хиткого альянсу з Кримським ханством; московська фінансова підтримка дала б можливість вирішити проблему боргів перед військом. Насамкінець, союз з Москвою, з його точки зору, мав лише сприяти замиренню зі шведами (останні змушені були б рахуватися зі зміною співвідношення сил, а відтак – шукати миру з Варшавою). Заради цього він уважав за можливе навіть піти на порушення давніх прав і звичаїв пов'язаних з королівським обранням *vivente rege*. Подібної позиції дотримувалися також К. Пац, примас А. Лещинській, Є. Любомірській, лечицький воєвода Я. Лещинській, гетьман польний литовський В. Госевській та інші. «Група Лещинських», як її називає З. Вуйцік, прагнула подібно

Корицінському отримати назад Україну і Білорусь, проте не шляхом війни з Москвою, а через союз з нею [738, s. 362–363].

На цьому етапі думка «групи Лещинських» відіграла ключову роль у формуванні офіційної позиції Варшави. Щодо вирішення «українського питання» там було підготовлено кілька «концептів», в основу яких було покладено ймовірне проголошення Алексея Михайловича спадкоємцем польського престолу [701, s. 406–407].

Перший з них передбачав, що після елекції царя в якості майбутнього польського короля, він має зберігати свою протекцію над Військом Запорозьким, а відразу по коронації Алексея Михайловича козацька Україна повинна увійти до складу Речі Посполитої. Після укладення московсько-польського договору будуть припинені будь-які ворожі дії Війська Запорозького проти Корони та ВКЛ, натомість козаки мають виступити проти будь-якого супротивника і Речі Посполитої, і Москви. Усім учасникам війни проти Речі Посполитої обіцялася амністія, а також мали бути відновлені давні права та привілеї козацтва. Водночас, наголошувалося на необхідності забезпечення умов для повернення шляхти у свої маєтки та їх безпечного проживання поміж козаків. Другий «концепт», враховуючи можливість пошуку козацькою Україною якоїсь третьої протекції, пропонував царю взяти на себе посередництво у стосунках між Варшавою та Чигирином: «Аби і Річ Посполита була помирена з тим військом, завсігди їй потрібним; і військо Запорізьке в своїх претензіях як найпристойніше було задоволене, і обивателі коронні повернувши до домів і маєтностей своїх, безпечно в них мешкали – хоча б прийшлося виділити якусь частину Запорізькому війську». У разі, якщо б козацька Україна залишалася під московською владою, цар мав би наказати козакам переселитися на території, визначені для їх проживання, а на інші землі має бути забезпечене вільне повернення шляхти до своїх маєтків. Третій варіант вирішення «українського питання» передбачав скликання після царської елекції спеціальної комісії, на яку б з'їхалися представники Речі Посполитої, Московської держави та Війська Запорозького для «заспокоєння України». Король мав проголосити амністію козакам та підтвердити їхні привілеї, а цар, своєю чергою, виступити

гарантом («протектором») дотримання рішень комісії. Там же йшлося про встановлення лінії відмежування козацького краю, згідно Білоцерківського договору (лише Київське воєводство), за межами якого козаки не мають чинити жодної перешкоди шляхті у справі її повернення до власних маєтків. Нарешті, в разі неприйняття жодної з цих пропозицій, пропонувалося вирішення даного питання відкласти до сейму. Тим часом цар мав забезпечити дотримання перемир'я з боку Війська Запорозького, а також готовність козаків у будь-який момент виступити на службу королю та царю [428, с. 1247].

Безумовно, як позиція Москви, так і пропозиції, що надійшли з боку Варшави, несли безпосередню загрозу українській державності, саме існування якої цілковито суперечило імперським устремлінням керівництва і Речі Посполитої, і Московської держави. Утвердження царя на польському престолі вимагало б загравання з польською шляхетсько-магнатською верхівкою. Московська влада мала б йти назустріч її вимогам. А це, насамперед, повернення бувшим власникам втрачених маєтків в Україні, що мало б потягти за собою зіткнення інтересів шляхти та козацтва. Подальше посилення Москви в процесі інкорпорації Речі Посполитої також нічого доброго не віщувало Війську Запорозькому, особливо з огляду на тенденції, які окреслилися в політиці Москви щодо України уже невдовзі після укладення угоди 1654 р. та явно демонстрували намагання царату підпорядкувати собі козацьку Україну.

Слід відзначити, що хоча українські послы, не маючи офіційного статусу, не могли брати участь у переговорах, деяка інформація до них все ж доходила. А утаємниченість польсько-московських переговорів переконувала їх в тому, між Варшавою та Москвою йде торг навколо українських земель і компроміс може бути досягнутий саме за рахунок України.

Між тим самі польсько-московські переговори добігали завершення. 18 жовтня 1656 р. до комісарів надійшли королівський лист й так звана «Категорична резолюція», у яких містився наказ чимшвидше укласти мирний договір, в основу якого мають бути покладені принципові положення Поляннівського договору (стосовно територіального розмежування) [65, л. 341, 343 об.–344.; 168, с. 85; 701,

s. 306–307, 395–398]. Очевидно, що саме такі суттєві поступки з московського боку, на думку королівського двору, мали слугувати платнею за польську корону для Романових. При цьому наголошувалося, що обрання спадкоємцем престолу царя або царевича можливе лише за згодою сейму, скликання якого планувалося на грудень 1656 р., або початок 1657 р. Стосовно «української проблеми» зазначалося, що комісари мають наполягати, щоб «заспокоєння козаків відбулося... згідно зборівських, або білоцерківських умов». Йшлося про можливість «...їм (козакам – В. Г.) щось удільне за Дніпром виділити» [168, s. 63, 85; 701, s. 395–397].

Фактично, пропозиції Варшави створили передумови для завершення переговорного процесу. Головну роль, у даному випадку, відігравала офіційна згода на обрання царя (за певних умов) спадкоємцем короля Яна Казімежа [168, s. 63, 85; 701, s. 395–397].

Уже наступного дня відбулося чергове (тринадцяте) засідання комісії. Посли вдалися до дебатів щодо умов царської елекції. Обговорювалися питання територіальних поступок з боку Москви в разі обрання царя на польський престол [65, л. 342 об.–343, 345–349], а також кандидатури майбутнього польського короля та великого князя литовського. Зокрема, комісари наполягали, що ним має стати не Алексей Михайлович, а його трирічний син після відповідної адаптації у Варшаві [604, с. 852]. Тут слід відзначити, що така постановка питання категорично не влаштовувала московську сторону, адже «адаптація» означала проходження відповідного навчання та прийняття католицизму, що не могло вітатися на світською, ні церковною московською владою. Там прагнули об'єднати під одним скіпетром і Москву, і Польщу, і Литву.

Попри окремі дискусії, уже з цього засідання розпочалось таємне формування та узгодження положень остаточної декларації Віленської комісії. Московські послы потурбувалися, щоб цьому не завадили представники Хмельницького, які вкотре наполягали на своїй присутності під час переговорів, і особливо під час вироблення остаточного рішення. Бжостовській згадував, що позиція московитів, які не хотіли приймати українських послів та виявляли краще ставлення до поляків, ніж до них, «жахливо» розсердила козаків [604, с. 852].

Під час наступного засідання (20 жовтня 1656 р.) поляки передали московським послам свої пропозиції у форму документа під назвою: «Пункти, що стосуються елекції Великого государя царя і великого князя Алексея Михайловича всієї Великої, Малої та Білої Русі самодержця над Короною Польською та Великим князівством Литовським» [65, л. 365 об.–374; 701, с. 398–403]. У якості ключової умови обрання царя спадкоємцем королівського престолу значилося обов'язкове повернення до складу Речі Посполитої всіх захоплених Москвою земель, «...окрім тих, якими володів... великий князь Іван Васильєвіч» [65, л. 365 об.–369 об., 370–370 об.; 701, с. 402]. Дана вимога безпосередньо стосувалася України. Однак, зважаючи на складність даного питання, польська сторона не наполягала на негайному його вирішенні й погоджувалася відтермінувати до сейму [701, с. 403].

Після чотириденних обдумувань, 24 жовтня 1656 р. московськими послами була зачитана відповідь [65, л. 374]. Як відзначав Бжостовській, «...вони (московські послы – В. Г.) перемішали наші пункти, наробивши безліч невідповідностей». Зокрема, виключили «...Білу, Малу Росію, а також і Україну» з переліку відторгнутих від Речі Посполитої володінь, які поляки вимагали повернути. Також наполягали на необхідності ліквідації унії [203, с. 534].

Королівські комісари були вкрай обурені відповіддю, особливо вимогами щодо унії та претензіями Москви на володіння Україною [203, с. 534]. Тоді ж польські комісари відзначали, що в ході переговорів окреслилися три найскладніших питання: релігійне, територіальне, «а по-третє, Україна і козаки, яких вони самі побоюються, щоб вони, зрозумівши, що цар хоче приєднати їх до Речі Посполитої, не стали б шукати собі іншого пана» [65, л. 412; 652, с. 186]. Складність ситуації загрожувала зривом переговорного процесу. Однак, вирішальним був той факт, що і Варшава, і Москва сходилися в принциповому бажанні завершити переговори укладенням договору. Якщо про це йшлося в королівській інструкції комісарам від 18 жовтня 1656 р., то 29 жовтня подібна інструкція надійшла і царським послам, в якій наказувалося будь-що зберегти перемир'я, навіть ціною територіальних поступок [65, л. 450].

При цьому, заявляючи офіційно, що за жодних обставин не поступляться українськими і білоруськими землями, московські послы у приватних розмовах говорили про можливість компромісу задля досягнення головного – обрання царя на польський престол. Це підтверджують спогади Бжостовського, який писав, що вони «...зі слізьми на очах просили нас (польських комісарів – В. Г.) знайти засіб для завершення цієї справи (підписання угоди – В. Г.), скаржилися на Царя, й клятвено обіцяли, що все буде повернено». Тоді ж, за даними того ж Бжостовського, від московських послів до комісарів прибув якийсь Ярмоліч й передав пропозицію передати справу про обрання до сейму. При цьому зазначав, що «... вони (московські послы – В. Г.) бажають зараз же поступитися по Березину, а під час обрання домовитися про решту» [203, с. 538]. Гадається, під «рештою» розумілися, зокрема, й українські землі.

Однак, уже під час наступного засідання, яке відбулося 2 листопада 1656 р., московські послы знову зайняли вкрай непоступливу позицію. У якості головного аргументу знову звучала теза про неможливість поступитися територіями, як були дані цареві самим Богом: «Які землі і міста великому государю нашому його царській величності Бог подарував, тими титулами він великий государ, й описується» [65, л. 472 об.–473]. На думку ж Бжостовського, причиною зміни позиції Москви стала інформація про поразку поляків від шведів на пруському кордоні, яка надійшла напередодні до Вільна [203, с. 539].

3 листопада 1656 р. відбулося останнє засідання Віленської комісії. Не зважаючи на тривалі попередні перемовини та бажання сторін досягти компромісу, на цьому з'їзді справа ледве не дійшла до зриву переговорів. Польські комісари, протестуючи проти привласнення царем титулу «великого князя литовського», погрожували, що покинуть Вільно. Їх опоненти, керуючись царським наказом будь-що досягти укладення перемир'я та бажаючи завершити справу обрання Алексея Михайловича на польський трон, погодилися «написати в запису до королівського титулу «Велике князівство Литовське» [65, л. 473, 475–475 об]. Водночас вони наполягали, що польським королем може бути обраний лише цар Алексей Михайлович, а не його син, про що вели мову комісари. Також ставилася

вимога, щоб Польща назавжди відмовилася від України та частини Литви. В останній день роботи комісії все ж було вироблено остаточний документ, який фактично й поставив крапку в тривалих польсько-московських переговорах. Він набрав вигляду пропонованого польською стороною універсалу та «реверсалу» царських послів на нього. Між Річчю Посполитою та Московською державою встановлювалося перемир'я. Його головними умовами були: елекція царя Алексея Михайловича на престол польського короля та великого князя литовського ще за життя чинного монарха Яна Казімежа, рішення про яку має бути прийняте на наступному сеймі Речі Посполитої; московське керівництво має надіслати на сейм повноважну делегацію; Москва та Варшава мають спільно виступити проти Швеції та Пруссії. Окремо відзначалося, що умов польсько-московського перемир'я мають дотримуватися й українські козаки («жодних зачіпок та наїздів від царської величності війська і від жовнірів, а ні від козаків запорозьких не має чинитися» [65, л. 476 об.–484.; 154, s. 285–286; 183, s. 35–36; 203, с. 540; 250, с. 406–410; 540, с. 62; 701, s. 404–406]).

Що ж, до вирішення «українського питання», яке протягом всіх переговорів було одним з основних «каменів спотикання» й не давало змоги досягти згоди, то сторони погодилися на його відкладення до часу обрання царя на польський престол. Однак на час перемир'я для Війська Запорізького вводилися обмеження які нагадували ті, що визначалися положеннями Білоцерківської угоди 1651 р.: «...козаки запорозькі не лише за межі, у статтях білоцерківських визначені, не втікали, і в володіннях короля його милості Корони польської і Великого князівства Литовського шкоди ніякої... не робили» [196, с. 397].

Що ж отримали сторони в результаті Віленської угоди?

Найголовнішим досягненням Москви, якщо так можна сказати, була примарна обіцянка польської корони для Алексея Михайловича, а також домовленість про наміри спільно виступити проти Швеції. Також у якості здобутку можна розцінити вирішення територіального питання згідно принципу *uti possidetis* («як володієте, так і володійте»), що означало визнання за кожною зі сторін тих володінь, які були зафіксовані на момент припинення воєнних дій [623, с. 91].

Відтак Москва зберігала за собою усі захоплені території в Литві та Білорусі, а також протекторат над козацькою Україною (у царському оточенні його розглядали як володіння Україною). Виходячи з того, що поляки на початку переговорів наполягали на повернення до умов Полянівського договору, у Москві не могли не бути задоволеними своєю дипломатичною перемогою.

На думку угорського дослідника Ш. Гебеї, московські послы виявилися недалекоглядними і допустили ряд грубих помилок. Вони не звернули увагу на юридичні умови та правові труднощі скликання сейму, а також недооцінювали українську проблему [402, с. 39–40]. Це стало наслідком прагнення царських урядовців за будь-яку ціну добитися найшвидшого підписання з поляками угоди, в якій би йшлося про обрання царя на польський престол. Відтак, поза належною увагою опинилися деталі угоди. На дії Москви, зокрема, впливало й погіршення стосунків із Чигирином [604, с. 854], яке стало наслідком торгів навколо «українського питання» та недопущення гетьманських послів до переговорів.

У польській історіографії Віленський договір розглядається як безумовний успіх дипломатії Речі Посполитої. Перемир'я з Москвою давало змогу Варшаві завершити війну на два фронти та відновити боєздатність військ і системи управління державою. З'явилася можливість зосередити усі сили проти Швеції та розпочати боротьбу за звільнення захоплених шведами польських земель [711, с. 105]. Цей успіх вартував і обіцянок московським послам, щодо обрання царя на польський престол, і того, що повернення втрачених земель (як литовських і білоруських, так і українських) відкладалося на невизначений термін. Відновлення влади Польщі на цих територіях можливе було за умови коронації Алексея Михайловича на престол Корони Польської та Великого князівства Литовського. Однак, це, своєю чергою, згодом загрожувало ліквідацією польської шляхетської демократії та парламентаризму, а відтак – самої Польсько-Литовської держави. Тому польська верхівка, беручи курс на зволікання зі скликанням сейму, жертвувала вирішенням територіального питання. Вірніше відкладала його на потім. Однозначно позитивним наслідком віленських переговорів у Варшаві вважали створення анитшведської коаліції (союзу) з Москвою [521, с. 183].

Віленське перемир'я вітали в обох державах. Фактично, була досягнута мета-мінімум, яка ставилася і Польщею, і Москвою. У самій Вільні два дні вирували офіційні бенкети, у Вастрабрамському костелі проводилися спеціальні святкові служби. З Віленського замку лунали гарматні залпи. Більша частина московського війська вже 6 листопада покинула Вільно, де залишилася лише замкова залога. Цар видав грамоту московському воєводі Куракіну, у якій писав, що його вже «обрали на Королівство Польське і Велике Князівство Литовське...» Алексій Михайлович наказав грамоту цю читати в храмах при великому скупченні людей, «...щоб всяких чинів людям про це було відомо» [540, с. 62].

«Українське питання», як уже зазначалося, протягом усіх переговорів було одним з «каменів спотикання», навколо вирішення якого тривали дискусії. За умов домінування в діях переговорних сторін власних інтересів та неприкритого ігнорування інтересів Війська Запорозького, козацька Україна опинилася в ролі сторони, що найбільше постраждала від укладення Віленської угоди. Хоча ніде в офіційних документах не зазначалося, що Україна переходить під владу Польщі, а самі московські послы показово демонстрували наміри до останнього її захищати, під час кулуарних (неофіційних) розмов йшлося про можливість досягнення компромісу і в «українському питанні», який розглядали як засіб отримання польської корони для Алексея Михайловича. Загалом, питання, які стосувалися українського козацтва, православної церкви та України, відкладалися до рішення наступного сейму [521, с. 183].

Укладення польсько-московської угоди викликало тривогу в Чигирині. Прибувши до гетьмана, його посланці змалювали вкрай сумні перспективи для Війська Запорозького, які склалися внаслідок віленських домовленостей. Вони доповіли, що їх «...навіть із далека до наметів посольських не допустили, наче собак до Церкви Божої», що змусило їх керуватися відомостями, якими їх постачали поляки. Останні ж їх переконували, що Москва погодилася на укладення миру на умовах Полянівського договору 1634 р., згідно якого всі українські землі мали входити до складу Польської Корони [191, с. 555–556, 486., с. 36].

Посли Богдана Хмельницького представили гетьманові варіант польсько-московської угоди, який пізніше Москвою розцінювався як спеціально створений поляками фальсифікат, що мав на меті, як це зазначає Б. Флоря, «...внести розбрат в російсько-українські відносини й змусити Богдана Хмельницького... шукати згоди з Річчю Посполитою» [613, с. 158]. Також це міг бути польський проект договору, відхилений московськими делегатами чи текст таємної угоди між Москвою та Польщею. Зокрема, там містилися й варіанти вирішення «українського питання». Перший з них проголошував, що Україна має залишитися в складі Речі Посполитої за умови об'єднання під владою одного монарха (московського царя) Корони Польської, Великого князівства Литовського та Московської держави. Відповідно, цар після своєї елекції разом з діючим королем мають створити спеціальну комісію для розв'язання ситуації з козацькою Україною. Допускалася можливість залагодження усіх суперечностей з козаками шляхом визначення для них окремого уділу. Обіцялася повна амністія учасникам антипольського повстання, відновлення прав та привілеїв козацтва. Гарантом виконання даних постанов мав виступити цар. При цьому йшлося про можливість повернення до своїх маєтків шляхти, а козакам забороняється чинити будь-які військові акції за лінією, визначеною Білоцерківською угодою 1651 р. Своєю чергою, вони мали бути готовими виступити на службу як цареві, так і Речі Посполитій проти будь-якого супротивника. При цьому, пункти по Україні мали бути затвердженими рішенням того ж сейму, який мав вирішити й долю корони (очевидно, останнє ставилося в залежність саме від вирішення «українського питання» [428, с. 1249–1250].

Ще один варіант польсько-московської угоди передбачав відтермінування вирішення долі українських земель до сейму. Тим часом козаки мали залишатися під протекцією царя, їм заборонялося чинити будь-які кривди мешканцям Корони та ВКЛ, виходячи за визначену лінію (очевидно, визначену Білоцерківським договором). Знову таки, вони мали бути готовими виступити як проти ворогів Московської держави, так і Речі Посполитої [428, с. 1250].

Інформація про перебіг та результати переговорів, представлена Р. Гапоненком Богдану Хмельницькому, вкрай розлютили гетьмана. В емоційному

пориві він погрожував розірвати угоду Москвою та шукати турецької протекції, для чого оголосив про скликання старшинського ради [191, с. 553].

Своєю чергою, передбачаючи негативну реакцію на Віленську угоду з боку Богдана Хмельницького, цар, не зволікаючи, вже 28 грудня 1656 р. направив до Чигирини Аврама Лопухіна, який мав передати гетьману царську грамоту і проінформувати його про результати віленських переговорів. Через свого посланця цар передав, що в разі виконання польською стороною своїх зобов'язань, коли вся Річ Посполита опиниться під владою царя, тоді й буде вирішене питання стосовно кордонів між Військом Запорозьким і польськими землями. Для цього Богдан Хмельницький мав «оголосити достовірно де бути між черкаськими містами і Корони Польської кордону». При цьому дана інформація має бути передана у письмовій формі таємно («говорити тихо»), має містити дані як проходив кордон раніше і як слід «нині учинити». Щоб завірити гетьмана у відсутності в польсько-московських домовленостях неприйнятних для України пунктів, цар пропонував гетьману на майбутній сейм послати також своїх представників «людей знатних та добрих», які мають перебувати в складі московського посольства [196, с. 385–386].

Водночас, у царському наказі Лопухіну значилося, що в разі коли б гетьман почав дорікати, що під час переговорів його послі не були допущені до засідань комісії, той мав відповісти, що на цьому наполягли цісарські представники, які виконували посередницьку місію. Крім того, слід було акцентувати увагу на тому, що гетьманські представники постійно інформувалися стосовно ходу переговорів [196, с. 388].

Дізнавшись про наявність у Хмельницького копій польсько-московської угоди, що надійшли до гетьмана з Польщі, Лопухін переконував того не вірити «жодним грамотам: великий государ, його царська величність жодного православного християнина польському королю не віддасть» [196, с. 392].

Зі свого боку, гетьман виявив чітку критичну позицію стосовно перспектив польсько-московського союзу. Він запевняв царського представника в нещирості поляків, які прагнуть лише виграти час для відновлення військової могутності, а також таємно прагнуть створити антимосковську коаліцію, залучивши до неї

Туреччину та Крим [196, с. 393]. За даними гетьмана, султан у відповідь на заклики польського керівництва віддав наказ всім Кримським, Ногайським та Білгородським ордам готуватися до наступу на Україну [196, с. 395].

9 лютого 1657 р. Лопухін подав Хмельницькому той єдиний вірний, за версією Москви, варіант Віленської угоди. Стосовно вирішення «українського питання» у ній значилося, що «Україна, як складова Речі Посполитої, яка хоча в сум'ятті була й через козаків під владу царя його милості піддалася і цар його милість під свою оборону прийняв козаків; однак через обрання Короною Польською та Великим князівством Литовським з Московською державою царя його милості на панство союзом відриватися від Речі Посполитої, як з віків належача земля, не має; проте після елекції (обрання царя на польський трон – В. Г.), цар його милість в першому році свого обрання на панство, для заспокоєння гетьмана запорозького і всіх козаків має... скласти з'їзд, на який від короля його милості і Речі Посполитої і царя його милості комісари з'їдуться з гетьманом і козаками, то все, що до цього заважало, заспокоять та приборкають... а король його милість та Річ Посполита всі минулі провини їм та їхнім спадкоємцям пробачить і збереже їх при всіх вольностях та привілеях». Там же йшлося про те, що «...обивателям (шляхті – В. Г.) корони Польської так і Великого князівства Литовського вільно було до своїх маєтностей та до будинків, між козаками в різних місцях будучи, безпечно приїжджати та мешкати можна було. А козаки запорозькі, щоб не лише за межі, написані в статтях білоцерківських, не тікали, в панства короля його милості корони Польської й Великого князівства Литовського шкоди ніякої та зачіпок жодних не чинили, але на службу військову, як царя його милості так і короля його милості та Речі Посполитої, проти будь-якого супротивника готові були» [185, s. 165–173; 196, с. 397].

Очевидною є подібність остаточного формулювання у Віленській угоді статті стосовно України з варіантом вирішення «українського питання», свого часу запропонованим польською стороною. Це зайвий раз доводить факт компромісу, на який пішли в Москві заради обіцяного поляками обрання царя на польський престол.

Загалом, в історіографії Віленська угода оцінюється як одна з ключових подій московсько-польської війни 1654–1667 рр. Зокрема З. Вуйцік відзначав, що «порозуміння віленське було безперечно визначною подією в ході другої війни північної, коли Польща і Росія об'єдналися на певний час в єдиному антишведському таборі, а Швеція опинилася перед загрозою утворення спільного фронту двох держав...» [733, s. 208–209]. Водночас, Г. Сагановіч вважає, що не слід перебільшувати її значення з огляду на те, що польсько-московські домовленості все ж були кроком вимушеним [540, с. 62]. У сучасній українській історіографії акцентовано увагу на суттєвих змінах, насамперед, в українсько-московських відносинах, які відбулися внаслідок укладення Віленської угоди. На думку В. Горобця, українсько-московське протистояння, яке назрівало впродовж двох років, уже з осені 1656 р. набуло цілком нової якості [413, с. 409]. Я. Федорук, розцінює Віленську угоду в якості найважливішої події «...дипломатичної історії Хмельниччини післяперяславського періоду» [604, с. 796]. Також Т. Чухліб, зазначаючи, що Віленська угода стала логічним наслідком відносної рівності військових і дипломатичних можливостей Москви та Варшави, наголошує, що самі переговори «...створили міжнародно-правовий прецедент обговорення проблем України поза її «спиною» й змусили Б. Хмельницького та його оточення шукати нових шляхів у зовнішній політиці» [623, с. 91].

Цілком можна погодитися з висновком Т. Таїрової-Яковлевої, що Віленська угода була не чим іншим, як прямим порушенням з боку Москви договору 1654 р., коли Гетьманщину з її територією та інтересами було просто продано в обмін на польську корону [652, с. 187–188].

Важко погодитися з Б. Флорею, який зазначає, що досі не до кінця з'ясованими залишаються політичні мотиви курсу Москви на замирення з Річчю Посполитою [615, с. 12]. Аналіз тогочасних подій дає підстави стверджувати, що політика царського уряду, яка в кінцевому результаті вилася у Віленську угоду, цілком впливала з його політичного курсу, що передбачав декілька етапів. Першим було утвердження на польському престолі династії Романових. У ході другого етапу царське керівництво, користуючись з ситуації, коли власне Польща

й Литва у володіннях Алексея Михайловича мали зайняти місце підлеглого партнера [615, с. 14], планувалося здійснити реформу політичної системи Речі Посполитої, забезпечивши перехід престолу в спадок по лінії Романових. На третьому етапі мало відбутися остаточне об'єднання Московської держави та Речі Посполитої, що фактично зняло б і «українське питання», про що часто говорили царські послы під час переговорів. Елементарний підкуп, гарантування економічних та релігійних прав польської та литовської шляхти забезпечили б підтримку з їх боку політики Кремля. У кінцевому результаті здійснювалися дві стратегічні мети Москви – ліквідовувався один з головних суперників у регіоні ЦСЄ – Річ Посполита і формувалася територіальна основа для становлення омріяної слов'яно-православної імперії. У такому ключі відбувалося й вирішення «українського питання».

3.3. Спротив Чигириня реалізації Віленської угоди 1656 р. Роль українського чинника у її провалі

Досягнувши бажаного перемир'я та задекларувавши його умови у тексті Віленської угоди, сторони надалі «загрузили» на шляху її реалізації. Справа виконання положень угоди, у чому була найбільше зацікавлена Москва, наштовхнулася на ряд перешкод, серед яких можна виокремити позицію польської верхівки, ставлення європейських держав та католицької церкви, а також власне український чинник. У Варшаві, насамперед, прагнули добитися припинення війни на два фронти (проти Москви та Швеції), що й було досягнуто. Стосовно ж долі польської корони не було єдності й на етапі переговорів з Москвою, коли ще над Річчю Посполитою висіла загроза знищення двома агресивними сусідами. Коли ж встановленням перемир'я з Москвою ця небезпека відпала, різко зросла кількість противників передачі корони династії представнику Романових [521, с. 185]. Як наслідок – Варшава зайняла позицію вичікування. Обіцяний на кінець 1656 – початок 1657 р. сейм так і не відбувся. Насамперед, проти обрання царя на польський престол категорично виступило керівництво католицької церкви. Біскупы стояли на тому, що це можливо лише за умови прийняття царем

католицизму. При цьому сам Ян Казімеж, скориставшись такою маніфестацією духовенства, відразу наказав якомога ширше оприлюднити цей протест. Король давав зрозуміти всім полякам, що він також проти царської елекції. Називалася аж 21 причина, що унеможлиблювала передачу польської корони Алексею Михайловичу, зокрема, йшлося про можливий розрив з головним і традиційним союзником Речі Посполитої – Австрією [571, с. 36–37]. Імперію Габсбургів (яка свого часу ініціювала московсько-польські мирні переговори і виступала на них посередником, а також хотіла зберегти свого союзника Польщу та використати її разом з Москвою проти одного з своїх головних суперників у регіоні – Швеції) жодним чином не влаштовувало обрання Алексея Михайловича на польський престол. Уже на переговорах цісарські представники гостро опонували цій ідеї, оскільки віденський двір мав свої види на польський трон. Тому австрійська дипломатія після підписання віленських домовленостей прикладає зусилля для їх нейтралізації. Відразу по завершенні роботи віленської комісії у Відні 1 грудня 1656 р. було укладено польсько-австрійську угоду, в якій цісар зобов'язувався схилити електора бранденбурзького і гетьмана Хмельницького, щоб ті повернулися в підданство Речі Посполитої. Тоді ж йшлося про найм в Австрії 4 тис. вояків. і закупівлю зброї для польського війська [733, с. 211]. За цим послідували й конкретні дії Відня: до Чигирини в січні 1657 р. було відправлене спеціальне посольство на чолі з архієпископом П. Парчевичем [270, с. 253].

Проти зближення Москви й Варшави виступав і головний опонент Австрії – Франція, яка мала значний вплив на політику польського королівського двору й опікувалася примиренням Польщі та Швеції, що значно погіршило б позиції Габсбургів у ЦСЄ. Навіть задля цього пропонувала своє посередництво. Польсько-московський союз розглядався в Парижі таким, що загрожує реалізації цієї ідеї [738, с. 370].

Ще одним активним противником зближення Речі Посполитої та Московської держави виступив Кримський ханат, який з самого початку негативно поставився до віленських переговорів, уважно відстежував їх перебіг, па по їх завершенні – відкрито виступив проти реалізації домовленостей між Варшавою та

Москвою. Зокрема, відомий лист одного з кримських воєначальників Субхана Газі аги до Яна Казімежа від 16 жовтня 1656 р., в якому виражається стурбованість курсом Варшави на встановлення миру з Москвою («краще б собі любові короля швейського бажав») [89, л. 348]. Пізніше сам Хан Мехмед IV Герай у своєму ярлику до короля категорично відраджував його від миру з Москвою та схилив до порозуміння зі шведами [740, s. 33–34].

Нарешті, в період після підписання московсько-польської угоди відчутний вплив на її практичну реалізацію здійснював український фактор. По-перше, питання, що стосувалися козацької України, в ході самих переговорів у Немежі, так і не були вирішені. Відтак, «українське питання» продовжувало залишатися одним із ключових у польсько-московських відносинах. На думку А. Перналя, прагнення керівництва Речі Посполитої повернути Україну виступило одним з головних приводів для погіршення польсько-московських стосунків [521, с. 186]. По-друге, після підписання Віленської угоди позиція українського гетьманату продовжувала впливати на співвідношення сил і перебіг політичних відносин у ЦСЄ. Недопущення представників Хмельницького до перемовин у Немежі, суперечлива інформація щодо змісту московсько-польських домовленостей, очевидні спроби Варшави та Москви вирішити свої проблеми за рахунок Війська Запорозького (гетьман був переконаний, що Військо Запорозьке було віддане «... як і раніше у володіння ляхам» [212, с. 113]), змушували український уряд вжити рішучих контрзаходів, які мали звести до мінімуму негативні для Війська Запорозького наслідки московсько-польського порозуміння, яке загрожувало фактичною ізоляцією Війська Запорозького, через відмову Москви від продовження війни проти Польщі та унеможлиблювало подальшу боротьбу за звільнення всіх українських земель з-під польської влади.

Насамперед український гетьман все ж намагався вплинути на позицію Москви. У численних листах та під час зустрічей з царськими послами Хмельницький переконував тих, що Польща не відмовляється від анитмосковської політики, звертав увагу на інтриги з боку Варшави [38], вказував, що поляки тамно проводять переговори з Туреччиною [42].

У якості контрзаходу проти Віленської угоди, яка, безперечно, була спрямована проти інтересів Війська Запорозького, а також способу продовження боротьби за виконання головного завдання Революції – об'єднання в межах Української держави всіх етнічних українських земель слід розглядати участь козацької України, всупереч політики Москви та положень її угоди з Польщею, в діях країн Раднотської коаліції в першій половині 1657 р. Власне її приєднання до антипольського об'єднання Швеції й Трансільванії відбулося ще під час віленських переговорів. З одного боку, це був вияв політики гетьмана Богдана Хмельницького, спрямованої на формування полівасалітетних зв'язків (головним чинником була антипольська спрямованість коаліцій), а з другого – очевидне його невдоволення самими польсько-московськими переговорами та занепокоєння перспективами порозуміння Москви та Варшави за рахунок українських земель.

Власне, українсько-трансільванські зв'язки мали вже доволі значне підґрунтя. Активне міжурядове листування, з означенням дружніх відносин, відбувалося ще з 1654 р. [19, арк 1–2]. Українсько-трансільванські контакти активізувалися з літа 1655 р., коли означилися плани Москви та Варшави розпочати мирні переговори, проти чого виступав Б. Хмельницький [21, арк 1–2; 22, арк 1–5; 23, арк. 1–3; 24, арк 1; 25, арк. 1–2; 26, арк. 1; 27 арк. 1–3; 28, арк. 1–2; 29 арк. 1–2]. А вже 17 вересня 1656 р. в трансільванському місті Дюлафехерварі було підписано договір про дружбу між Військом Запорозьким і Трансільванією [191, с. 546–547; 201, с. 178–179; 292, с. 222–223; 266, с. 349–350]. А за тиждень (25 вересня) до Хмельницького зі Стокгольма було направлено посольство Якоба Тернешельда та Готарда Веллінга, метою якого була розробка умов майбутнього шведсько-українського договору. Слід відзначити, що Швеція, на ряду з Трансільванією, Українським Гетьманатом розглядалася в якості альтернативи Москві. Тому, коли саме окреслилися негативні для України перспективи можливих польсько-московських переговорів, в Чигирині активізували політику в бік Стокгольма [20. Арк 1-4]. Останній передбачав визнання Швецією незалежності Української держави: посли мали «переконати козаків скласти цілком вільну державу, ні від кого не залежну, проте таку, що знаходиться під протекцією королівської

величності (Карла X Густава – В. Г.)». Договір про протекцію передбачав також активну участь українського війська у всіх воєнних кампаніях Швеції, будь то проти Москви, чи Польщі. Посли зосередилися і на тому, щоб розірвати московсько-український союз. Зокрема, акцентували увагу на неправомірних діях з боку Москви стосовно Швеції, коли цар «...без жодних підстав на те напав на володіння його королівської величності і за відсутності короля став воювати їх варварськи і у вищій степені тиранічно». При цьому зазначалося, що дії Москви цілком суперечать інтересам Війська Запорозького. Зверталася увага на неправомірне включення до царських титулів українських земель (Волині, Поділля), «територій, які ніколи не належали до Великого князівства Московського», чим висловлює свої претензії на ці землі [201. 155–156, 159–160].

Українсько-трансільванська угода, укладена ще у вересні 1656 р., де-факто зробила Військо Запорозьке учасником шведсько-трансільванської антипольської коаліції, утвореної 16 грудня 1656 р. в угорському місті Радноті [201, с. 185]. Як зазначав Л. Кубаля, «...уклавши союз з Ракочі, виношував план захопити цілу Русь Червону аж по Віслу, де споконвічно віра руська існувала та мова руська утримувалася» [701, с. 185]. Відтак, 10 січня 1657 р. Хмельницький видав універсал, яким повідомляв про направлення козацького корпусу на з'єднання з військами семигородського князя та оголошувалося, що українськими військами не буде чинитися жодної кривди тим, хто визнає юрисдикцію Війська Запорозького [266, с. 354]. Невдовзі війська під командуванням наказного гетьмана А. Ждановича вирушили з Чигирина до Білої Церкви, а звідти – в район Перемишля на з'єднання з силами Ракочі [236, с. 74; 486, с. 211]. Пізніше Хмельницький направив на допомогу Ждановичу ще й досвідченого полковника Івана Богуна [638, с. 134]. Без сумніву, реалізація основних положень Раднотської угоди значною мірою залежала саме від мілітарної сили українського козацтва і власне від участі корпусу Ждановича у поході в Польщу.

Звичайно, такі дії українського гетьмана не могли не турбувати Москву. Щораз в наказах царським послам до гетьмана звучала вимога провідувати «...чи не очікується з боку гетьмана та писаря якась зрада, чи немає в них якихось дурних

задумів» [191, с. 552]. Вочевидь, до Москви надходила інформація стосовно українсько-шведських та українсько-трансільванських контактів, а також посольства Хмельницького до «...до Волоського, і до Мультиянського володарів і до Кримського хана...» [191, с. 552]. Сам гетьман 23–24 березня повідомляв самого царя, а також московського стольника В. Кікіна про направлення корпусу А. Ждановича в Польщу [40; 41]. Там розуміли, що активною участю у військових акціях проти Польщі, зорганізованих державами Раднотської коаліції, Хмельницький, окрім того, що йшов у розріз з московсько-польськими домовленостями 1656 р., загрожуючи тим самим їх зірвати, що мінімалізувало перспективи отримання царем польської корони, ще й сприяв планам захоплення польської корони Д'єрдем II Ракочі. Власне проведення такої самостійної політики зайвий раз демонструвало, що гетьман Хмельницький аж ніяк не бачив себе підвладним Москві. Водночас сам український гетьман участь у антипольській кампанії разом з країнами Раднотської коаліції розглядав як виключний шанс завдати поразки Польщі й визволити всі українські землі (аж до Вісли) з-під польської влади.

У лютому 1657 р. українські полки Ждановича (київський, переяславський, білоцерківський), до яких приєдналося чимало охочих, з'єдналися з військами Ракочі поблизу Перемишля [196, с. 393]. Спільна кампанія військ Раднотської коаліції розвивалася успішно. Уже 28 березня було здобуто Краків, у другій половині квітня – Люблін, Подлодов, Мінськ, Венгров та Городок, а 23 травня 1657 р. капітулював Брест, а вже на початку червня 1657 р. було здобуто Варшаву [431, с. 204].

Польське керівництво здійснювало відчайдушні спроби врятувати ситуацію й організувати відсіч супротивнику. Активно працювала дипломатія, намагаючись заручитися допомогою Кримського ханства й Туреччини [220, с. 422–425; 198, с. 733–735; 521, с. 190]. Спрямовувалися зусилля на зміцненні союзу з Австрією, який розглядався як основа для створення антишведської ліги. 27 травня 1657 р. було укладено новий польсько-австрійський договір, згідно якого Леопольд, тоді ще тільки король чеський і угорський, зобов'язався надіслати до Польщі 12-

тисячний корпус з артилерією, а також виступити посередником між Польщею, Бранденбургом та козацькою Україною. У відповідь Ян Казімеж та п'ять найвпливовіших польських сенаторів обіцяли обрати на польський трон представника дому Габсбургів [733, s. 212]. Останнє засвідчувало, що всі дипломатичні ігри з Москвою стосовно польської корони були чистісінької води спекуляціями лише задля того, щоб укласти так необхідне Варшаві перемир'я.

З огляду на вагому роль українських військ в антипольській кампанії країн Раднотської коаліції одним з пріоритетних завдань для Польщі стало замирення з Військом Запорозьким. В умовах очевидного загострення в українсько-московських стосунках, спричиненого Віленським договором 1656 р., це виглядало досяжним. Таку місію було покладено на досвідченого дипломата чернігівського воєводу Станіслава-Казімежа Беневського, який неодноразово був посланцем до Війська Запорозького і зарекомендував себе знавцем «настроїв козацьких» [721, s. 8; 381, s. 105]. Він мав відмовити гетьмана від участі в трансільвансько-шведській антипольській коаліції та переконати в тому, що тактика пошуку різних протекцій є помилковою, звернути увагу на антиукраїнську поведінку московського керівництва, зокрема, й під час переговорів у Вільно. Важливим для польського керівництва бачилося порозуміння з Військом Запорозьким ще до сейму, на якому мало обговорюватися питання обрання Алексея Михайловича на польський престол. У разі позитивних наслідків місії Беневського Польща отримала б перевагу в подальших переговорах з Москвою, що дало б змогу відмовитися від виконання віленських умов стосовно польської корони [161, s. 64–66; 721, s. 8; 738, s. 374–375; 740, s. 33]. У Варшаві сподівалися, що в разі вдалого розвитку переговорів з Чигирином буде змога отримати перевагу над Москвою («збити Москві її пиху») [428, s. 1333–1334, 1336]. У крайньому випадку поляків влаштовувала ситуація, за якої Військо Запорозьке зайняло б нейтральну позицію в польсько-московському протистоянні [220, s. 420–422].

Беневській прибув до Чигирин 20 березня 1657 р. Хоча його місія розпочалася доволі складно (посли навіть потрапили під варту і протягом трьох

тижнів гетьман не виявляв жодного інтересу до них), результати виявилися доволі позитивними [161, s. 99–101; 245, с. 136–137; 721, s. 10]. Сам Богдан Хмельницький у листі до короля дякував того за надіслану грамоту «...з оголошенням своєї милості і пробаченням проступків», а також висловив задоволення результатами переговорів з Беневським, під час яких сторони «...старалися всіма мірами, щоб і гідність вашої королівської милості залишилася недоторканою, і наші вольності не були порушені». І хоча, як зазначив Хмельницький, «...бажання вашої королівської милості не виконані остаточно», на що були вагомими причини, він висловив надію на позитивне розв'язання всіх українсько-польських проблем під час наступних переговорів [245, с. 138–140; 721, s. 10].

У Варшаві той факт, що український гетьман, виславши відповідні листи, задекларував бажання і можливість діалогу з Річчю Посполитою, викликав захоплення [721, s. 13]. Ян Лещинський у листі до краківського стольника в середині червня 1657 р. з оптимізмом повідомляв, що «з козаками є певний мир». Звичайно, жодними офіційними угодами цей «мир» не був встановлений, однак, на думку, впливового польського політика для цього з'явилася конкретна перспектива [169, s. 155; 704, s. 520]. Загалом, як зазначає А. Перналь, переговори, проведені Беневським заклали ґрунт для примирення [521, с. 203].

Насамкінець, об'єктом польської дипломатії виступає Москва, яку у Варшаві прагнули підштовхнути до активізації дій проти Швеції (згідно Віленських домовленостей), а також – через Москву намагалися вплинути на позицію гетьмана Богдана Хмельницького й змусити того відмовитися від участі в антипольських діях Раднотської коаліції. Польське керівництво виявляло неабияку активність. Уже в березні до Москви було відправлено королівського посланця І. Боньковського [220, с. 434–435; 521, с. 186], а від коронних і литовських вельмож – Комара та Кучерського [313, с.132]. У квітні туди прибув новий королівський посланець Я. Шумовській [176, s.15–19], а в травні 1657 р. – К. Монтремовіч [412, с. 145–146]. Останній, зокрема, передав царю королівську грамоту, в якій містилося прохання змусити Хмельницького порвати з шведським королем та трансільванським князем [343, с. 145]. З метою максимальної дискредитації Хмельницького в царських очах,

посли звертали увагу на угоду гетьмана з Трансільванією та Швецією, яка передбачала передачу польської корони Д'єрдю II Ракочі, що є порушенням віленських домовленостей та фактичною зрадою царю [428, с. 1353; Перналь, с. 186]. А С. Медекша, направлений до Москви на початку серпня 1657 р., мав переконати царське керівництво, що саме дії українського гетьмана (укладення угод з Трансільванією та Швецією, участь козацьких полків в поході проти Польщі) стали на перешкоді скликання сейму для затвердження віленських постанов [283, с. 186–187].

Хоча розрахунки керівництва Речі Посполитої були цілком обґрунтованими (Москва згідно положень Віленської угоди мала б виступити союзником Речі Посполитої в боротьбі зі шведами та змусити Хмельницького, як свого васала, відмовитися від участі в антипольських діях, очікуваної реакції від Москви, окрім загальних декларацій про засудження дій Раднотської коаліції (царський посол поставив вимогу перед Д'єрдем II Ракочі, щоб той припинив наступ на Польщу), не послідувало. Таку позицію Кремля можна пояснити тим, що успіхи коаліціантів у війні з поляками, сприяли реалізації його планів. Катастрофічне погіршення становища Речі Посполитої внаслідок шведсько-трансільвансько-української агресії створювало передумови для тиску на її керівництво з метою прискорення практичної реалізації віленських домовленостей. Мета змусити Польщу до їх виконання стає домінуючою в політиці Москви протягом 1657 – першої половини 1658 р. Це яскраво проявилось у дипломатичних зусиллях, спрямованих як у бік Варшави, так і Чигирини.

Стосовно Польщі царський уряд вдається до тактики тиску й шантажу. Користуючись складним військовим та політичним становищем Речі Посполитої, у Москві прагнули домогтися якнайшвидшого скликання сейму й давали зрозуміти, що їх активні військові дії проти Швеції безпосередньо залежать від оперативності Варшави у питанні обрання царя на польський престол. Про це говорив стряпчий Кліментій Ієвлев, який відбув до столиці Польщі на початку березня 1657 р. [216, с. 72; 313, с. 132; 701, с. 436]. По дорозі він зустрічався з маршалком Завішею, у розмові з яким докоряв з приводу зволікань зі скликанням сейму, скликання якого

очікували ще в січні 1657 р. Завіша запевняючи царського посла в дотриманні керівництвом Речі Посполитої умов угоди, водночас вказував на те, що перешкоди чиняться противниками Віленського договору, зокрема, звернув увагу на дії Хмельницького, який «Ракочі угорському присягнув і бажає великому государю вашому зрадити» [216, с. 75–76].

Слід відзначити, що тема політики українського гетьмана стала однією з центральних під час зустрічей Ієвлева з різними посадовцями Речі Посполитої та і самим королем [216, с. 91–92]. Останні намагалися його переконати у свідомих діях Хмельницького, спрямованих на зруйнування московсько-польського перемир'я. Так, референдарій ВКЛ К.-П. Бжостовській наголошував, що той «...робить це свідомо, як би посварити (Річ Посполиту та Москву – В. Г.), і бажає бути собі паном» [216, с. 81].

Окрім тиску на польський королівський двір, Москва уже традиційно прагнула заручитися підтримкою з боку литовської еліти, в якій вбачала свого союзника, і яка й надалі виявляла власну позицію відмінну від польської знаті. При цьому частина литовської та білоруської шляхти зайняла відкрито колаборантські позиції. За відповідні «царські ласки» вона готова була визнати зверхність царя. Насамкінець, московське керівництво традиційно вдалося до підкупу. Москва не скупилася на обіцянки, подарунки, хабарі з метою отримати сприяння з боку знатних литовців. Уже невдовзі після підписання Віленської угоди, 14 листопада 1656 р. царем було відправлено стольника Матвєєва і піддячого Первільєва в Литву до польного гетьмана Госєвского. На думку московського керівництва, останній міг вплинути на рішення сейму стосовно обрання на королівський престол Алексея Михайловича [93, л. 18–19; Перова, с. 22]. А з початку 1657 р. тиск на високопосадовців ВКЛ посилювався, коли з метою створення умов для виконання пунктів Віленського договору до Сапеги було направлено А. Нєстерова [95], а до Госєвского – А. Матвєєва [94, л. 9–12; 313, с. 131–132].

Слід відзначити, що якщо серед польських можновладців було важко очікувати на якусь підтримку ідеї обрання царя на польський престол (тенденції, що зробили можливою Віленську угоду 1656 р. давно зникли і більшість

польського політикуму виступала за те, що наступником Яна Казімежа має стати представник дому Габсбургів, чи Ракочі), то у середовищі литовської знаті, як то і передбачали в Москві, ситуація була іншою. Той же Госевскій говорив Матвееву: «Я готовий присягнути великому государю, готовий присягнути, що буду старатися для проголошення його спадкоємцем короля Яна Казімежа... Якщо государ дасть мені грошей, то я стану закликати начальних людей і військо таємно і присягу дам за всіх» [704, s. 124; 571, с. 37–38].

У відповідь на активність московської дипломатії (7 червня 1657 р. до Госевского було направлено Аврама Лопухіна і Ніколая Тіхоновского, а 14 червня 1657 р. Деніс Астафьев та шляхтич Єрмолич відправилися до гетьмана Сапєги [97; 98; 313, с. 132]), литовці, своєю чергою, також виявляли активність, ініціюючи переговори з московським керівництвом. Так, 9 серпня 1657 р. до Москви відбув посланець Госевского Ф. Медекша [99; 283, с. 28]. У розлогій інструкції посланцю польний литовський гетьман, не зраджуючи собі, позиціонувався щирим прихильником Москви. При цьому, вкотре підтримавши ідею обрання московського царя спадкоємцем польського престолу, він торкнувся й «українського питання». На його думку, саме позиція українського керівництва («козаків») привела до зриву віленських угод, адже саме Військо Запорозьке всупереч царській волі пішло на союз з шведами та Ракочі проти Польщі та всіма силами діють, «...щоб знову цих монархів (польського та московського – В. Г.) посварити». При цьому Госевскій порівнював дії українського керівництва з голландцями, які також прагнучи незалежності, «...багато крові в республіці німецькій розливши», спровокували тривалу війну, яка принесла «лише їм самим пожиток» [283, с. 156].

Фактично, прагнучи якнайшвидшого укладення миру з Москвою, литовське керівництво формувало чітко виражену антиукраїнську позицію. Козацьку Україну розглядали як чинник, що призвів до фактичного зриву практичної реалізації віленських домовленостей. Там були переконані, що польсько-українське замирення, про яке вели мову в керівництві Корони, не лише унеможливило

бажаний для Литви мир із Москвою, а, навпаки, лише провокує загострення з нею стосунків.

Стосовно козацької України політика Москви визначалася кількома факторами. Так, на кінець 1656 – початок 1657 р. намітилися серйозні протиріччя з Чигирином у Білорусі. З початку московського наступу у ВКЛ на цьому театрі активно діяв і український корпус спочатку під керівництвом Івана Золотаренка, а пізніше – полковника Івана Нечая, який контролював значну територію з містами Старий Бихів та Чауси, що створило передумови для її включення до складу Війська Запорозького. Такий розвиток подій не входив до московських планів. Там розглядали усю територію ВКЛ (зайняту і московськими, і українськими військами) в якості земель «дарованих Богом» царю. Відтак, царське керівництво розпочало тиснути на Хмельницького вимагаючи вивести полки з Білорусі. Стосовно ж українського контингенту та його очільника Івана Нечая Москва вдається до силових дій. З початку 1657 р. зафіксовані численні конфлікти між козаками Нечая та московськими ратними людьми, загострюються стосунки між московськими воєводами та чаусівським полковником. Про це, зокрема, неодноразово повідомляв сам Нечай, який скаржився на дії воєвод, які виганяють козаків з власних помешкань, змушують платити податки, нарівні з селянами, а також чинять різні наруги: «... хохли (козацькі чуби – В. Г.) ріжуть та батогами б'ють, грабують...» [195, с. 179].

Другим важливим фактором, який визначав розвиток московсько-українських відносин, була власне участь козацьких полків у поході військ Раднотської коаліції проти Польщі. При цьому, демонструючи на вимогу поляків активність (протягом першої половини 1657 р. відбулося п'ять московських посольств до столиці Війська Запорозького [343, с. 72; 412, с. 145]) Москва не вдавалася до якихось рішучих дій, реагуючи, проте не надто різко, на дії гетьмана.

Уже під час згадуваного візиту до Чигирина А. Лопухіна (в січні 1657 р.) йшлося про участь українських полків у поході проти Польщі [196, с. 393]. 27 лютого 1657 р., до Чигирина було направлене наступне посольство, яке очолив, за словами М. Грушевського, «звісний спеціаліст в українських справах» стольник

В. Кікін. У царській грамоті до гетьмана висловлювалася похвала за пильність та віддану службу, проте й містилося застереження, що дії українських військ мають носити виключно оборонний характер, щоб не дати приводу полякам звинуватити Москву в недотриманні віленських домовленостей. Якщо ж король так і не збере обіцяного сейму, тоді цар «...зі всіма своїми військами рушить на Польщу і гетьману пришле наказ виступати». Через Кікіна цар висловлював «здивування» діями гетьмана, який всупереч наказам царя «з'єднався проти поляків з Ракочієм, щоб разом над поляками промишляти і посадити на Короні Польській Ракочія» [428, с. 1346–1348]. Цікавим бачиться наказ Кікіну, щоб той в разі, коли гетьман скаже, що вже вчинено договір з Ракочі і що війська уже виступили в похід проти поляків, передав наказ Хмельницькому, щоб «...все що вони в тім поході заберуть у польського короля, визначні коронні городи, чи то по обох берегах Вісли, чи при угорській границі. – нехай ними володіє наш великий государ». Посол також мав нагадати Хмельницькому його слова про готовність послати в Польщу 300-тисячне військо і посадити царя на польський трон й закликати того пригадати свою обіцянку, вчинити щоб «...Корона Польська з Великим князівством Литовським була під царською рукою» [132, л. 1–25; 191, с. 597–601; 428, с. 1349]. Грушевського зацікавила дана царська інструкція саме через подвійну політику царського уряду, коли, з одного боку, він докоряє гетьману за його союз з Ракочі, але, з другого, - дає свою згоду на операції проти Польщі за умови, що всі захоплені території перейдуть під владу Москви [428, с. 1350].

З матеріалів посольства В. Кікіна видно, що Москва не поспішала якимось чином реагувати на дії українського гетьмана, сподіваючись, що в разі успіхів військ Богдана Хмельницького, буде створено реальний шанс отримати польську корону. Однак, там не могли не розуміти, що успіхи Раднотської коаліції у війні з Польщею створювали такі ж шанси на сходження на польський престол і для Д'єрдя II Ракочі, а, як уже показувала практика, Б. Хмельницький прагнув визволені землі включити до складу Війська Запорозького. Відтак, очевидно, московські урядовці більше розраховували, що під тиском небезпеки шведсько-трансільвансько-українського вторгнення в Польщу, поляки, шукаючи захисту з

боку Москви, стануть більш поступливими в питанні реалізації віленських домовленостей щодо стосувалися обрання царя спадкоємцем польської корони.

Москва намагалася використати дії Раднотської коаліції в своїх інтересах, прикладаючи водночас зусилля для збереження контролю над діями Хмельницького. Про участь українського корпусу в поході військ Ракочі проти Польщі йшлося під час розмови гетьмана з черговим царським послом Фьодором Бутурліним [133, л. 1–8.; 191, с. 554; 266, с. 361]. Останній у різкій формі дорікав гетьману, що той порушив присягу царю, а його дії суперечать інтересам Москви [431, с. 209]. При цьому царський посол виказав незадоволення за зволікання Хмельницького стосовно введення до українських міст московських воєвод та недотримання зобов'язань зі збору та передачі податків до царської скарбниці [191, с. 554; 412, с. 146; 343, с. 73]. Питання введення московських воєвод до українських міст та очевидне саботування його гетьманом, спонукають царське керівництво до різних методів тиску. Одним з них стало провокування поширення антигетьманських настроїв серед рядових козаків та міщан та створення соціальної бази для впровадження воєводського управління в козацькій Україні [376, с. 148]. Так, 11 червня 1657 р. з Москви було відправлено спеціальних послів в театр воєнних дій. Офіційно очільник посольства Іван Желябужській мав передати грамоти Ракочі та Ждановичу з вимогою припинити похід [252, с. 1235–1271; 212, с. 101; 431, с. 209]. Водночас, отримав і таємне доручення – зібрати інформацію про стан справ у Війську Запорозькому, з'ясувати настрої окремих соціальних груп, а також провести антигетьманську агітацію [639, с. 154; 412, с. 146]. Відтак, спеціально обравши довший шлях, проїжджаючи Україною, посланець агітував міщан і рядових козаків проти гетьманської політики, яку називав злочинною та зрадливою, закликав населення виступати за введення московських воєвод до українських міст, говорив, що для мешканців України краще бути під управлінням воєвод, ніж під владою гетьмана і старшини [428, с. 1381]. Намагаючись максимально позитивно змалювати результати свого вояжу, що ставить під сумнів достовірність інформації, ним представленої, Желябужській повідомляв у Посольський приказ, що у Війську Запорозькому зростають антигетьманські

настрої та збільшується кількість прихильників Москви. При цьому звертав увагу на гостре невдоволення політикою старшини серед рядового козацтва, яке бажає зберігати вірність царю, якому «...хрест цілували» [212, с. 110], а також особливо серед міщан, які обурювалися, що «...цілували де ми хрест государю, а володіє нами гетьман». Насамкінець царський посланець відзначав, що дорогою до Москви в містах і селах «...козаки і міщани багато людей приходили й говорили..., щоб государ наказав бути у них воєводам» [192, с. 126; 212, с. 103, 115; 343, с. 73; 412, с. 146].

У даному контексті слід наголосити, що попри тиск з боку Москви (особливо стосовно питання воєвод), Б. Хмельницький продовжував займати чітку й непоступливу позицію. Він послідовно відстоював обраний курс на визволення всіх етнічних українських земель з-під влади Польщі та своє право використання для цього будь-яких зовнішньополітичних комбінацій. Водночас дорікав московському керівництву в здійсненні ним помилкового курсу на замирення з Варшавою, який не лише суперечив інтересам України, а й, не давши поки жодних позитивних результатів (ні миру, ні корони), призвів лише до війни зі Швецією [412, с. 147]. Окрім того, гетьман намагався підштовхнути царя до розриву угод з поляками. Протягом першої половини 1657 р. він направляє до царя та московських воєвод листи, в яких змальовує агресивні дії польських і кримських військ та повсякчас закликає надати допомогу для організації відсічі агресору [39; 43; 44; 45; 46].

Аналіз політики царського уряду в першій половині 1657 р. дає підстави стверджувати, що в Москві прагнули скористатися з чергової кризи в Речі Посполитій, пов'язаній із вторгненням в Польщу держав Раднотської коаліції і вважали, що зростаюча небезпека для польсько-литовської держави зробить королівський двір більш поступливим у питанні обрання Алексея Михайловича на польський престол. Український гетьманат та його політика (навіть та, що суперечила положенням Віленського договору 1656 р.) розглядалися в якості засобу тиску на Варшаву.

Однак на літо 1657 р. ситуація навколо Польщі змінилася. Позитивні для Варшави тенденції були зумовлені укладенням 27 травня чергового договору з Австрією, згідно якого імператор зобов'язався надати військову допомогу польському королю, а також припинення шведського наступу проти Польщі, що було спричинене оголошенням Данією наприкінці травня 1657 р. війни Швеції [670, s.135–136]. Як наслідок, ініціатива перейшла до польських військ, які 22 липня 1657 р. в районі Чорного Острова, між Меджибожем та Вінницею завдали поразки трансільванському князеві Ракочі [670, s.135; 733, s. 212]. Поразка не в останню чергу була зумовлена суперечностями між Ракочі та Ждановичем [201, с. 298, 320; 266, с. 360]. Слід сказати, що на даний момент позиція українського керівництва щодо участі в спільних антипольських діях країн Раднотської коаліції змінилася. Це, зокрема, було викликане поширенням чуток про наміри шведів після перемоги над поляками залишити під своїм контролем ряд українських міст (Кам'янець, Львів та «...всю територію по Бар включно») [201, с. 295–296].

Однак, головним чином, позитивні перспективи для Варшави, які окреслилися на літо 1657 р., пов'язувалися зі зростанням напруги в українсько-московських відносинах, а відтак – в окресленні перспективи польсько-українського діалогу. Це вже опосередковано проявилось в ході першої місії до Чигирин С.-К. Беневського, який, оцінюючи переговори з українськими урядовцями, виказував упевненість, що «...коли-небудь зі спільного боку з'явиться надія на цілковите заспокоєння» [198, с. 815]. А Хмельницький, своєю чергою, в листі до коронного канцлера С. Кориціньського в квітні 1657 р. зазначав про своє бажання, «...щоб настала безтурботна тиша після дуже важкого і бурхливого сум'яття» [212, с. 88]. Відтак, король вирішив продовжити переговори з Чигирином, наділивши Беневського «повною владою» стосовно їх проведення. В інструкції послу говорилося, що «...королівська милість дає обіцянку, рівно як і всі стани Республіки, не противитися справедливим вимогам і того, що буде постановлено, він і всі стани Республіки будуть дотримуватися свято і непорушно» [245, с. 153–160; 721, s. 13]. Тут очевидним є прагнення польського керівництва зіграти на московсько-українських протиріччях, породжених тиском

на український уряд з боку Москви та намаганням останньої здійснити ревізію укладеній у 1654 р. угоді. Поляки ніби говорили: «Повірте нам, ми не обманемо, усе, що буде зафіксоване в договорах, буде свято дотримуватися».

Головною метою місії було відновлення союзу між Військом Запорозьким та Річчю Посполитою. Щоб уникнути обману з боку гетьмана, послу наказувалося «...якомога скоріше закінчити (переговори – В. Г), домовитися, написати, підписати (угоду – В. Г.)». Важливим застереженням було те, що всі переговори мають відбуватися таємно, «...щоб нічого про те не дізналася Москва, поки все не буде завершено». У Варшаві вважали, що польсько-українська угода має стати дієвим фактором тиску на Москву: «Це особливо важливо для укладення миру з Москвою, тому що, будучи з'єднаними в одне тіло ми вдаліше можемо вести з нею переговори» [245, с. 158–160; 721, с. 13].

На момент прибуття Беневського до Чигирин Хмельницький був уже важко хворим. Спочатку він навіть відмовився приймати послів, проте все ж з ними зустрівся. У королівського посланця була розмова і з писарем Іваном Виговським, який, однак, жодних конкретних обіцянок так і не дав, стоячи на тому, що Військо Запорозьке залишається вірним московському цареві [192, с.5; 721, с. 15–16]. Також у розмовах з Беневським, як про це в листопаді 1657 р. говорив Виговський царському стряпчому Дмитрію Рогозину, укладення українсько-польської угоди він поставив в залежність від результатів переговорів між Варшавою та Москвою, зазначивши, що «...коли король з великим государем стане миритися, тоді і ми надішлемо своїх послів з вами миритися з послами царської величності». При цьому Виговський наголошував, що мова йде не про підданство, а власне про мир [192, с. 66]. Така позиція гетьманського уряду пояснюється кількома чинниками. По-перше, на цей час (літо 1657 р.) до планів Чигирин аж ніяк не входив розрив із Москвою. По-друге, створювалася можливість для проведення тонкої дипломатичної гри на суперечностях між Польщею та Москвою.

Це яскраво проявилось в подіях навколо посольства Беневського. Наголошуючи в листах до воєводи Бутурліна на тому, що королівський посланець

прибув до Чигирини «...не для якихось інших причин, лише для хитрощів...» [192, с. 5], а також обіцяючи затримати Беневського «...до государевого указу», Виговський не поспішав це виконувати. Як наслідок, королівський посланець без перешкод відбув до Варшави.

Хоча переговори в Чигирині і не привели до якихось конкретних результатів, проте давали надію на зміну позиції гетьманського уряду. І Хмельницький, і Виговський висловлювали задоволення з того, що польське керівництво готове йти на діалог та значні поступки в «українському питанні». Так, в ході розмов було підняте питання надання козацькій Україні статусу «осібного (окремого – В. Г.) князівства» в складі Речі Посполитої, яке б мало так ж самі прерогативи як Велике князівство Литовське. Таку позицію Чигирини не можна розцінювати як відмову від продовження боротьби за остаточне визволення всіх українських земель з-під влади Польщі. Скоріше це було, за висловом М. Грушевського, «політикуванням» [428, с. 1364], грою на суперечностях між Москвою та Варшавою й створення найкращих умов для проведення власної політики [381, с. 106].

У справі вирішення «українського питання» королівський двір вдається також до зовнішньої допомоги. Посли відправляються в Туреччину та Крим. В один час із Беневським до Бахчисараю відбув королівський посланець Ромашкевіч. Він мав проінформувати хана про сучасний розвиток польсько-московських відносин, результати роботи віленської комісії та перспективи угоди з Москвою. Водночас, королівський посол звертав увагу на залежність позиції московського керівництва від його стосунків з Військом Запорозьким. З цього робився висновок: «Доконче потрібно відвести козаків від цього союзу, щоб збити Москві її пиху або приборкати її зброєю». Саме хан, на думку поляків, як давній протектор козаків, має застосувати свій вплив, щоб змусити їх замиритися з Польщею на основі Зборівського договору. Ці ж питання мав обговорити у Стамбулі і королівський посол Яскульській [428, с. 1336–1337].

Окрім Туреччини та Криму, до справи замирення Польщі з козацькою Україною долучалася й Австрія. Саме з метою умовити українського гетьмана

повернутися під владу Речі Посполитої до Чигирини відправився імператорський посол Пйотр Парчевіч [762, с. 88].

Висновки до розділу

Отже, з травня 1655 р. розпочався новий етап у пербігу московсько-польської війни 1654–1667 рр., в ході якого означилася цілком нова роль козацької України, а також, відповідно, ставлення Москви, Варшави та Бахчисараю до вирішення «українського питання». На зміну воєнній фазі московсько-польського протистояння прийшов етап мирних переговорів. Віленське перемир'я між Московською державою та Річчю Посполитою стало помітною подією в системі міждержавних відносин країн ЦСЄ в середині XVII ст. І хоча його головними дійовими особами виступили Москва і Варшава, вона безпосередньо торкалася інтересів козацької України.

Перспектива польсько-московського замирення категорично суперечила планам Б. Хмельницького. Гетьман наполягав на необхідності продовження війни. Вважав, що за умов катастрофічних для Варшави наслідків воєнних кампаній 1654 і 1655 рр. у ВКЛ та початку шведської агресії проти самої Польщі, склалися передумови, щоб завдати вирішального удару Речі Посполитій та вирішити головне завдання – визволення всіх українських земель. Хмельницький усвідомлював загрозу для України від переговорів за її спиною. Відтак, він прагнув переконати московське керівництво в недоцільності та безперспективності таких переговорів, вказуючи на нездатність Варшави дотримуватися угод. Наголошував, що саме момент, коли більша частина Польщі окупована шведами, є найсприятливіший для вирішального наступу. Насамкінець, гетьман висловив бажання надіслати на переговори й своїх представників, які мали б відстоювати інтереси України.

У Москві не зважали на позицію гетьмана. З одного боку, до переговорів з Польщею царське керівництво підштовхувала наростаюча загроза з боку Швеції, а з іншого, - сподівання, що поляки, зацікавлені у мирі з Москвою, будуть

поступливими. Також розраховували на сильні свої переговорні позиції, що визначалися контролем над значною частиною ВКЛ.

Позиції Речі Посполитої напередодні переговорів дійсно були доволі вразливим. Важкі наслідки першого періоду війни з Москвою, що означили фактичну втрату більшої частини ВКЛ, агресія Швеції, внутрішні суперечки (активними прихильниками миру з Москвою виступає верхівка ВКЛ). Насамкінець, негативне ставлення до можливого миру з Москвою виявили у Криму. Ханат рішуче виступав за продовження війни.

Одним з головних на переговорах виступило саме «українське питання». Обидві сторони чітко задекларували своє право на українські землі, відтак, усі спроби досягти порозуміння наражалися на проблему України, яка стала «камнем спотикання» в справі укладення миру.

Однак, попри зовнішню твердість у питанні українських територій, сторони не відкидали можливості компромісу, коли для досягнення більш значущих цілей, Україна могла перетворитися у «розмінну карту» в польсько-московській політичній грі. Саме такою ціллю стала для Москви перспектива успадкування польської корони. З об'єднанням двох держав під скіпетром Романових й пов'язували вирішення «українського питання», яке мало відпасти само по собі.

Перспектива досягнення компромісу щодо України й стала головною причиною недопущення до участі в переговорах гетьманських послів, позиція яких могла завадити прийняттю бажаних для Москви та Варшави рішень. Останнє породило цілком обгрунтоване занепокоєння Богадана Хмельницького та корекцію політики українського гетьманату в його стосунках з Москвою.

Віленська угода 1656 р. виявилася значною мірою нереалізованою. Насамперед, цього не бажали у Варшаві. Там не поспішали з прийняттям сеймової постанови щодо польської корони. Проти її передачі православному представнику московської династії виступала католицька церква, австрійський двір, який мав тут свої плани, традиційно проти були і в Криму. Натомість у Москві прикладали зусилля, щоб «дотиснути» Варшаву й добитися бажаного проголошення Алексея Михайловича, чи його сина, спадкоємцями польського короля.

Б. Хмельницький, розуміючи, що віленські домовленості руйнують його стратегічні плани, вдається до пошуків нових союзників. Цим було продиктоване входження України до коаліції Швеції й Трансільванії (Раднотської) та участь українських військ у поході в Польщу. Ці події засвідчили очевидну кризу в українсько-московських стосунках.

У Москві, відповідаючи на вимоги поляків, демонстрували зусилля змусити Хмельницького дотримуватися московсько-польської угоди. Однак, з іншого боку, сподівалися, що активність українських військ та їх успіхи змусять Варшаву до поступливості в питанні корони. Водночас, у царському уряді вдаються до подальших спроб тиснути на Чигирин з метою домогтися ревізії угоди 1654 р. шляхом поширення в Україні антигетьманських настроїв і формування ідеї необхідності збільшення присутності московських воєвод в українських містах.

Польське керівництво, зважаючи на загострення українсько-московських стосунків, активізує спроби розірвати союз Чигирин з Москвою та відновити переговори з Україною.

Основні положення, викладені в розділі, знайшли відображення у публікаціях дисертанта: «Вільно 1656 р.: «українське питання» в російсько-польських переговорах», «Польська корона для Романових: московські дипломатичні комбінації в поствіленський період (кінець 1656 – серпень 1657 р.)», «Литовський чинник у військово-політичному протистоянні між Польщею та Московською державою у 1654–1667 рр.», «Щоденник Кипріана Павла Бжостовського, як джерело з історії московсько-польських мирних переговорів у Вільно 1656 р.», «Віленський процес 1655–1656 рр.: дискусійні питання сучасної історіографії», ««Українське питання» на віленських переговорах 1656 р.», «Щоденник Павла Кіпріана Бростовського, референтарія Великого князівства Литовського як важливе джерело з історії російсько-польських відносин другої половини 50-х рр. XVII ст.», «Російсько-українські відносини в умовах війни країн Раднотської коаліції проти Речі Посполитої», «Верхівка Великого князівства Литовського між Москвою та Варшавою у 1654–1667 рр.» [388; 377; 392; 384; 385; 358; 356; 380].

РОЗДІЛ 4

СПРОБИ УРЯДУ ІВАНА ВИГОВСЬКОГО ЗБЕРЕГТИ СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ ТА ЇЇ НЕВДАЧА (СЕРПЕНЬ 1657 – 1659 рр.)

4.1. Геополітичні складові переорієнтації курсу українського гетьманату на зближення з Варшавою (серпень 1657 – вересень 1658 рр.)

6 серпня 1657 р. в Чигирині помер гетьман Богдан Хмельницький. Його смерть припала на складний період козацької України, коли окреслилися серйозні проблеми як у внутрішній, так і в зовнішній політиці, вкрай загострилися стосунки з Московською державою, яка прагнула переглянути умови Переяславсько-Московської угоди в сторону підпорядкування Війська Запорозького своїй адміністрації та обмеження влади гетьманату, не принесла очікуваних результатів участь Чигирини в антипольській Раднотській коаліції. Водночас в українському суспільстві уже з весни 1657 р. проявляється внутрішній конфлікт, пов'язаний з майновою диференціацією суспільства, прагненням козацької старшини посилити свої владні та майнові позиції, що зумовило ігнорування інтересів рядового козацтва та селян. А хвороба гетьмана спричинила розгортання боротьби за владу [343, с. 75].

Загалом, через значущість постаті Богдана Хмельницького та величезний його вплив на розвиток політичних процесів в ЦСЄ ця подія відразу вийшла далеко за внутрішньоукраїнські рамки, змусила корегувати свою політику цілий ряд країн, які тією чи іншою мірою були включені в процес вирішення «українського питання». Насамперед, це стосувалося Речі Посполитої та Московії.

Б. Хмельницькому, завдяки чіткій державотворчій програмі, авторитету серед козацтва та сильній вдачі, вдавалося тривалий час успішно протистояти спробам Москви й Варшави нав'язати козацькій Україні свою політику. Тому, як тільки стало відомо про його смерть, відразу в столицях сусідніх держав активізувалася українська політика.

Смерть гетьмана об'єктивно мала спричинити зміни в українському керівництві. Відтак у Варшаві та Москві уважно стежили за розвитком подій в

Чигирині. Не дивно, що там знаходилася велика кількість іноземних послів. Фактично, біля смертного ложа Хмельницького розгорнулася боротьба за вплив на його наступників.

Варшава, діючи через свого посла волинського каштеляна С.-К. Беневського, прагнула розірвати існуючий українсько-московський союз та прилучити козацьку Україну до Речі Посполитої. Для цього там готові були йти на значні поступки Чигирину, аж до надання широкої автономії Війську Запорозькому. З іншого боку, Москва прагнула змусити наступників Хмельницького до перегляду умов договору 1654 р. у бік збільшення московської присутності в козацькій Україні та встановлення повного контролю над внутрішньою й зовнішньою політикою гетьманського уряду. Також ставилося завдання недопущення зближення Чигирини з Варшавою.

Від результатів цієї «битви за Україну» залежав перебіг протистояння між двома державами, претендентами на домінування в регіоні ЦСЄ. «Українське питання» й надалі залишалося на першому плані в польсько-московських стосунках. Обидві сторони намагалися, досягнувши поставленої мети у стосунках з Військом Запорозьким, створити якомога кращі умови для продовження боротьби за регіональне домінування. Її результат залежав від розвитку подій у козацькій Україні та стану польсько-українських та московсько-українських відносин. При цьому, кожна зі сторін була зацікавлена в тому, щоб гетьманський уряд опинився в складній ситуації й змушений був шукати підтримки ззовні та йти на значні поступки заради збереження своєї влади.

Попри те, що в українсько-московській угоді не йшлося стосовно якоїсь ролі царя в процесі у виборах гетьмана, в Москві було поставлено під сумнів легітимність наступників Богдана Хмельницького як його сина Юрія, так і Івана Виговського, який спочатку виступав в ролі радника молодого Хмельниченка. Таким чином московське керівництво прагнуло узалежнити обрання нового гетьмана виключно від рішення царя, що створило б умови для здійснення тиску на український уряд. Так, царський посол окольничий Ф. Бутурлін, свого часу ще коли був живий Богдан Хмельницький, говорячи про перспективи обрання на

гетьманство Юрія, не зважаючи, що таким було рішення старшинської ради, звертаючись до царя, виказував переконання, що «... по смерті гетьмана тому слову буде відміна, то все буде на волі твоїй, великого государя: кого ти, великий государ, пожалуєш накажеш бути над Військом Запорозьким гетьманом, той і буде» [198, с. 682]. По-друге, фактором, яким у Москві прагнули скористатися для тиску на керівництво Війська Запорозького, стало наростання соціальних протиріч між козацькою старшиною з одного боку, та рядовим козацтвом, селянством та міщанами – з іншого. Ще за життя Богдана Хмельницького московське керівництво здійснювало цілеспрямовану діяльність щодо стимулювання антигетьманських та антистаршинських настроїв (згадувані накази московським посланцям, які й проводили відповідні розмови з мешканцями міст, рядовими козаками тощо). Після смерті гетьмана, незаперечний авторитет якого не давав змоги добитися якихось відчутних результатів, подібна практика Москви відчутно активізувалася. Третім фактором, який був задіяний з метою тиску на гетьманський уряд, були бунтівні настрої січового товариства. Останні вбачали несправедливим зростання ролі городового козацтва, особливо старшини. Відігравши основну роль на початковому етапі Української революції (саме на Січі, свого часу, було обрано гетьманом Б. Хмельницького, а низове товариство склало кістяк козацького війська в 1648 р.) з розбудовою держави січовики опинилися осторонь влади, не отримавши бажаних важелів впливу на неї. Відтак, на Січі прагнули відновлення старих козацьких звичаїв з традиційною козацькою вольницею, виборністю гетьманів та старшини й соціальною рівністю. Московська влада, з одного боку, фактично роздмухувала внутрішні суперечності в Україні (при цьому «справедливі та добрі» царські воєводи протиставлялися «зажерливим та свавільним» козацьким старшинам), створюючи прецедент громадянської війни, а з іншого – пропонувала керівництву Війська Запорозького свою допомогу, ціною якої мали бути поступки в питаннях щодо московських воєвод тощо. На користь Москви було й те, що з 1654 р. в середовищі козацької старшини встигла сформуватися промосковська «партія», лідерами якої були полтавський полковник Мартин Пушкар та запорізький кошовий Яків Барабаш [476, с. 120]. При цьому слід відзначити, що

наявність пропольської «партії» (до неї належали І. Груша, П. Тетеря, І. Виговський [476, с. 120]), відповідно, створювала перспективи й для керівництва Речі Посполитої. Там пов'язували свої сподівання з Виговським, який після смерті Б. Хмельницького став найвпливовішою фігурою у Війську Запорозькому. Його у Варшаві завжди вважали найбільш лояльним до Речі Посполитої представником українського керівництва [154, s. 202–203].

Відтак, у Варшаві звістку про смерть Хмельницького сприйняли з надією, що з'явилася можливість для вирішення на їх користь «українського питання». З одного боку, там розпочали підготовку до можливої активізації військових дій (коронний гетьман навіть розпочав збір польських військ у районі Кам'янця [192, с. 1–2; 698, s. 30]), а з іншого – ставка робилася на успішні дипломатичні дії за умов українсько-московського загострення. Варшаві сприяла активізація зусиль Москви, спрямованих на ревізію положень українсько-московського договору 1654 р., що неодмінно мало викликати спротив з боку Чигирин, який, своєю чергою, на думку польських урядовців, змушений буде шукати підтримки з боку Речі Посполитої. Там розраховували на поглиблення українсько-московського конфлікту, який проявився ще за життя Б. Хмельницького. За таких обставин, як вважали у Варшаві, мав відбутися дрейф України в бік свого «природного володаря» - Польщі. Чим важчим було становище Чигирин, тим більш поступливими були б українці у переговорах з поляками.

З означених позицій у Москві і Варшаві активізується політика стосовно козацької України. Після надходження до Москви інформації про смерть гетьмана, 20 серпня 1657 р. до Посольського приказу було викликано українських послів на чолі з Павлом Тетерею, які перебували в Москві. Їм повідомили про рішення направити в Україну московські війська під керівництвом князів Ромодановського та Трубецького [429, с. 18–19]. На зауваження Тетері, щодо відсутності гострої потреби в допоміжних військах з огляду на спокійну ситуацію у Війську Запорозькому (поляки і татари вийшли з України), послідувала відповідь, що війська направляються з тієї причини, що після смерті гетьмана у Війську Запорозькому сталася міжусобиця і «...слід їх (козацтво – В. Г.) запевнити у

царській ласці» [429, с. 24–25]. Тетері все ж вдалося переконати московське керівництво зачекати з вказаною військовою акцією. Однак, невдовзі в Москві повернулися до рішення надіслати в Україну війська [198, с. 781; 429, с. 26–27].

Намагаючись максимально скористатися з ситуації, що склалася в козацькій Україні після смерті Хмельницького, московське керівництво направляє 20 серпня 1657 р. [198, с. 781–782] в Чигирин стольника В. Кікіна. При цьому в Москві дотримувалися тієї ж тактики, яка використовувалася під час посольських місій в першій половині 1657 р. Так, Кікін, проїжджаючи українськими містами, мав проводити секретні розмови з міщанами (війтами, бурмістрами, простими людьми), спонукаючи їх до думки, що «добре б було, якби великий государ велів бути у нас своїм воєводам для оборони від неприятельських приходів і всяких розправних діл». У разі, коли б не вдалося ініціювати подібні заяви з їхнього боку, Кікін сам мав би це робити, повсякчас наголошуючи, що краще було б якби в значних козацьких містах були царські воєводи – тоді б тутешнім мешканцям не було б «кривд та обтяжень від полковників та інших людей». Він також мав зібрати інформацію стосовно чисельності козацького війська, місця розташування обозу та чи присутні в ньому всі полковники. Також мав з'ясувати ставлення козацтва до перспективи появи в їхніх містах московських воєвод [198, с. 789; 429, с. 21]. Фактично йшлося про цілеспрямоване формування антигетьманських настроїв та спекулювання на проблемах соціального характеру для створення передумов зміцнення московських позицій в Україні [412, с. 148]. На думку Ф. Равіти-Гавронського, місія Кікіна засвідчила перехід Москви від обережної та несміливої політики щодо козацької України, до рішучих дій [721, с. 29].

Прибувши в Чигирин, царський посланець, виконуючи царську інструкцію, ухилившись від зустрічі з Ю. Хмельницьким та І. Виговським, мав розмову з генеральними старшинами, у ході якої йшлося про необхідність введення московських воєвод у найбільші українські міста, як засобу «...проти всіляких сварок та бунтів». Слід відзначити, що такі ініціативи, всупереч очікуванням московського керівництва, не були схвально сприйняті старшиною [198, с. 790–793, 797–798; 721, с. 30–31]. Надалі, зустрічаючись уже з Іваном

Виговським, Кікін сконцентрувався на темі українсько-польських стосунків. Зокрема, виказав стурбованість фактом перебування в Чигирині польського посла С.-К. Беневського [198, с. 795–796]. У відповідь генеральний писар завірив царського посла, що «...Військо Запорозьке добре обізнане зі всіма польськими хитрощами й залишається вірним царю» [192, с. 5; 429, с. 23; 721, с. 31]. Загалом, як демонструє посольство Кікіна, в Москві будь-що намагалися зберегти контроль над політичними процесами в Україні та не допустити її зближення з Польщею.

Що ж до позиції останньої, то у Варшаві уважно стежили за розвитком подій, розуміючи, що тиск з боку Москви, навпаки, підштовхне українське керівництво до порозуміння з Польщею, яка розглядалася Чигирином в якості альтернативи Москві та сили, здатної уберегти Військо Запорозьке від царських зазіхань.

У вересні 1657 р. завершилася друга посольська місія С.-К. Беневського. На думку В. Горобця, вона виявилася безрезультатною (про важкі переговори доповідав сам королівський посол) [412, с. 184]. Однак, гадається, це було не зовсім так. Адже, якщо в ході першої місії Беневського (ще за життя Б. Хмельницького) лише намітилися перші позитивні тенденції, то в ході другої – все ж були досягнуті окремі домовленості. Йдеться про узгодження початку українсько-польських консультацій стосовно мирного врегулювання. Для цього на Волинь в район Межиріччя повинен був відбути переяславський полковник П. Тетеря, де й мав зустрітися з Беневським. Також було погоджене встановлення перемир'я до Зелених свят (9 червня 1658 р.). Поляки на цей час погоджувалися зберігати *status quo* на західному кордоні та гарантували не вторгтися на території підконтрольні Війську Запорозькому на Волині та Поліссі (козацькі залоги стояли в Пінську, Корці). Згідно домовленостей лінія розмежування між українськими та польськими військами мала проходити по ріках Случ і Горинь на Волині [429, с. 288; 521, с. 211; 698, с. 40; 721, с. 33–34].

Після від'їзду Беневського з Чигирини (хоча Виговський обіцяв затримати того до «государевого указу») контакти між сторонами тривали і надалі. Уже в листопаді 1657 р. до Чигирини від короля прибув київський скарбник Данило Воронич [192, с. 67, 72]. Він передав Виговському листа від примаса

А. Лещинського, в якому, зокрема, значилося, що «...такому волелюбному народові як козаки легше жити з Польщею, ніж під деспотичною владою московського царя» [429, с. 289]. Як зазначав Воронич, головним завданням керівництва Речі Посполитої на даному етапі було збереження перемир'я протягом означеного терміну (півроку), після чого планувалося скликання сейму, на який мали прибути послы Війська Запорозького. На ньому, згідно слів Воронича, планувалося «...укласти вічну згоду, наділивши їх (козаків – В. Г.) без обтяження Речі Посполитої добрами королівськими» [429, с. 289]. Відтак, гадається, що вже на осінь 1657 р. в польському керівництві розроблялися плани повернення Війська Запорозького у підданство короля за умов забезпечення інтересів козацтва (надання маєтностей за рахунок королівських земель).

У той же час, з Москви до Чигириня прибув новий московський посланець А. Матвеев, який представив гетьману проект договірних статей, які цілком відображали наміри московського керівництва переглянути діючий московсько-український договір 1654 р. в бік посилення впливу Москви в Україні. Зокрема, йшлося про необхідність введення царських воєвод не лише до Чернігова, Ніжина, Переяслава, Білої Церкви, а й в інші міста, в яких московські залоги мають утримуватися з українських доходів: «...щоб у тих містах городи робили, та з волостей тих живність має йти на воєвод та на їх військо». Також йшлося про необхідність виведення української козацької залоги з Бихова, куди натомість має бути введена московська залога. Насамкінець, у Москві вимагали підпорядкування київського митрополита московському патріархові: «Митрополита київського, кого оберуть, щоб його там невдовзі до святішого патріарха послано на посвячення» [134, л. 1–14; 192, с. 23–24; 195, с. 233; 259, с. 189; 429, с. 29, 42–44].

Іван Виговський, генеральний писар і фактичний очільник Війська Запорозького, задля збереження стабільних офіційних стосунків з Московією, що було надзвичайно важливо в момент, коли смерть Б. Хмельницького могла спровокувати внутрішньополітичну кризу, змушений був, з одного боку, уникати різких заяв і за допомогою дипломатичної риторики повсякчас заявляти про тверде бажання дотримуватися положень угоди 1654 р., а з іншого, – не допустити

реалізації московських планів. У той момент, коли Москва намагалася активно формувати в Україні (серед міщан, рядового козацтва і навіть козацької старшини) думку про необхідність розширення присутності своїх воєвод з військами в українських містах, на користь Виговського зіграли дії миргородського полковника Григорія Лісницького (належав до найбільш антимосковськи налаштованих козацьких старшин [476, с. 121]), який розгорнув активну діяльність з метою каталізувати антимосковські настрої в середовищі українського козацтва. Є дані, що він претендував на гетьманську булаву [259, с. 164]. Його зусиллями у Війську Запорозькому була поширена інформація про плани Москви нав'язати гетьманському урядові нову угоду, яка б суттєво обмежувала суверенітет Української держави. Фактично, Лісницький передавав зміст проекту угоди, який привіз до Виговського Матвеев у вересні 1657 р. Окрім того, фігурувала інформація про плани Москви зменшити козацький реєстр до 10 тис. [200, с. 87–88].

Г. Лісницький переконливо змальовував загрозу з боку Москви. Він повідомив, що всі, хто опиниться за межами реєстру, будуть переведені до стану міщан, а хто не захоче нести міщанського тягла і виявить бажання продовжити службу, буде зарахований до драгунських або солдатських полків. Застерігав, що Москва хоче запровадити в українських містах воєводське правління та московські порядки, відновити податки, що були ще за королівської влади, заборонити козакам варити напої на продаж. Також стверджував, що українських мешканців насильно переселятимуть в межі Московії, а їх землі віддадуть московитам, як це було в Білорусі. Насамкінець, згідно даних миргородського полковника, московське керівництво планувало підпорядкувати українську церкву, приславши свого митрополита, а українських ієрархів перевести до Москви [192, с. 33; 429, с. 50].

Так званий «бунт Лісницького» в історіографії розглядається як спроба миргородського полковника здобути гетьманську булаву, яка «йому снилася», а самі грамоти як такі, що були сфальсифіковані («нібито від царя») [652, с. 240–241]. Не заперечуючи можливість їх фальсифікації, слід відзначити, що загалом вони відображали суть політики Московської держави щодо козацької України, яка чтко

окреслилася на другу половину 1657 – початок 1658 рр. На думку М. Грушевського, дії Г. Лісницького були контрагітацією українського уряду, викликаною відповідною агітацією московської влади. При цьому, не лише представники верхівки старшини, а й широкі кола козацтва та міщанства були незадоволеними чутками, що цар хоче «ламати вільності військові» [429, с. 77].

Звичайно, в Москві категорично заперечували саме існування подібного документу. Про це говорив і путивльський воєвода Н. Зюзін, і київський – А. Бутурлін. Про сфальсифікованість «пунктів» говорилося і в царській грамоті від 9 листопада 1657 р. [195, с. 191; 652, с. 244–245]. Однак, незаперечним фактом є те, що інформація, поширена Г. Лісницьким, загалом відображала зміст документів, привезених у вересні 1657 р. царським посланцем А. Матвєєвим, та цілком вписується в концептуальну лінію Москви стосовно козацької України, яка проводилася, починаючи з 1655 р. та набула виразності особливо після смерті Б. Хмельницького.

«Бунт Лісницького», а також самі «пункти», які ще певний час продовжували будоражити українське суспільство, формуючи відповідне ставлення до московської влади, значною мірою, зіграли на користь І. Виговського й сприяли мобілізації патріотичних сил для протидії тиску з боку Москви. Це дало підстави говорити про ймовірність того, що саме останній і був ініціатором цих подій. Водночас, Т. Таїрова-Яковлева, проаналізувавши текст «пунктів» та ставлення до них з боку можливих їх авторів, дійшла висновку про причетність до їх появи Юрія (Єжи) Немирича, пов'язаного з Польщею та Швецією і зацікавленого в розриві козацької України з Москвою [652, с. 247].

Безумовно, «пункти Лісницького» відіграли роль одного з чинників, що спонукали І. Виговського до активізації зовнішньої політики з метою створення противаг Москві. У цьому сенсі, звичайно, не можна говорити про їх виключний вплив. Тут, скоріше, йдеться про продовження зовнішньополітичного курсу, сформованого ще за життя Б. Хмельницького і який в сучасній історіографії класифікований як полівасалітетність [623, с. 52]. Ще у вересні 1657 р., в ранзі регента при Ю. Хмельницькому Виговський відновлює активне листування з

Кримом з метою відновлення союзних відносин [195, с. 180–181]. Також знаходить продовження й раднотський курс Б. Хмельницького, коли через трансільванського посла Шебеша Ракочі була передана декларація з запевненнями в готовності надати відповідну допомогу в разі якщо б «...котрийсь неприятель – як Порта, татари й інші схотіли би напасти на Трансільванію» [429, с. 10; 652, с. 236]. А в жовтні 1657 р. під час Корсунської ради було укладено договір зі Швецією, згідно якого остання визнавала Військо Запорозьке з підвладними йому провінціями суверенною та незалежною державою, до складу якої мали увійти всі етнічні українські землі (аж до кордонів Пруссії) включно з Берестейським та Новгородським воєводствами, що в той час перебували в складі ВКЛ [201, с. 332–337; 261, с. 32; 429, с. 65–66].

Зовнішньополітична активність Чигириня непокоїла московське керівництво. Як наслідок було наказано Г. Ромодановському виступити з 5-тисячним військом в Україну. Розмістившись в Переяславі, московське військо мало нагадувати про межі компетенції для керівництва Війська Запорозького, а у випадку необхідності – оперативно діяти [429, с. 73]. Водночас, тоді (на початку листопада 1657 р.) царем була направлена, згадувана вище, грамота з запевненнями в непорушності договору 1654 р. При цьому наголошувалося на збереженні 60-тисячного козацького реєстру та заперечувалися розмови «бунтівників», що присилка воєвод в українські міста здійснюється з метою обмеження вольностей Війська Запорозького. А стосовно військ Трубецького та Ромодановського йшлося, що вони направлені до України лише з метою захисту українського народу від можливого вторгнення татар і поляків, в умовах, коли у Війську Запорозькому «хитання та старшинам непослух» [195, с. 190].

У Москві очікували сприятливої нагоди для нового наступу на український суверенітет. Така склалася вже на осінь 1657 р. і була пов'язана з наростанням у козацькій Україні проблем внутрішньополітичного характеру. Прорахунки уряду І. Виговського в соціальній політиці (намагання задовільнити майнові й політичні інтереси козацької старшини викликало невдоволення в середовищі незаможних

козаків, селян і міщанства) спричинили наростання суперечностей у державі [564, с. 306–307; 576, с. 93].

Також в цей час відбувається нове загострення у стосунках між гетьманським урядом та Запоріжжям. Відзначимо, що ще до Корсунської ради І. Виговський проінформував листом січовиків про смерть Богдана Хмельницького та результати Чигиринської ради, на якій гетьманом було обрано Юрія Хмельницького, а його, Виговського, призначено гетьманським радником. Кошовий отаман Павло Гомін надіслав І. Виговському листа, в якому від імені всього Низового Запорізького війська спочатку висловив жаль зі смерті Великого гетьмана, а далі в досить гострій формі докоряв Виговському, що вибори його наступника відбулися на вузькій раді генеральної старшини без участі Січі. П. Гомін зазначав, що «...небіжчик Хмельницький не в Чигирині, але в Коші нашому січовому, не перед городовими козаками, але перед нами, військом Запорозьким, був обраний» [Цит. за: 564, с. 308]. Слова кошового засвідчили прагнення Січі відновити ситуацію, коли саме низове товариство відіграло ключову роль в оточенні гетьмана і якою вони поступилися городовому козацтву в ході розбудови держави. Фактично, така позиція засвідчила факт домінування в політиці Січі корпоративних соціально-політичних інтересів, що виступили на перший план перед державними.

Третя лінія протистояння окреслилася в середовищі самої козацької старшини. Усунення І. Виговським від державного керма Ю. Хмельницького породило прецедент, яким прагнули скористатися й інші старшини, які вважали себе гідними гетьманської булави. Саме таким претендентом на гетьманську булаву і виступив полтавський полковник М. Пушкар [721, с. 18, 24].

Уже, в останні місяці 1657 р. гетьманський уряд І. Виговського зіштовхнувся з появою опозиції, на чолі якої стали М. Пушкар і запорізький кошовий Я. Барабаш. Боротьба опозиції з урядом невдовзі переросла в трагічну для українського народу внутрішню війну, яка значно ослабила гетьманську владу й створила сприятливі умови для втручання в справи Війська Запорозького з боку сусідніх держав, і в першу чергу – Московії.

Інтереси запорізької опозиції і московського керівництва ситуативно співпали. При цьому опоненти І. Виговського зайняли яскраво деструктивну позицію. Прикладом її став факт, коли за наказом Я. Барабаша були перехоплені гетьманські посланці з листами до хана, а сама таємна кореспонденція, яка викривала задуми гетьмана заручитися підтримкою Криму, була відправлена до Москви. При цьому від себе кошовий радив цареві, «...щоб не мав козаків за винятком Запорожжя, а волость обернув у підданство, щоб наказав схопити Виговського, а Барабашенка призначив гетьманом». Лише завдяки тому, що І. Виговському, своєю чергою, вдалося перехопити запорозьких посланців, дані листи не потрапили до царських воєвод, а сам гетьман отримав переконливі докази бунту, очолюваного січовим керівництвом [212, с. 154].

А вже 1 грудня 1657 р. до Москви з Січі відправляється посольство, очолюване Михайлом Івановим, завдання якого було переконати царський уряд в антимосковських діях гетьмана. Доказом слугували договори з Трансильванією, Швецією, Кримом, які були укладені лише «...для зради проти вашої царської величності». Посли готові були доводити незаконність обрання І. Виговського гетьманом й засвідчити бажання всього Війська Запорізького низового вірно служити царю [195, с. 184–185].

У самій Москві запорожці, акцентуючи увагу на зрадницьких діях гетьмана, зазначали, що «...за минулих польських королів, вони військом Запорозьким без королівського відому послів з інших держав не приймали. Також і сьогодні, як вони учинилися під царської величності високою рукою, їм би послів та посланців також без указу царської величності приймати і відпускати... не годиться» [195, с. 186–190].

Загалом, соціальна нестабільність у козацькій Україні цілком влаштувала московське керівництво, яке, не бажаючи доводити ситуацію у Війську Запорозькому до вибуху, вело подвійну гру, сприяючи послабленню гетьманської влади [376, с. 149]. Як відзначає Т. Таїрова-Яковлева, «...стабілізація внутрішнього становища в Україні не відповідала інтересам царя, бо вона призвела б до посилення державного будівництва» [652, с. 257]. Відтак, у Москві не могли не

скористатися з нагоди втрутитися у внутрішні справи козацької України й домогтися реалізації програми її підпорядкування воєводському управлінню. Відтак, у розмові з запорозькими послами царські дяки почали закидати, що краще було б якби по містах були царські воєводи, «не було б їм (міським мешканцям – В. Г.) жодних кривд від полковників» [195, с.188; 429, с. 112].

Через три дні послами були подані письмові пункти (складені, на думку М. Грушевського, явно за допомогою московських дяків [429, с. 113]), у яких містилися звинувачення на адресу І. Виговського й старшини. Зазначалося, що Виговський «литвин» і його обрання гетьманом суперечить традиціям Війська Запорозького, де завжди гетьманів обирали саме із Запоріжжя. Також звинувачення стосувалися неправомірної зовнішньої політики гетьмана, який, згідно слів запорожців, «без відома і без указу його царської величності з кримським ханом та з іншими королі та князі.... І писав від себе в Крим таємні листи». У посланні містилося також прохання надіслати до України царських воєвод, які б збирали всі податки до царської казни: «Щоб великий государ, його царська величність, наказав бути в містах Війська Запорозького, в яких доведеться, для охорони міщан та повітових людей, своїм царської величності воєводам, і на тих воєвод в ратних людей, які з ними будуть збирати і давати стацію з міст Малої Росії». Також вимагалось, щоб після переобрання І. Виговського того було заарештовано й відіслано до Москви [195, с. 191–194]. Як відзначає М. Грушевський, ці пункти стали результатом «дуже тісного співробітництва запорізької демократії та московської бюрократії... його (московського уряду – В. Г.) завдання було при тім не збільшення ролі впливу городової черні – а збільшення через неї свого впливу на старшину – можливості тиску на неї, можливості змусити старшину, з постулятами черні і Січі в руках – виконувати московські вимоги і директиви» [429, с. 113–117].

Серед головних московських постулатів, продиктованих січовикам, були наступні: гетьмани мають обиратися лише під контролем царського делегата і не можуть інакше відставлятися, як з царського відома; при виборі гетьмана мають піддаватися ревізії постанови і «конституція Малої Росії»; особи, помічені у

невірності, мають бути заарештовані й вивезені до Москви, а далі – заслані за волею царя [429, с. 113–117]. Таким чином, запорізькі послы, приїхавши зі скаргами на І. Виговського, отримали чітку програму обмеження суверенітету Української держави. При цьому справу було подано таким чином, що дані вимоги виходять саме з боку Запоріжжя, яке представляє волю українського народу, а не від Москви.

За результатами переговорів у Москві, від царського імені кошовому Я. Барабашу була надіслана грамота, яка власне засвідчила факт визнання Москвою Коша в якості одного з суб'єктів тогочасних українсько-московських відносин [412, с. 187], що було спрямовано безпосередньо проти Виговського.

Зайнявши позицію арбітра у конфлікті між гетьманом та опозицією, цар намагався поставити обидві сторони в залежність від себе й таким чином добитися бажаного посилення свого впливу в Україні [613, с. 351–352]. Особливо тут проявлялося прагнення, користуючись з політичної кризи в Україні, змусити гетьмана до поступливості. До Чигирини 9 грудня 1657 р. було направлено окольничого боярина Богдана Хітрово. Офіційною його метою було скликання ради в Переяславі та обговорення всіх гострих питань внутрішнього життя козацької України [195, с. 194]. Він також повідомив, що для захисту українських міст від ворогів цар «велів в значніших городах Малої Росії: в Чернігові, Ніжині, Переяславі та інших... бути своїм воєводам і ратним людям». Також поставив вимогу, щоб козаки покинули Бихів та Чауси й відійшли до українських міст. Окрім того Хітрово обговорив з Виговським розвиток московсько-польських стосунків. Ознайомивши гетьмана з планами походу проти Польщі (через недотримання Варшавою обіцянки обрати царя на польський престол), передав тому царський наказ готувати військо до участі в ньому [195, с. 94–96; 429, с. 121–122]. І. Виговський під тиском внутрішніх проблем, а також намагаючись на даному етапі зберегти зовнішньополітичний курс Б. Хмельницького (йдеться про небажання йти на розрив з Москвою), змушений був формально погодитися на царські вимоги. Хоча вирішення питання стосовно воєвод вважав за доцільне відтермінувати до свого майбутнього візиту до Москви, а погоджуючись вивести

війська з Бихова, водночас, жодним словом не згадував про Чауси [192, с. 98–99; 259, с. 189–191].

У сучасній російській історіографії сформувалося переконання, що 25 лютого 1658 р. на раді в Переяславі було підписано нову українсько-московську угоду, що розцінюється не інакше, як досягнення визначної перемоги та безсумнівний успіх московської дипломатії. Йдеться про виконення головного завдання – забезпечення лояльності Війська Запорозького та укріплення його зв'язків з Москвою [613, с. 321]. Насправді, підписання якогось нового договору не відбулося, йшлося про окремі положення, на які давав свою згоду І. Виговський, після чого й отримав від Хітрово гетьманську булаву. Дії гетьмана слід розцінювати як вимушений тактичний хід. За умов антигетьманського повстання потрібно було утриматися від загострення відносин з Москвою і не дати приводу для введення царських військ в Україну.

Московське керівництво, своєю чергою, прагнуло закріпити свої «дипломатичні успіхи» та відразу реалізувати «домовленості» з українським гетьманом. Відтак, було визначено воєвод в українські міста, в яких мали розміщуватися контингенти московських військ загальною чисельністю 1600 осіб [200, с. 149–150, 161–162, 163–166].

Розбудовою нової московської адміністрації в Україні керував боярин Василій Шереметьєв. 16 квітня 1658 р. він отримав наказ відбути до Києва й зайнятись складанням козацького реєстру (вибрати 60 тис. досвідчених козаків), переписом всіх прибутків і організацією їх збору [195, с. 200–203; 429, с. 173–174]. Мали бути переписані всі прибутки (коронні, панські, “кляшторні” й міські) та організовано їх збір «на государя». Адміністрація доходів мала вестися через міські уряди в обхід козацької старшини. Таким чином, адміністративна влада мала бути зосереджена в руках міщанства під безпосереднім контролем міських комендантів-воєвод. Козацтво ж, згідно планів московського керівництва, перетворювалося на звичайне військо, яким воно було за польських часів [429, с. 178, 181].

В. Шереметьєв також отримав специфічні доручення, зокрема, розвідати, «... чи були у гетьмана Івана Виговського, після того як він з окольничим та

оружейничим Богданом Хітрово з товаришами віру вчинив, зносини з польським королем, або з сенаторами...». Це стосувалося також контактів з турками й татарами. Між іншим, воєвода мав застерегти гетьмана від жодних замиренень з поляками без царського указу (йшлося про домовленості з Беневським). Вкотре Шереметьєв мав нагадати Виговському про пункти угоди, яку, свого часу, підписав Б. Хмельницький, де йшлося про зобов'язання гетьмана затримувати усіх послів, які будуть приходити «з супротивною справою», а також про те, що сам гетьман у Переяславі за присутності Хітрово підписав відповідні статті, в яких присягав не мати жодних стосунків з ворогами царської величності, «...а польський король царської величності відомий неприятель...» [195, с. 204; 429, с. 204]. Як бачимо, Москва прагнула поступово, але неухильно, ліквідувати усі можливості для незалежної зовнішньополітичної діяльності українського уряду. Таким чином козацька Україна мала бути перетворена не просто в країну обмеженого суверенітету, а в звичайну провінцію Москви – імперську окраїну.

Що ж до обов'язків самих воєвод, то таку інформацію нам дає наказ стольнику Чірікову, якого було призначено воєводою в Полтаву. Зокрема, він мав у порозумінні з полковником і магістратом організувати варту в місті й замку (саме московські стрільці мали охороняти «город і острог»); проводити слідство й чинити суд в справах, які стосуються дій московських стрільців; стежити за всім, що відбувається в Україні та сповіщати царське керівництво про все, що стосувалося Польщі чи Криму. У секретній інструкції Чірікову наказувалося розвідати, хто збирає в Полтаві мито з товарів і орендні гроші з млинів та інших промислів та на кого збирають (на гетьмана, чи полковника), скільки тих доходів можна зібрати на рік. Воєвода мав довідатися як ці всі операції здійснювалися за королівського уряду, які доходи збиралися на короля в грошах і збіжжі, як їх до короля відсилали [200, с. 151–159]. Зміст інструкції свідчить про прагнення Москви перейняти відповідну практику Речі Посполитої й реалізувати її уже в межах свого пррпвління. Як відзначав М. Грушевський, таким чином «...царський уряд рішив пошукати через нових воєвод старих передкозацьких практик, котрі він би міг використати для безпосередніх зв'язків з міщанством – минаючи козацьку верству» [429, с. 177].

Запровадження воєводського управління московською стороною представлялося як відповідь на численні прохання з боку самого гетьмана, а також старшини і рядового козацтва. Водночас, як на те зверталось вище, значна частина таких «прохань» інспірувалася самою Москвою, чи шляхом цілеспрямованих бесід з міщанами й козаками, чи елементарною «надиктовкою» дяками відповідних звернень до царя. Звичайно, й були такі, що ініціювалися тими, хто бажав усунення І. Виговського з гетьманства.

Ситуація була напруженою. Адже введення в Україну навіть невеликої кількості московських військ могло створити серйозну перевагу опозиційних гетьманові сил. А готовність останніх йти на серйозні поступки Москві, про що неодноразово заявляли послы від антигетьманської опозиції, могло врешті призвести до повної втрати Українською державою суверенітету. Розуміючи, що царський уряд не зупиниться перед застосуванням сили, гетьман активізує свою зовнішню політику.

Насамперед, були здійснені спроби заручитися підтримкою Кримського ханства. У продовження заходів, які здійснювалися в цьому плані восени 1657 р. (активізація листування з представниками кримської верхівки [195, с. 180–181, 185–186]), у березні 1658 р. за умов поширення опозиційного до І. Виговського руху, гетьман прагне заручитися допомогою Криму. За даними московського посла в Криму Якушкіна, який посилався на слова Сефергази-аги, уже тоді Виговський висловлювався, що не хоче бути в підданстві великого государя, а прагне піддатися Мехмеду Гераю. Якушкін також повідомляв, що Виговський знає, що «...государ послав низовим черкасам своє жалування і наказав воювати Виговського». За даними ж князя Маметші Сулешева, українські послы приїжджали з пропозицією укладення союзу з Кримом, як в часи Богдана Хмельницького. Виговський просив допомоги у боротьбі з опозиційним Запоріжжям. У відповідь хан направив у Чигирин князя Караша для підписання угоди [200, с. 140; 429, с. 148; 571, с. 14].

Другим напрямом зовнішньополітичних зусиль І. Виговського, за умов посилення тиску з боку Москви та небезпеки вторгнення її військ в межі козацької

України, став польський. У Чигирині Польща бачилася в якості альтернатива Москві та засобу протидії московським зазіханням.

До кінця 1657 р. український гетьманський уряд вів політичну гру з Польщею, притримуючись принципу багатовекторності зовнішньої політики, та пробуючи зіграти на протиріччях між Варшавою та Москвою [371, с. 190]. Як відзначав М. Грушевський, Виговський «...годував польський двір солодкими словами і приємними обіцянками... а на московську адресу жалувався на ворожі польські замисли, старався... вплинути на відновлення московських операцій проти Польщі. Одночасно – запевняючи польські круги в своїм бажанні відновити приязні і навіть підданські відносини» [429, с. 286].

Однак, уже з початку 1658 р., коли, з одного боку, відбулося посилення тиску з боку Москви, а з іншого – все більш загрозливого характеру набули дії опозиції, знову таки, підтримуваної Москвою, Виговський активізувався в польському напрямку [371, с. 190]. Уже 19 січня 1658 р. до Варшави з листом до Беневського було відправлено львівського купця Федосія Томкевича [245, с. 181–183; 521, с. 219], який мав прозондувати можливі перспективи переговорів з Польщею, «...чи не хочуть їх (український уряд – В. Г.) обманути» [158, s. 79–80; 313, с. 220; 698, s. 59]. Прибувши до Варшави 10 лютого 1658 р., той змалював складну ситуацію в Україні та запевнив у бажанні гетьмана вернутися під владу короля [245, с. 220; 521, с. 220]. Слід погодитися з думкою польського історика П. Кролля, що риторика Ф. Томкевича відображала дипломатичну «гру» Виговського, який в цей час прагнув реалізації головної мети – збереження перемир'я з Польщею [698, s. 59].

С.-К. Беневській, який виступав чи не найпослідовнішим прихильником активної української політики та мирного розв'язання «українського питання», вважав, що на той момент склалися найсприятливіші умови для проведення переговорів з Виговським. Він наголошував, що «...слід кувати залізо, поки воно гаряче», звертаючи увагу, що «...козаки не можуть ужитися з Москвою», що вкрай складним видається становище І. Виговського («...цар московський про нього поганой думки», а сам гетьман «... у всіх в ненависті»). При цьому він був переконаний, що уряд козацької України задля стабілізації внутрішньої ситуації та

стримування московського наступу змушений буде піти на суттєві поступки керівництву Речі Посполитої [245, с. 221–225].

Водночас, тут слід зазначити, що будучи представником так званої «партії миру», Беневській ставив в основу своєї позиції з «українського питання», насамперед, інтереси Речі Посполитої та правлячої в ній верхівки, що було характерним загалом для тогочасних польсько-литовських магнатсько-шляхентських кіл [371, с. 190]. Так, він водночас повторював тези, які повсякчас проголошували й представники «партії війни». Вони стосувалися «віроломства українських козаків» та можливості «схилити проти козаків» Москву. На думку С.-К. Беневського, таким чином можна спровокувати загострення українсько-московських стосунків і загнавши гетьманський уряд у скрутну ситуацію, зробити його більш поступливим до вимог Варшави [212, с. 157].

Основу для майбутніх польсько-українських переговорів було уже закладено під час другої місії Беневського до Чигирин, коли були досягнуті домовленості про встановлення перемир'я [371, с. 191]. І хоча в джерелах згадується про окремі випадки зіткнень між польськими та українськими військами, проте загалом сторони дотримувалися укладених умов розведення військ (недопущення переходу польсько-литовськими військами Горині, а українськими – Случі), а І. Виговський повсякчас переконував поляків у своєму щирому бажанні укласти мир та залагодити всі суперечки [245, с. 161–173; 212, с. 135–138].

Водночас, у середовищі керівництва Речі Посполитої, як і раніше, не було єдності як щодо загальних пріоритетів у зовнішній політиці, так і стосовно шляхів розв'язання «української проблеми», зокрема. До пошуків порозуміння з українським керівництвом на початку 1658 р. все більше схилявся королівський двір. Там вважали, що розв'язання проблеми козацької України гарантуватиме забезпечення східних кордонів перед агресією з боку Москви, створить можливість без зайвого кровопролиття повернути українські землі, а також використовувати козацькі полки у війнах Корони, зокрема проти Москви [698, с. 63]. Також королівський двір розраховував, що успішне розв'язання «українського питання» сприятиме посиленню його позицій всередині держави та створить умови для

обрання спадкоємця польського престолу ще за життя Яна Казімежа. На думку королеви Марії-Людівіки, успіхи Варшави у стосунках з Чигирином сприятимуть зміцненню позицій Речі Посполитої на міжнародній арені, особливо в стосунках з Москвою та Швецією [698, s. 65].

Поява біля керма Війська Запорозького Івана Виговського була вагомим аргументом «поміркованих», які вбачали в цьому гарні перспективи для досягнення порозуміння у діалозі з Чигирином. Не даремно за наказом королівського двору Беневській ще в серпні-жовтні 1657 р., проводячи переговори з Виговським, обговорював з ним питання реформування політичного ладу Речі Посполитої та можливість підтримки королівської політики з боку українського козацтва [704, s. 63]. Тоді ж, у ході бесід з українськими урядовцями королівським послом були сформульовані перші ідеї «руської унії», «Князівства Руського», яке було б аналогічним за структурою, правами і привілеями з ВКЛ. Навіть йшлося про можливе поширення козацького патронату на західноукраїнські землі, що зустрічало прихильність з боку місцевої православної шляхти [429, с. 287]. Безумовно, такими жєстами королівський двір прагнув залучити Військо Запорозьке на свій бік у боротьбі не лише з зовнішніми ворогами, а й із внутрішньою шляхетською опозицією [371, с. 192]. Представники останньої, аналізуючи дану ситуацію та не бажаючи реалізації королівських планів, не були зацікавлені й у мирному вирішенні стосунків з козацькою Україною. Одним з лідерів своєрідної «партії війни» стосовно України був Є. Любомірській, який доводив необхідність якомога швидшого замирення з Швецією та Пруссією та спрямування зусиль на «оружну реституцію» України. Він стверджував, що «...ми обернули б усі війська сюди (проти козацької України – В. Г.), - і страхом примусили б приступити до Речі Посполитої цю чернь, що тепер твердо тримається Півночі (Москви) і не хоче повертати до нас» [429, с. 299–302].

Любомірській і його «партія» у своїй агресивній політиці стосовно України отримали підтримку з боку верхівки ВКЛ. Чи не найбільшу активність у цьому сенсі демонстрував литовський гетьман П. Сапега, закликаючи дати жорстку «відсіч ребелії козацькій». Позиція литовців була зумовлена занепокоєнням

спробами королівського двору та частини польської верхівки, уклавши мир зі Швецією, спрямувати всі сили на війну з Москвою, при цьому поклавши весь її тягар на плечі литовських військ та козаків, з якими мало бути досягнуте порозуміння. Литовці ж виступали за продовження мирного процесу з Москвою, реалізацію на практиці Віленських домовленостей 1656 р. та спільну польсько-московську війну проти шведів. Вирішення «українського питання», на їх думку, не мало спровокувати загострення відносин з Московською державою [371, с. 192; 698, s. 62].

Приводом до силових дій проти України «партія війни» намагалася використати поширення протекторату Війська Запорозького на ряд територій на Волині, Поділлі та Пінщині, яке відбулося ще під час походу А. Ждановича. Це питання в тогочасних українсько-польських стосунках постало досить гостро. Так, Беневській, готуючи ґрунт для майбутніх переговорів, у листах докоряв Виговському, що за його наказом в порушення умов перемир'я були запроваджені козацькі залоги в Полонному, Костянтинові, Заславі, Меджибожі, Острозі, Гощі, Степані, Межиріччі та Корці. Правда Беневській визнавав, що козаки там поводяться скромно, але, водночас, наголошував, що, збираючи живність, не проминають і шляхетських домів [429, с. С. 294].

Попри активізацію «партії війни» в польському керівництві, на початок 1658 р. перевага залишалася за прихильниками дипломатичного шляху вирішення української проблеми, які вважали, що на Виговського і Тетерю цілком можна покластися [429, с. 294]. Одним з щирих прихильників тривалого замирення з українським козацтвом був познанський воєвода Ян Лещинській. Як відзначає польський історик В. Чаплінській, після смерті канцлера Єжи Оссолінського (1650 р.), а також Ієремії Вишневецького (1651 р.), та зменшення впливу, в результаті подій Української революції, так званої, «кресової магнатерії» (Вишневецькі, Потоцкі, Конєцпольські), саме родина Лещинських стала однією з найвпливовіших в тодішньому польському політикумі [669, s. 138]. М. Грушевський відзначав, що Я. Лещинській («освічений магнат, республіканин на римський взірець») був апологетом шляхетської вольниці, «...вважав вартими поважання козацькі почуття

гідності і свободолюбності, признавав справедливим трактувати козаків на рівні з шляхтою, задовольнити їх домагання автономії» [429, с. 317]. Ще в 1655 р., під час сумнозвісної каральної акції С. Потоцького на Брацлавщині, Я. Лещинській переконував польське керівництво в необхідності застосування зовсім інших методів, закликав направити в Україну універсали з гарантіями амністії та збереження усіх прав та вольностей. Був переконаний, що українська людність, опинившись перед вибором між московським царем та польським королем, обере останнього, оскільки він буде асоціюватися зі свободою, а московський цар – з неволею [521, с. 136; 387, с. 103]. Тепер, у лютому 1658 р., в одному з листів до Є. Любомірского, Я. Лещинській писав: «Навіть якби козаки домагалися окремої провінції, я не дуже б противився – аби тільки вони від нас були залежними. А в березні, в продовження цієї думки, наголошував: «Фундамент нашого щастя – згода з козаками» [169, с. 383; 387, с. 104; 429, с. 319; 652, с. 256-257; 704, с. 544–245].

Відтак, під впливом «партії миру» та в умовах зацікавленості в примиренні з Військом Запорозьким з боку королівського двору розпочалися переговори, які започаткували підготовку українсько-польського договору, укладеного у вересні 1658 р. в Гадячі. У лютому 1658 р. у Варшаві було скликано Раду сенаторів за участю відомих представників шляхетського стану, на якій були обговорені питання, що стосувалися перспектив польсько-українських переговорів. 14 березня сенатори схвалили ідею продовження переговорного процесу з Військом Запорозьким. Однак, якщо серед коронної верхівки більшість схилилася до переговорів із Чигирином, то верхівка ВКЛ зайняла відмінну позицію. Там з недовірою сприймали будь-які домовленості з козаками, про що на Раді заявили литовські гетьмани П. Сапега та В. Госевській [72, л. 54 об.–55; 613, с. 360]. Врешті, дійшли згоди розпочати переговори. Водночас для гарантування дипломатичних успіхів, було вирішено направити до кордонів козацької України 30-тисячне військо на чолі з гетьманами Потоцьким, Любомірським та Сапегою, що, на їх думку, мало б здійснити суттєвий вплив на позицію українського уряду [613, с. 358–359; 674, с. 92–93; 704, с. 67]. Таке рішення вказує на той факт, що навіть за умови курсу

на політичне вирішення стосунків з Чигирином, у польсько-литовському керівництві не відмовлялися й від жорстких заходів, що мали б створити сприятливі умови для «діалогу» [371, с. 193].

Уже в березні 1658 р. в Межиріччі розпочалися польсько-українські консультації [247, с. 344]. П. Тетеря від імені гетьмана передав польській стороні низку умов, на яких можливі були переговори з перспективою врегулювання міждержавних відносин. Насамперед, йшлося про необхідність якомога швидшого укладення польсько-шведського миру. Наголошувалося, що в разі, коли б Москва зуміла домовитися з шведами раніше, перспективи українсько-польської унії були б мінімальними - «цар став би тоді непереможним». Тетеря зазначав, що Москва активно добивається укладення миру зі шведами, після чого має намір, «...осідлавши Україну, впровадити війська до Польщі й зайняти по Віслу» (на думку Б. Флорі, дана інформація не відповідала дійсності й відображала власну антимосковську позицію Тетері й була відмінною від позиції гетьмана та інших представників старшини [613, с. 355–356]). Наступною умовою мало стати забезпечення військової допомоги з боку Криму, «...щоб орди вже зараз були виведені в поле, не чекаючи весняної пори». Насамкінець, П. Тетеря наполягав на необхідності привести в бойову готовність польські війська, які, однак, мають бути розташовані на певній відстані від українських кордонів [171, s. 255; 371, с. 193; 429, с. 307–308; 521, с. 223–224; 652, с. 255; 698, s. 60; 704, s. 538-540].

У якості поступки з боку Війська Запорозького пропонувалося вивести козацькі залоги з волинських міст [247, с. 305]. На думку М. Грушевського, позиція українського гетьмана полягала в тому, щоб спонукати поляків до переговорів ціною обіцянок та дрібних поступок «...по можності, більше «язиком», чим на ділі». Водночас ставилося завдання загалом утримати у незмінному стані лінію розмежування між польськими й українськими військами [429, с. 310–311].

Попри секретність польсько-українських переговорів у Межиріччі (задля цього на кордоні було запроваджено найсуворіший режим [429, с. 311]), інформація про них доходила до Москви, яка вимагала від Чигирина пояснень [350, с. 74]. Щоб заспокоїти царських урядовців Виговський, через свого посланця Г. Лісницького,

який прибув до Москви в квітні 1658 р., пояснював, що переговори з поляками ведуться лише з метою укладення перемир'я, щоб отримати змогу вирішити внутрішні проблеми в Україні. А термінове відбуття П. Тетері в район Острога й Корця було викликане надходженням інформації про напади польських жовнірів на прикордонні українські міста [195, с. 207–208]. При цьому перед московським керівництвом піднімалося питання про допомогу в справі придушення виступу Пушкаря – Барабаша. За це гетьман погоджувався на введення царських воєвод із залогами, окрім Києва, ще у шість українських міст: Ніжин, Чернігів, Полтаву, Миргород, Білу Церкву й Корсунь [229, с. 174]. Однак, гадається, що це посольство та заяви І. Виговського були саме яскравими прикладами «гри» гетьмана, враховуючи, що в цей час поступово добігали завершення українсько-польські консультації в Межиріччі, а курс Виговського на порозуміння з Варшавою повністю виключав можливості реалізації для Москви планів, пов'язаних з царськими воєводами в українських містах.

Водночас перспектива дрейфу Війська Запорозького в бік Польщі та українсько-польські переговори вплинули на розвиток стосунків Москви та Варшави. Відтак відбувається активізація московсько-польського переговорного процесу. Ініціатива виходила саме від царського керівництва. Так, ще в січні 1658 р. під час візиту до Варшави царського посланця Івана Телепнева було піднято питання організації нового посольського з'їзду в Брест-Литовську чи Вільно [176, с. 41–43; 270, с. 276–277; ; 313, с. 133]. Також це питання обговорювалося 29 березня 1658 р. (з ініціативи Кремля) під час переговорів у Москві з королівським посланцем Галецькім [313, с. 133; 571, с. 40].

У ході підготовки з'їзду московське керівництво традиційно намагалося заручитися підтримкою литовської еліти. Показовими були доволі активні контакти між воєводою Афанасієм Ордіном-Нащокіним та польним литовським гетьманом москвофілом Вінцентом Госєвскім. З високопоставлених литовців останній завжди займав найбільш промосковську позицію, часто в своїх листах надавав необхідну інформацію про польські справи, стосунки з Швецією тощо. У Москві А. Ордіну-Нащокіну наказували «...писати (до Госєвского – В. Г.) часто та

царською милістю обнадіювати». У свою чергу литовський гетьман намагався скористатися з даної ситуації для отримання «царської милості» й просив надати царське жалування для вояків його полку, а також 3 тис. рушниць. Торкаючись перспективи польсько-московського замирення, яке бачив запорукою того, щоб «в Корони Польської з князівством Литовським протиріч не було», радив заручитися підтримкою впливових у Польщі осіб: гетьмана польного коронного, маршалка Є. Любомірского та познанського воєводи Я. Лещинського [188, с. 600].

До чергових московсько-польських переговорів царське керівництво намагається залучити й Чигирин. Гадається, у Москві переслідували дві цілі: уникнути проблем, що виникли у відносинах з українським керівництвом після недопущення до участі в переговорах з поляками гетьманських послів восени 1656 р., а також участю українських представників в посольських з'їздах «прив'язати» козацьку Україну до Московської держави та не допустити її зближення з Річчю Посполитою.

Про майбутній посольський з'їзд Алексей Михайлович повідомляв Івана Виговського в грамоті, направленій через посланця Івана Апухтіна 15 квітня 1658 р. У ній містилися звинувачення на адресу польського короля за порушення віленських домовленостей 1656 р., а також повідомлення, що цар уже не бажає надсилати своїх послів на сейм, натомість наполягає на організації наприкінці весни – на початку літа 1658 р. нового посольського з'їзду у Вільні для остаточного завершення справи укладення миру між двома державами та виконання усіх супутніх цьому умов [195, с. 195].

На відміну від 1656 р., цар запропонував гетьманові вислати до Москви своїх представників «...з полковників, чи з якогось іншого відповідного чину, людей тямущих і розумних, з цими справами обізнаних», для участі в складі московської делегації у переговорах. При цьому зазначалося, що в разі відмови поляків виконувати московські вимоги, зокрема стосовно українських земель, будуть відновлені воєнні дії. Гетьман же мав бути готовим виступити з військом [195, с. 195]. Слушною є думка Б. Флорі, що у даному випадку Москва переслідувала мету забезпечити участь Війська Запорозького у можливому конфлікті з Польщею [613,

с. 330]. Крім цього, таким чином царське керівництво намагалося запобігти українсько-польському зближенню.

До початку ж переговорів гетьманові наказувалося зібрати полковників і всіх обізнаних людей, провести дискусію на предмет розмежування українських та польських міст та скласти докладні мапи: «...як між нашими царської величності Малої Росії порубіжними містами з польськими коронними землями з яких місць і на яке місце урочищами вчинити рубіж і по кресленню написати розпис». Пропонувалося зробити це в декількох варіантах (для ведення дискусії з поляками), а також визначити з якого варіанту слід починати і до якого можна поступатися [195, с. 196, 226; 429, с. 182-183]. У якості посла від Війська Запорозького пропонувалося направити П. Тетерю, «як людину розумну й значну» [195, с. 208, 227; 721, с. 53]. Така пропозиція, очевидно, була зумовлена занепокоєнням Москви українсько-польськими переговорами у Межиріччі [389, с. 49]. Вимога щодо участі саме Тетері в московсько-польських переговорах покликана була якщо й не зірвати, то ускладнити перемовини між Чигирином та Варшавою.

Український чинник, зокрема, небезпека дрейфу Війська Запорозького в бік Польщі, поряд з іншими чинниками (загроза укладення польсько-шведського антимосковського договору) змушував Москву, по-перше, до прискорення переговорного процесу з Польщею, а по-друге, до активного розігрування образу захисника України. Звідси й обіцянки відстоювати інтереси Війська Запорозького (особливо територіальні) на майбутніх переговорах у Вільно, і гарантування участі в роботі комісії українських послів. Відновлення довіри козацької старшини до московського уряду мало б призвести до її більш лояльного ставлення до намірів Москви провести реформування системи адміністративного та військового управління в козацькій Україні, через впровадження інституту воєводського управління в українських містах [370, с. 194].

І. Виговський зволікав із визначенням складу української делегації на майбутній посольській з'їзд. У розмові з Апухтіним він пояснював це складною ситуацією в Україні та необхідністю скликання ради для вирішення питань, пов'язаних з участю української делегації у переговорах [195, с. 225, 235]. Без

сумніву, попри пояснення Виговського, його дії були пов'язані, насамперед, з українсько-польськими переговорами, які тривали в цей час у Межиріччі і доходили свого логічного завершення. Укладення угоди з полякам кардинально змінювало ситуацію не лише в українсько-польських відносинах, а й впливало на українсько-московські та польсько-московські стосунки. Виходячи з цього, гетьман розраховував вибудовувати свою позицію й щодо майбутніх польсько-московських переговорів [370, с. 195].

I. Виговський покладав великі надії на результат роботи двосторонньої комісії (Беневській – Тетеря), яка працювала в Межиріччі. У разі, якщо б українському гетьманові вдалося добитися суттєвих поступок з боку Варшави стосовно обсягів суверенітету козацької України, він отримував би тверду основу для вибудови стосунків із Москвою і для вирішення внутрішньополітичної кризи всередині України. Союз з Польщею, на його думку, забезпечував і військові, і політичні основи недопущення московської експансії в Україні. Звичайно, годі було сподіватися на повне задоволення вимог гетьмана з боку польського керівництва. Але, враховуючи гостру зацікавленість останнього у вирішенні «українського питання» як передумови остаточного розв'язання конфлікту з Москвою та Швецією, можна було очікувати на доволі значні поступки на користь козацької України. Своєю чергою, Виговський фактично готовий був на розрив із Москвою і навіть на війну в коаліції з поляками й татарами проти Московської держави [521, с. 228].

У керівництві Речі Посполитої, попри те, що у відповідь на московські пропозиції було дано принципову згоду щодо майбутнього з'їзду повноважних послів, продовжувалися дискусії щодо пріоритетів зовнішньої політики Речі Посполитої й тактики її проведення як відносно Москви, так і Чигирини. Головними противниками дипломатичного розв'язання «українського питання», водночас і прихильниками силових методів залишалися коронний гетьман Станіслав Потоцкій та маршалок Єжи Любомірській. Останній у листі до С.-К. Беневського від 16 травня 1658 р. наголошував, що головним завданням польського уряду є досягнення миру зі Швецією, що, на його думку, дасть змогу

сконцентрувати усі сили проти України та, скориставшись з політичної кризи у Війську Запорозькому, змусити гетьмана Виговського до визнання влади короля: «...укріпити зброєю все те, що до цих пір зроблено в Україні благорозумними переговорами» [245, с. 254–259; 247, с. 297–300; 721, s. 69]. Перемогу над козаками як єдиний метод повернення втрачених воєводств розглядав і Потоцкій [698, s. 65–66]. Дійшло навіть до того, що коли Павло Тетеря в другій половині травня 1658 р. дещо запізнився на зустріч з Беневським, коронний гетьман, вважаючи це виявом зміни курсу українського уряду, який «...зрадив своїм намірам та обманув наші (польського уряду – В. Г.) сподівання» [245, с. 264], видав наказ військам рушити в напрямку козацької лінії [698, s. 66]. Він вважав, що разом з вірою «...в прихильність козаків до його королівської милості, ... не завадить бути готовим, на будь-який випадок, щоб легше було досягти успіху» [245, с. 217].

Проти порозуміння з козацькою Україною продовжувало виступати і керівництво ВКЛ, яке виражало занепокоєння, що активна дипломатія в бік Чигирини може викликати чергове загострення в стосунках із Москвою, а відтак – ще більше ускладнити становище власне Литви [366, с. 78]. Дійшло навіть до того, що в середовищі литовської верхівки поширювалася ідея укладення сепаратного договору з Москвою [72, л. 63]. Зокрема, чітко була окреслена позиція верхівки ВКЛ під час розмов із царським посланцем Іваном Телєпневим, який у травні 1658 р. проїжджав через Литву, повертаючись з Варшави. Так, П. Сапега, звинувативши керівництво Корони у свідомому зволіканні з реалізацією постанов Віленської комісії 1656 р., зазначив, що це змушує литовців «відокремитися» від Польщі й просити про царя прийняти їх у підданство [613, с. 361]. Там же він торкнувся й «українського питання», наголосивши, що по-перше, литовці проти того, щоб король приймав у підданство козаків, які зрадили царю. По-друге, виказуючи загальне бачення литовської верхівки, він засвідчив відсутність будь-яких заперечень проти приєднання України до Московської держави [613, с. 362]. Пізніше (в червні 1658 р.) до Москви прибув посланець від литовських гетьманів жмудський староста А. Саковіч. Він представив проект майбутнього московсько-литовського договору, в якому, зокрема, знайшлося місце й «українському

питанню». Серед інших вимог, виконання яких мало стати передумовою прийняття Литвою московського підданства, йшлося про необхідність повернення до складу ВКЛ Волині, Підляшшя та Поділля. Саме ж Військо Запорозьке має бути під владою царя, у «з'єднанні» з ВКЛ [613, с. 364–365]. Слід сказати, що в Москві литовські ініціативи зустріли з недовірою (хоча А. Саковіч був навіть прийнятий царем) та сприйняли їх як чергову спробу зволікання з метою виграти час для укладення договору з Швецією. Навіть говорили, що дані «литовські ініціативи» інспіровані особисто королем [72, л. 75–76]. Головне, що в Москві сумнівалися в тому, що цей проект підтримується більшістю литовської шляхти. За словами П. Сапєги, проект литовсько-московського договору було розроблено у вузькому (близько десяти осіб) колі сенаторів [613, с. 385].

Поки литовці здійснювали свій «сепаратистський демарш», коронна верхівка схилилася до ідеї про переговори з Чигирином. Таку позицію активно відстоювали представники родини Лещинських. Зокрема, за якнайшвидше укладення угоди з Військом Запорозьким виступав архієпископ гнєзненський Анджей Лещинський, який вважав, що угоди з козаками та шведами мають стати вирішальною передумовою успішних переговорів з Москвою [245, с. 235].

Напередодні Варшавського конвокаційного сейму, який мав відбутися на початку липня 1658 р. і де мало вирішуватися питання стосовно пріоритетів зовнішньої політики Речі Посполитої, між зазначеними групами розгорілася справжня війна пропаганди [521, с. 230]. Так, прихильниками замирення з Москвою було поширено листа з промовистою назвою: «Дискурс політичний перед сеймом великим варшавським, з ким ґрунтовний укласти мир: чи з Московитом, чи з Шведом». У ньому зверталася увага на вигоди, які отримає Річ Посполита в разі завершення мирного процесу, започаткованого Віленською угодою 1656 р. Автори наголошували, що мир з Москвою не лише дасть змогу повернути Литву та Ліфляндію, але й призведе до заспокоєння України. «Унія наша з Москвою, говорилося в листі, - козаків нам поверне». Фактично, йшлося про те, що розв'язання конфлікту з Москвою на основі досягнутих у 1656 р. домовленостей (обрання царя спадкоємцем польської корони) приведе до звільнення захоплених

росіянами земель ВКЛ та створить умови для повернення козацької України під владу Польщі. Також у спеціальному зверненні до маршалка сеймового закликали останнього припинити переговори з козаками. Як доказ ворожих намірів українського уряду, вони представляли інформацію, що посланець гетьмана Ф. Томкевич був начебто направлений до Польщі з метою шпигування [291, s. 213–219].

Гострі дискусії щодо зовнішньої політики Речі Посполитої, зокрема, шляхів вирішення й «українського питання», тривали й на сеймі, який розпочав роботу 11 липня 1658 р. [704, s. 71]. Так, Я. Лещинській оприлюднив своє бачення напрямів зовнішньої політики Речі Посполитої. У відповідь на петиції противників порозуміння з козацькою Україною він поширив лист: «Мир з ким? Чи з Шведом, чи з Козаками, чи з Москвою?», в якому обґрунтовував недоцільність зриву переговорів з українським керівництвом, доводив важливість для Польщі цієї угоди, вважаючи її такою, що змусить до миру і Швецію, і Москву. «Сам... пан Бог покаже спосіб, коли козаки самі добровільно до нас захочуть... очевидним є те, що ні їх свобода без нас, ні наша без них бути не може» [169, s. 445; 704, s. 542; 387, с. 107]. На думку Лещинського, продовження переговорів з Військом Запорозьким є доцільним навіть на умовах, запропонованих І. Виговським [208, с. 76–82].

У цьому «меморіалі» було окреслено основні принципи, на яких мали вибудовуватися польсько-українські стосунків. Так, з українською стороною пропонувалося вести переговори з найбільшою пильністю й демонструвати свою щирість. З точки зору Я. Лещинського, в тому, що досі не дійшли згоди з українцями є вина польської сторони, яка розмовляла з ними «...згорда, не вважаючи їх за людей... вони варті великої пошани... Ми стали нижчими від них, бо вони билися за свободу, а ми за своє безсиле панування». Лещинській був переконаний, що навіть за умови негативного сприйняття польською елітою прагнення українців утвердитися як окремий народ і мати своїх керівників, можна погодитися на це в разі, коли між обома народами буде укладена унія на зразок тієї, що оформлена між Польщею та Литвою, «...аби один народ не мав прерогатив над іншим». Умовою позитивного вирішення «українського питання» мало стати

недопущення будь-якого посередництва та гарантій угоди з боку третіх країн, «...бо заграничні держави нас не можуть підтримувати – хіба викликати замішання». Притримувався думки, що переговори з українцями слід вести одночасно з переговорами з московськими послами, щоб не спровокувати війни з Москвою. Водночас, у якості ключової умови миру з останньою, він розглядав повернення України під владу польського короля [169, s. 445; 208, с. 76–82; 387, с. 107–108; 704, с. 543].

Ідея одночасного замирення з Москвою, Швецією та козацькою Україною займала ключове місце в концепції Я. Лещинського і розглядалася як важливий момент в сенсі вирішення «українського питання» [371, с. 197–198]. Але порозуміння слід було досягнути з керівництвом Війська Запорозького, лише після цього з царем, а потім – зі шведами, «...проти яких тоді можна буде постати найбільш рішуче». Тут він висловив цікаву ідею щодо тактики замирення з Москвою: «Потім, як погодимося з козаками – що для мене вже безсумнівне, одночасно треба трактувати з Москвою – аби вона не скандалізувалася, що з козаками згода, і на злість не ввійшла в союз з шведами: інформувати панів комісарів, аби могли витолкувати Москві, що ця згода не перебиває згоди з нею, бо не вернувши собі козаків ми ніколи не прийшли б до згоди з нею... Дбати, що ми не вирікаємося по давньому трактувати з нею і про наслідство царя і справді трактувати з нею – тільки щоб не видумувала якихось нових непотрібних кондицій, а йшла ясно, - щоб майбутні королі забезпечили недоторканість нашої релігії, забезпечили свободу України і нашу... для забезпечення свободи і усунення яких-небудь побоювань аби цар вивів залоги і з України, і з Литви» [169, s. 445; 429, с. 319–322; 704, s. 543;].

Єдину проблему Я. Лещинській вбачав у вимогах українців скасувати церковну унію. Відтак, пропонував відкласти це питання на потім і залишити його богословам. А загалом, козакам слід пояснити, що входження Війська Запорозького до складу Речі Посполитої не несе їм ніякої загрози. Більше того таке об'єднання дає гарантії захисту від будь-яких супротивників. Особливо акцентував увагу, що таке об'єднання відповідає насамперед інтересам Польщі, бо «...цей

войовничий народ в сполученні з нами без порушення їх інтересів стане незламною нашою силою» [429, с. 323–324].

Зусиллями познанського воєводи та «партії миру» в середовищі польської шляхти та магнатерії (за свідченнями австрійського посла у Варшаві Ф. фон Лізолі, прихильників продовження переговорів з козаками виявилось доволі багато серед делегатів сейму [208, с. 104]) з одного боку та королівського двору, який прагнув використати союз з українськими козаками, з другого, польська влада здійснила рішучі кроки в бік налагодження переговорного процесу з українським керівництвом. Стосовно ж Москви означилася жорстка позиція. Зокрема, було прийнято рішення відмовити царю у його претензіях на польську корону [698, с. 63], хоча й констатовано про необхідність відновлення переговорів з Москвою, що було цілком адекватно зовнішньополітичній ситуації, що склалася. З одного боку, неприйнятні для поляків умови миру, запропоновані Карлом X, не дозволяли завершити війну проти Швеції, а з іншого – назривала реальна загроза відновлення збройного конфлікту з Москвою, на що вказували військові приготування останньої.

Для розробки інструкції комісарам Речі Посполитої на переговори з царськими послами 18 липня 1658 р. було створено комісію, яка водночас мала розглянути питання угоди з керівництвом Війська Запорозького [712, с. 269], що вказує на взаємозалежність цих питань [521, с. 234].

Засідання комісії відбувалися утаємничено. Показовим було те, що до її складу не були включені депутати з українських воєводств. Більшість її членів були прихильниками досягнення компромісу з Чигирином. Самі рішення комісії не були винесені на обговорення нижньої палати сейму, а відразу передані до сенату, який і затвердив 25 липня 1658 р. офіційну інструкцію королівським комісарам на переговори з московськими послами [168, с. 31; 179, с. 281–282; 704, с. 131–132, 554–560]. Тут слід відзначити, що якщо в діалозі з Чигирином польське керівництво притримувалося стриманої риторики і навіть допускало можливість надання українським землям статусу, аналогічного тому, що мала в складі Речі Посполитої Литва, то на переговорах з Москвою окреслювалося цілком відмінне ставлення до

«українського питання». Так, говорячи про можливість реалізації положень Віленської угоди 1656 р. щодо обрання царя спадкоємцем польського престолу, Варшава однією з основних умов цього ставила безумовне повернення України під владу короля. При цьому остання розглядалася не інакше «...як провінція, що належала Короні польській та Великому князівству Литовському» і яка має залишатися такою, «як здавна залишалася» [179, s. 281–282; 704, s. 73, 130–132, 559]. Звичайно, тут можна вбачати політичну гру з боку Варшави, яка не бажала розкривати перед московським керівництвом справжню суть та перспективи переговорів з Військом Запорозьким, однак не можна й відкидати цілком ймовірну версію (з огляду на долю Гадяцької угоди 1658 р.), що риторика в бік Чигирини була ситуативною, продиктованою потребами відірвати Військо Запорозьке від Москви та повернути його в лоно Речі Посполитої. Відтак, польська еліта була неспроможна (навіть за умови, що під впливом «партії миру» вона погодилася на переговори з Чигирином) йти на кардинальні поступки й визнати рівний статус Польського королівства та козацької України. У такому разі позиція щодо України, означена для переговорів з Москвою, видається більш реальною і такою, що відображала тогочасні політичні погляди керівництва Речі Посполитої.

Водночас, слід відзначити тісний зв'язок між українсько-польськими та польсько-московськими переговорами. На думку польського історика М. Нагельського, ситуація на «українському театрі», яка склалася на 1658 р., безпосередньо впливала на розвиток стосунків між Варшавою та Москвою [711, с. 108]. Відтак, з огляду на погіршення українсько-московських відносин, з одного боку, та успішні тенденції (для Варшави) у польсько-українському діалозі переконували королівський двір, що й стосовно Москви вони можуть зайняти досить міцну позицію. У цьому сенсі важливо було якомога швидше (ще до початку переговорів з Москвою) досягти позитивного результату у стосунках з Чигирином. Той же С.-К. Беневській, після того, як переговори з українським керівництвом підійшли до завершального етапу і практично всі питання двосторонніх відносин було погоджено, в червні 1658 р. писав до короля і настійливо рекомендував пришвидшити розв'язання «справи з Україною». На його думку, слід було якомога

довше зволікати з укладенням польсько-московської угоди, «...щоб їх милості комісари не надто поспішали на комісію (посольський з'їзд з представниками московського царя – В. Г.)». Беневській був стурбований тим, що серед призначених сеймом комісарів для переговорів з Москвою є чимало тих, хто «...полюбили Північ (Москву – В. Г.) і бажають, щоб відбулися боягузливі пропозиції». Водночас підписання польсько-українського договору мало створити значну перевагу Варшави у переговорах й дати змогу продиктувати Москві свої умови [245, с. 277; 721, s. 70]. Щодо необхідності зволікання з переговорами писав також до короля помічник Беневського каштелян смоленський Казімеж Євлашевській [245, с. 287].

Попередні консультації між С.-К. Беневскім та представником гетьмана Виговського П. Тетерею, які тривали з березня 1658 р. в Межиріччі ще до початку роботи Варшавського сейму, добігли свого завершення. На думку волинського каштеляна, вони були успішними для Варшави. Він відзначав, що Тетеря «...клятвою зрікся царської приязні» і запевнив у готовності Війська Запорозького «...у з'єднанні з нами і татарами йти на Москву» [245, с. 270]. Уже до кінця червня 1658 р. сторонами були вироблені основні пункти майбутнього договору, які ввійшли в документ під назвою: «Пункти на супліку Війська Запорозького, уложені вельможним каштеляном волинським і делегатом гетьмана запорозького Павлом Тетерею і подані на увагу його Королівській Милості і всієї Речі Посполитої – без порушення прав комісії». Його статті торкалися багатьох важливих аспектів польсько-українських стосунків. Насамперед, йшлося про гарантування польською стороною прав і привілеїв козацтва, а також амністію учасникам антипольської боротьби: «...з огляду на те, що гетьман та Військо Запорозьке, зрікаючись усіх протекторів (йдеться, насамперед, про Москву – В. Г.), добровільно повертається до свого власного пана... гарантується, що ніхто не буде чинити помсти ні козацтву, ні окремим особам...». Скасовувалися всі кадуки (конфіскати), проголошені на козаків і на шляхту, що визнала протекторат Війська Запорозького. Всім цим особам мали бути повернуті їхні титули та майно, скасовані всі рішення судів стосовно видачі підданих, звинувачених у сваволі.

Цілий блок «Пунктів» було присвячено питанням релігії. Йшлося про зрівняння в правах католицької та православної церкви та відновлення всіх привілеїв останньої. Митрополиту київському і владикам луцькому та львівському надавалися місця в сенаті, а для представників названих єпископій – в люблінському трибуналі. Загалом православне населення мало бути зрівняне у правах з католиками, а православні церкви, які раніше були віддані греко-католикам, поверталися попереднім власникам з усіма маєтностями [429, с. 325–327; 350, с. 76].

Польська сторона визнавала автономні права Війська Запорозького та юрисдикцію гетьмана на всі, підпорядковані йому, території (Київське, Брацлавське та Чернігівське воєводства). Там передбачалося відкриття шкіл за зразком краківської академії. При цьому заборонялося відкривати єзуїтські школи та колегіуми [208, с. 85–87; 521, с. 231–233].

Водночас, пункти містили гарантії повернення всім власникам майна, втраченого з 1648 р. [208, с. 87]. Це неодмінно мало б призвести до конфліктів між шляхтою, що мала до революції маєтки на території козацької України, та їх новими власниками [371, с. 200].

М. Грушевський, даючи оцінку домовленостям між Беневським і Тетерею, відзначав, що «...домагання Виговського начисто кастріровані... Не тільки вичеркнено всяку «удільність» України, «Велике князівство Руське», але й вимежування козацької території: «пункти» повертали назад навіть від зборівських пактів» [429, с. 325–327]. Т. Таїрова-Яковлева вважає, що межиріцька домовленість за своєю концепцією та головними положеннями близька до Зборівської угоди 1649 р. Її основу склали «ідеї «козацьких вольностей» і «віри православної» - двох основоположних каменів, що стали гаслами «русського повстання» Богдана Хмельницького [589, с. 33]. Безумовно, межиріцька домовленість стала рамковим документом, який після подальшого доопрацювання (на цьому етапі з'являється положення про «Князівство Руське» та перетворення Речі Посполитою в державу трьох народів) склав основу відомої Гадяцької угоди.

16 вересня 1658 р. в обозі під Гадячем у присутності польського посла С.-К. Беневського українським керівництвом було прийняте рішення про приєднання до Речі Посполитої на правах Князівства Руського [174, с. 281–290; 278, с. 348; 261, с. 33–50].

Зважаючи на значну історіографію Гадяча й те, що більшість аспектів даної угоди відображені в працях як вітчизняних, так і зарубіжних істориків (В. Герасимчук, М. Грушевський, В. Горобець, Т. Чухліб, Т. Таїрова-Яковлєва, П. Кроль, А. Перналь та ін.) [403, с. 23–50; 411, с. 81–108; 412; 422, с. 48–66; 429, с. 243–382; 698, с. 148–176; 589, с. 31–48; 590, с. 309–311; 621, с. 45–74; 622; 650; 651; 652, с. 305–323; 521, с. 237–247; 699, с. 439–450], варто зупинитися лише на тих моментах, які стосуються теми даного дослідження, зокрема того, яким чином Гадяцька угода вплинула на розвиток московсько-польських відносин та як змінилося становище власне козацької України в системі її взаємовідносин із Річчю Посполитою та Московською державою. Також, гадається, варто звернути увагу на чинники, які, в кінцевому рахунку, спричинили до того, що угода, яка, на думку багатьох дослідників, мала значний потенціал [411, с. 81; 589, с. 31], так і не була реалізована.

Отже, укладення Гадяцької угоди між Військом Запорозьким та Річчю Посполитою стало результатом розвитку взаємовідносин між Варшавою, Москвою та Чигирином в другій половині 50-х рр. XVII ст. Як це було зазначено вище, загострення українсько-московських відносин, яке означилося в результаті ігнорування Москвою інтересів козацької України в ході віленських переговорів 1656 р. та підписання угоди з Річчю Посполитою, а також настійливі спроби Москви здійснити ревізію Переяславсько-Московської угоди 1654 р., які особливо активізувалися після смерті Б. Хмельницького, підштовхнуло українське керівництво до переговорів з поляками. Доречно звернути увагу на висновок Н. Яковенко, що серед інших факторів, які спричинили курс Чигирин на зближення з Варшавою, було присутнім неприйняття частиною козацької старшини, вихованої в дусі «золотих вольностей» Речі Посполитої, політичних звичаїв Московії [649, с. 487]. У Варшаві, своєю чергою, в пошуках виходу з вкрай

складного зовнішньополітичного становища, спричиненого агресією з боку Швеції та Московії, а також активними домаганнями останньою польської корони, прийняли рішення про залагодження конфлікту з Україною шляхом переговорів. Як наслідок, українсько-польські консультації, які тривали протягом весни 1658 р., вилилися у підписання Гадяцької угоди.

Виходячи з того, що московський чинник був чи не визначальним в українсько-польському зближенні, а сама угода, зокрема, мала на меті нівелювання загрози з боку Москви як польським, так і українським інтересам, цілком логічним було те, що Гадяцька угода, безпосередньо торкнулася стосунків з Московською державою. Так у тексті угоди (повний варіант маємо лише в редакції 1659 р., ратифікованій сеймом Речі Посполитої, інші списки угоди, зокрема тієї, яка була складена у вересні 1658 р. під Гадячем, відомі лише у вигляді реляцій сучасників [214, с. 11–30; 589, с. 31]) було чітко окреслено факт розриву Війська Запорозького з Москвою. Однією з ключових умов створення триєдиної Речі Посполитої та входження до її складу козацької України як рівноправного суб'єкта, було «зречення» Чигирином усіх «сторонніх протекцій» [214, с. 25]. Насамперед, це стосувалося Москви. Більше того, обумовлювалися спільні дії суб'єктів Речі Посполитої саме проти Московської держави. І якщо в разі наступу польських військ проти московських, Війську Запорозькому надавалася гарантія неучасті в ньому (Хоча дане положення дало підстави Т. Чухлібу стверджувати, що І. Виговський та його оточення не сприймали майбутній союз як антимосковський [622, с. 10], вважаємо, тут більше мало місце бажання уникнути загострення з Москвою, якщо це не було викликане безпосередньою загрозою для України), то в разі агресії царських військ проти Речі Посполитої «...всі сили, як коронні, так і Великого князівства Литовського і Війська Руські Запорізькі під регіментом гетьмана мають з'єднатися і воювати» [214, с. 27].

Реалізація ідей, закладених у Гадяцькій угоді, суттєво позначалася на позиціях головних супротивників за домінування в регіоні ЦСЄ. Це набирало ваги за умов чергового раунду московсько-польських переговорів, які розпочалися в травні 1658 р.

Як і в 1656 р., місцем переговорів було визначено Вільно. 30 червня 1658 р. туди прибуло царське посольство, очолюване боярином князем Нікітою Одоєвським. Склад делегації, до якої входили Фьодор Волконській та Пьотр Шереметьєв, а також дяки Алмаз Іванов та Панкратьєв, свідчив про незмінну позицію Москви щодо перспектив та умов укладення миру з Польщею. Це підтверджував і текст посольської інструкції, в якій головним питанням для обговорення визначалося підтвердження обрання московського царя на польський трон та чітке визначення місця його коронації. Заради цього у Москві готові була йти на певні територіальні поступки. Зокрема, йшлося про територію ВКЛ на захід від Березини. Стосовно ж України зазначалося, що «Мала Росія», як і «Біла» мали безумовно залишатися в складі Московської держави [71, л. 45–49, 79–81; 313, с. 133; 571, с. С. 40; 613, с. 346]. Окремо йшлося про кордон між «Малою Росією» та Річчю Посполитою, який слід було визначити згідно побажань гетьмана Війська Запорозького [71, л. 49–49 об]. У Москві були серйозно налаштовані добитися укладення угоди на прийнятних умовах. В іншому разі, послы мали негайно припинити переговори, що означало б відновлення воєнних дій (у район переговорів направлялося військо князя Юрія Долгорукого) [71, л. 78–79]. Уже попередні консультації засвідчили жорстку позицію московських послів. Про це писав Кшиштоф Косаковській. Зокрема, відзначав їх непоступливість щодо України [195, с. 248]. Ситуація в Україні, а також стан українсько-польських та українсько-московських відносин суттєво позначилися на позиціях сторін напередодні переговорів.

Мінімізація можливостей для тиску на гетьманський уряд Івана Виговського, що було пов'язано з посиленням позицій останнього після розгрому опозиції, а також укладення наприкінці червня 1658 р. попередньої польсько-української угоди, окреслило для Кремля найгірший сценарій, який загрожував втратою контролю над Україною та кардинальним посиленням головного суперника – Речі Посполитої. Зважаючи на це, в Москві вдалися до рішучих дій. 22 червня 1658 р. Г. Ромодановській отримав царський наказ виступити в Україну під приводом допомоги гетьману «гамувати свавільників» [613, с. 376]. Також було вирішено посилити московську залогоу в Києві. Водночас перед І. Виговським було

поставлено жорстку вимогу негайно відіслати до Криму татарські загони, так як у Москві були вкрай занепокоєні перспективами укладення українсько-кримського союзу. Лише в такому разі обіцялася допомога в придушенні «свавільників». В іншому разі, як йшлося в інструкції Ромодановському, московські війська мали надати допомогу опозиційним до гетьмана силам [429, с. 250–251]. Насамкінець, київський воєвода Василій Шереметьєв отримав наказ агітувати та навіть за необхідності «корумпувати» козаків, щоб ті на противагу Виговському підтримали молодого Юрія Хмельницького [278, с. 339].

Позиція гетьмана І. Виговського була двоякою. З одного боку, у відносинах з Москвою він проявляв твердість (особливо стосовно питання присилки воєвод в українські міста), яка, безумовно, стала можливою завдяки позитивному розвитку українсько-польських переговорів (у цей час між сторонами були досягнуті попередні домовленості, які надалі склали основу Гадяцької угоди). Слід відзначити, що ще в березні 1658 р., коли лише розпочалися консультації в Межиріччі, Виговський однією з умов відновлення польсько-українського союзу називав готовність Варшави надати дієву допомогу Україні у боротьбі з Москвою [411, с. 94]. Відтак, перед загрозою вторгнення царських військ гетьман рішуче висловив готовність дати відсіч московській агресії [704, с. 108]. На нараді старшини, яка відбулася в Чигирині 30 липня 1658 р. було вирішено не лише не приймати нових московських воєвод, а й змусити Кремль вивести свою залогу з Києва, було постановлено, щоб «...воєводам в черкаських містах не бути» [200, с. 273]. Як зазначав М. Грушевський, було прийнято рішення «...до решти замкнути Україну від Москви» [429, с. 275]. Звичайно, І. Виговський розраховував на допомогу польських військ. Щоб стимулювати короля до цього, він завіряв того в готовності допомагати йому у війні проти царя [411, с. 94; 704, с. 447]. Тоді ж за наказом гетьмана його брат Данило Виговський на чолі Паволоцького, Білоцерківського та Київського полків рушив до Києва з метою змусити московські війська покинути місто [200, с. 267, 274]. З іншого боку, враховуючи, що поки реальної військової допомоги з Польщі не було, Виговський змушений був маневрувати, щоб не спровокувати Москву. Відтак, ще в першій половині липня

1658 р. він завіряв царських представників, що Військо Запорозьке готове взяти участь у війні проти Польщі, а також висловлював наміри надіслати на посольський з'їзд у Вільно своїх представників П. Тетерю та А. Ждановича [195, с. 242–246; 613, с. 378]. Та й навіть після підписання Гадяцького договору гетьман продовжував контакти з московським керівництвом, демонструючи, що угода з Річчю Посполитою не означає розриву з Москвою, а також намагаючись якимось чином вплинути на дії московських військ в Україні (скаржиться на воєводу Шереметьєва, який, на його думку, провокує загострення українсько-московських стосунків, що може призвести до кровопролиття) [134, л. 1–14].

Якщо говорити про Річ Посполиту, то її становище, у порівнянні з періодом роботи першої віленської комісії у 1656 р., було значно кращим. Це дозволяло формувати таку стратегію на переговорах, яка б виключала будь-які поступки на користь Москви. Після вкрай складного й небезпечного для польсько-литовської держави періоду, який розпочався в 1648 р. з подій Української революції, супроводжувався загрозами, пов'язаними вторгненням на землі Речі Посполитої московських в 1654–1655 рр. та шведських військ в 1655–1656 рр., а також з утворенням та агресивними діями антипольської Раднотської коаліції, відбулося значне покращення її міжнародного становища. У цьому сенсі здобутком польської дипломатії було укладення на початку вересня 1657 р. Велавського договору з Бранденбургом, а також початок мирних переговорів зі Швецією. Та найбільш вагомим досягненням стало налагодження діалогу з козацькою Україною. У Варшаві вирішення зовнішньополітичних завдань безпосередньо пов'язували з розв'язанням на свою користь «українського питання». Віленський воєвода князь Шаховской писав до царя, передаючи вісті з Варшави: «Надію польський король має велику на козаків і татар..., якщо козаки не будуть при королі, то король мимоволі змушений буде миритися з тобою, великим государем, а якщо козаки з королем з'єднаються, то миру у тебе з королем не буде: велика надія у короля на козаків і татар» [571, с. С. 31].

Взагалі, у Варшаві на початок вересня 1658 р. були переконані у своїй перевазі над Москвою. Зокрема, секретар королеви Марії-Людовіки П'єр де Нуає писав, що

«...вони (Москва – В. Г.) слабкі й перебувають у досить поганому стані». При цьому відзначав, що причина пов'язана саме з українським чинником: «...мають війну з генералом козаків» [212, с. 205]. Своєю чергою, успіхи у стосунках з козацькою Україною давали можливість Варшаві рішуче та змушуючи Москву прийняти польські вимоги.

3. Вуйчик, оцінюючи угоду в сенсі здобутків польської сторони, писав: «Гадяцька угода – акт великого розуму політичного з боку польських урядовців... Наразі Польща покладала великі надії на Гадяцьку угоду. Спираючись на союз з Австрією та Бранденбургом, а також на швидкий мир зі Швецією, Польща йшла на конфронтацію з Росією» [740, с. 34]. Дійсно, укладення угоди з Військом Запорозьким створювало значні перспективи для Польщі в сенсі її протистояння з Московською державою. Варшава не лише отримувала значну перевагу в діалозі з Москвою, а, фактично, створювалися передумови для кардинальної зміни перебігу московсько-польської війни.

4.2. Зовнішньополітичні чинники краху «гадяцької ідеї»

У час, коли між Річчю Посполитою та Військом Запорозьким було підготовлено та укладено угоду, що увійшла в історію як Гадяцька, тривала активна підготовка чергового раунду московсько-польських переговорів. Після очікування на прибуття делегацій (поляки запізнилися, що ледве не призвело до зриву переговорів) та попередніх консультацій, в ході яких були означені позиції сторін, 26 вересня 1658 р. (через десять днів після укладення Гадяцької угоди) у Вільні все ж розпочалися другі переговори повноважних делегацій Речі Посполитої та Московської держави. Затримка з їх початком пояснюється тривалим очікуванням на прибуття польсько-литовських комісарів, що було пов'язане з завершенням сейму, виробленням відповідних інструкцій, а власне свідомим зволіканням Варшави з початком переговорів. Там очікували укладення відповідних договорів зі Швецією та козацькою Україною [613, с. 403].

Вище уже зазначалося, що в польських урядових колах угоди з козацькою Україною та Московією розглядали у тісному зв'язку. Порозуміння з керівництвом

Війська Запорозького розцінювалося як вагомий фактор посилення позицій Варшави у діалозі з Москвою [481, с. 156]. Відтак, успіхи в перемовинах з гетьманським урядом Івана Виговського надавали впевненості Варшаві напередодні початку переговорів із царськими послами. Рішуча позиція керівництва Речі Посполитої стосувалася, зокрема, і «українського питання». Так, познанський воєвода Я. Лещинській у листі до С.-К. Бенєвського, виказуючи впевненість в успішності майбутніх переговорів з Москвою стосовно українських козаків наголошував, що їх «... до останньої краплі крові не відступимося й утискати не дамо» [208, с. 102; 481, с. 156]. А коронний канцлер М. Пражмовській 26 вересня (саме в день початку переговорів) у листі комісарам виказував впевненість в успіху майбутніх переговорів, аргументуючи це саме позитивним впливом польсько-українських домовленостей: «...бо ж і Москва, позбувшись всієї України та розійшовшись з козацтвом, чинити лагідніше захоче і не доводитиме таких претензій, які висувала, збуджена після перших успіхів (мається на увазі період віленських переговорів 1656 р. – В. Г.)...» [481, с. 158].

Про впевненість польсько-литовського керівництва напередодні переговорів з Москвою свідчить і той факт, що королем було наказано комісарам відкласти в сторону питання успадкування польського престолу, вважаючи, що це, в умовах слабкості московської позиції, не призведе до зриву переговорів [481, с. 156].

Їх початок позначився активною наступальною тактикою московських послів, які відразу поставили вимогу передати під владу царя всю Литву «...за те безчестя, яке польська сторона завдала Алексею Михайловичу, зволікаючи з виконанням постанов віленської комісії 1656 р.». У відповідь польські комісари пригрозили зривом переговорів, якщо розмови підуть у такому тоні [704, с. 142].

Надалі тема обрання царя на польський престол залишалася ключовою, однак її обговорення торкалося й інших проблем, зокрема й української. Так, погоджуючись виконати умови Віленського договору 1656 р., польська сторона, однак, «...відшукуючи того, що втрачено», вимагала відновлення дії статей Поляннівського договору [571, с. 43], що означало повернення Москвою усіх земель, які входили до складу Речі Посполитої (це і литовські та білоруські землі, які

знаходилися під московською окупацією, і козацька Україна, яка у 1654 р. прийняла царську протекцію. Безплідні дискусії тривали до кінця вересня [711, с. 108]. Відсутність будь-якого консенсусу, а також надходження інформації про наближення литовських військ до Вільна призвели до припинення переговорів. 19 жовтня 1658 р. друга Віленська комісія завершилася [72, л. 610–611; 313, с. 133; 613, с. 421].

Тут слід відзначити, що саме 8 жовтня король отримав повідомлення про завершення українсько-польських переговорів та підписання Гадяцької угоди. Ця обставина спонукала його направити наказ комісарам з вимогою ухилитися від форсування домовленостей з Москвою, що, врешті, й призвело до завершення переговорів. Побоювання, що їх продовження може призвести до ускладнення стосунків з Україною, було одним із чинників, що й визначили дії Варшави [411, с. 159].

Зрив другої Віленської комісії призвів до відновлення воєнних дій між Річчю Посполитою та Московією. У цей час надійшла інформація, що литовське військо П. Сапєги зайняло міста по дорозі від Вільна до Мінська, навколо Мінська та Борисова. Зі свого боку, у Москві, як подає інформацію В. Коховській, було сформовано три армії по 30 тис. чол. Перше військо під керівництвом князя Трубецького рушило в Україну, друге – під керівництвом князів Хованського та Долгорукого направилось в Литву і третє – під командою князя Ромодановського зосереджувалося між Дніпром та Березиною [279, с. 18].

21 жовтня в районі села Варки полки Долгорукого зустрілися з військами Госєвського. Останній проігнорував застереження з боку гетьмана Павла Сапєги і, маючи недостатньо сил, виступив проти переважаючих сил противника. Спочатку успіх був на боці литовців і їх кіннота навіть змусила відступати московитів. Проте, завдяки введенню Долгоруким в дію резервів, він зумів завдати поразки литовцям. Ті відступили, а сам польний гетьман потрапив у полон [287, с. 22–23; ; 188, с. 614; ; 279, с. 19; 571, с. 44]. В. Берх подає дещо іншу версію цих подій. У перший день битви, згідно його трактування, московські війська зазнали значних втрат (лише вбитими було 1,5 тис. чол.). Від остаточної поразки їх врятувало лише звернення

до литовського керівництва з проханням про перемир'я. Говорили, що нібито надійшов царський наказ знову відновити переговори у Вільні. Однак, коли литовці відвели свої війська в табір, московити несподівано напали, результатом чого стала поразка литовців [316, с. 126]. Як би там не було, але саме битва під Варкою ознаменувала завершення перемир'я, започаткованого Віленськими переговорами 1656 р., й поклала початок другому періоду московсько-польської війни 1654–1667 рр. [392, с. 164; 740, с. 35].

У листопаді 1658 р. Ян Казімеж послав царю лист, у якому покладав цілковиту відповідальність за відновлення війни саме на московську сторону. На його думку, царські послі свідомо зволікали з початком переговорів і, не зважаючи на прибуття польських комісарів до Вільна, не приступили до розмов з ними, відмовляючись прийняти листи й посланців від польських комісарів. Гострій критиці король піддав князя Долгорукого, який замість того, щоб підтримати мир, «...палив, сік, пустошив, не оминаючи жодного стану, загалом поступав в нашій державі вороже, чим спричинив зрив миру, який було вчинено після перших віленських переговорів». При цьому звертав увагу на те, що ворожі дії московитів відбулися саме в той час, коли польські війська воювали зі спільним ворогом – шведами. Зреагував король і на ув'язнення Госєвського, наголосивши, що того було призначено на переговори в якості польського комісара і він прибув на комісію без війська лише «в кількасот коней», а його підступно полонили. Попри це, Ян Казімеж не відмовлявся від подальших переговорів та закликав: «...щоб, втретє з'їхатися нашим комісарам для завершення доброї справи з вашими комісарами...» [740, с. 35].

В умовах війни зі Швецією у Варшаві великі надії покладали на військову допомогу з боку Криму, а також на українського гетьмана І. Виговського, який мав протистояти корпусу Трубецького. Фактично, від результатів воєнних дій на території козацької України значною мірою залежав подальший розвиток польсько-московського протистояння й те, чи вдасться царю силою утвердитися на польському престолі.

У Москві ж з переходом до збройної фази протистояння з Польщею, прагнули будь-що добитися перемир'я зі Швецією. Переговори, які розпочалися ще навесні 1658 р., завершилися в останній декаді грудня. 20 грудня було парафовано, а 21 грудня – підписано Валієсарське перемир'я, за яким відбулося розмежування територій за принципом «хто чим володіє». Окремим пунктом було зазначено, що сторони зобов'язуються не надавати жодної допомоги недругам з обох боків, насамперед польському королю [114, с. 175–176; 613, с. 429].

Укладення угоди, яке було розцінено як успіх московської дипломатії [613, с. 430], відбулося в тісному зв'язку з розвитком московсько-польських відносин. Фактично, це був різкий поворот у зовнішній політиці Московської держави в бік розв'язання суперечки з Річчю Посполитою у вирішенні «українського питання». Цілком можна погодитися з висновком З. Вуйціка, який, порівнюючи значення Віленського 1656 р. та Валієсарського договору 1658 р., зазначав, що якщо перший означав акцент Москви на балтійській політиці, то другий, навпаки, польській та українській. На його думку, Москва, будучи неспроможною вести війну на два фронти, для відновлення боротьби за «збирання земель руських» змушена була піти на тимчасову капітуляцію перед Швецією [740, с. 36]. Угода з Швецією для Москви означала відмову від Віленської угоди 1656 р, а відтак – крах надій Романових мирним шляхом отримати польську корону.

Значення Валієсарського перемир'я усвідомлювали і у Варшаві. Так, ще напередодні примас А. Лещинській писав до короля: «Москва прагне до миру зі Швецією, щоб всі сили спрямувати проти нас...» [247, с. 289]. Після ж його укладення стало зрозумілим, що відновлення боротьби між Польщею та Москвою не уникнути. Центр ваги в міжнародній політиці Польщі став переміщуватися з Балтики в Україну. Договір остаточно оформив перехід у московсько-польських відносинах від політичного протистояння до збройного.

У Варшаві, за таких умов, значні надії пов'язували з Гадяцьким договором. При цьому йшлося не лише про посилення політичних позицій Речі Посполитої у протистоянні з Москвою, а й про військові аспекти. Так, польсько-литовське керівництво сподівалося використати козацькі війська у кампаніях проти Москви.

Зокрема, в Білорусі активну допомогу литовському війську мав надавати Іван Нечай, а наступ з боку козацької України мали здійснювати сили Івана Виговського [481, с. 158].

Гадяцький договір став відчутним ударом по московських позиціях в Україні й створював передумови для кардинальної зміни співвідношення сил в протистоянні Москви та Варшави на користь останньої. За таких умов, московське керівництво будь-що намагалося зберегти контроль над козацькою Україною. Цьому сприяли декілька чинників. По-перше, це існування опозиційних до І. Виговського настроїв, які переважно концентрувалися в середовищі бідніших верств населення, запорожців і залишків антигетьманської опозиції. Другим чинником була присутність в Україні московських військ, очолюваних Шереметьєвим (спроба Данила Виговського, якого направив до Києва гетьман з метою змусити московський гарнізон покинути місто виявилася невдалою [200, с. 285–286]). Гетьман і старшина неодноразово скаржилися на дії московських воєвод, які таємно підтримували антигетьманську опозицію [195, с. 279].

Не зважаючи на неодноразові спроби І. Виговського продемонструвати перед московським керівництвом, що Гадяцький договір жодним чином не спрямований проти Москви [195, с. 163; 408, с. 15; 652, с. 27], відповіддю останньої на курс Війська Запорозького в сторону Речі Посполитої стала агресія проти козацької України, яка вилася в московсько-українську війну 1658–1659 рр. Початком війни слід вважати вступ московських військ Г. Ромодановського в Україну ще в червні 1658 р. Після укладення Гадяцької угоди московська агресія проти Української держави набула неприкритих форм (уже не йшлося про якусь допомогу у налагодженні порядку тощо). У жовтні 1658 р. на українські землі знову вторгається військо Г. Ромодановського. При цьому відкрито говорили, що ціллію походу було здобуття Переяслава, де мала б відбутися рада для усунення з гетьманства І. Виговського. Похід московського війська завершився запеклими боями з полками Виговського під Варвою, де було обложено ніжинського полковника Г. Гуляницького [308, с. 5–7]. На початку ж 1659 р. розпочалася підготовка до масштабної військової кампанії в Україні. 25 січня з Москви

виступили війська князя А. Трубецького. Знову йшлося про мету: ініціювати козацьку раду в Переяславі для укладення нових статей, які б відновили підданство Війська Запорозького московському цареві, денонсувавши Гадяцьку угоду з Польщею. При цьому Москва готова була йти на всі можливі поступки, лише б утримати Військо Запорозьке у царському підданстві. Так, за ініціативи бояр Б. Морозва, Н. Одоєвського та ін. ще наприкінці грудня 1658 р. воєводі Трубецькому було направлено таємний царський наказ, згідно якого він мав вступити в переговори з Виговським. Їх результатом мало стати розведення військ, виведення з України татар й організація посольського українсько-московського з'їзду, на якому планувалося укласти нову українсько-московську угоду за зразком Гадяцького договору, «приміряючись до цих (Гадяцьких – В. Г.) статей». Допускалася можливість укладення договору навіть на тих умовах, які запропонує гетьман. Зокрема, йшлося про можливість залишення на посаді гетьмана, якщо на це буде й воля української сторони. Йому мало бути надане Київське воєводство, а всім родичам та наближеним – каштелянства та староства. У якості можливої поступки, розглядалася навіть виведення московської залози з Києва, якщо на тому буде наполягати гетьман [136, л. 1–5; 192, с. 204–205, ; 209, с. 192; 571, с. 48–49]. Фактично, в Москві, як демонструє даний документ, готові були тимчасово відмовитися від планів запровадження воєводського управління в містах, щоб тільки не допустити реалізації Гадяцького договору.

Очевидно, найбільше непокоїв Москву саме факт укладення українсько-польської угоди, яка фактично означала денонсацію договору 1654 р., а також кардинально змінювала співвідношення сил у польсько-московській суперечці за першість в ЦСЄ. Хоча Виговський у листах до царя повсякчас наголошував, що Гадяцький договір ніяким чином не спрямований проти Московської держави, а також звертав увагу, що ним передбачено цілковите дотримання прав православної церкви (одна з основних офіційних причин польсько-московської війни) [195, с. 279], Москва не полишала надій не допустити реалізації українсько-польських домовленостей і готова була йти для цього на значні поступки.

Хоча не виключено, як це стверджує Т. Чухліб, що це була лише спритна дипломатична гра з боку Москви, доказом чого слугують практичні дії московських воєвод в українських містах [622, с. 17; 626, с. 92]. Також на користь даного міркування слугують подальші царські настанови Трубецькому. Так, останньому наказувалося направити у Військо Запорозьке (можливо на Запоріжжя) своїх комісарів («знатних та могутніх людей») з кінним та пішим військом і вчинити заспокоєння невдоволених, хто говорив про бажання Москви скоротити козацький реєстр, а також скласти 60-ти тисячний козацький реєстр. Трубецькой мав прослідкувати, щоб до реєстру було вписано старих служилих козаків, а не різних «гультаїв», що давало змогу вилучити з реєстру всіх, хто займав антимосковську позицію. Московська агресія традиційно прикривалася шляхетною метою – допомогти в заспокоєнні міжусобиць і заворушень в Україні. Для цього до основних сил Трубецького мали приєднатися війська Шереметьєва та Ромодановського [200, с. 308–309].

Трубецькой, наділений повноваженнями йти на доволі суттєві поступки Виговському в разі, коли той виявить бажання залишатися у підданстві царя, водночас, за інших обставин, міг вдатися до протилежних дій. Так, в разі, коли б «...козаки почали говорити, що вони І. Виговського надалі не бажають мати за гетьмана» (при цьому, козакам Полтавського та інших полків були надіслані грамоти з закликами виступити проти Виговського [613, с. 442]) і звернутися з відповідною грамотою до царя, воєвода має забрати булаву в останнього та призначити нові вибори. Для отримання жалуваної грамоти новообраний гетьман мав особисто відбути до Москви, щоб «царській величності чолом ударити, і пресвітлі його государеві очі побачити» [200, с. 315–317]. Таким чином, Трубецькой мав фактично усунути з гетьманства Виговського й організувати вибори більш лояльного керівника козацької України. Новообраний гетьман мав підписати текст нової угоди з Москвою та присягнути на вірність царю. При цьому наголошувалося, що статті нової угоди повністю відповідатимуть угоді 1654 р. [200, с. 320–322].

Ще один вельми цікавий документ, який походить з царської канцелярії, датований квітнем 1659 р., часом, коли Москва активізувала свої антиукраїнські, в тому числі й силові дії. У ньому піднімалося питання перебування московських воєвод в українських містах і наголошувалося, що саме воєводи та московські війська є надійним захистом українських міст, на них покладалося завдання укріплення та утримання фортець. При цьому воєводи мають «відати осадними людьми... забирати в тих містах військову казну і давати на військо запорозьке» [200, с. 322–324]. Також містилося положення, що безпосередньо відображало претензії московського керівництва на українські землі, яке стосувалося Новгород-Сіверського і всієї Сіверщини, де мав бути царський воєвода, адже «Новгородок здавна належить до Московської держави, а не до Малої Росії». Окрім цього вказувалося, що таким самим чином слід говорити «про Чернігів, і про Стародуб, і про Почеп, що ці міста здавна бували Московської держави, а до Польщі були прилучені тимчасово і нині там мають бути царської величності воєводи» [200, с. 324–325].

Уже на початку лютого А. Трубецкой підійшов до Севська, звідки вирушив у напрямку Путивля, куди прибув 20 березня. Після цього попрямував до Конотопа. До його військ стягувалися московські підрозділи, що вже перебували в Україні, а також козаки самопроголошеного промосковського гетьмана Івана Безпалого [192, с. 219–220, 225; 195, с. 262, 281; 200, с. 361], вибори якого відбулися з ініціативи та під прикриттям військ белгородського воєводи [411, с. 103]. Вступивши в Україну «з метою утихомирення всяких сум'ять та міжусобиць», московські війська вдавалися до жорстоких репресій проти місцевого населення. Козацькі старшини у листі до царя писали, що московські війська «міста і містечка, і села вогнем і мечем зносили, ...людей... всякого чину і віку в полон збирали й нечувані спустошення чинили». При цьому зазначали, що Україна не знала «...такого спустошення, яке сьогодні від православних ратей» [200, с. 415–418].

Після вступу московських військ Трубецкого на територію України відбувалися постійні контакти з Безпалим [192, с. 220; 200, с. 361–362], який, своєю

чергою, детально інформував того про дії Виговського. А на початку квітня 1659 р. самопроголошений гетьман прибув до Трубецького [192, с. 221–222, 227].

Водночас царське керівництво активізувалося й стосовно Польщі. Московсько-польські відносини на початок 1659 р. характеризувалися кількома чинниками. По-перше, завершилася невдачею чергова спроба порозумітися у вересні – жовтні 1658 р. у Вільні. По-друге, у грудні 1658 р. Москва ціною значних поступок домоглася укладення Валієсарського перемир'я зі Швецією, що дозволяло їй зосередитися на вирішенні питань відносин з Польщею. Насамкінець, третім чинником стали події в Україні, зумовлені укладенням Гадяцької угоди, яка стала значним успіхом польської дипломатії та вдарила по позиціях Москви не лише у сенсі вирішення «українського питання», а й загальної боротьби за домінування в регіоні ЦСЄ. Це загрожувало Кремлю не лише втратою територій, захоплених в Литві та Білорусі в ході кампаній 1654-1655 рр., не лише витісненням її з козацької України, а й можливою експансією польських, кримських та українських військ на власне московські землі.

На початку 1659 р. Москва і Варшава обмінялася посланцями. Так, Ще 18 листопада 1658 р. до Москви відбув королівський секретар Пйотр Кондратовіч [176, s. 61], а 12 лютого 1659 р. до Варшави були направлені стольник А. Нестеров та піддячий Кузьмін [176, s. 85]. Темою переговорів стала необхідність скликання чергового (третього) з'їзду повноважних послів. І якщо стосовно необхідності нового з'їзду сторони були єдині, то щодо місця його проведення (царські представники виступали за Москву, а поляки вважали прийнятним місцем з'їзду Вільно або Мінськ) та часу сторони розходилися [176, s. 85–96, 108–118; 113, с. 134]. І у Москві, і у Варшаві чекали на результат боротьби за Україну. Поляки прагнули закріпити дипломатичні успіхи 1658 р., московити ж, навпаки, намагалися відновити свої позиції в Україні, які серйозно похитнулися після Гадяча.

22 березня 1659 р. у Варшаві розпочав роботу екстраординарний сейм, на якому в якості головного постало питання становища Речі Посполитої з огляду на війну зі шведами, яка все ще продовжувалася, та на загрозу відновлення війни з

Московською державою. Під час сейму гостро проявилось протистояння, що охопило на той час «народ політичний». Так, коронна шляхта насамперед виступала за завершення війни зі Швецією. Литовці ж наполягали на скорішому укладенні мирної угоди з Москвою [279, s. 25]. Ця дискусія майже відразу перекинулася і на «українське питання». З текстом Гадяцької угоди сенатори змогли ознайомитися ще восени 1658 р., коли українські делегати його представили на розгляд керівництву Речі Посполитої [481, с. 160]. Зокрема, було піддано критиці комісарів, що проводили переговори з Військом Запорозьким: волинського каштеляна С.-К. Беневського та смоленського К. Євлашевського, яким дорікали за «неправомірне підписання шкідливої для Речі Посполитої угоди з українцями». Невдоволення викликали положення, які стосувалися ліквідації унії, надто великого козацького реєстру, а також надання земських та сенаторських урядів на території Князівства Руського виключно православним [481, с. 160]. Не сприймалася вимога українців отримати право елекції на кшталт того, що мало ВКЛ. Наголошували, що дана угода «...наповнить Річ Посполиту й сенат хлопством», яке отримало право отримання шляхетства. Категоричним противником ліквідації унії виступив папський нунцій, який мав значний вплив на короля [481, с. 161]. Серед магнатів та шляхти лунали вимоги щодо необхідності проведення нових переговорів з українською стороною. Акцентувалося на тому, що становище Виговського, який наважився на розрив з Москвою, є безвихідним і тепер йому можна диктувати жорсткіші умови [721, s. 78].

Беневській та Євлашевській, зі свого боку, заперечували звинувачення та звертали увагу на надзвичайно важке становище Речі Посполитої, брак військової сили, що вимагає більшої уваги до козаків, «...що горнутья до Королівства Польського». Беневській при цьому зауважував, що в даному випадку головним є «...приєднання українського козацтва», якому слід іти на поступки, зокрема, погодитися на повернення православній церкві храмів та маєтностей, які в свій час були забрані уніатами. Він зазначав, що пізніше, коли становище Речі Посполитої стабілізується, можна буде повернутися до старої системи відносин з Військом Запорозьким [279, s. 25–26]. Аргументи Беневського були прийняті, але все ж

вирішено доопрацювати договір й представити його українським послам, що прибули на сейм. При цьому поведінка польського керівництва засвідчила його відхід від компромісної позиції та прагнення нав'язати Чигирину нові скориговані) умови угоди.

Українське посольство (35 чол., а враховуючи численну свиту, за підрахунками П. Кулаковського, загалом складало 511 осіб [482, с. 110–111]) було споряджене широкою гетьманською інструкцією, зміст якої свідчив, що Іван Виговський намагався наповнити Гадяцьку угоду змістом, який би надав реальних обрисів ідеї перетворення Речі Посполитої в триєдину республіку з рівноправними суб'єктами, один з яких би представляв цілісний народ руський. Зокрема, українські послы вимагали створення спеціальної комісії з представників Корони, ВКЛ та Князівства Руського, яка б розглянула питання повернення православної церкві всіх храмів, монастирів та маєтностей на землях, «так далеко, як далеко поширюється мова народу Руського», що в різний час були забрані єзуїтами та уніатами, а також ліквідації греко-католицької церкви. Окрім цього українською стороною вимагалось скасування постанови проти Війська Запорозького 1638 р. та встановлення козацького реєстру в 60 тис. чол. Чи не найважливішим було висунення положення стосовно включення до складу Великого князівства Руського етнічних українських земель – Волинського, Руського та Подільського воєводств. Однією з вимог українського гетьмана було гарантування участі представників князівства Руського у всіх посольських комісіях на рівних правах з представниками Корони та Литви [247, с. 315–325, 330; 590., с. 310].

Однак, на сеймі відбулося серйозне редагування українсько-польської угоди. При цьому не лише не були враховані пропозиції української сторони, представлені послами Війська Запорозького, а зазнав змін текст угоди, який було сформовано 18 вересня 1658 р. У результаті 22 травня 1659 р. було ратифіковано остаточний текст Гадяцької угоди, на основі якого й мало відбутися «вікопомне склеєння» трьох народів в одній державі [214, с. 14–30].

В історіографії зміни, яких зазнала Гадяцька угода з вересня 1658 до травня 1659 р., частіше всього оцінюють як такі, що фактично спричинили поворот в

ставленні до неї в середовищі українського козацтва, а відтак – крах самої ідеї утворення триєдиної держави [482, с. 124]. «Фатальними» та «короткозорими» оцінено дії польсько-литовської влади, яка «вилучила з її (Гадяцької угоди – В. Г.) тексту кілька найважливіших для козацької України положень», В. Смолієм та В. Степанковим [564, с. 313]. Н. Яковенко, ці зміни кваліфікувала як такі, що підрізали «...й без того тонку нитку примирення» [649, с. 490]. На думку польського історика Т. Кемпи, на сеймі 1659 р. склалася ситуація, коли обидві сторони (і Варшава, і Чигирин) прагнули ревізії Гадяцької угоди. Наслідком «переговорів» і став текст угоди від 22 травня 1659 р. [460, с. 142].

Загалом, погоджуючись з тим, що зміни в тексті угоди були суттєвими і однозначно не на користь України, не можна пов'язувати крах Гадяча лише з ними. Слід виходити з того, що угода об'єктивно не могла не зазнати змін. У цьому сенсі, по-перше, варто погодитися з думкою А. Перналя, що сам текст угоди, укладений під Гадячем, формувався в надзвичайних умовах, коли обидві сторони перебували під сильним внутрішнім і зовнішнім тиском. Водночас, стислий час переговорів, дискусії, компроміси, зміни і часте переписування тексту призвели до того, що багато положень не були чітко сформульовані, а відтак потребували доопрацювання [521, с. 247]. По-друге, уже під час її читання у Варшаві знову включалися різні чинники (тут і католицьке й греко-католицьке духовенство, коронна та литовська шляхта з їхніми інтересами і ослаблене тиском Москви та внутрішнім протистоянням керівництво Війська Запорозького), під дією яких і формувалася офіційна позиція влади Речі Посполитої. Показовим є ставлення до угоди познанського воєводи Я. Лещинського та коронного підканцлера Б. Лещинського, які раніше досить толерантно ставилися до проблеми України. Тепер же вони зайняли доволі жорстку позицію, критикуючи текст Гадяцької угоди від 1658 р. Зокрема Б. Лещинській категорично висловлювався проти ліквідації церковної унії та повернення православним церков та маєтків, які перебували у власності уніатів, висловлював побоювання, що в результаті втілення угоди може виникнути окрема держава з власним скарбом, військом, урядниками, правами та судочинством, наголошував, що фактично запроваджується дискримінація

католиків на території Князівства Руського [481, с. 166]. З іншого боку, не слід приділяти занадто багато уваги самим формулюванням чи тому, скільки раз вжито і чи взагалі вжито термін Князівство Руське.

Так, Т. Таїрова-Яковлева, якій слід віддати належне за ґрунтовний текстологічний аналіз різних (відомих на сьогодні) списків Гадяцької угоди [589, с. 31–48], наголошувала на тому, що в остаточній редакції угоди «...всі найпрогресивніші її положення були вилучені або так видозмінені, що вони втрачали будь-який сенс» [589, с. 40]. На підтвердження цього висновку, вона зазначає, що це, зокрема, стосується положення про утворення «триєдиної держави» та «Князівство Руське», які були замінені «жалюгідними відлуннями», на кшталт «Річ Посполита народу польського, Великого князівства Литовського і Руського», «гетьман Військ Руських» тощо [589, с. 38]. Гадається, тут не слід так гостро реагувати на останні терміни, які жодним чином не заперечують самої ідеї створення триєдиної держави й утворення Князівства Руського. Інше питання, що маємо рух від незалежної держави (чи більше формально незалежної, адже угодою з Москвою 1654 р. уже запроваджувалися певні обмеження стосовно здійснення зовнішньої політики, що цілком відповідали поширеній практиці васально-сюзеренних міждержавних відносин) до статусу автономної одиниці в складі федеративної держави Річ Посполита.

Також в якості прикладу «драматичних змін», яких зазнала Гадяцька угода з вересня 1658 до травня 1659 р., часто наводиться обмеження козацького реєстру в 30 тис. осіб. Тут навіть порівнюють з Переяславсько-Московським договором 1654 р., де окреслюється 60-тисячний реєстр. Дійсно, у редакції Гадяцької угоди від травня 1659 р. значиться, що козацький реєстр має становити 30 тис. осіб. Однак, там міститься невелике, але вельми суттєве, уточнення: «...тридцять тисяч, або як вельможний гетьман запорізький подасть у реєстрі» [214, с. 26], яке давало можливість за певних умов (в разі наполягання гетьманського уряду) збільшити чисельність українського війська. Звичайно, тут слід вказати й на можливість набору 10-ти тисяч найманого війська.

Нарешті, часто йдеться про пункт, який передбачав повернення маєтностей у Князівстві Руському колишнім власникам. Гадається, це положення було цілком логічним з огляду на перспективу утворення триєдиної держави з гарантуванням рівних прав для представників усіх соціальних груп (католиків, православних, козаків, шляхти...) в усіх її частинах. Відтак, обійти цю проблему просто не було змоги. Укладачі угоди передбачили, на їх погляд, найбільш оптимальний механізм вирішення даної проблеми. Так, згідно її тексту, ратифікованого у 1659 р., таке повернення до власних маєтків світських осіб («з обох сторін») має відбутися лише після того, як це буде визначено королем «після порозуміння з вельможним гетьманом запорізьким» та відповідного універсалу «його королівської милості і вельможного гетьмана Війська Запорізького» [214, с. 28].

Дослідники чи не на перше місце серед антиукраїнських видозмін тексту угоди виносять той факт, що з остаточного її тексту було вилучено положення про скасування унії [589, с. 40]. Однак, годі було сподіватися на інший результат, враховуючи сильні позиції у Варшаві католицького, а тим паче – греко-католицького духовенства. І якщо перші допускали можливість задля залагодження «українського питання» та відновлення майнових прав католиків на території Князівства Руського піти на ліквідацію унії шляхом безпосереднього включення уніатів до системи римо-католицької церкви, то останні категорично виступали проти цього і всіма силами тисли на королівський двір. Звичайно у Варшаві не могли не враховувати цього фактора. Водночас, формулювання, яке з'явилося у 1659 р. і в якому прямо не говорилося про скасування унії, з часом цілком могло привести до вирішення цього питання. Так у тексті 1659 р. православній церкві гарантувалися на території Князівства Руського (хоча сам термін не вживався) значні права і насамперед, гарантувалося повернення усіх раніше втрачених церков, монастирів та маєтностей. Водночас уніатам заборонялося засновувати, розбудовувати й примножувати будь-яким чином церкви та монастирі, заборонялися на майбутнє усі уніатські фундації. Тут не можна не погодитися з Т. Кемпою, який стверджує, що за таких умов греко-

католицька церква була приречена на животіння, яке врешті призвело б до її ліквідації [460, с. 145].

Звичайно, позиція польсько-литовського керівництва не несла того необхідного конструктивізму, який міг би привести до реалізації «вікопомного склеювання». По-перше, у тексті угоди (в редакції 1659 р.) стосовно території Князівства Руського містилася невідповідність. Так, з одного боку, містилося чітке її окреслення Київським, Брацлавським та Чернігівським воєводствами (відповідно до положення Зборівської угоди 1649 р. та фактичних меж українських земель, на які поширювалася юрисдикція гетьмана), то, з іншого боку, зазначалося, що Військо Запорозьке має стояти «...в тих воєводствах і маєтках, де воно було перед війною» [214, с. 26]. Останнє підпадало під дію пунктів Ординації Війська Запорозького від 1638 р., яку так і не було скасовано, і якою передбачалося обмеження проживання реєстрових козаків лише королівщинами Корсуньського, Черкаського і Чигиринського староств [759, с. 628–629]. Водночас, саме обмеження території Князівства Руського лише трьома воєводствами, залишаючи поза його межами давні етнічні українські землі (Поділля, Волинь, Галичину, Підляшшя), не відповідало самій ідеї утворення триєдиної держави на рівноправних засадах. Відтак, цілком обґрунтованими були вимоги української сторони, представлені владі Речі Посполитої послами на сейм 1659 р. По-друге, ініціюючи укладення угоди з Військом Запорозьким і навіть погоджуючись на надання Українській державі статусу, рівного Великому князівству Литовському, верхівка Речі Посполитої керувалася, насамперед, власними інтересами. Останні полягали в тому, щоб припинивши війну з Україною (таким чином вирішивши «українське питання»), покращити свої позиції стосовно головних суперників в регіоні – Московії та Швеції, а також використати українське козацтво у майбутній війні проти Московської держави. У цьому сенсі цілком справедливо зазначає П. Кроль, що у Варшаві здатні були до компромісів стосовно українського козацтва, допоки воно було сильне і становило собою загрозу, або допоки потрібне було для оборони кордонів Речі Посполитої від Москви [481, с. 176]. За інших умов тон спілкування та межі можливих поступок були зовсім іншими.

Загалом, Гадяцька угода 1658 р. (скоріше Гадяцький процес 1658–1659 рр.) був визначений цілим комплексом факторів, що стосувалися власне українсько-польських, українсько-московських та польсько-московських відносин.

Вагомим чинником було й те, що Варшава, керуючись виключно власними інтересами, коли над козацькою Україною нависла смертельна загроза з боку московських військ, що вторглися на її територію (згідно Гадяцької угоди усі сили Речі Посполитої мали б бути мобілізовані для відсічі агресора), не спромоглася надати Війську Запорозькому належної допомоги [245, с. 339–346; 622, с. 13]. Як зазначає А. Перналь, «...зклопотана своїми класовими інтересами, польська шляхта не була ані далекоглядною, ані щедрою» [521, с. 273]. Серед причин таких дій Варшави можна назвати, по-перше, той факт, що з осені 1658 р. відбувається активізація військових дій на шведсько-польському фронті, в районі Помор'я. По-друге, польсько-литовське керівництво на той час не відмовилося (головне під тиском литовців та австрійського двору) від можливості продовження мирних переговорів з Москвою (навіть в березні 1659 р. була призначена для цього нова комісія), що позначилося на активності супроти Московської держави [411, с. 103]. Врешті, лише 3-тисячний корпус під командуванням коронного обозного Анджея Потоцького було направлено на допомогу Виговському [192, с. 232; 195, с. 262; ; 411, с. 104].

У той час як Польща намагалася утвердити скоригований Гадяцький договір, Москва вдалася до силового вирішення «українського питання». 20 квітня 1659 р. війська Трубецького виступили з Костянтинова та вже через дев'ять днів підійшли до Конотопа, де з'єдналися з силами І. Безпалого та розпочали облогу міста, де укріпився полковник Г. Гуляницький із союзними татарами. Облога тривала аж до 27 червня, допоки туди не прибув Іван Виговський. У розпорядженні гетьмана було 16 тис. досвідчених козаків та 4-х тисячний корпус коронного війська під командуванням Анджея Потоцького. Останній повідомляв, що на допомогу гетьману прибув сам хан Мехмед IV Герай зі всім своїм військом [285, s. 249]. В. Коховській стосовно чисельності татар називає число 30 тис. [279, s. 21]. А за даними, які наводить В. Горобець, на допомогу Виговському прибула 80-ти

тисячна орда [410, с. 144; 411, с. 103]. При цьому коронний обозний настійливо закликав керівництво Речі Посполитої надіслати більш дієву допомогу, вважаючи, що «...ні орда, ні козаки не витримають потенції московської, як можна швидко очікувати під Львовом» [285, с. 249].

Саме під Конотопом 7-9 липня 1659 р. відбулася головна битва українсько-російської війни 1658–1659 рр. Її хід, поразка Москви та її наслідки ґрунтовно досліджено в роботах А. Бульвінського [743, с. 174–218; 331, с. 76–83; 332, с. 33–43; 333, с. 447–480], Ю. Мицика [498, с. 48–50; 501, с. 191–236], О. Сокирка [569], П. Кролля [697, с. 113–132], І. Бабуліна [307, с. 35–41; 308.; 309, с. 175–178; ; 310, с. 80–110]. У контексті даного дослідження слід акцентувати увагу на декількох моментах. По-перше, поразка дійсно була для Московської держави вкрай важкою. Як відзначає С. Соловйов, «...цвіт московської кінноти, що здійснював щасливі походи 54-го і 55-го років, згинув в один день... Ніколи після того цар московський не був в змозі вивести в поле такого сильного ополчення» [571, с. 49–50]. По-друге, результат битви виявився цілком несподіваним для московського керівництва (там недооцінювали можливості та військовий талант Виговського) і вкрай погіршив становище Москви за умов посилення Речі Посполитої. Як відзначає той же С. Соловйов, лише недавно всі раділи успіхам у Литві (захоплення в полон Госєвського, перемоги Хованського) і тут Трубецкой «муж благоговійний та вишуканий, у війнах щасливий та для ворогів страшний» згубив таке величезне військо. Розпочалося укріплення Москви. Навіть ширилися чутки, що Алексей Михайлович готується покинути столицю і відбути за Волгу до Ярославля [571, с. 50; 328, с. 91]. По-третє, поразка прискорила московсько-шведський переговорний процес. У Кремлі утвердилося переконання, що ситуацію може врятувати лише мир зі Швецією на будь-яких умовах. Відтак з 25 по 29 вересня 1659 р. в Томсдорфі тривав з'їзд московських та шведських повноважних послів [571, с. 177]. Однак, справа з розв'язання вузла суперечностей зі Швецією й укладення антипольського союзу затягувалося. Тут, очевидно, свою роль зіграло те, що шведи паралельно проводило консультації з представниками польського короля.

Намагаючись врятувати свої позиції в Україні, царське керівництво здійснює спробу вступити в переговори з І. Виговським, закликаючи того, вислати до Трубецького «добрих та знатних» людей [368, с. 94]. Гетьман погоджувався на переговори та готовий був надіслати своїх представників, за умови гарантій їх безпеки, і наполягав на їх проведенні в Батурині [195, с. 293; 571, с. 51]. За даними А. Потоцького, гетьман направив Шереметьєву копію королівських привілеїв, «...запитуючи: чи погодиться цар укласти з ними таку саму угоду?» [245, с. 300; 571., с. 52]. Очевидно, гетьман, будучи незадоволеним умовами українсько-польської угоди, які йому запропонували в результаті корегування в травні 1659 р., та небажанням Варшави надати необхідну військову допомогу, прагнув зіграти на суперечностях між Москвою та Польщею, що врешті могло змусити якусь зі сторін піти на суттєві поступки Україні. Московсько-українські переговори стосовно укладення нового договору мали підштовхнути Польщу до корекції її української політики, зробити її більш поступливою у діалозі з Чигирином.

Однак, попри сподівання Виговського, ейфорія польського керівництва, породжена політичними та військовими перемогами над Москвою, значно змінила ставлення у Варшаві до «українського питання». Там не бажали йти на жодні поступки (навіть ті, що були декларовані в Гадяцькій угоді) [368, с. 92]. П. Кроль звертає увагу, що ставлення коронних еліт до ідеї порозуміння з українським козацтвом була цілком відмінною до і після підписання Гадяцької угоди [481, с. 156–157]. Ініціатива все більше переходила до войовничо налаштованих представників шляхетсько-магнатських кіл. Яскравим представником цього угруповання був Анджей Потоцький. Коментуючи політику Виговського, він застерігав короля, що «... лякаючи вашу королівську милість – Царем, а Царя – вашою королівською милістю», гетьман виношує свою головну ціль – здобуття незалежності як від Москви, так і від Польщі. Потоцький пропонував обернути «підступність» козаків проти них самих, для чого слід помиритися з царем, неодмінно домовившись відносно «українського питання», хоча б ціною територіальних поступок («чим-небудь за Дніпром») [245, с. 300]. Він вважав, що лише рішучі заходи з залученням польських і татарських військ можуть стати

дієвим засобом заспокоєння України та наведення там порядку. На його думку, лише поява в Україні самого короля на чолі сильного польського війська змусить до покірності українське населення. Звертаючись до Яна Казімежа, він писав: «Не дістаючи шаблі, одним разом ти заспокоїш їх назавжди одним своїм прибуттям, а потім приведеш їх до такого порядку, що вони не будуть більше свавільничати і завдавати шкоди державі вашої королівської милості». У разі, коли б дії короля зустріли опір, Потоцкій пропонував задіяти татарське військо, «...щоб воно вивезло їх декілька фур у Крим, а з іншого боку військо вашої королівської милості доведе їх до зубожіння, що змусить багатьох з них розійтися по селах на Волині і в Поділлі». Обезлюднення України, на думку Потоцкого, було дієвим засобом її заспокоєння. Свій маніфест він підсумував висновком, що «поки Україна не буде приведена до попередніх своїх початків (до 1648 р. – В. Г.), до тих пір не буде спокою в Польщі» [245, с. 301–302].

Слід відзначити, що А. Потоцкій в 1659 р. вперше озвучив ідею, яка врешті лягла в основу Андрусівського договору 1667 р., а власне – поділ козацької України між Варшавою та Москвою, як засіб «заспокоєння України».

І якщо А. Потоцкій розглядав прибуття коронного війська в Україну в якості засобу придушення свавілля та наведення порядку, то гетьман І. Виговський також розраховував на присилку польських військ, але, насамперед, в якості допомоги проти Москви та промосковських сил в Україні. Пізніше, ігнорування Варшавою необхідності надання дієвої військової допомоги гетьман вважав основною причиною втрати булави: «Я ніколи не дійшов би до цього, якщо б не був впевнений в швидкій присилці війська» [247, с. 420; 656, с. 56]. Зауважимо, що не лише Виговський висловлював такі думки. Відсутність необхідної військової підтримки з боку Варшави (не враховуючи невеликого підрозділу, очолюваного А. Потоцкім) розглядав як головну причину того, що втратили Виговського, чим «... потішили неприятеля, царя московського», і С.-К. Беневській [285., s. 246].

Відтак, саме позиція польського керівництва, яке опинилося під впливом «партії війни» і почало відходити від політики компромісів стосовно козацької України, з одного боку, та активні зусилля Москви, яка намагалася збудити

антипольські настрої (використовуючи переважно гасла релігійного характеру [460, с. 146] та користуючись фактором давньої українсько-польської ворожнечі) та вела жорстку пропаганду проти І. Виговського (певний час на противагу тому виставлявся І. Безпалій), зумовили падіння гетьмана Івана Виговського, що й спричинило крах спроби на основі Гадяцького договору сформувати нову базу для польсько-українського порозуміння й побудови Речі Посполитої трьох народів.

У Москві ж в цей час зробили ставку на промосковськи налаштовану частину козацької старшини, переважно лівобережних полків. Ефективною в цьому сенсі виявилася політики «батога та пряника»: з одного боку, «...міста і містечка взяли й випалили й висікли»), а з другого – надавали щедрі подарунки старшині (в Україну для роздачі прихильним полковникам було надіслано царське жалування (соболі й золоті)). Внаслідок цього вдалося заручитися підтримкою частини козацької старшини яка, за визнанням самого Шереметьєва, на це пішла «...боячись твого великого государя страху і твоїх великого государя ратних людей» [195, с. 311–316; 200, с. 436]. За умов розколу в середовищі козацтва, коли (лівобережна козацька старшина явно означила свою промосковську позицію, а правобережна намагалася утриматися від підпорядкування як Варшаві, так і Москві), в якості компромісу, який мав би об'єднати ці групи та повернути суспільство до ситуації, яка була за Богдана Хмельницького, висувається ідея повернення булави сину Великого гетьмана Юрію. Активними прибічниками цього виступають Т. Цицюра, дядько Юрія Я. Сомко, В. Золотаренко. До цього схиляються й лідери правобережного козацтва І. Богун, М. Ханенко та ін. Загалом, ці обставини були не на користь І. Виговського. Його становище ще більше погіршилося внаслідок відходу з України союзних гетьманові татар, стурбованих нападами запорожців на Крим [195, с. 297–298].

Невдовзі 10-тисячне козацьке військо на чолі з Ю. Хмельницьким стояло під Германівкою. 21 вересня там відбулася рада, куди прибув Виговський. Він зачитував Гадяцькі статті, переконував козаків не відступати від короля. Однак усі зусилля зберегти булаву та зовнішньополітичний вектор Української держави виявилися безуспішними. І. Виговський змушений був скласти гетьманські

клейноди та, рятуючи своє життя, шукати захисту в польському таборі [192, с. 251; 195, с. 307; 476, с. 147].

Ю. Хмельницький направився до Росави, де мала відбутися велика рада і де вже перебували зі своїми полками чигиринський, уманський та черкаський полковники. Більшість козацьких полків, а також найманці волохи покинули Виговського та перейшли на бік Хмельницького, якого 23-24 вересня було обрано гетьманом [200, с. 440; 285, с. 245; 476, с. 148].

Такий розвиток подій в Україні заспокоїв московське керівництво від небезпеки можливого наступу українсько-польсько-татарських сил на Москву. Уже 15 вересня 1659 р. Трубецкой виступив із військом з Путивля до Переяслава. 10 жовтня до нього прибув полковник Петро Дорошенко з листом від Ю. Хмельницького і проектом українсько-московського договору (який відображав положення Березневих статей 1654 р. і навіть містив окремі уточнення й доповнення до них), відомих як Жердівські статті [192, с. 230–232]. Новообраний український гетьман і старшини, які його підтримували, звернулися до царя з проханням, щоб всі права та вольності, гарантовані договором 1654 р., були підтвержені та залишалися непорушними. Чи не головною була вимога, щоб, окрім Києва, в інших українських містах не було воєвод, а московські війська в Україні перебували під командуванням гетьмана, що йшло далі договору 1654 р. У листі також містилося прохання, щоб цар не приймав з Війська Запорозького жодних листів без відома гетьмана і всієї старшини, ставилася умова, щоб в козацькій Україні був лише один гетьман, якому мають підпорядковуватися всі полки по обидва боки Дніпра, Тут, очевидно, йшлося про недопустимість підтримки московськими воєводами самопроголошених гетьманів, як це було за Виговського, а вибори гетьмана Війська Запорозького були вільними і право участі в них мали лише військові люди (козацтво). Гетьман мав бути наділений правом проводити вільно зовнішню політику, вільно приймати всіх іноземних послів, відсилаючи царю лише списки з їх грамот. Також містилася вимога, щоб у разі мирних переговорів царських послів з поляками, татарами чи шведами були присутні комісари від Війська Запорозького, які мали бути наділені вільним

голосом. Насамкінець: українське духовенство мало залишатися під владою константинопольського патріарха [192, с. 255–257; 571, с. 54–55; 368, с. 96; 382, с. 52].

Логіка подій в Україні, звичайно, диктувала представникам української старшини, що вони вправі розраховувати на значні поступки з боку Москви. І було б помилкою не скористатися її непевним становищем після поразки під Конотопом. В оточенні Юрія Хмельницького розуміли, що заради утримання козацької України від підданства польському королю Москва ладна буде йти на суттєві компроміси в питанні українського суверенітету [368, с. 96]. Ситуація давала можливість українській козацькій верхівці досягти поступу в цьому питанні. Однак, на заваді опинилася низка чинників як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. Насамперед, прихід до влади Юрія Хмельницького відбувся у вкрай складній ситуації. По-перше, окреслилося протистояння в середовищі українського козацтва за територіальним принципом (у лівобережних полках явно переважали промосковські настрої). По-друге, у відповідь на процеси олігархізації суспільства, які прискорилися за гетьманування Івана Виговського, набувають поширення охлократичні та анархічні тенденції в суспільному житті та загрозлива люмпенізація частини українського соціуму. По-третє, не зважаючи на поразку під Конотопом, Москва зберегла свої позиції в Лівобережжі, де були розміщені царські війська [564, с. 313–314]. Відтак, спроби продовження боротьби проти Москви за умови відсутності належної допомоги з боку Речі Посполитої, відходу союзних татар та внутрішнього розколу в суспільстві, бул приречені на невдачу.

Москва ж, користуючись слабкістю нового українського керівництва, зуміла нав'язати Ю. Хмельницькому свій сценарій розвитку подій [368, с. 96]. Зокрема, було відхилено пропозицію щодо зустрічі гетьмана з московським воєводою А. Трубецьким у Трехтемирівському монастирі. Водночас Хмельницькому було наказано прибути до Переяслава, де знаходилася ставка московських військ [245, с. 366–367]. Відтак, український гетьман на чолі делегації від Війська Запорозького, до складу якої входили коберенський архімандрит Іов Заунчковський, генеральний обозний Тимофій Носач, суддя Іван Кравченко, осавул Іван Ковалевський у

супроводі полковників Андрія Одинця, Івана Лизогуба, Якова Петренка, Івана Сірка, а також колишнього полковника прилуцького Петра Дорошенка, вирушив до Переяслава, куди прибув 20 жовтня 1659 р. [192, с. 259]. Звертає на себе увагу відсутність найвпливовіших старшин і, зокрема, семи правобережних полковників. Така ситуація склалася через недооцінку спроможності московитів нав'язати свої вимоги (вважали, що Москва під впливом Конотопської поразки змушена буде погодитися на український проект договору, що був представлений Жердівськими статтями); а також неспроможність лівобережної старшини відхилити московські вимоги. Насамкінець, правобережні старшини, які свого часу активно підтримували Виговського, не хотіли зайвий раз провокувати напругу в стосунках з Москвою [564, с. 314].

У Переяславі українська делегація опинилася в оточенні московських військ. Як повідомляв у своїй відписці царю А. Трубецкой, «...в місті від міських воріт по вулиці, якою їхав Юрій, до двору стояли стрільці й солдати з рушницями, знаменами та барабанами. А на дворі, на якому зупинилися Юрій і старшина, для охорони розташовувалася сотня стрільців». Також було наказано до Переяслава прибути воєводам Шереметьєву та Ромодановському з військами [192, с. 259]. Фактично молодий гетьман опинився під жорстким психологічним тиском, що й зіграло свою роль в ході переговорів. 25 жовтня, напередодні ради, Трубецкой зачитав царську грамоту, в якій містилися «...статті, які були надані попередньому гетьману, батькові Юрія Богдану Хмельницькому і ті, що понад ті попередні надіслані від великого государя царя» [4; 192, с. 260]. Вони різко обмежували владні функції українського гетьманату, робили його залежним від Москви і створювали передумови для підпорядкування внутрішнього життя козацької України московській адміністрації [192, с. 262]. У них були зафіксовані всі зміни, яких московське керівництво домагалось, починаючи з 1655 р.: введення московських воєвод, окрім Києва, в міста Переяслав, Ніжин, Чернігів, Брацлав та Умань; виведення української залоги з Старого Бихова (полковника Івана Нечая слід було передати Москві); заборона переобирати гетьмана без відповідного указу царя. Повноваження самого гетьмана обмежувалися. Він втрачав право самовільно

призначати та усувати полковників, а також призначати їм смертну кару. Неправославним особам заборонялося перебувати у Війську Запорозькому. Це стосувалося і нововихрещених іноземців, від яких «...великі у Війську Запорозькому міжусобиці здійснюються, а їм запорожцям чиняться утиски». Окремою статтею передбачалася передача царській величності «зрадника» Івана Виговського, його жінки, дітей, а також всіх родичів [2, арк. 2–16 зв.; 192, с. 265–267; 250. Т.1., с. 493–499; 261, с. 115–121; 571, с. 56–57]. Насамкінець, Трубецкой зачитав ще одну статтю, згідно якої московським воєводам наказувалося бути в Новгороді-Сіверському, Чернігові, Стародубі і Почепі, тому що «...ці міста здавна належать Московській державі, а не до Малої Росії» [137, л. 1–16; 192, с. 261; 261, с. 120].

27 жовтня 1659 р. розпочалася рада. Замість 14 статей, які раніше були прислані Хмельницьким з Дорошенком і які були відхилені, зачитано старі статті (Богдана) і нові [138, л. 1–27; 261, с. 113–114]. Наслідок ради був катастрофічним для української державності. Все те, що Москва не змогла досягти тиском на Б. Хмельницького та І. Виговського, вона зуміла провести у 1659 р. Єдине, на що спромоглися гетьман та його оточення, це зауважити щодо московських претензій на Новгород-Сіверський, Чернігів, Стародуб та Почеп та висловити прохання, щоб цю статтю не зачитувати на раді [192, с. 261].

Гадається, тут не доречно говорити про якусь таємну фальсифікацію, яку не вгледіли гетьман і полковники. Фальсифікація була відкрита, а українська сторона просто виявилася нездатною протистояти грубому тиску, поєднаному з підкупом та грою на внутрішніх українських суперечностях [368, с. 97]. На думку Т. Таірової-Яковлевої, причина цього крилася у відсутності серед українських лідерів прихильників державної ідеї та слабкістю гетьмана Юрія Хмельницького [651]. Однак, важко з цим погодитися. У даному випадку (як і стосовно травня 1659 р.) скоріше можемо говорити про незрілість української національної еліти, її несформованість, що було цілком закономірним, зважаючи на вкрай стислі терміни її становлення та геополітичні реалії, в яких формувалася Українська держава. Що ж до твердження російської дослідниці, то яскравим запереченням її тези про

відсутність прихильників державної ідеї серед керівництва Війська Запорозького є факт підготовки тексту українсько-московської угоди, який московській стороні надало посольство, очолюване Петром Дорошенком і який був відхилений царськими урядовцями. Серед полковників та генеральних старшин було чимало тих, хто прагнув реалізації положень угоди 1654 р., які й визначали відповідний державний статус козацької України.

Щодо намірів Москви, то там розглядали військову присутність в Україні в якості одного з ключових факторів утримання її під своєю владою [613, с. 511], що цілком відповідало принципам здійснення імперської політики. Там прагнули відразу реалізувати на практиці підписані з українським керівництвом домовленості. Уже 14 грудня 1659 р. воєвода Іван Лобанов-Ростовській і Семьон Змеєв здобули Старий Бихів. Івана Нечая, його брата, Самійла Виговського, їх жінок та ряд представників місцевої шляхти, що в свій час визнали владу українського гетьмана, було ув'язнено [571, с. 58]. Тоді ж київському воєводі В. Шереметьєву було наказано терміново вислати ратних людей з Києва до Брацлава та Білої Церкви, а чисельність київської залоги збільшити до 3-4 тис. осіб. Було наказано передислокувати московських стрільців з Переяслава до Ніжина, а також в сіверські міста. Хоча воєводи, перебуваючи в українських містах, і не мали втручатися в справи місцевих земських, ратушних та церковних судів й порушувати права та вольності козацтва, однак їхня компетенція поширювалася на всі інші справи, що фактично вело до встановлення воєводського управління в козацькій Україні [195, с. 316–317].

Москва не зупинялася перед застосуванням сили. Так було здійснено облогу Бару та Меджибожа, відмічені зіткнення військ Шереметьєва з козаками Виговського в районі Хмільника [245., с. 394, 399–400]. На кінець 1659 р. основні стратегічні пункти Української держави опинилися під контролем московських воєвод.

Успіхи Москви в Україні мали безпосередній вплив на розвиток московсько-польських стосунків. У середовищі польського керівництва активізувалися прихильники примирення з Московією та знову лунали голоси про необхідність

відновлення переговорного процесу. Переговори власне бачилися засобом збереження контролю над ситуацією в Україні. Про необхідність укладення миру з Москвою писав, зокрема, у жовтні 1659 р. до короля згадуваний уже Анджей Потоцкій [245, с. 370]. У листах до короля та до коронного гетьмана Станіслава Потоцького він виступав за збільшення чисельності польських військ в Україні, що могло стати серйозним аргументом як для утримання контролю над українськими землями, про що вже йшлося вище, так і для створення сприятливого ґрунту для проведення переговорів з Москвою. Він вважав, що слід враховувати той факт, що «...з Трубецькім та Долгорукім під Переяславом сорок тисяч піхоти, і що кінні полки цілком укомплектовані». Відтак вважав, що проти таких сил слід якомога скоріше направити сильне польське військо [245, с. 373].

Загалом, як справедливо відзначає В. Горобець, зрив Гадяцького договору 1658 р. та підписання московсько-української угоди 1659 р. в Переяславі означили перелом у польсько-московсько-українських відносинах, коли ініціатива в боротьбі за Україну знову перейшла до Москви [410, с. 146].

Висновки до розділу

Одним з головних чинників початку відновлення переговорного процесу з Польщею, а надалі й укладення Гадяцької угоди 1658 р., стало суттєве напруження в українсько-московських стосунках, спричинене грубим тиском царського керівництва на гетьмана з метою добитися суттєвих поступок у двосторонніх відносинах (йшлося про введення воєвод в головні українські міста, виведення козацьких залог з Білорусі, підпорядкування української церкви московському патріархові). Водночас у Москві намагалися, скориставшись соціальною напругою в українському суспільстві, активізувати антигетьманські настрої, піддають сумніву легітимність новообраного гетьмана (визнання якого ставиться в залежність від поступливості останнього в питанні воєвод) і навіть вдалися до підтримки антигетьманської опозиції, очолюваної М. Пушкарем та Я. Барабашем. Усе це відбувалося на фоні загрози введення московських військ в Україну (для захисту від зовнішнього ворога, «погамування свавільників», чи гарантування

законності). Однак, така «гібридна» війна Москви проти козацької України мала зворотній ефект, підштовхнувши гетьманський уряд до пошуків порозуміння з Варшавою, яку Виговський розглядав як противагу московському тискові.

На фоні активізації української політики Москви та Варшави, активізує свої дії в Україні й Крим. Загострення в українсько-московських стосунках створило умови для налагодження українсько-кримських відносин, що логічно вилилося у відновлення союзного договору. За умови розгортання дій опозиції, негласно підтримуваної Москвою, Виговський потребував реальної військової допомоги. Саме Крим таку надав, перетворюючись на чи не найактивнішого чинника впливу на політику в Україні та довкола неї.

16 вересня 1658 р. у таборі під Гадячем представниками польського короля та І. Виговським було підписано угоду, яка передбачала входження України до складу Речі Посполитої на правах третього рівноправного суб'єкта.

З вересня 1658 р. по жовтень 1659 р. в польсько-московсько-українських відносинах тривала гостра боротьба, в ході якої кожна зі сторін намагалася реалізувати свої цілі. Для уряду гетьмана Івана Виговського головним завданням було збереження суверенітету та забезпечення інтересів Української держави (Князівства Руського) у складі триєдиної держави, що, на жаль, гетьманському уряду не вдалося реалізувати. Другою надважливою проблемою, що постала перед Чигирином, було протистояння агресії з боку Москви, яка фактично розпочалася ще до укладення Гадяцького договору, а після нього набула форми масштабного вторгнення.

Для Варшави Гадяцький договір, а головне те, що він фактично означав денонсацію українсько-московської угоди 1654 р., створив суттєву перевагу в протистоянні з Москвою. Це дозволило остаточно відмовитися від реалізації віленських постанов 1656 р. та повернутися до планів звільнення загарбаних Москвою територій силовими методами, використавши при цьому міліарний потенціал українського козацтва. Однак після досягнення головної мети (угоди з Військом Запорозьким) польсько-литовське керівництво надалі відмовилося від політики компромісів. Ратифікована у травні 1659 р. Гадяцька угода ставила під

сумнів рівноправність відносин у триєдиній Речі Посполитій. Польсько-литовська еліта виявилася неготовою реалізувати на практиці ідею визнання рівних політичних, соціальних і релігійних прав українського народу. Крім того значним прорахунком Варшави стало ігнорування необхідності надання військової допомоги Виговському в боротьбі проти агресії Москви, що, врешті-решт, призвело (навіть не зважаючи на перемогу під Конотопом) до падіння уряду Виговського. Останнє фактично означило крах всього Гадяцького процесу.

Проблематика та основні положення розділу викладені в ряді публікацій дисертанта: ««Місія Тетері». До питання про підготовку підписання Гадяцької угоди 1658 року між Україною та Річчю Посполитою», «Український гетьманат наприкінці 50-х – в першій половині 60-х рр. XVII ст. Боротьба навколо питання про суть та прерогативи гетьманської влади», «Переяславська наступальна операція»: московська політика стосовно козацької України в 1654–1659 рр.», «Політика Москви стосовно козацької України в постпереяславський період: започаткування гібридної війни як засобу реалізації російської імперської ідеї», «Крах Гадяча : до питання про причини провалу проекту утворення Речі Посполитої трьох народів (до 360-річниці Гадяцької угоди)», «Вільно-2: російсько-польські переговори 1658 р. та вплив українського чинника», «На шляху до Гадяча. У геополітичному трикутнику: Чигирин – Москва – Варшава», «Ян Лещинський і його концепція вирішення «українського питання» в другій половині 50-х рр. XVII ст.», «Станіслав Казімеж Беневскій в польсько-українському політичному діалозі другої половини 50-х рр. XVII ст.» [350; 382; 352; 376; 364; 359; 387; 381].

РОЗДІЛ 5

БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКОГО ГЕТЬМАНАТУ ПРОТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ІДЕЇ ПОДІЛУ УКРАЇНИ ТА ПРИЧИНИ ЇЇ ПОРАЗКИ

5.1. Формування геополітичних передумов розколу Української держави на два гетьманства

Усунення від влади Івана Виговського та приєднання Війська Запорозького до Московської держави згідно Переяславського договору 1659 р. призвели до суттєвої зміни співвідношення сил у протистоянні Москви та Варшави. Досягши відчутних успіхів у козацькій Україні та будучи переконаним, що поляки свідомо зволікають із завершенням мирних переговорів, прагнучи завершити війну зі шведами й сконцентрувати свої сили проти Москви, царське керівництво прийняло рішення про відновлення війни проти Речі Посполитої. Про це вже в жовтні 1659 р. оголосив Алексей Михайлович [483, с. 25–26; 613, с. 519]. З огляду на непоступливість поляків на попередніх переговорах, перемогла думка, що поставлених цілей, серед яких головною було отримання польської корони, можна досягти силовими методами. Відтак, війна, а саме військові успіхи, розглядалися як головний чинник впливу на Варшаву, щоб змусити її виконати вимоги Москви [613, с. 522–523].

Районом активізації військових дій стала Литва. Уже 19 жовтня 1659 р. в напрямку Вільна виступило військо князя І. Хованського. У результаті походу московськими військами до кінця 1659 р. було здобуто Гродно, Заблудов, Кам'янець, а також Брест [483, с. 28–29; 698, с. 346]. Фактично перед ними був відкритий шлях на Варшаву [483, с. 29–30]. Однак, як на це вказує Б. Флоря, дані успіхи не слід переоцінювати, адже були збережені головні сили Речі Посполитої, які розташовувалися в Курляндії та Пруссії [613, с. 530]. В Україні успішно діяли війська В. Шереметьєва. Було витіснено польські загони та прибічників Виговського з Корця, Хмільника, Полонного [189., с. 18, 36; 656, с. 30–31]. Полковником М. Ханенком було здобуто опорний центр польських військ на Поділлі – Бар [656, с. 51].

Водночас, тривали спроби відновлення й переговорного процесу, перспективи якого окреслилися в ході московсько-польських консультацій, які відбувалися у Варшаві та Москві протягом 1659 р. Так, 28 травня сеймовою комісією було розроблено чергову інструкцію для комісарів Речі Посполитої на наступних переговорах з представниками московського царя [184, s. 41–44]. Тоді ж у Москві перебував з відповідною місією королівський гонець полоцький підчашій Ян Лосовській [176, s. 97], а в червні до Варшави відбули уже царські посланці Желябужській і Мінін [101.; 102; 176, s. 123–126]. Тоді місцем майбутніх переговорів було визначено Борисів [176, s. 125; 271, s. 364; 313, с. 134; 613, с. 477–479, 540]. Саме туди вже в середині січня 1660 р. направилося московське посольство, очолюване боярином Н. Одоєвським. Керівником польської делегації було призначено литовського гетьмана П. Сапегу [АМГ 3, с. 29–30; 271, s. 364; 313, с. 134]. Склади посольств свідчили, що сторони залишалися на позиціях, які були заявлені в ще ході Віленських переговорів у 1656 та 1658 рр., що робило доволі примарними шанси досягти позитивного результату. Однак і Варшава, і Москва розглядала їх як можливість виграти час та підготуватися до наступних вирішальних битв.

В основі програми максимум московського керівництва на переговорах лежало завдання зафіксувати владу царя над всією територією ВКЛ. Також стосовно України завдання стояло чітке й таке, що начебто не підлягало обговоренню: «Малій та Білій Росії та запорозьким черкасам зі всіма містами та землями» знаходитися «вічно» у складі Московської держави [Цит за: 613, с. 540–541]. Звичайно, з огляду на віленські переговори 1656 р., на принциповість та чесність московського керівництва годі було сподіватися.

У Москві даний етап переговорів з Польщею пов'язували безпосередньо з дипломатичними успіхами осені 1659 р. в Україні. Саме з цієї причини до складу московської делегації на переговори до Борисова були включені і представники Війська Запорозького (ніжинський полковник Василь Золотаренко та Федір Коробка з 53 козаками), повноваження яких, однак, були досить обмеженими. Під час з'їздів вони мали сидіти в наметі московської делегації окремо на лаві

неподалік посольського столу; від намету до намету мали їздити лише з дяками, а під час обговорення питань про кордони поводитися згідно інструкцій, наданих їм Ю. Хмельницьким [139, л. 1–24; 571, с. 80; 656, с. 59]. Це був перший і останній випадок, коли в московсько-польських переговорах взяли участь українські послы. У Москві сподівалися, що перебування у складі московської делегації представників Війська Запорозького, з одного боку, буде здійснювати тиск на польську сторону, а з другого, - переконає козацьку старшину в щирому прагненні царя відстоювати інтереси України, що було дуже важливо після спроби Івана Виговського вийти з-під «опіки» Москви в 1658 р. Варте уваги також міркування Т. Таїрової-Яковлевої, що таким чином московське керівництво віддячувало українцям за Переяславський договір 1659 р. та відвертало їхню увагу від факту грубого ігнорування позиції гетьманського уряду в тексті нової московсько-української угоди, яка фактично зафіксувала ревізію угоди 1654 р. в бік значного посилення позицій Москви та підпорядкування гетьманату царському урядові [657, с. 180; 656, с. 527]. Мало також місце бажання Москви уникнути непорозумінь, які виникли через недопущення гетьманських послів до переговорів 1656 р.

Даючи «добро» на участь українців у московсько-польських переговорах, цар запропонував гетьманові сформулювати свої пропозиції, які мали бути враховані в Борисові. Гетьманським урядом було розроблено перелік пунктів, серед яких: скасування унії, підпорядкування Білоруської православної церкви Київському митрополиту, надання руській (українській) мові рівних прав із польською, а також визначення кордонів Війська Запорозького згідно Зборівської угоди 1649 р. [193, с. 12–13; 656, с. 59–61] Однак царські інструкції послам демонстрували той факт, що в Москві, погоджуючись на збереження юрисдикції гетьманату на території козацької України (Київське, Брацлавське та Чернігівське воєводства), інші українські землі прагнули безпосередньо підпорядкувати царському уряду. В інформації, наданій московським послам, говорилося, що Волинь і Поділля не мають бути відділені від володінь царської величності, тим паче, що государ вже називається волинським і подільським [571, с. 80].

Укріпленню московських переговорних позицій мала сприяти військова активність у Литві. Окрім 30-тисячного війська Хованського, туди також були направлені полки Змеєва та Щербатого [279, s. 65]. Свою перевагу над поляками Москва прагнула закріпити шляхом укладення вічного миру зі Швецією. Протягом 1659 р. тривали безуспішні спроби результативно завершити переговорний процес зі Стокгольмом. Перспектива змінити цю тенденцію окреслилися лише у середині лютого 1660 р., коли після смерті Карла-Густава шведським королем став його п'ятнадцятирічний син Карл XI. Однак, третій з'їзд послів, який відбувся 9 квітня 1660 р. в урочищі Іванова Креста знову виявився безрезультатним [314, с. 178].

Своєю чергою, поляки також намагалися досягти порозуміння з шведами (вкрай важливо це було зробити раніше Москви). Після укладення перемир'я, наприкінці 1659 р. розпочала мирні польсько-шведські переговори в Оліві [279, s. 50].

Водночас, у Варшаві спрямовували зусилля, щоб врятувати свої позиції в Україні. Знову ведення переговорів з українським керівництвом було довірене Беневському, який уже в січні 1660 р. надіслав до Ю. Хмельницького листа з закликом повернутися під зверхність польського короля. При цьому звертав увагу на антиукраїнські дії росіян: «Коли б мій великий та любий приятель, батько вашої милості, воскрес та побачив одного зятя свого на гаку, доньку в полоні і в безчесті; коли б побачив іншого зятя нечувано закатованого; коли б побачив тіло його, пошматоване батогами, пальці відрізані, очі виїняті і сріблом залиті, вуха буравом просвердлені; коли б побачив іншу доньку, помираючою над тілом милого чоловіка; коли б побачив сиріт малих, у яких батька так закатували, - якщо б Богдан Хмельницький побачив все це, то не лише взявся б за зброю, але й у вогонь кинувся б...». Там же, переконуючи Хмельниченка, що від польської влади не слід очікувати якоїсь помсти, С.-К. Беневській зазначав: «Бійся, пане гетьмане, не Польщі, бійся Москви, яка незабаром захоче прибутків малоросійських й обійдеться з вами, як з іншими». Відкидаючи чутки щодо військової слабкості Польщі, наголошував, що «...тепер, коли з шведським королем уже укладено перемир'я на 15 років,... коли наші війська з'єдналися і скоро з'єднаються з ордою,

коли вся шляхта озброїться, коли війська з Пруссії з паном Чарнецьким, з Курляндії з паном Полубіньським вже прямують до Литви, то побачать, які ми безсилі!» [571, с. 82–83].

Таким чином, поляки й надалі намагалися переконати Чигирин у небезпеці, яка загрожує з боку абсолютистської Москви з її імперськими амбіціями та прагненням знищити будь-які прояви державності в народів, включених до її складу. Яскраве звернення до постаті Богдана Хмельницького мало б торкнутися почуттів його сина, спонукати його задуматися над майбутнім України, що, своєю чергою, мало створити ґрунт для польсько-українських переговорів та пошуку перспектив для зближення.

Разом з тим, з боку Речі Посполитої спостерігалася й активізація військових дій в Україні, які, однак, не привели до очікуваних результатів. Так, наприкінці 1659 р. невдалою виявилася спроба коронних військ гетьмана С. Потоцького здобути контроль над Брацлавщиною. Сам гетьман напередодні намагався відмовити короля розпочинати військові дії взимку, наголошуючи, що «...цієї зими, в тих краях жорстокої і вельми сніжної, спосіб війни був дуже важкий». Однак до його аргументів не дослухалися. Попри сувору зиму та відсутність кормів польське військо зустрілося з явною «хитрістю супротивника», коли «...селяни поховали весь хліб в ями, а самі зачинилися у фортецях разом з козаками». Унаслідок польське військо потерпало від голоду та несло втрати під час безуспішних спроб здобути добре укріплені фортеці. Врешті, після тривалих облог Могилева (на Дністрі), Шаргорода, Брацлава та Умані, коронний гетьман відступив у район Поділля та Покуття для відпочинку [246, с. 1–3].

На фоні проблем на українському театрі та погіршення ситуації в Литві (з одного боку, ситуація там визначалася успішними діями московських військ, а з іншого – черговим конфліктом королівського двору з литовським військом, яке через не виплату заборгованого жолду, відмовилося виступити проти Хованського й оголосило про створення конфедерації, яку очолив оршанський хорунжий Самуель Кмітіч [271, с. 364–365]), польське керівництво намагалося зволікати з початком переговорів з Москвою. Коронний гетьман С. Потоцький аргументував таку тактику

можливою негативною реакцією з боку Туреччини й Криму. Зазначав, що «Якщо ми укладемо мир з Москвою, то обидві фурії, і турецька, і татарська, обов'язково кинуться на нас....Я бажав би миру з Москвою, проте, якщо за ним має наступити турецька війна, то слід добре обміркувати справу» [246, с. 4; 571, с. 80]. Слід відзначити, що його занепокоєння не було безпідставним. У Криму все частіше виказували невдоволення діями поляків, що впливало з листів татарських сановників до різних польських урядовців. Про незадоволення татар відступом польських військ з України писав у листі до канцлера М. Пражмовського також Іван Виговський [246, с. 8–9, 11].

Сам экс-гетьман застерігав польське керівництво від зайвого поспіху в справі переговорів із Москвою. На його думку, слід було зайняти тактику вичікування, а потім, скориставшись військовою допомогою татар та втомою царського війська, завдати тому вирішальної поразки, «подібної конотопській». За таких умов, на його переконання, московити самі «вдадуться до миру» [246, с. 12].

Тактика зволікання та відсутність зацікавленості у якнайшвидшому укладенні миру з Москвою, дозволили Варшаві сформулювати жорсткі вимоги до московської сторони. Згідно інструкції, королівські послы могли укласти вічний мир з Москвою лише тоді, коли Москва погодиться звільнити усі захоплені нею території ВКЛ. У разі, коли мова буде йти про встановлення кордону по р. Березина (Москва залишала за собою частину білоруських земель з містами Старий Бихів, Рогачов, Пропойськ та ін.), польські комісари мали говорити лише про перемир'я на 15 років [189, с. 63].

Однак, така жорстка й непоступлива позиція королівського двору, а особливо тактика зволікання з укладенням миру з Москвою, викликали критику з боку литовської верхівки (останні продовжували виявляти більшу зацікавленість в укладенні миру), а комісари від Литви взагалі відмовилися слідувати згаданій королівській інструкції, наголошуючи, що керуються відповідними рішеннями Панів-Ради. Найгірше було те, що з суперечностями в польсько-литовському таборі були добре обізнані в Москві. Там серйозно розраховували скористатися з них. У своїй відписці князь Хованській повідомляв: «...Князівства Литовського комісари

будуть милосердя просити у великого государя про себе, щоб під його, великого государя, високою самодержною рукою у вічному підданстві бути зі всім Великим князівством Литовським, тому що у Великого князівства Литовського розорення велике від великого государя ратних людей» [189, с. 63–64].

Повертаючись до московсько-польських переговорів, слід підкреслити, що прибуття на з'їзд представників гетьмана Ю. Хмельницького відразу викликало гострі суперечки. Польські комісари були категорично проти їх участі у переговорах, заявляючи, що «з хлопами поряд засідати не бажають». Наголошували, що ті, будучи на сеймі, присягали на підданство Речі Посполитій, а відтак, як піддані, не можуть брати участь у переговорах [49, арк. 14, 19; 313, с. 134; 698, s. 353; 740, s. 38].

Переговори традиційно розпочалися з суперечок навколо титулатури та приналежності українських земель [313, с. 134–135]. Польські комісари у своїх листах категорично відмовилися писати в титулі царя «Малые и Белые России самодержцем» та ставили вимогу, щоб царські послы не називали запорозьких представників царськими підданими, а останні не мали вільного голосу на переговорах. На це Одоєвській, зазначивши, що на сеймах «...посол кожного повіту має вільний голос», вказав, що в «...Малоросії повітів багато, а ви не бажаєте малоросійським послам дати вільного голосу при наших переговорах». Звичайно, це була чиста демагогія з боку очільника московської делегації. У казуїстичній формі, звертаючи увагу на положення польської шляхетської демократичної системи і нібито відстоюючи права українців, він і не збирався надавати вільний голос гетьманським представникам. Останні, за задумом Москви, мали виконувати роль статистів та фактору підкріплення позиції царських послів, і не більше.

У відповідь на зауваження комісарів, що українці є підданими короля, адже «...після того як Юрій Хмельницький був проголошений гетьманом, його посланці за нього і за все Військо присягали королю в Шибині», царські послы надали слово Василю Золотаренку, який красномовно висловився про підпорядкування Війська Запорозького московському цареві: «Святого божественного маєстату справа забирати землі у одного монарха і віддавати іншому, і ви, не бажаючи називати нас

царськими підданими, противитесь волі божій. Не дивлячись на те, що деякі ляхи, що знаходилися у Війську Запорозькому, старалися схилити його на польський бік, Військо, як тільки довідалося про їх задуми, скинуло з безчестям Виговського і віддало булаву Хмельницькому, який, як гідний син, пішов по стопах батьківських і воскресив у Війську присягу царській величності, знищену насильством Виговського, і тепер на Україні немає жодного полку, жодного полковника, жодного товариша, який би був королівським підданим» [571, с. 80–81].

Ситуація в ході переговорів кардинально змінилася після надходження інформації про завершення польсько-шведських переговорів та підписання 3 травня 1660 р., Олівського трактату. Ціною відмови Яна Казімежа від претензій на шведську корону та передачі шведам Ліфляндії [279, s. 62; 314, с. 179], Польща отримала мир, який убезпечував Річ Посполиту від шведської агресії та давав можливість усі сили спрямувати проти Москви. Як висловився Кшиштоф Пац, Олівський мир «розв'язав руки Польщі для подальших розмов з Москвою» [275, s. 113]. А король наголошував, що завершення війни з Швецією дає можливість приступити до звільнення Литви від московської окупації «...або через трактати..., або через військо Речі Посполитої...» [279, s. 63].

Загалом в польській історіографії високо оцінюється значення даного договору. На думку З. Вуйціка, Олівський договір «...безумовно належить до найважливіших подій в історії європейської дипломатії XVII ст.», він ставив його поряд з такими «баталіями дипломатичними» як переговори в Мюнстері та Оснабрюці, чи Карловицьким договором [733, s. 216]. П. Кроль акцентує увагу, що внаслідок укладення Олівського миру було перехоплено ініціативу на східному фронті [481, с. 175].

Дійсно, мир зі Швецією давав можливість польському керівництву безпосередньо приступити до розв'язання ситуації, що склалася в Литві. Уже 24 травня 1660 р. на військовій нараді у Варшаві було прийнято рішення про відновлення військових дій проти Москви в Литві та Україні. Зокрема, здійснення акцій проти воєводи Хованського в Литві покладалося на П. Сапегу та С. Чарнецького. Війська великого коронного гетьмана Станіслава Потоцького за

підтримки татар мали діяти в Україні. Це рішення ознаменувало офіційний розрив польсько-московського перемир'я, яке, однак, фактично було припинене ще раніше, коли були зірвана друга Віленська комісія [740, s. 40].

У Москві також у цей час (травень 1660 р.) відбулася військова нарада, на якій були прийняті рішення, що ознаменували підготовку до відновлення військових дій. Поряд із Литвою, де основні завдання покладалися на війська, очолювані князем Хованським, в якості пріоритетного напрямку наступу проти Речі Посполитої було визначено Україну. Там мала діяти південна армія під командуванням боярина В. Шереметьєва [740, s. 43].

Уже влітку 1660 р. розпочалася воєнна кампанія в Литві. Для Москви вона складалася невдало. 28 червня 1660 р. поблизу селища Полонка війська Хованського зазнали поразки від польсько-литовських сил Сапєги, Чарнецкого, Полубіньського та Кмітіча. У джерелах відзначаються серйозні втрати московських військ. Так, у полон потрапив воєвода князь С. Щербатий, були поранені сини Хованського та воєвода Змеєв. Сам Хованський зумів утекти до Полоцька. Противнику досталися 40 гармат та весь московський обоз. Важливим наслідком битви стало зняття облоги Ляховичів [286, s. 49].

Події під Полонкою спричинили остаточний зрив польсько-московських переговорів, які ще до тих пір тривали в Борисові [Яковлева Т. Руїна Гетьманщини, s. 69]. 29 червня царські послы отримали наказ покинути Борисов та відбути до Смоленська [271, s. 365; 275, s.114; 279, s. 67–70; 571, s. 81-82]. Тоді ж і до польських комісарів надійшов лист від канцлера М. Пражмовського з рекомендацією припинити будь-які консультації з царськими послами в разі, якщо ті не визнають Україну та Білорусь територіями підвладними польському королю [740, s. 40]. Фактично це був наказ припинити переговори. Відтак, сторони взяли курс на силове вирішення взаємних суперечностей.

І хоча чергова посольська комісія в Борисові завершилася безрезультатно, все ж вона окреслила певні тенденції, які дозволяють простежити генезу переговорного процесу між Варшавою та Москвою. По-перше, на даному етапі на другий план відійшло питання обрання Алексея Михайловича на польський престол. По-друге,

формально демонструючи переговорний процес, сторони, натомість, буквально наввипередки прагнули укласти мирний договір зі Швецією. По-третє, в Борисові активно розігрувалося «українське питання». Москва навіть вдалася до запрошення представників Війська Запорозького для участі в перемовинах. При цьому, як наголошує Т. Таїрова-Яковлєва, це були останні переговори, в яких взяли участь представники Війська Запорозького [656, с. 538].

Зрив переговорів ознаменував перехід московсько-польських відносин у фазу воєнних дій. Протягом липня-серпня 1660 р. литовсько-польським військам вдалося здобути Мінськ, Оршу, Шклов, Копись, було взято в облогу Борисов, де нещодавно тривали переговори повноважних послів. Фактично Москва втратила владу на всій території Литви та в Західній Білорусі. Хоча московські гарнізони залишалися ще в Бресті, Вільні, Гродні та Ковно, однак, опинившись в глибокому тилу противника, самі потребували допомоги.

У вересні-жовтні 1660 р. центральною подією на литовському театрі військових дій стала битва на р. Бася. Інформація про її перебіг та результати досить суперечлива. Згідно повідомлень самого князя Долгорукого, він 24-26 вересня 1660 р. в районі між Шкловим та Могилевом розгромив війська Сапєги, Чарнецького, Полубіньського та Паца, захопив 19 чоловік полонених, а пізніше 28 вересня у ході кровопролитної битви, яка тривала протягом всього дня, ще раз завдав поразки Сапєзі. При цьому, як вказував Долгорукий, втрати поляків склали понад 2 тис. осіб. Згідно даних воєводи у бою загинув польний литовський гетьман Міхаїл Пац, а небіж Чарнецького хорунжий Сирацький потрапив у полон [201, с. 164-165; 571, с. 82].

Однак, інформація з польського боку кардинально відрізняється від представленої Долгоруким. Битву поблизу р. Бася докладно описав її учасник Ян Владислав Почобут Одланській. Так, 8 жовтня 1660 р. гетьману Сапєзі вдалося нав'язати генеральну битву московським військам, у ході якої надзвичайно успішними виявилися флангові удари польсько-литовської кінноти Чарнецького, Паца та Полубіньського, які зуміли прорвати порядки московського війська та погнати супротивника аж до укріпленого табору. Загальні втрати московського

війська склали 1155 чол., багато московських вояків потонули в болотах і в річці. З польського боку загинуло близько 500 жовнірів [287, s. 36–38; 246, с. 61–64; 279, s. 74–77; 540, с. 98–99].

З огляду на те, що Долгорукій після битви змушений був відійти до Смоленська, а йому на допомогу терміново вирушило військо Хованського, результат битви був більш прийнятний для польсько-литовської сторони. А 27 жовтня 1660 р. в районі Толочина чергової поразки зазнав Хованській [540, s. 366], який врешті відійшов до Полоцька, де укріпився й певний час обороняв місто від військ Чарнецького. Лише наближення зимових холодів змусило поляків відмовитися від продовження облоги міста [279, s. 79].

Загалом, літньо-осіння кампанія польсько-литовських військ на території Литви завершилася частковим успіхом. З одного боку, силам Речі Посполитої вдалося перехопити ініціативу, визволити значну територію ВКЛ, з іншого – Москва все ж unikнула цілковитого розгрому її сил. Під їх контролем залишився ряд укріплених міст, що дозволило перейти до оборонної тактики ведення війни [540, с. 101]. У той же час, як відзначає Б. Флоря, ВКЛ, повернувши значну частину втрачених у 1654–1655 рр. територій, переставало бути «політичним партнером Росії, яким воно було в попередні роки» [613, с. 568–569].

Другий театр військових дій літа – осені 1660 р. розгорнувся в Україні. Ще в серпні 1660 р. на нараді у Львові за участю короля, канцлерів, коронних гетьманів, в якості одного з першочергових завдань, було визначено повернення козацької України до складу Речі Посполитої. На адресу гетьмана Ю. Хмельницького були направлені офіційні листи із пропозицією розпочати переговори. У Варшаві готові були проголосити загальну амністію учасникам військових дій проти Польщі, підтвердити всі права та привілеїв козацтва [740, s. 42]. Фактично польське керівництво означило позицію стосовно козацької України, яка домінувала в його політиці навесні 1658 р., в основі якої лежала можливість проведення переговорів та досягнення угоди на основі обопільних компромісів.

Головною подією українського театру польсько-московської війни влітку – восени 1660 р. стала Чуднівська кампанія. І якщо в Литві між супротивними

сторонами зберігалася відносна рівновага, то саме українські події мали вирішальний вплив на співвідношення сил, яке склалося восени 1660 р. Чуднівська кампанія досить ґрунтовно відображена в історіографії. Її передумови, хід та наслідки проаналізовані в роботах В. Герасимчука, В. Степанкова, Т. Таїрової-Яковлевої, А. Гнілка та П. Кролля [406; 573, с. 187–195; 656, с. 89–138; 698, s. 377–394; 681]. Однак, з огляду на те, що події осені 1660 р., що розгорнулися під Чудновим привели до кардинальних змін в перебігу московсько-польського протистояння, означили чергову спробу реанімувати гадяцькі ідеї та, врешті, призвели до становлення передумов трагічного розколу Української козацької держави, слід зупинитися на окремих важливих моментах, які дадуть можливість зрозуміти особливості розвитку польсько-московського протистояння та ролі українського фактора.

Ініціатива розгортання військових дій проти Речі Посполитої на українському театрі належала московському керівництву. Князь В. Шереметьєв окреслив їх головну ціль – вихід під «...польські міста... під Корець та під Луцьк» [656, s. 70]. Заволодіння Волиню стало б вирішальним фактором для поширення московської влади на всі українські землі (Волинь та Поділля в Москві традиційно розглядали в якості земель, що мають безпосередньо відійти до царських володінь, що навіть значилося в титулах Алексея Михайловича). Однак підготовка кампанії виявила суттєві прорахунки, які позначилися на кінцевому результаті. Насамперед, у Москві недооцінили військові можливості противника. Там були переконані, що поляки сміливі лише в бою проти слабого супротивника, «...а від армії, яка легко скорила Литву, перелякано втікатимуть» [656, с. 74]. Проте, на цей час Варшава значно покращила своє становище, що позначилося і на військовому потенціалі. Позитивний вплив мало укладення Олівського трактату зі шведами, залагодження конфлікту через заборгованості у виплаті жалування з литовським військом, а також загальне піднесення психологічного стану польсько-литовських військ після перших перемог над московитами в Литві. Негативно позначилося на результатах кампанії невірною обороною тактика. Шереметьєв, розраховуючи, що буде мати справу з відносно нечисленним військом С. Потоцького, а полки гетьмана Ю.

Хмельницького діятимуть проти татар, розділив сили. Однак, як з'ясувалося, польському командуванню в короткий термін вдалося, по-перше, об'єднати польські й татарські війська, а по-друге, підтягнути значні сили під командуванням досвідченого воєначальника Єжи Любомірского, що стало цілковитою несподіванкою для Москви [613, с. 583]. Насамкінець, на результатах кампанії позначилася як особисті дії Шереметьєва, який поводить себе надзвичайно самовпевнено і зверхньо та зневажливо, зокрема по відношенню до молодого гетьмана Юрія Хмельницького [573, с. 189], так і загалом позиція царського керівництва, яке демонструвало відкрито зневажливе ставлення до козацької старшини, традицій та принципів суспільних відносин в Україні, що дало привід Т. Таїровій-Яковлєвій охарактеризувати її як «тупу дурість» [656, с. 32–33]. В. Герасимчук, своєю чергою, зазначав, що в той час, коли в Москві мали б спрямовувати зусилля, щоб прихилити на свій бік козацьку старшину, натомість «... вона зовсім ігнорувала не тільки її автономні змагання, але не старалася навіть прихилити гетьмана і вволити його просьби» [404, с. 291]. Наслідком цього стало поширення антимосковських настроїв, особливо в середовищі правобережної козацької старшини. Переяславський полковник Т. Цицюра писав, що серед старшини багато ворогів, які й раніше «не зичили добра», та й тепер від короля «відлучитися ніяк не бажають» [247, с. 410].

За таких умов і розпочалася Чуднівська кампанія. Не вдаючись до подробиць військових дій, слід зазначити, що внаслідок означених прорахунків московського командування, а також, продуманих дій поляків, Потоцькому та Любомірському вдалося заблокувати окремо війська Шереметьєва (під Чудновим) та Ю. Хмельницького, за три милі від московської армії, під Слободищами. З 7 по 10 жовтня 1660 р. тривали спроби поляків здобути штурмом український табір [193, с. 37]. Проти Хмельницького були зосереджені кращі польські підрозділи Є. Любомірского, Я. Собєського, Я. Замойського, Д. Вишневецького [656, с. 100]. Українські полки чинили відчайдушний опір, завдаючи відчутних втрат противнику. Це, врешті, створило сприятливі умови для початку мирних переговорів [656, с. 99–100], рішення про які було прийняте на старшинській раді

10 жовтня 1660 р. Того ж дня Петро Дорошенко привіз до Любомірского грамоту від гетьмана Ю. Хмельницького з проханням про мир [740, с. 45].

18 жовтня гетьман, особисто прибувши в табір поляків, присягнув на вірність королю [293, с. 359]. Під час переговорів, що передували укладенню українсько-польської угоди, постало питання відновлення Гадяцької унії, на чому наполягали українські послы. З цього питання в польському таборі відбулася велика нарада, на якій намітилися дві позиції. Частина магнатів та шляхти виступала за необхідність вжиття більш жорстких заходів аж до цілковитого знищення козаччини і відкидала можливість будь-яких компромісів. Інші, більш помірковані, за словами З. Вуйціка, репрезентували колись незрозумілі ідеї гетьмана Жолкевського, що з козаками краще вести переговори, ніж воювати. Останній підтримали й керівники польського війська С. Потоцкій та Є. Любомірській, що й остаточно визначило позицію польської сторони [740, с. 45].

Проте навіть це помірковане угруповання не погодилося на прийняття пункту про Князівство Руське. Час Гадяча виявився упущеним. Слід нагадати, що ще в 1658 р. низка положень Гадяцької угоди викликала заперечення з боку представників польської магнатерії та шляхти, що врешті призвело до її ревізії. Відтак в умовах, коли польська сторона виступала в ролі переможця й мала змогу диктувати свої умови, не дивно, що концепція Князівства Руського була з неї вилучена [174, с. 351–354; 274, с. 165–168]. На думку П. Кролля, новий договір уже не був унією, а лише угодою, подібною до тих, які уклалися з козаками раніше. У якості головного чинника, що все ж змусив польське керівництво піти на угоду з українцями, була тривала війна з Московією, в якій козацькі сили мали відіграти відповідну роль [481, с. 175]. При цьому слід констатувати факт, що Ю. Хмельницький та його оточення не виявили необхідної наполегливості у відстоюванні концепції утворення окремого Князівства Руського в складі Речі Посполитої. Добровільно відмовляючись від неї, гетьман піклувався про збереження прав на ряд українських староств: Чигиринське, Черкаське, Корсунське та ін. [651]. Врешті, угода передбачала відновлення дії Гадяцького трактату 1658 р., за виключенням положень про Князівство Руське, оскільки, «...вони найменше

потрібні для вольностей війська його королівської милості Запорозького і найменше слугують для непорушності вічного миру» [246, с. 4; 261, с. 127; 279, с. 99]. При цьому, в угоді містилося чітке положення про необхідність розриву Війська Запорозького з Москвою та спрямування зусиль на звільнення всіх українських фортець від московських військ [246, с. 20; 261, с. 127–128]. Загалом, вона викликала задоволення в середовищі польського політикуму. Показовим є вислів коронного канцлера М. Пражмовського в одному з листів від листопада 1660 р., де він зазначав, що з'явилася надія на заспокоєння України [286, с. 57; 277, с. 222–223]. А на думку польського історика Я. Качмарчика, угода з Українською державою, в тому вигляді, в якому вона була затверджена сеймом Речі Посполитої у 1661 р. остаточно поховала гадяцьку ідею перетворення Речі Посполитої в державу трьох народів [685, с. 138]. Втім, можна погодитися з думкою Т. Чухліба, що вилучення з тексту українсько-польської угоди положення про Князівство Руське не означало власне зникнення ідеї триалістичної польсько-литовсько-руської федерації. Адже з української сторони зберігалася вимога, що козацька Україна має зайняти становище третьої складової Речі Посполитої, але замість Князівства Руського з князем на чолі, йшлося про Військо Запорозьке, очолюване гетьманом [622, с. 24].

Сергій Плохій, проаналізувавши власне умови угод Війська Запорозького, відповідно з Московією та Річчю Посполитою в 1658–1660 рр., цілком слушно зауважив, що кожного разу, як «... козаки (Військо Запорозьке – В. Г.) переходили на інший бік у московсько-польській війні за контроль над Україною, вони втрачали нові й нові частини свого суверенітету» [524, с. 161].

У той час, коли під Слободищами тривали бої, а потім розпочалися українсько-польські переговори, у таборі Шереметьєва, за умов голоду та нестачі пороху, єдині надії покладали на прибуття полків Ю. Хмельницького. 21 жовтня московський табір покинули козаки Т. Цищори, що й стало вирішальним ударом для московитів [193, с. 39; 571, с. 86]. 2 листопада 1660 р., опинившись у безвиході (за словами самого воєводи, «...від гарматної та гранатної стрільби тіснота була велика, і з голоду їли коней мертвих, і від того людей померло багато, а хто був в

живих знеслилися, а коні всі в ратних людей з голоду всі померли, і пороху та свинцю у нас не стало... бачачи зраду Юрія Хмельницького і Тимофія Цицюри»), Шереметьєв змушений був розпочати переговори з поляками [140, л. 1–5; 193, с. 39].

Польською стороною були представлені вкрай жорсткі вимоги: по-перше, передати переможцям всю зброю, зокрема гармати, боєприпаси та хоругви, а по-друге, усі московські війська мали покинути Україну й зобов'язатися більше ніколи туди не вступати й жодних трактатів з козаками про протекцію не укладати. Після нетривалих переговорів було укладено угоду (Чуднівську), яка передбачала капітуляцію московського війська. Серед її умов було виведення усіх царських військ з українських міст: Києва, Переяслава, Ніжина, Чернігова. Військо Шереметьєва мало, здавши зброю, боєприпаси та хоругви, відійти до Кодні, Котельні та Паволочі. При цьому сам воєвода та інші воєначальники мали залишатися під вартою допоки усі московські війська не покинуть українські міста [140, л. 10–15; 193, с. 40–41; 246, с. 26–27, 70; 274, с. 164; 279, с. 101].

Шереметьєв відправив листи з відповідними закликами (виконати вимоги поляків) до воєвод Бяратінського та Чаадаєва, що перебували в Києві [193, с. 39], однак ті проігнорували їх, вказавши, що не можуть здійснити це без відповідного царського указу. А Бяратінській навіть доволі грубо відповів:, що «... багато в Москві Шереметьєвих» [193, с. 38]. Відтак, московські воєначальники так і не були звільнені. Шереметьєва відвезли до Криму, де той пробув у полоні 20 років. Інших відправили в Польщу [313, с. 135; 571, с. 87]. Трагічною виявилася доля самого московського війська, яке було віддане татарам, у відзначення заслуг останніх. Як наслідок, 36 тис. московського війська було «...частково висічено, а решту – до Криму в неволю забрано» [279, с. 104]. Пражмовській повідомляв, що до кримського полону потрапило понад 20 тис. московських вояків [286, с. 56].

С. Соловійов, оцінюючи результати Чуднівської кампанії, зазначав: «Сильно налякала Москву звістка про конотопську поразку; ще більший жах викликала звістка про чуднівську. Тоді знищена була лише частина війська, загинули молоді вожді; тепер ціле військо, опора влади царської в Малоросії, не існує, і боярин, і

воевода, яким справедливо пишалися, якого цар величав «вірним та істинним послухником своїм, хоробрим і мужнім архистратигом», боярин Шереметьєв в ганебному полоні у кримського поганина» [571, с. 88]. Слід відзначити, що Москва втратила нещодавно зреформоване військо (його основу складали так звані полки нового строю [508, с. 47]), на створення якого були спрямовані значні ресурси, залучені іноземні фахівці та на яке покладалися великі надії у війні проти Польщі. Це стало дійсно значним ударом для московського керівництва та визначило очевидну перевагу Польщі, яка зберігалася і в наступні роки.

Як зазначає З. Вуйцік, «...Значення кампанії було величезне. Вперше з початку війни вдалося полякам завдати великої поразки росіянам, результатом якої стало досягнення головної мети – повернення України» [740, с. 44]. Ще більше значення для Варшави (з огляду на протистояння з Москвою) мало укладення нової польсько-української угоди. Вона означала денонсацію Переяславського договору 1659 р. і новий розрив України з Москвою.

У сучасній російській історіографії стосовно чуднівських подій утвердився термін «катастрофа» [592, с. 51]. А. Б. Флоря взагалі дійшов висновку, що її результати поставили під сумнів «...один з головних результатів перемін у Східній Європі – приєднання України до Російської держави» [613, с. 592]. Звичайно, дана теза цілком відображає сучасне московське бачення суті політичних процесів, що відбувалися в регіоні в середині XVII ст., й власне особливості тогочасних українсько-московських відносин. Водночас можемо погодитися з висновком Т. Таїрової-Яковлевої, яка, виносячи «чуднівську катастрофу» в якості однієї з ключових подій як в московсько-українських, так і в московсько-польських відносинах, наголошує, що після неї, коли «...привид поляків під стінами Кремля замаячив як у часи Самозванця», в Москві було взято курс на те, щоб добитися миру з поляками за будь-яку ціну, «і першим пунктом серед можливих поступок значилася Україна» [592, с. 51]. Звичайно, що для козацької України Чуднів аж ніяк не був катастрофою, а швидше були створені передумови для чергового етапу розвитку української державності. Однак, як показали наступні події, українська

еліта (через дію суб'єктивних та об'єктивних, зовнішніх та внутрішніх чинників) так і не спромоглася скористалася ними.

Дійсно, українські події викликали в Москві неабияке занепокоєння. У листопаді 1660 р. туди надійшла перша інформація про поразку московського війська під Чудновим та «зраду» Ю. Хмельницького. Особливо болісно було сприйнято угоду з поляками, підписану Шереметьєвим, зокрема, стосовно необхідності виведення московських військ «...у свої міста і з Києва, і з Переяслава». Занепокоєння викликали дані про активність польських і татарських військ та про їх плани здійснити наступ на Лівобережну Україну [540, с. 95]. Очевидно, певний час московське керівництво перебувало в розгубленому стані. Щоб не втратити ще й армію Ромодановського, цар віддав наказ князю «...не виступати в черкаські міста», а також «...не посилати порошу в Переяслав». Останнє, на думку Б. Флорі, свідчить що в Москві не бачили в той час на Лівобережжі сил, які б могли підтримати промосковський курс [613, с. 594–596].

Однак, ситуація в Україні, яка була майже безнадійною для Москви, невдовзі суттєво покращилася. І тут чи не головним фактором стала позиція лівобережної козацької старшини, яка, свого часу, переважно демонструвала опозиційні настрої до гетьмана Івана Виговського, а 1659 р. пішла на укладення Переяславської угоди, яка повністю відповідала інтересам саме Москви та руйнувала позиції, які, свого часу, відстоювали і Богдан Хмельницький, і Іван Виговський. Тепер лівобережна козацька старшина відмовляється визнати угоду, підписану під Слободищами. Серед її очільників опиняється рідний дядько гетьмана наказний гетьман Я. Сомко (на думку В. Кривошеї, це був прояв внутрішньої боротьби всередині родинного «клану» Хмельницьких [476, с. 160]), який уже 7 грудня 1660 р. після наради з козацькою старшиною, духовенством та міщанами Переяслава надіслав листа царю, в якому присягав на «вірне і вічне підданство» й обіцяв «...за великого государя, за церкви Божі і за віру православну померти» [193, с. 42]. Вірність московському царю на початку січня 1661 р. задекларував і ніжинський полковник Василь Золотаренко [193, с. 43–44]. Ніжинський полк на момент укладення угоди під Слободищами брав участь у військових діях в Білорусі разом з військами

Ю. Долгорукого. Відтак, Золотаренко відмовився виконати наказ Ю. Хмельницького покинути московську армію. Натомість на військовій раді козаки полку присягнули цареві, а свого полковника обрали Сіверським гетьманом [613, с. 609–610]. Тоді ж у січні В. Золотаренко разом з іншим лівобережним полковником О. Силичем направили листа до руського воєводи С. Чарнецького з вимогою негайно вивести польські війська з меж Чернігівського воєводства [151, с. 1–3]. Серед факторів, які вплинули на позицію лівобережної старшини, були наступні: переважання промосковських настроїв над пропольськими (на Лівобережжі найбільш критично сприймали спроби порозуміння з поляками), що врешті призвело до неприйняття польсько-українських угод; підтримка, або, принаймні, співчуття до представників опозиції гетьману Виговському; дії московської влади, яка, з одного боку, всіляко підтримувала, обласкувала тих, хто залишався їй вірним. Так, у травні 1661 р. спеціальне царське жалування було виділене вірним козацьким старшинам та полкам. Зокрема, особисто Яким Сомко отримував 500 рублів, а на переяславський полк було виділено 10000 рублів. Також відповідні суми були передані в Ніжинський та Чернігівський полки [193, с. 64]. А в червні спеціальний царський посланець Фьодор Протасьєв був направлений до Сомка та Золотаренка з щедрими подарунками: кожен з них отримав по сорок соболів у 80 рублів [193, с. 75–76]. Царський патерналізм, який спостерігався з боку Москви у Лівобережжі, фактично постав як один з дієвих методів московської експансії в Україні. Подібна практика продовжувалася і в наступні роки. Особливо активно в цьому сенсі співпрацював з московським урядом єпископ мстиславський і оршанський Мефодій (Максим Филимонович). Саме через нього здійснювалася роздача «казни царським доброхотам» [193, с. 103].

Власне така ситуація дозволила Москві прийняти рішення про організацію виборів нового гетьмана України (на противагу Ю. Хмельницькому, який вчинив зраду), звичайно, йшлося лише про її лівобережну частину, контрольовану московським керівництвом. Відтак було направлено відповідну грамоту, адресовану лівобережній старшині, єпископу Мефодію, наказному гетьману Я. Сомку та запорізькому кошовому І. Брюховецькому [141, л. 1].

З іншого боку, Москва здійснювала тиск та вдавалася до методів терору щодо «зрадників». Так, у Києві, де в цей час знаходилися війська воєвод І. Чаадаєва та Ю. Барятінського, було влаштовано справжній терор стосовно українського населення, щоб не допустити його переходу під владу Польщі. Так, в листах до царя воєводи зазначали, що «...котрі черкаські городи і містечка тобі, великому государеві, вірно служити не стануть, то я ті городи поруйную, щоби неприятелі не мали де стояти, щоб козаки і мужики боялись твоїх ратних людей. Треба буде їх цілком поруйнувати, щоби між ними (мужиками і козаками) посіяти незгоду). Над зрадниками я буду безмилосердно чинити промисел» [406, с. 148].

Зважаючи на обнадійливі листи від лівобережних старшин, московське керівництво вдається до активних дій. Так, у районі Белгорода в бойову готовність були приведені сили Г. Ромодановського. У Ніжин було направлено воєводу І. Ліхарева. Туди ж послано військовий загін, очолюваний стольником П. Скуратовим. Насамкінець, у напрямку Ніжина з Москви вирушив на чолі чисельного московського війська князь С. Змеев [193, с. 44–45].

На формування промосковської позиції мешканців Лівобережжя вплинули і дії польських військ у Правобережжі, які під враженням перемоги під Чудновим намагалися швидко, не гребуючи методами, опанувати всю тамтешню територію України й змусити населення до покори. Так, після завершення Чуднівської кампанії, коли сили Потоцького та Любомірського покинули Україну, туди вступила з Литви інша польська армія під керівництвом руського воєводи С. Чарнецького. Рухаючись на Київ і знищуючи окремі підрозділи московських військ, вони, водночас, пюндрували містечка та села, наводячи жах на місцеве населення, яке змушене було шукати порятунку в укріплених фортецях, де ще перебували московські залоги [279, с. 105].

Самі поляки, попри перемогу під Чудновим та підписання Слободищенського трактату, так і не змогли повною мірою встановити контроль навіть на тій частині козацької України, яка залишалася під владою гетьманського уряду Ю. Хмельницького. За сприяння Варшави останній зберіг гетьманську булаву. Так, 20-22 листопада 1660 р. в Корсуні відбулася козацька рада. «Знавець

козацьких настроїв» С.-К. Беневській, що прибув на неї, зумів переконати старшину, рядове козацтво й самого Хмельницького, який після чуднівських подій виявляв бажання скласти з себе гетьманські повноваження, що саме він має залишитися гетьманом [192, с. 29–30]. За ініціативи волинського каштеляна, на посаду генерального писаря було призначено П. Тетерю, який мав контролювати дії гетьмана та спрямовувати їх у необхідне русло [53, арк. 1; 246, с. 31–47; 571, с. 92]. Проте, сподівання польського керівництва не виправдалися. Тетеря невдовзі покинув Україну та перебрався до Варшави, а дії Ю. Хмельницького уже невдовзі дали підстави сумніватися у його вірності підписаним угодам. Уже в листопаді – грудні 1660 р. в діях гетьмана стала помітною подвійна гра. З одного боку, він писав листи до Варшави, в яких засвідчував свою щире відданість польському королю, а підписання Переяславського договору 1659 р. пояснював грубим тиском з боку московських воєвод [246, с. 48]. Участь українського війська в Чуднівській кампанії пояснював планами укласти мир з Річчю Посполитою та повернутися під владу «свого природного господаря» [246, с. 54–55]. З іншого боку, Ю. Хмельницький вже 25 листопада 1660 р. (відразу після ради, на якій було підтверджене його перебування на гетьманській посаді) вислав таємного гінця до Києва з листом до воєводи Ю. Бяратінського та стольника І. Чаадаєва, в якому зазначав, що капітуляція і підписання угоди з поляками були наслідком примусу і безвихідної ситуації. Гетьман висловлював жаль з цього приводу та запевняв у готовності повернутися у підданство царя. Там же закликав воєводу переконати царя в необхідності направлення на Лівобережжя додаткових військ, які змогли б надати допомогу в разі антипольського повстання в Правобережжі [740, с. 52]. Ходили чутки, що Ю. Хмельницький навіть посилав ченця Шафранського в Константинополь до патріарха з проханням скасувати його присягу королю, а також про наміри гетьмана домовитися з Сомком і Брюховецьким, щоб ті напали на нього разом з московськими військами і тоді б він перейшов на бік царя [571, с. 97].

Вочевидь, Ю. Хмельницький виявився не настільки слухняним виконавцем волі керівництва Речі Посполитої. Зокрема, він намагався захистити українських

мешканців від свавілля польських військ, що перебували в Правобережжі. У листах до короля закликав вжити заходів, щоб жовніри «...не утискали народ, який звик до всіляких вольностей» [246, с. 50]. Він просив, щоб король «...соблаговолив особливим своїм листом усовістити коронне військо, щоб воно... не ставило постою в козаків – і не завдавало їм образ» [246, с. 75]. А численні конфлікти між шляхтою, яка прагнула повернути свої втрачені маєтки, та козаками, що в багатьох випадках володіли на той час ними (при цьому колишні власники навіть не чекали рішень генеральної комісії по вирішенню земельних суперечок [484., с. 91]), спровокували доволі рішучі дії гетьмана. Він не лише неодноразово звертається з цього приводу до представників польського уряду [246, с. 164], а й став видавати універсали, якими польських державців, старост і підстарост було усунуто з королівських та шляхетських земель в Україні [740, s. 76]. Загалом, як відзначає З. Вуйцік, «...приступаючи до вирішальної фази у війні з Росією, шляхетська Річ Посполита не спромоглася на теренах, які становлять ключ до ситуації, проводити відповідну необхідності політику, яка б сприяла втягненню України до своєї колісниці». Натомість, вона стала територією запеклої боротьби і взаємного протистояння впливів польських, московських і татарських [740, s. 47-50].

Саме останній, з названих Вуйціком чинників впливу, був доволі суттєвим, на що змушені були звертати увагу і в Москві, і у Варшаві. Він став значною проблемою, з якою зіткнулася Польща у своїй східній політиці. З одного боку, Крим виступав в якості союзника, без допомоги якого немислимою була боротьба проти Москви, а з другого, все більше Бахчисарай перетворювався в конкурента Варшави на території козацької України. Ханат, користуючись сприятливою ситуацією, виношував далекосяжні плани підпорядкування України. Відзначимо, що ця тенденція проявилася ще за гетьманування Б. Хмельницького. Зокрема, саме про це говорилося в інструкції С.-К. Бенєвському, що направлявся до Чигирини в 1657 р. (йшлося про те, що Крим бажає підпорядкувати собі придунайські князівства і козаків). Активність ханату спостерігалася за гетьманування Івана Виговського, який потребував кримської допомоги в боротьбі як з внутрішньою опозицією, так і московською агресією. Черговий етап активізації української

політики Криму припав на період після Чуднова [365, с. 63]. Звичайно, союзницькі стосунки з поляками змушували Бахчисарай проводити свою політику завуальовано, наголошуючи на непорушності кримсько-польського союзу та необхідності боротьби проти спільного ворога – Москви. Водночас, прагнув перетягнути на свій бік козацьку еліту, пропонуючи себе як альтернативу Варшаві та Москві. Уже в листопаді 1660 р. польський посол, що прибув з Криму, повідомляв про бажання хана прийняти Україну під свій протекторат [740, s. 64]. У січні 1661 р. про бажання відновити союз між Кримом і Військом Запорозьким писав до Ю. Хмельницького перекопський мурза Карач-бей [239, с. 488]. А навесні 1661 р. уже сам хан, на підтвердження своїх намірів взяти під протекцію Україну, направив туди 20 тис. орду під орудою Субхан Газі аги [740, s. 72]. Татари відрізнялися активними діями не лише в напрямі Лівобережної України, а й турбували московські землі, про що є численні повідомлення воєвод, датовані саме періодом 1661 р. [47, арк. 1–4; 48, арк. 3–4]

Польське керівництво змушене було вживати заходів для нейтралізації кримського впливу в Україні, не розриваючи при цьому вкрай важливих союзницьких відносин [740, s. 79]. Для цього була обрана тактика максимальної дискредитації Війська Запорозького в очах кримського уряду. Відтак, королівські послы до Криму, повсякчас наголошуючи на українському віроломстві, переконували своїх союзників, що їм не можна довіряти. Подібна риторика спостерігалася і в розмовах із представниками українського уряду. Демонструючи свою приязнь до українців та намагаючись у такий спосіб переконати їх у недоцільності пошуків протектора на стороні, у Варшаві наголошували, що татари завжди були давніми ворогами як України, так і Польщі, і якби повною мірою вдалося досягти польсько-української приязні, тоді б не потребувалася допомога татар [740, s. 65].

У Бахчисарай, реагуючи на закиди поляків, звертали увагу, що перебування кримських військ в Україні відбувається виключно з ініціативи керівництва Війська Запорозького, яке потребує кримської протекції [365, с. 64]. Аргументуючи доцільність своєї участі у військово-політичних процесах в Україні, хан доводив,

що лише його військо здатне контролювати бунтівне козацтво, у чому має бути зацікавлена і Варшава. На його думку, це, зокрема, видається актуальним з огляду на перспективи польсько-московського замирення, яке неможливе без приборкання України [740, s. 80]. Слід відзначити, що кримська політика в Україні, а також необхідність приборкання «бунтівного та свавільного» козацтва стали надалі головними чинниками формування ідеї поділу козацької України між Москвою та Варшавою.

Роль Криму, його вплив на перебіг польсько-московського протистояння й ситуацію в Україні розуміли і в Москві. Там усвідомлювали, що об'єднання польських, кримських та українських сил становило для Московської держави чи не найбільшу небезпеку, ставлячи її перед загрозою катастрофи. Відтак, кримський напрямок був одним із пріоритетних у політиці Москви. Уже в грудні 1660 р. звітти до Криму було направлено посла Івана Татарінова, який мав провести переговори на предмет відновлення миру між країнами. Його умовами мав стати обмін полоненими, припинення Кримом надання допомоги Польщі й виведення татарських військ з України.

Однак, після чуднівських подій годі було очікувати, що в Бахчисараї серйозно поставляться до московських пропозицій. Натомість, після консультацій з польськими послами кримським керівництвом було сформульовано контрмови можливого кримсько-московського замирення, серед яких значне місце займали питання військово-політичної ситуації в козацькій Україні та польсько-московських відносин (Крим намагався продемонструвати свою вірність союзникові і те, що в своїх діях максимально керується інтересами Варшави). Так, ставилася вимога, що всі фортеці в Литві та Україні мають бути передані під владу польського короля, а всі московські війська, які знаходяться в Литві та Україні, мають негайно припинити будь-які збройні акції. Цар має відступитися від України. Не забували кримські урядовці й про свої інтереси. Зокрема, з-поміж іншого містилася вимога віддати під владу хана Казань та Астрахань, а також заборонити донським козакам здійснювати будь-які ворожі акції проти Криму. Також мали бути зруйновані всі укріплення, збудовані довкола Азова [161, s. 117].

Отже, Москва наразилася на традиційно доволі жорстку відповідь Бахчисараю, який чітко означив свої зовнішньополітичні пріоритети.

Загалом же, після чуднівської катастрофи, яка за інших обставин могла призвести до вкрай важких наслідків для Москви, зокрема, до її повного витіснення з України, царське керівництво не тільки зберегло позиції в Лівобережжі, а й стало виношувати плани повернення під свою владу й Правобережної України. Підставою для цього слугували згадувані уже листи Ю. Хмельницького, в яких він говорив про вимушеність своїх дій у жовтні 1660 р. Відтак, у Москві вдаються до спроб вплинути на гетьмана та переконати його повернутися під «високу руку» московського царя. Це завдання покладалося на лідера лівобережної козацької старшини Я. Сомка, рідного дядька Хмельниченка. У червні 1661 р., з огляду на те, що Хмельницький не по своїй волі змушений був укласти угоду з поляками, а тепер, як і раніше бажає бути у царському підданстві [193, с. 76], тому особисто доручалося писати до гетьмана і переконувати, щоб він пам'ятав «про вірне підданство батька свого Богдана Хмельницького та про єдину християнську православну віру і свою перед святим Євангелієм клятвену обіцянку... був під нашою царської величності високою рукою у вічному підданстві» У царській грамоті наголошувалося, що Сомко має завітати Хмельниченка, що йому будуть пробачені всі попередні провини, натомість, як у свій час і його батькові, буде надано місто Гадяч, а також царське жалування та різні милості [193, с. 77]. Наказний гетьман направив ряд листів до Ю. Хмельницького, переконуючи того порвати з Польщею [193, с. 92].

При цьому в Москві не виключали і варіанту укріплення своїх позицій поки що лише на території Лівобережної України. У такому разі розглядалося питання можливості обрання тут окремого гетьмана, що, звичайно, вело б до розколу козацької України на два гетьманства.

Під впливом чуднівських подій розвивалися і власне польсько-московські відносини. Для Москви вкрай актуальним на цьому етапі було добитися встановлення перемир'я яке дало б можливість відновити свої позиції як в Україні, так і стосовно Речі Посполитої. Першою спробою реалізувати це завдання стали

переговори між князем Ю. Долгорукім та литовськими сенаторами. Слід відзначити, що ініціатива встановлення перемир'я, виходила від останніх. Саме тоді воєводи смоленський Кшиштоф Володковіч та вітебський Владислав Воловіч, а також каштелян новгородський Міколай Юдіцкій звернулися до головнокомандувача московськими військами у Білорусі з пропозицією припинити військові дії до надходження директив від короля та царя. Однак, у Москві це сприйняли з інтересом. Долгорукій запропонував провести переговори в грудні 1661 р. в Шклові [740, s. 84]. Уже тоді між сторонами було обговорено питання розведення військ і термінів перемир'я, проте якихось конкретних домовленостей досягнуто так і не було [313, с. 135; 740, s. 84].

Перемоги осені 1660 р. спонукали королівський двір різко змінити тон спілкування з Москвою. Промовистим у цьому сенсі є королівський універсал від 18 грудня 1660 р. про призначення на 28 березня 1661 р. ординаційного сейму у Варшаві. Якщо в 1658 р., аргументуючи необхідність укладення польсько-московського миру, Ян Казімеж наголошував на слов'янській близькості двох народів, спорідненості мов і релігій, то уже в нових умовах, коли «...з Божої ласки горді московські війська... в Україні під керівництвом Шереметьєва, Козловського, Щербаня, у Великому князівстві Литовському, на Білій Русі з Хованським, Долгорукім... нашими відважними полководцями та військами на голову в полі розбиті і... козацтво до давнього і вірного нам Речі Посполитій підданства ми припровадили», наголошувалося, що «...москаль... будучи оточеним і стиснутим нашими військами безумовно буде молити про мир» [187, с. 190–191]. Відтак, у відчутті власної переваги, Варшава готова була зайняти по відношенню до Москви більш сильну позицію та саме з неї вести діалог.

Ця тенденція яскраво проявилася під час сейму, який зібрався у Варшаві в травні 1661 р. Слід відзначити, що саме під час його роботи прибуло московське посольство (стольник Замятня Леонтьєв та дяк Міхайлов), метою якого було схилити поляків до підписання перемир'я на 3 роки [123, л. 1.; 189, с. 352]. Однією з центральних проблем, які постали перед делегатами сейму, було вирішення питання стосунків з козацькою Україною та Москвою. Слід відзначити, що

королівський двір покладав великі надії на українське козацтво в сенсі суперництва з Москвою. Як відзначає З. Вуйцік, «...акції козацтва в цей час різко пішли вгору» [740, s. 68]. У Варшаві намагалися демонструвати лояльне ставлення до нього. Як наслідок, сеймом було схвалено «Декларацію ласк гетьманові і Війську нашому Запорозькому», в основі якої було затвердження умов польсько-української угоди, в основі якої лежав текст Гадяцького договору з однією зміною – скасовано пункт про Князівство Руське [740, s. 68-70].

Навколо ж питання стосовно відносин з Москвою розгорілася суперечка. Попри наявність серед делегатів сейму доволі впливової групи категоричних противників миру з Москвою, а також позицію Криму [246, с. 89] (з якою не можливо було не рахуватися), королівський двір змушений був рахуватися з тогочасними внутрішньополітичними реаліями Речі Посполитої. Насамперед слід було враховувати позицію литовського керівництва [180, s. 253–255]. На самому початку сейму делегати від Литви рішуче висловили протест проти продовження війни з Москвою. Вони звинуватили керівництво Корони в ігноруванні їхніх інтересів, наголошували, що в разі зволікання з укладенням польсько-московського миру створювалася реальна загроза об'єднання козаків, Москви та Швеції, а також спрямування сил цієї коаліції проти Литви [157, s. 533–534; 170, s. 221–223; 740, s. 94–95]. Водночас, і серед коронної шляхти та магнатерії формується потужна опозиція двору, яка в своїй протидії королівським ідеям реформи (йдеться про спробу двору саме під час цього сейму затвердити нову процедуру обрання спадкоємця престолу ще за життя короля) виступала й проти запропонованого Яном Казімежем зовнішньополітичного курсу. Зокрема, це стосувалося й політики відносно Москви, мир з якою, на їх думку, міг врятувати Польщу від економічного занепаду. При цьому вважали, що на початку 1661 р. для укладення миру склалися найсприятливіші умови, коли можна було продиктувати свої вимоги ослабленій поразками Москві. Зволікання ж створювало небезпеку швидкого відновлення військового та політичного потенціалу Московської держави. При цьому, звертали увагу на позицію Литви, яка в прагненні миру могла піти на сепаратну угоду з Москвою. Нарешті, йшлося, що порозуміння з Москвою дасть змогу мирним

шляхом повернути всю Україну під владу Речі Посполитої. Насамкінець, наголошувалося, поразка й занепад Московії може призвести до зростання могутності Кримського ханства, що вкрай небезпечно для інтересів Речі Посполитої [740, s. 95–96].

Відтак, за таких умов сеймом було прийнято рішення розпочати мирні переговори з Москвою і для цього сформувати повноважне посольство, до складу якого було включено понад 30 осіб з числа сенаторів, урядовців та делегатів сейму. До складу посольства навіть включили польного литовського гетьмана В. Госєвського, який на той час перебував у московському полоні, сподіваючись, що ця обставина змусить московське керівництво звільнити високоповажного бранця [293, s. 369; 187, с. 203–204; 313, с. 135].

У якості головного завдання в інструкції послам значилося укладення вічного миру з Москвою. При цьому застерігалось, що послы, зважаючи на відповідну сеймову постанову 1658 р., мають не допустити обговорення питання успадкування польської корони та елекції царя на польський престол. Водночас, головною умовою миру має стати повернення Речі Посполитій всіх окупованих Москвою територій, а також звільнення всіх полонених поляків, козаків й татар, які коли-небудь потрапили в московську неволю. Особливий пункт в інструкції займала «справа України». Москва мала зректись всіх договорів із козаками, укладених, як за старого, так і за молодого Хмельницького, відмовитися від всіх претензій на Україну і не чинити жодних військових акцій проти неї. Цар же мав зректись титулів, які не значаться у Полянівському договорі, зокрема «володаря Білої і Малої Русі» [164, s. 279–291; 181, s. 49–51; 293. Т.4., s. 369]. Слід відзначити, що окремо містилося зауваження, щодо категоричної заборони участь в переговорах українських послів [49, арк. 10; 313, с. 135; 740, s. 102–107].

Дана інструкція віддзеркалювала всі тогочасні проблеми польсько-московських стосунків, ставлячи в їх центр саме «українське питання». Водночас, вкрай жорстка постановка умов миру свідчила про намагання скористатися з важкого становища Московської держави, яке склалося в результаті поразок 1660 р.

Самі переговори так і не відбулися. Спочатку причиною була затримка з відправкою польсько-литовських комісарів (вони змогли відбути лише 25 липня 1661 р. [657, с. 183]), яка унеможливила проведення посольських комісій у червні-липні, як то пропонувала Москва. Своєю чергою, польською стороною було запропоновано розпочати переговори наприкінці жовтня 1661 р. [176, s. 153–161; 181, s. 91; 313, с. 135] і навіть відправлено повноважне посольство, яке у грудні прибуло до Мінська [740, s. 112]. Однак у Москві, звертаючи увагу на несприятливі осінні погодні умови, запропонували новий термін – січень 1662 р. [313, с. 135].

Проте, за суперечками стосовно термінів початку переговорів стояла значно більш суттєва проблема, яка стосувалася предмету переговорів. Так, якщо для Варшави, яка прагнула скористатися складним становищем Москви, головним завданням було укладення вічного миру, звісно на її умовах, то в Московській державі, насамперед, ставили завдання домогтися перемир'я, яке дасть змогу покращити її військово-політичне становище і за кращих умов підійти до дискусій про мир.

Водночас, у Москві активно працювали в напрямку покращення свого міжнародного становища. Чи не головним у цьому сенсі розглядали укладення миру зі Швецією, переговори з якою розпочалися ще 23 березня 1661 р. в містечку Кардіс [740, s. 86]. Слід відзначити, що саме під час московсько-шведських переговорів одним із членів московської делегації А. Ордіном-Нащокіним у листі до царя були висловлені міркування стосовно напрямків зовнішньої політики Московської держави, зокрема в сенсі її стосунків з Польщею. Саме ці положення в подальшому лягли в основу курсу Москви, який призвів до укладення Андрусівського договору з Річчю Посполитою. Головна теза – пріоритетність миру з Польщею. Звичайно, він відзначав, що поляки не погодяться на мир поки Річчю Посполита не поверне собі Україну. Проте, як зазначав Ордин-Нащокін, «...якщо козаки і так зрадили царя, то немає потреби упиратися у своєму зверхництві над ними і в інтересах Росії слід поступитися Україною, або її частиною, Польщі». Мир з Річчю Посполитою, згідно концепції Ордіна-Нащокіна, мав привести до покращення позицій Москви у стосунках з Кримом і Туреччиною. «Якщо цар

готовий за мир зі Швецією віддати їй міста інфлянтські, то чому не можна піти на поступки Польщі?». А. Ордін-Нащокін підкреслював велике значення для Москви Ліфляндії та доступу до Балтійського моря. Він виступав за те, щоб коштом поступок Польщі, встати міцно саме в цьому регіоні [740, s. 87; 355, с. 207].

Однак, лінія А. Ордіна-Нащокіна на той час не відповідала офіційній позиції Москви. Його політичний противник боярин Артамон Матвеев репрезентував курс на зближення зі Швецією та боротьбу з Польщею за Україну. У результаті Ордін-Нащокін був відкликаний з делегації на переговорах зі Швецією. Ця відставка суттєво вплинула на перебіг переговорів. За відсутності основного противника замирення з шведами московські послы, перебуваючи під тиском можливості укладення шведсько-польського миру) пішли на значні поступки шведам. У результаті 1 липня 1661 р. було укладено Кардиський вічний мир [314, с. 180–181; 355, с. 207; 372, с. 412–413].

Для Московської держави ціна миру виявилася доволі високою. Вона поступалася на користь Швеції всіма своїми завоюваннями в Балтії [250, с. 532–548], натомість отримувала можливість сконцентрувати сили для боротьби з Річчю Посполитою. Це було вкрай важливо, зважаючи на погіршення становища Москви у її протистоянні з Річчю Посполитою, яке спостерігалось в 1661 р. Відтак, царським урядом було спішно передислоковано війська з шведського фронту в Білорусь. Навіть здійснювалися спроби найняти шведів, а в Голландії було знову здійснені закупки зброї [540, с. 105]. Хоча це не змінило суттєво ситуацію. Так, у жовтні 1661 р. поблизу села Кушлики литовсько-польські війська під керівництвом Казімежа Жеромського та Стефана Чарнецького розбили московське військо Хованського та Ордіна-Нащокіна. Було втрачено Гродно, Могилів, Вільну [571, с. 114]. Московські залоги залишалися лише в Ковно та Бихові [279, s. 134] та й там їх становище було катастрофічним. Вони страждали від нестачі продуктів, а місцеве населення виявляло до них ворожість, ховало живність та збіжжя [571, с. 115].

Тож, наприкінці 1661 – на початку 1662 р. Москва активізує свою дипломатію в напрямку Варшави. У грудні 1661 р. туди направлено царських посланців –

Афанасія Нестерова та дяка Івана Міхайлова, які мали переконати польську сторону в необхідності укладення перемир'я, яке, врешті, уможливить початок московсько-польських переговорів про мир [103, л. 1-56; 313, с. 135]. Фактично, сам початок переговорів і навіть від'їзд московських послів узалежнювався від того, чи погодиться польська сторона на встановлення трьохмісячного перемир'я.

У Мінську ж на прибуття московських повноважних послів очікували польсько-литовські комісари. Однак, невирішеність питання стосовно перемир'я стало причиною затримки відправки московської делегації. Хоча офіційно це пояснювали татарським нападом [313, с. 136]. Лише після того, як стало відомо, що польські комісари після довгого очікування повернулися додому, в Москві все ж відправили делегатів на посольський з'їзд [176, с. 177; 313, с. 136]. Разом із російськими послами до Смоленська відправлено для обміну і польських полонених – гетьмана Госєвского, полковників Обуховіча, Неверовского та ін. (загалом 212 осіб). За них король обіцяв віддати князя О. Щербатого, стольників князів С. Щербатого, Г. Козловского, І. Акінфова. Госєвській обіцяв, що за нього поляки віддадуть князя П. Хованского.

14 березня 1662 р. В. Госєвській разом з іншими полоненими поляками був відпущений на кордон без будь-яких вимог про викуп [313, с. 136]. У Москві розраховували, що це посприє примиренню з Польщею. При цьому польного литовського гетьмана спорядили грамотою до короля, в якій містилася інформація про рішення царя направити до Варшави свого повноважного посла А. Ордіна-Нащокіна для «великих и таємних справ» [104, л. 34–35; 397, с. 58; 561, с. 14]. 16 березня 1662 р. московські послы прибули до Смоленська [313, с. 136].

Поляки ж продовжували зволікати з початком чергових переговорів з Москвою. При цьому наполягали на повному виконанні нею вимог, серед яких ключовою була відмова царя від Києва, Переяслава, Ніжина всіх міст «Задніпровської Путивльської сторони», а також Полоцька, Вітебська, Динабурга, Борисова та Бихова. Лише в такому разі могло розглядатися питання про перемир'я на два або три місяці для проведення посольського з'їзду, який, на їх думку, слід провести в Полянівці. Саме місце з'їзду, обране поляками, символізувало їх

непоступливу позицію й бажання у відносинах з Москвою повернутися до формату Полянської угоди 1634 р.

20 лютого 1662 р. у Варшаві розпочав роботу сейм, де одним з головних питань постало залагодження конфлікту з військом, що було вкрай актуальним з огляду на відновлення Москвою свого військового потенціалу, підірваного в кампаніях 1660-1661 рр. [279, s. 146]. Також одне з центральних місць зайняло й «українське питання». Так, послы від Київського, Подільського, Брацлавського та Чернігівського воєводств, представили скарги на дії українського гетьмана та козаків, які, «...всупереч постанові попереднього сейму, вчинили насильство тамтешнім обивателям: одних не допустили до володіння їхнім майном у власних маєтках, інших насильно вигнали з маєтків, якими вони уже володіли» [246, с. 169]. Королівська відповідь не забарилася. Ян Казімеж закликав шляхту до витримки, пообіцявши, що всі майнові права шляхти будуть поновлені, як тільки польські війська вступлять на територію України [246, с. 170–171]. При цьому визнав цілком справедливими скарги шляхти на козацький постій, який, згідно його слів, ніколи не існував у Брацлавському воєводстві, а в Київському – козаки могли перебувати лише в королівських маєтностях. Відтак, обіцяв зробити все, щоб козаки в земських шляхетських маєтностях і панських містах не вписувалися до реєстру та «...залишалися під владою своїх панів так, як були раніше» [246, с. 173–174]. Фактично, це означало повернення порядків, обумовлених форматом Ординації 1638 р.

На сеймі було вироблено тактичну лінію політики стосовно Москви. Розуміючи, що справа за будь-яких обставин дійде до переговорів, було вирішено максимально зволікати з їх початком. До Москви вирішили направити гінця з завіряннями готовності Речі Посполитої до миру. Водночас королівським послам, що на той час перебували в Білорусі, наказувалося продовжувати листування з московськими послами стосовно часу та місця переговорів, а самі переговори відтермінувати «...поки його королівська милість свої війська не випроводить на війну» [173, s. 3-5]. У Варшаві, таким чином, сподівалися розв'язати до переговорів

з Москвою всі внутрішні проблеми, зокрема, вирішити конфлікт зі сконфедерованими через заборгованість з виплатами військами.

Польсько-литовське керівництво не поспішало з початком переговорів з Москвою ще й з причини складної ситуації в Україні. Звіди надходили тривожні вісті. У Варшаві не могла не викликати занепокоєння згадувана уже вище інформація про дії гетьмана спрямовані на усунення від влади королівських старост і державців та його настійливі протести проти дій польських військ. З іншого боку, надходили дедалі тривожніші вісті щодо дій в Україні союзного Речі Посполитій Кримського ханства. Ще 17 вересня 1661 р. Ю. Хмельницький уклав під Ставищами угоду з ханом про спільні військові дії проти Москви [246, с. 120–121], яка створила законні умови для активізації Криму на теренах України. Небезпідставність занепокоєння польського керівництва підтверджувала інформація з України. Так, гетьман в листі до канцлера М. Пражмовського наголошував, що неочікуваний вступ орди «майже всередину України» не дає йому змоги виконати взяті на себе зобов'язання перед Річчю Посполитою та королем [246, с. 134]. А 27 жовтня 1662 р. уже полковник Г. Лісницький зазначав, що «...татари, будучи тут (у Правобережжі – В. Г.) у великій силі (адже насправді їх рахунок сягає шістдесяти тисяч), нечувано обтяжливі для України.... Проте, що найгірше... це те, що татари умовляють всю Україну, щоб вона відторглася від Республіки і, віддавшись у покровительство хана, а разом і Порти, шукала там своєї безпеки та цілості» [246, с. 216].

Звичайно, за таких умов у Варшаві намагаються взяти ситуацію в Україні під свій контроль. Саме з цією метою на початку лютого 1662 р. до Чигирини було направлено П. Тетерю, який мав оцінити ситуацію в Україні та залагодити конфлікт, який виник у результаті означених універсалів Ю. Хмельницького. Також він мав звернути особливу увагу на розвиток стосунків гетьманського уряду з татарами та настрої в середовищі козацтва щодо Москви. Мав з'ясувати «...яке ставлення до Москви самого гетьмана, та відповідно – й черні, і особливо – старшини; чи не було там якихось нових посольств, і чи не відновлені дружні зв'язки, які були раніше розірвані». Окремо йшлося стосовно проблеми польсько-

московського замирення, а власне, «...які там (в Україні – В. Г.) є відомості щодо позиції Москви стосовно укладення миру з його милістю королем та Республікою, як зустріне цю відомість Крим». Зазначалося, що польське керівництво бажає укладення миру, «...що ще важливіше, якомога швидше, тільки б можна було схилити царя Московського до цього миру» [246, с. 146–147; 740, s. 77; 739, p. 960; 389, с. 54; 656, с. 257–258].

П. Тетеря в якості королівського експерта прибув в Україну у вересні 1662 р. [174, s. 451–452; 389, с. 54; 656, с. 258] та відразу розпочав активну діяльність, спрямовану на стабілізацію ситуації в Правобережжі. Йому вдалося переконати гетьмана відмінити раніше виданий універсал стосовно старост і державців, що, врешті, було узалежнено від обіцянки короля забезпечити на практиці механізм розгляду питань маєтків, як то обумовлювалося в тексті українсько-польських угод 1658 та 1660 рр. [740, s. 77–78; 389, с. 54]. Водночас, користуючись своїм статусом королівського експерта, оцінюючи ситуацію в Україні, Тетеря дуже обережно починає переконувати короля, що Ю. Хмельницький неспроможний контролювати ситуацію у Війську Запорозькому. Уже 23 вересня він писав: «Тут я знаходжу багато безладу, бо сам гетьман – людина старанна і благонамірена; проте військо – неслухняне, безглуздо чинить опір в своїй непокорі» [246, с. 209–210]. Причину цього вбачав саме у гетьманові: «...втративши, через багато немаловажних причин, прихильність до свого вождя (Ю. Хмельницького – В. Г.), не бажає більше залишатися під його керівництвом» [246, с. 226]. А 20 жовтня 1662 р. він писав: «...козаки бачать, що нема за кого триматися, по тій причині, що пан гетьман часто заявляв, що він не дорожить гетьманством, якого він не бажає (а між тим і не складає з себе)» [246, с. 230–232]. Дискредитуючи Ю. Хмельницького, Тетеря, водночас, заперечував існування власних видів на булаву. Однак, дипломатично натякав, що «...якщо цей жереб паде на мою голову і якщо король і республіка буде потребувати моїх послуг, то я прийму його зі всією доброзичливістю» [246, с. 244], адже й так «...весь тягар праці ліг на мої плечі» [246, с. 226].

Безперечно, завдяки зусиллям П. Тетері вдалося стабілізувати ситуацію в Правобережжі. На певний час було знято проблему загострення українсько-

польських відносин, а сам «королівський експерт» спромігся створити для себе передумови здобуття гетьманської булави. Не даремно ходили чутки, що ще восени він став повновладним гетьманом [204, с. 25–27; 233, с. 21; 282, с. 72]. Слід відзначити, що думки про фактичний початок гетьманування П. Тетері ще з осені 1662 р. притримувалися дослідники Е. Юрков та Я. Дашкевич [754, арк. 9, 18; 437, с. 269; 438, с. 83]. Дисертантом, свого часу, було обґрунтовано висновок про так зване «тіньове гетьманство» Тетері, коли офіційно при владі залишався Ю. Хмельницький, але владні повноваження на себе перебрав «королівський експерт» [389, с. 58–67; 744, арк. 58–59].

А на початку 1663 р., за умов, коли Ю. Хмельницький, зрікшись булави, прийняв чернечий постриг, 11-12 січня 1663 р. на раді у Чигирині Павло Тетеря уже офіційно обирається на гетьманську посаду [142; 195, с. 343; 500, с. 77; 656, с. 273]. Ця подія мала значний вплив як на ситуацію в Україні, так і на перебіг московсько-польського протистояння. Водночас, не можна погодитися з думкою С. Плохія, що вона стала офіційним кінцем об'єднаної Гетьманщини [524, с. 162]. Врешті, Тетерю все ж було обрано як номінального правителя всієї козацької України, хоча фактично його влада поширювалася лише на Правобережжя. Розкол Української держави на два гетьманства відбувся пізніше і був пов'язаний з обранням окремого лівобережного гетьмана в червні 1663 р.

Хоча власне сам перехід булави від Ю. Хмельницького до П. Тетері був несподіваним для керівництва Речі Посполитої, а саме обрання не обійшлося без участі Криму [656, с. 274], все ж зосередження гетьманської влади в руках Тетері створювало сприятливі перспективи для Варшави. Королівський уряд отримувал на гетьманській посаді людину, яку вважав цілковито вірною (хоча як показали події, Тетеря уже з цього часу здійснював спроби проведення тонкої політики, спрямованої на унезалежнення гетьманського уряду як від Варшави, так і від Москви та Криму [389, с. 70; 437, с. 254]), а також такої, що користується певним авторитетом в середовищі козацтва.

Між тим, повертаючись до проблеми польсько-московських переговорів, слід відзначити, що поки в Правобережній Україні розвивалися події, що врешті

привели до зміни гетьмана, в липні 1662 р. король прийняв рішення виїхати до Львова, де мав провести переговори з конфедератами. Саме там планувалося зустрітися з царським повноважним послом А. Ордіном-Нащокіним [279, s. 174]. У цей час збройне польсько-московське протистояння не припинялося і проходило за переваги поляків. Так, 19 липня московські війська змушені були покинути Борисов. На початку осені польські підрозділи активно діяли в районі Великих Лук та Вітебська, спустошуючи навколишні села. А 26 грудня 1662 р. поляками було здобути Усвят [571, с. 118–119]. Позитиву для Варшави добавило розв'язання проблеми сконфедерованих військ, яка була однією з найгостріших у внутрішньому житті Польщі. Уже в грудні 1662 р. було укладено угоду між військом та урядом, згідно якої гарантувалася амністія всім учасникам антиурядових акцій. Депутати від війська, у свою чергу, погоджувалися на скорочення суми, яка має бути виплачена, до 9 млн злотих, з яких лише 6 млн. мають бути виплачені власне грошима [180, s. 373; 279, s. 186–188].

Однак, попри це, залишалися гострі проблеми, які послаблювали позиції Варшави напередодні чергового раунду переговорів з Москвою. Так, вкотре проявилися протиріччя між коронною та литовською елітами. Свідченням цього стала своєрідна маніфестація литовських комісарів, визначених сеймом 1661 р. для переговорів, коли ті на заклик короля прибути до Львова, відповіли відмовою. Від їхнього імені виступив жмудський староста Глебовіч, який дії литовців мотивував браком фінансових ресурсів. У відповідь на засіданні сенаторів у Львові 11 лютого 1663 р. було засуджено позицію литовців та уповноважено Яна Казімежа доручити проводити переговори з Ордіном-Нащокіним тим комісарам, які на той час будуть знаходитися у Львові. Відтак, комісію на переговори мав очолити литовський канцлер К. Пац, великий коронний гетьман С. Потоцький, а також віленський каштелян М. Радзівілл [173, s. 33–34; 740, s. 122].

У Москві, своєю чергою, в жовтні 1662 р. на засіданні Боярської Думи було вироблено інструкцію послам, які мали відбути до Львова [657, с. 184; 397, с. 58; 610, с. 22; 372, с. 413]. Її пункти були викладені в документі «Статті, що писати в наказі думному дворянину Афанасію Лаврентієвічу Ордіну-Нащокіну, як бути

йому у польського Яна Казимира короля» [105, л. 22–40]. У його основу лягла концепція розвитку московсько-польських відносин, яку А. Ордін-Нащокін виклав ще навесні 1661 р. у записці царю [610, с. 15]. Основна ідея – заради утвердження Московської держави на берегах Балтики, що було пріоритетним, на його думку, слід за будь-яку ціну укласти мир з Річчю Посполитою та спрямувати спільні зусилля проти Швеції, з одного боку, та Криму й Османської імперії – з іншого. При цьому Ордін-Нащокін вважав, що мир з поляками можливий лише в разі укладення московсько-польського союзу, який може бути підкріплений обіцяним ще в 1656 р. обранням царя (або когось з представників династії Романових) на польський престол [105, л. 9–13]. І. Галактіонов вважав, що «таємна місія до Львова у 1662–1663 рр.» була помітним рубежем в історії московсько-польських відносин саме через висунення (як головної) ідеї союзу двох держав для боротьби з спільними ворогами [398, с. 62].

Заради утвердження Москви на Балтиці, Ордін-Нащокін готовий був іти на значні поступки Варшаві, зокрема й в «українському питанні». Його присутність на засіданні Думи, а також призначення очільником посольства символізувало готовність до цього й самого царя [740, с. 119]. Очевидно, А. Ордін-Нащокін, з одного боку, заради Балтики ладен був поступитися козацькою Україною, проте з іншого – мав надію, що важка ситуація в Польщі, через загрозу з боку Туреччини і Криму, спонукає і її на поступки Москві [355, с. 209].

Важливе місце в інструкції займало питання кордонів. Царські послы мали запропонувати, «...щоб кордон було вчинено по Дніпру та Двіні. У великого государя в стороні бути по Двіну Вітебську й Полоцьку, а по Дніпру від Смоленська вниз по Бихів, а від Бихова до Києва, а від Києва до Запорогів» [105, л. 23]. Запропонований поділ територій мав стати основою для укладення миру. При цьому недвозначно зазначалося на необхідності поділу козацької України: «...черкас би поділити для заспокоєння» і, щоб вони «...поділені були по Дніпру і володіли ними Царська величність по цій стороні, а Королівська величність по тій стороні Дніпра і щоб черкаси під тими великими монархами утримувалися» [105, л. 24–25]. Щоб переконати поляків, пропонувалося звернути увагу на небезпеку з

боку Криму (яка загрожує і Москві, і Варшаві) та на те, що залишення козацької України без контролю польських і московських військ обов'язково призведе до приєднання черкас» до Кримського ханства. Фактично пропонувалося осадити Правобережжя польськими військами, а Лівобережжя – московськими [105, л. 52–55]. Як відзначає Б. Флоря, укладачі даного документа роздумували над тим, як «...покінчити з постійною смутою і протиборством «партій» на Україні, протиборством, яке створювало умови для постійного втручання татар» [610, с. 19]. Гадається, що тут не стільки йшлося про загрозу татарського втручання (яке як фактор, звичайно, було присутнє), скільки про необхідність об'єднання зусиль для контролю над козацькою Україною та придушення будь-яких спроб гетьманського уряду утвердити незалежну державу. Саме на це спрямовувалося завдання, щоб «черкаси утримані були закріпко, а хану б кримському прилучені не були» [105, л. 34.].

Серед цікавих, на думку московського керівництва, для Варшави пропозицій була й можливість виплатити з царської скарбниці заборговані польському та литовському військам кошти. Пропонувалося до 500 тис. золотих червоних. За це Москва мала отримати «...всі міста, які в списку», що прикладався до інструкції і містив перелік 14 міст, серед яких були й українські – Стародуб, Новгород-Сіверський, Чернігів [105, л. 47–48, 73].

Відтак, ключовою в офіційній московській концепції побудови відносин з Річчю Посполитою була ідея, що замирення можливе на основі вирішення найбільш гострої проблеми двосторонніх відносин – територіальної, в якій ключове місце посідало питання приналежності українських земель. З цього й випливала можливість поділу України, який мав з, одного боку, забезпечити апетити і Москви, і Варшави, а з іншого – взяти під контроль бунтівне й вороже обом сторонам українське козацтво та не допустити прийняття ним кримської протекції [370, с. 112].

А 29 жовтня (у день відправки посольства [313, с. 137]) А. Ордін-Нащокін отримав спеціальну інструкцію, яка надавала йому право (у випадку відмови польських комісарів ділити Україну й погроз об'єднатися з татарами) йти на

максимальні поступки в «українському питанні», «.. їм полякам й інша сторона (Лівобережжя – В. Г.) буде віддана, як буде з'їзд у государевих великих послів с королівськими комісарами», коли остаточно буде вироблено умови мирного договору [105, л. 56]. Водночас він мав докласти зусилля, щоб домогтися розриву між Польщею та Кримом, переконати поляків у ворожих намірах їхніх союзників та у змові кримського керівництва з козацькою верхівкою, «...що від цього злого союзу і Росії й Польщі проблеми» [387, с. 59–60].

Московські послы прибули до Львова наприкінці лютого 1663 р. Делегація була дуже багато обставлена. В. Коховській зазначав, що послы були розкішно вдягнуті та вражали численними й дорогими прикрасами (каменями та перлами). Сам Ордін-Нащокін прибув у кареті, за якою слідував численний караван з купецьких возів «для поваги посольської» [279, с. 196]. Складалося враження, що московська сторона спеціально намагалася справити враження на поляків й підкреслити всім цим блиском могутність та велич царя та силу держави [372, с. 415].

19 березня розпочалися переговори. Під час першої ж зустрічі Ордін-Нащокін і Богданов передали полякам письмову декларацію, в якій містилася пропозиція укласти перемир'я, за час якого мали бути знайдені шляхи до підписання вічного миру. Тут же містилася пропозиція поповнити королівський скарб для врегулювання відносин з військом [153, с. 128–130; 178, с. 285–288; 279, с. 196; 388, с. 63; 372, с. 415], що можна розцінювати як звичайну спробу підкупу.

Однак, до таких «щедрих та щирих» пропозицій царських послів поляки поставилися різко негативно. У відповідь вони зазначили, що вся вина за війну та невдачу усіх попередніх переговорів лежить виключно на Москві, а король і Річ Посполита постійно демонструють бажання миру, але такого, «...який би був міцний, без кривди і шкоди державам». При цьому, учинивши виразне застереження щодо можливих територіальних вимог Москви, польсько-литовські комісари наполягли, що на початку переговорів сторони мають обопільно представити свої повноваження. Наголошувалося, що ті вимоги, які представлені в царській грамоті в жодному разі не можуть бути прийняті польською стороною, як

такі, що принижують гідність короля та Речі Посполитої, «...забираючи те, що належить королівському титулові» [178, s. 289–293; 740, s. 123].

Цікаво, що у відповідь на це московські послы зазначили на тому, що попри письмову інструкцію, вони отримали від царя й усні настанови, які відкривають шляхи до порозуміння [178, s. 294–295; 740, s. 123]. Це вкотре підтверджує тезу, що в московському дипломатичному арсеналі завжди були таємні пропозиції (які не відображалися в офіційних інструкціях), а також те, що власне офіційні документи не завжди стовідсотково відображають позиції сторін на переговорах.

Тривала дискусія стосовно царських титулів (в яких, на думку поляків, значилися землі, що належать саме польській короні), повноважень послів, закидів царських послів стосовно того, щоб поляки відмовилися від претензій на Смоленщину та Сіверщину [740, s. 124], змусила польську сторону до вироблення відповідної стратегії на переговорах. Задля цього 5 квітня 1663 р. на нараді сенаторів було затверджено реляцію, підготовлену К. Пацом, в якій значилося, що розмови про укладення миру можливі лише за умови повернення всіх провінцій, які були відібрані Москвою у Королівства Польського та ВКЛ. Водночас було вирішено затягувати переговори ще до 2–3-х тижнів, поки не буде остаточно залагоджено конфлікт з військами, що мало б посилити позиції Варшави і вибити «козири» з рук московських послів, які намагалися використати внутрішні труднощі Речі Посполитої. Відтак, було вирішено відхилити московську пропозицію укласти перемир'я на час переговорів [154, s. 222–224; 173, s. 38–39; 279, s. 197].

9 квітня 1663 р. польські комісари вручили письмову відповідь на московські пропозиції, в якій доводилися права короля на Смоленськ і Сіверщину. Більше того, Москва, як винуватець війни, мала передати Речі Посполитій частину своїх територій, або сплатити грошову компенсацію в розмірі 12, або принаймні 10 млн. злотих. При цьому поляки звертали увагу своїх опонентів, що в свого часу цар писав ханові про готовність взамін миру віддати Польщі всі забрані землі [173, s. 40–41; 178, s. 302–305; 740, s. 125].

А. Ордін-Нащокін заради порятунку переговорного процесу намагався задіяти весь свій дипломатичний талант. Він апелював окремо до представників

Литви. 20 квітня передав литовському канцлеру К. Пацу список статей (10), в яких обґрунтовувалася позиція Москви та містилися пропозиції щодо умов укладення миру [107, л. 1–7; 155, с. 369–373; 178, с. 311–313; 387, с. 83–85.]. Доводячи, що єдиним надійним союзником Речі Посполитої є саме Московська держава, наводив приклади підступності шведів (його вкрай хвилювала перспектива утворення польсько-шведського антимосковського союзу). Навіть усупереч царській інструкції, згідно якої Ордин-Нащокін не був уповноважений говорити про укладення московсько-польського союзу, він з власної ініціативи порушив це питання [610, с. 31]. Наголошував, що він дасть змогу покарати шведів за їхні хитрощі та підступність, а кожна зі сторін, і Польща, і Москва, зможуть отримати бажані для них шведські землі: «А тих двох держав [союз] буде страшний і швидко вчинить розплату». При цьому союзникам не слід остерігатися негативної реакції з боку цісаря, Данії, Англії чи Бранденбургу, які «...завжди над шведам помсту раді бачити» [107, л. 2–3; 178, с. 311–313; 387, с. 84; 740, с. 127; 657, с. 185].

Ордин-Нащокін наголошував, що у Польщі й Москви спільні вороги – Туреччина і Крим. На його думку, союз підірве могутність Туреччини на Балканах, а також позбавить Польщу будь-яких ворожих дій з боку «мунтян, волохів та Семигородської землі», які навпаки будуть дивитися на Московську державу та Польщу як на своїх захисників. Об'єднані польсько-московські сили змогли б надати велику допомогу в боротьбі цісаря проти Туреччини та протистояли б негативному впливові Криму (він наголошував, що союзні Польщі татари грабують Україну, чим сприяють поширенню там антипольських настроїв): «... почує хан про союз між тими обома державами (Річчю Посполитою та Московською державою – В. Г.), відкладе свої великі запиту, а радий буде без шкоди дружбу тримати». Також, згідно його аргументів, польсько-московське порозуміння істотно впливатиме на внутрішньополітичну ситуацію в Польщі, сприятиме заспокоєнню шляхти, на що московський цар не пожаліє грошей. Особливо наголошувалося, що на землях, які Польща віддасть Москві, польська шляхта повною мірою збереже свої маєтності, давні права та привілеї. Без сумніву, дані слова адресувалися саме литовцям, для яких ці питання були особливо

актуальними. А. Ордін-Нащокін висловлював пропозицію, що царський уряд може допомогти полякам вирішити проблему заборгованості перед військом: «як належить на жалування ратних людей казною ссудить та допоможе...». Як можливий із варіантів, пропонувалося також, що Москва заплатить полякам за ті польські провінції, які свого часу були зайняті царськими військами [107, л. 3–5; 178, s. 311–313; 387, с. 84; 355, с. 210].

У декларації Ордіна-Нащокіна містилися чіткі територіальні вимоги. Наголошувалося, що задля утворення союзу з Москвою Корона Польська має все ж передати царю Сіверські міста та Смоленськ, а також погодитися на те, що Південна Ліфляндія та Динабург мають належати Московській державі [107, л. 6–7; 178, s. 311–313; 387, с. 85; 355, с. 210–211].

Водночас, у доволі розлогому документі жодним словом не згадувалося про Україну, хоча це питання займало важливе місце у посольських інструкціях, даних Ордіну-Нащокіну. Очевидно, для московської влади питання долі України було вирішене. Її поділ розглядався як один з ключових аргументів для досягнення порозуміння з поляками. Залишалося лише питання, якою саме частиною українських земель Москва змушена буде поступитися заради укладення вічного миру.

Попри відсутність у статтях А. Ордіна-Нащокіна згадки про Військо Запорозьке, у розмовах з польськими посадовцями він їх переконував, що польсько-московське порозуміння є найкращим засобом вирішення «українського питання»: «...козаки у великому послушанстві будуть». При цьому наголошував, що в разі відмови поляків Москва змушена буде шукати порозуміння з Кримом, що не в інтересах Варшави. Проте, навіть такі заяви московських послів не вплинули на позицію польсько-литовських комісарів [279, s. 197; 740, s. 126; 387, с. 58]. Останніх не вдалося налякати небезпеками, що їх змалював Нащокін. У відповідь ті зазначили, що спроба Москви зірвати Поляннівський договір призведе до того, що Польща також може пригадати про право короля на московську корону. Вони вкотре наполягали, що мир можливий лише за умови повернення Польщі всіх забраних у неї земель і відшкодування збитків [178, s. 309–310]. Загалом,

сприймаючи переговори лише як засіб зволікання, поляки не бажали йти на жодні поступки. Уже 27 квітня коронний канцлер М. Пражмовській у листі до Б. Радзівілла відзначав, що переговори завершуються. А 4 травня 1663 р. К. Пац підготував відповідь на меморіал А. Ордіна-Нащокіна. Виказавши розчарування позицією Москви, він зазначав, що остання не лише не погодилася повернути Польщі захоплені землі, але й вимагає ще віддати їй Південну Ліфляндію. При цьому єдиною умовою миру Пац назвав визнання Полянського договору 1634 р. і грошове відшкодування [156, s. 373–379; 178, s. 314–318].

6 травня відбулася остання офіційна розмова делегацій. Ордин-Нащокін передав полякам ще одного листа, де звернув увагу на їхнє небажання укласти мир, що, зокрема, проявилось у відмові прийняти посередництво когось із «панів християнських» та прагненні залучити до переговорів татар, сподіваючись за їх допомогою нав'язати Москві свої умови [178, s. 319–321; 740, s. 128]. Зі свого боку, комісари запевнили, що король і Річ Посполита щиро бажать миру і охоче вишлють своїх послів на нові переговори з повноважними царськими послами. Якщо угода буде здійснена без шкоди для Речі Посполитої, то поляки готові укласти її без будь-яких додаткових вимог стосовно відшкодувань збитків [178, s. 323–324]. Демонструючи свою зичливість, король визнав наявні титули московського царя і готовий їх вживати аж до часу, коли ці всі питання не будуть урегульовані. 12 травня Ордин-Нащокін та Богданов отримали посольську відправу. У листі до царя Ян Казімеж в якості головної причини безрезультатності переговорів у Львові назвав невирішеність питання стосовно повернення Речі Посполитій її земель. Він наполягав, що замирення може відбутися виключно за умови повернення до довоєнних кордонів [105, л. 93–100; 178, s. 327–330; 388, с. 63; 740, s. 129].

Ще до від'їзду московських послів 14 травня у них відбулася ще одна (неофіційна) розмова з К.-П. Бжостовським. Ордин-Нащокін вкотре висловився, що Смоленськ та Сіверщина завжди були причиною воєн між Москвою та Польщею і запропонував, щоб Польща повернула Московській державі ці землі на певних умовах. Зокрема, йшлося про те, що між державами могло бути укладене перемир'я

на 6-7 років, під час якого вони мали б боротися проти спільних ворогів. При цьому пропонувалося передати здобуті Московою території Польщі у вигляді компенсації за Смоленщину та Сіверщину. Шляхта польська могла б відразу повернутися до своїх маєтків у тих краях. Ордін-Нащокін, водночас, попереджав, що непоступливість поляків може змусити Москву шукати порозуміння з татарами й турками [178, s. 330–331]. Однак і ця спроба царського посла «достукатися» до керівництва Речі Посполитої зазнала невдачі, що й означило загальний крах найбільшої після 1656 р. спроби польсько-московських переговорів. Як одну з головних причин цього, З. Вуйцік називає елементарне небажання королівського двору йти до миру з Московою шляхом будь-яких поступок [740, s. 130]. Водночас можна погодитися і з висновком Б. Флорі, що львівські переговори не були марними, а підготували ґрунт для московсько-польських договорів 1667 р. [610, с. 39].

5.2. Проблема відновлення єдності козацької України за умов загострення московсько-польсько-кримського протистояння в 1663–1664 рр.

Провал місії А. Ордіна-Нащокіна у Львові в лютому-травні 1663 р. ознаменував початок чергового етапу збройного протистояння між Річчю Посполитою та Московією. Успішна масштабна військова кампанія на зразок тих, які відбувалися на початку століття, на думку керівництва Речі Посполитої, мала вирішити питання стосовно першості в регіоні Східної Європи. З цією кампанією пов'язувалися надії і на вирішення «українського питання» [370, с. 113]. У якості одного з головних, ставилося завдання а повернення усіх українських земель до складу Речі Посполитої. А також планувалося розв'язати наболілу проблему повернення шляхті втрачених маєтків в Україні [588, с. 26]. Король ще в 1662 р., у відповідь на вимоги шляхти, заявив, що після вступу польських військ на територію України стане можливим повернення колишніх власників до своїх маєтків, а, враховуючи, що козацький постій «...ніколи не існував у воєводстві Брацлавському, ні в шляхетських, ні в коронних землях, а в Київському – в земських маєтках, то на першому ж сеймі у цих землях його буде заборонено. Крім

того, буде наказано комісарам, призначеним для складання реєстру, щоб в маєтностях земських шляхетських і панських містах, козаки не вписувалися до реєстру, і щоб в майбутньому залишалися під владою своїх панів, як були раніше» [246, с. 168, 170, 174].

При цьому саму кампанію можна було представити як акцію, спрямовану на захист законного уряду Війська Запорозького, як відповідь на настійливі прохання гетьмана Павла Тетері про допомогу. Останній повсякчас наголошував на наростанні московської загрози, вказуючи, що «Москва сильно озброюється і збирається» [246, с. 312]. А в травні 1663 р. інформував про прибуття значних московських сил в Задніпров'я і бажання царя розпочати військові дії проти нього [174, с. 485–486, 489]. При цьому слід звернути увагу, що гетьман у своїх листах торкнувся й проблеми польсько-московського миру, вважаючи його важливим в сенсі повернення Лівобережної України під владу короля [246, с. 256]. Однак, зважаючи на його заклики щодо присилки коронного війська та активних дій проти Москви, гадається, що мир він бачив як наслідок кампанії, у результаті якої Варшава зможе продиктувати вигідні для неї умови Москві.

Організація військової кампанії проти Москви мала б вирішити ще одну проблему, яка уже тривалий час тривожила керівництво Речі Посполитої. Йдеться про загрозу посилення впливу в Україні Кримського ханства. 23 лютого 1663 р. Тетеря, направивши до Варшави чергове посольство з метою домогтися прибуття допоміжних польських військ (мінімум 10 тис.), аргументував необхідність цього тим, що «...хан кримський бажає захоплення України; він уже вимагає від мене через мурз, їх милостей, щоб я без його волі не відправляв жодних посольств до вашої королівської милості» [246, с. 254–255]. Тоді ж у листі до М. Пражмовського гетьман наголошував: «Кримські мурзи бажають, щоб Україна, як і Волощина, зробилась данницею Криму» [246, с. 287]. Його слова засвідчували, що намагання Криму встановити свій протекторат над козацькою Україною, які проявилися ще 1662 р., вже на початок 1663 р. стали домінуючими реаліями у політиці ханства. Звичайно, успішний похід проти Москви (із залученням союзних кримських військ), посиливши позиції Варшави в Україні, мав би вирішити і проблему

відносин із Кримським ханством, можливо спрямувати останнє на вирішення інших завдань (приєднання до ханських володінь Казані, Астрахані тощо) [365, с. 65; 370, с. 114].

Для Москви події першої половини 1663 р., зокрема провал посольської місії А. Ордіна-Нащокіна та обрання гетьманом Павла Тетері, змусили скорегувати політику стосовно України. Так, поки гетьманська булава перебувала в руках Юрія Хмельницького, там зберігали надію повернути гетьмана під царську протекцію і тим самим відновити свою владу на всій території козацької України. Однак, із приходом до влади П. Тетері, що означив чітку пропольську позицію та плани на об'єднання козацької України під своєю владою, для Москви актуальним стає посилення своїх позицій у Лівобережній Україні та підготовка даного театру до очікуваного наступу з боку Польщі [370, с. 120].

Водночас, у Лівобережжі, починаючи з 1661 р. серед козацької старшини, яка, не визнавши Слободищенського трактату, залишилася вірною московському цареві, означилися спроби обрання окремого лівобережного гетьмана. Головними претендентами на булаву виступили наказний гетьман переяславський полковник Яким Сомко та ніжинський полковник Василь Золотаренко. Спроби провести раду й обрати гетьмана на цьому етапі зазнали невдачі. Причиною було гостре суперництво між Сомком та Золотаренком (Ніжинський полк виступав проти кандидатури Сомка), а також позиція московського керівництва, яке поки не бажало поспішати з цим питанням. З одного боку, там ще зберігали надію, що зможуть повернути під свою владу Ю. Хмельницького. З другого боку, ні Сомко, ні Золотаренко, які часто конфліктували з царськими воєводами та не бажали з останніми ділити владу, в якості гетьмана не влаштовували царське керівництво [382, с. 53–54]. Зокрема, у квітні 1662 р. в Москві так і не затвердили вибори гетьмана, організовані Сомком та його прихильниками у Козельці. Тоді в якості підстави для такого рішення став неповний склад козацької ради.

Однак, уже з початку 1663 р. Москва кардинально змінила політику стосовно Лівобережної України, прийнявши рішення про обрання лівобережного гетьмана, що по суті вело до розколу козацької України та оформлення в Лівобережжі

окремого державного утворення під жорстким контролем царського уряду. Гетьман же мав присягнути царю «згідно Переяславських (1659 р. – В. Г.) новопоставлених статей» [193, с. 105-107].

У якості претендента на гетьманство, якого готова була підтримати Москва, в цей час виступив кандидат від Запоріжжя кошовий гетьман Іван Брюховецький. На думку В. Горобця, він зумів зарекомендувати себе «царським доброхотом» ще в 1660 р., коли вперше відвідав Москву в якості кошового отамана [416, с. 42–43]. Тепер же голосні промосковські заяви на кшталт того, що «...нам не про гетьманство потрібно старатися, лише про князя Малоросійського від його Царської Величності...» [193, с. 101], лише укріпили його позиції. Це, а також активні зусилля Брюховецького по дискредитації суперників Я. Сомка та В. Золотаренка [143, л. 1–3; 195, с. 349; 348, с. 131], сформували ситуацію, коли в Москві саме його вважали найкращим претендентом на гетьманство і всіляко підтримували. Зокрема, в царському наказі Г. Ромодановському значилося: «...берегти міцно, щоб Брюховецького не втратити, а він істинно вірний». Навіть на виконання даного наказу було направлено для охорони останнього окремий загін стрільців [586, с. 239, 242]. Для реалізації своїх планів Москва активно використовувала єпископа оршанського та мстиславського Мефодія (Максима Филімоновича), який, будучи найактивнішим прихильником Москви та маючи вплив на Брюховецького, виступив в якості агента царського уряду, на якого покладалася функція поширення московського впливу в Лівобережній Україні. Через Мефодія з Москви надсилалися кошти для організації підтримки кандидатури Брюховецького [193, с. 103].

Вибори лівобережного гетьмана відбулися 17-18 червня 1663 р. на «чорній» раді в Ніжині. Ці події детально висвітлені в історіографії [348, с. 125–139; 389, с. 86–102; 383, с. 82–90; ; 410, с. 234–239; 586, с. 225–250; 700, с. 81–86]. В. Горобець навіть присвятив їм окреме дослідження, проаналізувавши їх передумови та наслідки для Української держави [424]. Залишається лише зупинитися на окремих аспектах даної проблеми, які дають змогу оцінити роль зовнішнього чинника на розколі козацької України та українську політику Москви, яка окреслилася після

військових і політичних поразок у протистоянні з Річчю Посполитою на початку 60-х рр. XVII ст.

Слід відзначити, що обрання окремого гетьмана у Лівобережній Україні відбулося під повним контролем Москви. Це стосувалося як подій, що передували раді, так і самої гетьманської елекції. Так, для проведення ради царем було надіслано посольство, очолюване князем Данілою (Дмитрієм) Великогагіним у супроводі чималого військового загону [348, с. 12–128]. Хоча проголошувалося, що завданням царського посольства був нагляд за законністю виборів, приведення новообраного гетьмана до присяги та вручення йому царської грамоти, однак головне завдання полягало в наділенні булавою особи, потрібної Москві. До того ж, зазначалося, що булаву і знамено новообраний гетьман міг отримати, лише прибувши особисто до Москви [348, с. 128, 136].

17 червня, з початком виборів гетьмана, коли рада перетворилася у бійку між прихильниками кандидатів у гетьмани, саме московські вояки під командою майора Страсбуха закидали натовп козаків ручними гранатами і завдяки цьому навели порядок [209, с. 131; 515, с. 167–169]. Однак, зважаючи на той факт, що вказані дії московських вояків змусили відступити прихильників Я. Сомка, видається слушною думка К. Стецюк, що гранати були використані цілеспрямовано проти останніх [586, с. 243], що й визначило остаточний результат ради. На думку В. Горобця, саме Москва виступила в ролі реальної сили, що підтримала Брюховецького під час самої «чорної» ради [375, с. 43]. Останній, на знак вдячності, відразу після свого обрання запропонував Великогагіну, щоб з Москви були надіслані в Україну воєводи з залогами. Новообраний гетьман обіцяв їм харчування, а для московських старшин – землі й сінокоси [209, с. 133; 660, с. 130].

Ніжинська «чорна» рада 1663 р. вінчала окремий етап у розвитку Національної революції, вона стала розв'язкою тривалої громадянської війни, що точилася в козацькій Україні з 1658 р. Проте, поділ держави був чи не найгіршим варіантом вирішення цієї проблеми. Це означало фактичну втрату козацькою Україною цілісності. Розкол створив умови для посилення впливу на лівобережній

і правобережній частинах України Москви й Польщі. Трагічний для України поділ став результатом польсько-московської боротьби та рівноваги сил між сторонами. При цьому, що найгірше, питання відновлення єдності козацької України стало цілком залежати від відносин між Москвою та Варшавою.

Привівши до влади в Лівобережжі потрібного кандидата на гетьманство, в Москві зосередилися на питанні максимального убезпечення своїх позицій за умов загрози вторгнення польських військ. Насамперед, там вдалися до своєї «зачистки тилів», ліквідації потенційних союзників Польщі в Лівобережжі, незадоволених результатами Ніжинської ради та тих, хто постраждав після неї. Звичайно, найбільшу небезпеку становив Я. Сомко. Уже 18 вересня 1663 р. з Москви надійшла грамота на ім'я стольника К. Хлопова, де наказувалося «...гетьману Брюховецькому говорити таємним чином, щоб вони Сомка з товаришами судили за військовими правилами, не очікуючи, щоб ту справу до виконання привести відразу..., щоб у Війську Запорозькому ніяких сум'ятть не вчинилося» [50, арк. 4–5; 1, арк. 1]. Такий собі наказ розправитися з бувшим претендентом на гетьманство. Виконуючи його, 28 вересня 1663 р. Я. Сомка, В. Золотаренка та найближчих їх прихильників було страчено в м. Борзна. Ще десять осіб із числа старшини були відправлені до Москви, а звідти – заслані до Сибіру [571, с. 113].

Після цього перед московським керівництвом постало завдання відновити дію українсько-московської угоди, яка фактично була денонсована внаслідок поразки московських військ під Чудновим та укладення українсько-польського Слободищенського трактату в 1660 р. А тому до І. Брюховецького було направлено спеціальних послів – таємних справ дяків Д. Башмакова та Є. Флорова, які на зустрічі з гетьманом та старшиною 27 листопада 1663 р. в м. Батурині зажадали підписання тексту Переяславської угоди 1659 р. Крім того, до неї було додано ще ряд статей, спрямованих на посилення позицій Москви в Україні [225, с. 130; 261, с. 260–265; 410, с. 241; 416, с. 44; 571, с. 125–126;]. Слід відзначити, що вперше в історії московсько-українських взаємин гетьман Війська Запорозького підписався: «Великого Государя, його царської величності, холоп, я, гетьман Іван

Брюховецький» [225, с. 130; 261, с. 260]. Деталь, яка яскраво символізувала ту істотну зміну, яка сталася у відносинах України й Москви на користь останньої.

Варто звернути увагу на ряд важливих моментів, пов'язаних з підписанням Батуринських статей 1663 р. Воно відбулося восени 1663 р., коли війська польського короля Яна Казімежа розпочали свою кампанію в Лівобережній Україні. Очевидно, московська військова допомога Брюховецькому ставилася в залежність від його поступливості. Однак той, несподівано для московського керівництва, зайняв доволі непоступливу позицію й зумів добитися відкладення на майбутнє реалізації низки положень угоди (через важкі часи, пов'язані з наступом на Лівобережжя польських військ). Зокрема, вони стосувалися повернення втікачів, утримання московських військ в Україні, упорядкування козацького реєстр, збору доходів до московської скарбниці та перепису населення [410, с. 241–244; 408, с. 37; 516, с. 289–291]. Водночас, лівобережний гетьман змушений був погодитися на заборону українським козакам торгувати горілкою й тютюном на території Московського царства, а також продавати хліб «...за Дніпро зрадникам» [225, с. 131; 261, с. 265]. Загалом же, внаслідок підписання Батуринських статей було відновлено чинність Переяславської угоди 1659 р., а Москва реалізувала завдання зміцнення своїх позицій в Лівобережній Україні, що було вкрай актуальним за умов провалу мирних переговорів та загрози відновлення війни з Польщею.

Обрання окремого гетьмана в Лівобережній Україні та посилення там позицій Москви, вплинули на ситуацію у всій козацькій Україні. Якщо П. Тетеря протягом весни 1663 р., виношуючи плани поширення своєї влади на Лівобережжя, здійснював спроби пошуку порозуміння з лівобережною старшиною, зокрема з Я. Сомком [50, арк. 19; 195, с. 361, 365], то вже після Ніжина, не відмовляючись від кінцевої своєї мети, він схиляється до силового вирішення проблеми об'єднання Української держави за допомогою Речі Посполитої та Кримського ханства. Тетеря продовжує активно переконувати Яна Казімежа в реальній загрозі з боку Москви та Брюховецького. Зокрема, наголошує, що останній «...має намір... переправитися невдовзі з московським військом через Дніпро, щоб заради царя

пошукати щастя зі мною й... перетворити околиці Києва в поле війни» [246, с. 328]. Правобережний гетьман звертав увагу, що існує реальна небезпека відриву України від Польщі [ПВК. Т.4, с. 329], а також наголошував, що в інтересах як Речі Посполитої, так і Криму, не допустити поширення влади Москви на Правобережжя [51, арк. 240; 174, s. 490, 505]. Він закликав Яна Казімежа особисто прибути в Україну, що «...утвердить її у відповідній стійкості та покорі», наголошував, що саме присутність короля на чолі допоміжних польських військ дасть змогу «...твердо протистояти підступам задніпровським та московським» [192, с. 349–350].

Попри певну гіперболізацію П. Тетерею небезпеки для Правобережжя з боку московських військ і полків Брюховецького (мав на меті за будь-яку ціну спонукати Яна Казімежа до походу проти Москви), все ж існування такої підтверджували й інші джерела. Так, С. Венславській у листі до короля від 17 липня 1663 р змальовував як вкрай складну ситуацію в Україні. Акцентував увагу на негативних наслідках приходу до влади на Лівобережжі Івана Брюховецького, зазначав, що той арештував всіх прихильників Польщі та «...присягнувся йти до Києва, разом з Долгорукім» [246, с. 334–336]. Про підготовку 20-тисячного московського війська для походу проти Тетері повідомляла й татарська розвідка [51, арк. 240].

Загалом, заклики та сподівання правобережного гетьмана співпадали з планами керівництва Речі Посполитої. З цього приводу З. Вуйцік зазначав, що військовий похід на Москву був «...з точки зору польського державного інтересу, без сумніву, обов'язковим» [737, s. 84]. Дипломатичні переговори протягом 1660–1663 рр. продемонстрували, що не зважаючи на поразку 1660 р. Москва не бажає йти на польські умови, в яких один елемент був незмінним – повернення всіх забраних земель. Відтак, без нового Чуднова не було й мови про корисний для Польщі мир [740, s. 139]. У тому, що військова кампанія може бути успішною, польських урядовців переконували прагнення Москви будь-що укласти договір про перемир'я з Польщею. На думку польської сторони, така її наполегливість свідчила про неспроможність продовжувати війну [733, s. 219]. Мета ж походу, за визначенням самого короля, полягала не лише в поверненні під вплив Польщі

Лівобережної України й Білорусії, а в просуванні вглиб Московського царства, щоб під загрозою захоплення його столиці продиктувати вигідні для Польщі умови миру.

Важливим здобутком керівництва Речі Посполитої напередодні походу проти Москви стало залагодження конфлікту з військами, який виник через заборгованість у виплатах. Уже в квітні 1663 р. у результаті підписання угоди в Шадові було досягнуте порозуміння з частиною литовського війська. А 23 червня таку ж угоду було підписано між урядом і коронним військом у Яворові. За нею військо поверталось на службу, а уряд зобов'язувався погасити заборгованість у виплаті жалування. Відповідно до зобов'язань, урядом було зроблено необхідні виплати [163, s. 57–91]. З 9 млн. злотих, заборгованих урядом війську, вдалося виплатити 37 %. Решту грошей було обіцяно виплатити в наступні роки, після перемоги над Москвою [728, s. 140; ; 740, s. 130–131]. Відтак, розпочалася підготовка до походу. У військах було проведено реорганізацію. Щоб звести до мінімуму вплив у ньому прихильників Любомірского, було розформовано частини, що раніше знаходилися під його командою. Деякі відділи були віддані під команду інших воєначальників. Зокрема, уславлену гусарську хоругву самого маршалка було передано під керівництво Я. Собеского. Були розформовані частини, що брали участь у заколоті, зокрема козацькі хоругви Станіслава Любомірского, Лещинських, Гнінських та ін., звільнено з армії велику групу бунтівних офіцерів [728, s. 140–141]. Ці заходи мали метою зміцнення надійності та вірності армії, але, водночас, вони послабили її боєздатність. Армія залишилася без досвідчених і загартованих у битвах частин та офіцерів. Як згадував учасник цих подій Ян Паск, військо після реорганізації було вже зовсім іншим, «...деякі порозходилися по домівках, а інші, що були добрими жовнірами, зневірилися» [288, s. 244].

Для здійснення своїх планів польський уряд намагався заручитися підтримкою татар. Переговори з кримським керівництвом щодо спільного походу проти Москви, тривали ще з початку 60-х рр. [741, s. 259; ; 740, s. 80]. Така активність польської дипломатії спостерігалася ще з початку 1663 р., коли у Львові тривали переговори з московськими послами. А в квітні канцлер М. Пражмовській

направив листа до кримського мурзи Кутлу Герая із закликом залишатися в Україні й чекати на прихід польських військ для спільного походу проти Москви [193, с. 166]. Тоді ж з королівським посланням до хана відправився хорунжий Владіслав Шмелінг. Він також мав з'ясувати плани татар щодо Правобережної України [714, с. 201]. Зі свого боку, хан обіцяв королю підтримку у війні з Москвою, але, водночас, висловив побажання, щоб до умов майбутньої мирної угоди були включені пункти про повернення ханству Казані та Астрахані [170, с. 285–288; 49, арк. 56].

Польським і кримським воєначальникам майбутня кампанія вбачалася досить простою і не віщувала особливих труднощів, що впливало з аналізу ситуації в Лівобережній Україні та стану московських військ, що там знаходилися. У тогочасних листах царських воєвод згадувалися гострі проблеми з оснащенням військ, йшлося про нестачу озброєння, коштів та продуктів харчування [54, арк. 9], повідомлялося про часті випадки дезертирства [571, с. 131–132]. У жовтні 1663 р. Г. Ромодановській писав, що «...в рейтарських полках лат і литавр, і труб, а в солдатських полках знамен немає». Вину за недостатнє постачання військ воєводи, значною мірою, покладали на І. Брюховецького [190, с. 541]. Останній, своєю чергою, не приховував невдоволення Г. Ромодановським, який, на його думку, проігнорувавши небезпеку вторгнення поляків, розпустив свої війська [565, с. 124, 131–132].

15 серпня 1663 р. Ян Казімеж, зібравши сенаторів та шляхту, оголосив рішення виступити в похід і вирвати із московських рук Україну, «...цю зіницю ока Корони Польської» [279, с. 231, 240; 511, с. 309]. Як зазначив польський історик В. Чермак: «...був то похід, приречений на великий розмах: його було розпочато з великим галасом і помпою» [671, с. 15]. Уже 16 серпня 1663 р. війська Яна Казімежа виступили зі Львова, розпочавши кампанію, яка стала останньою спробою Варшави силовим шляхом вирішити питання домінування в регіоні ЦСЄ. Більш детально її перебіг висвітлено в роботах І. Галактіонова, Т. Таірової-Яковлевої [397; 656, с. 341–388]. Головний удар спрямовувався через Лівобережну Україну (де у кількох битвах планувалося розгромити основні московські сили та полки

Брюховецького) на Москву. Литовська армія Міхаїла Паца мала завдати удар через Білорусь на Смоленськ і Рославль та з'єднатися з головними силами в районі Брянська [146, л. 21, 23, 31–33; 108, л. 103].

Учасник походу француз Антуан Грамон зазначав, що загальна кількість союзних військ становила близько 130 тис. осіб [210, с. 11, 29]. Гадається, що більш реальними є підрахунки польського історика Яна Віммера, що реорганізована польська армія на серпень 1663 р. налічувала 24646 осіб кінноти та 22200 – піхоти. З них у похід відправилось, відповідно, 10822 і 13824 вояків [728, s. 141–142]. У Білій Церкві до поляків приєдналися 14 козацьких полків П. Тетері та 40 тис. татар під керівництвом Сефера й Менглі Гераїв та Дадеш-аги [346, с. 112; 714, s. 202]. Відтак, загальна кількість військ, що виступили в похід проти Москви становила близько 80 тис., не враховуючи слуг та челяді, які завжди супроводжували в походах шляхтичів. За словами З. Вуйціка, «...в сумі то була сила вражаюча, хоча й далека від досконалості, якій Росія не могла протиставити рівнозначну силу» [740, s. 141].

За даними польського командування, Москва мала у своєму розпорядженні 40-тисячну армію Г. Ромодановського, яка дислокувалася в основних містах Лівобережжя та 30-тисячне військо, зосереджене проти литовців [279, s. 235]. Очевидно, московське керівництво могло у разі необхідності значно збільшити свої сили, довівши їх чисельність до 100 тисяч [740, s. 141–142].

У Москві реально оцінювали загрозу, що насувалася. Враховуючи співвідношення сил, там намагалися відвернути небажане, за даних умов, військове загострення у стосунках з Польщею. На початку липня 1663 р. цар надіслав королю чергові листи, в яких переконував того в необхідності об'єднання зусиль для боротьби проти спільного ворога – Туреччини. У вересні 1663 р. до Варшави було відправлено стряпчого Кірілла Пушціна і піддячого Міконкіна з пропозиціями укладення перемир'я. Однак, польське керівництво, яке відчувало свою перевагу та взяло курс на силове вирішення долі протистояння з Московією, не бажало жодних розмов на цю тему [176, s. 211–212; 313, s. 137]. У цей час не полишав надій на укладення московсько-польського миру й основний його апологет А. Ордін-

Нащокін. Він направляє чергове послання царю з аргументами на користь необхідності для Москви союзу з Польщею [120, л. 34–45]. У його аргументації чітко проявлялися імперські амбіції. Якщо на початку 50-х рр. ідея утвердження так званого Третього Риму була одним з чинників війни з Польщею, то тепер вона використовується для доведення необхідності створення міцного союзу двох держав, який, на думку Ордіна-Нащокіна, спонукатиме інші православні держави, такі як Молдавія та Волощина, увійти до складу Московії: «...почують волохи той союз, які межують з поляками через Дністер ріку від Польщі чи від Поділля, а між того Дністра й Дунаю їх поселення і віра в міцному благочесті грецького закону. Обидві ці держави Молдавське та Мунтянське під турком перебувають, а відштовхує їх від Великої Росії держава Польська і що часті війни бувають у Великої Росії з Польщею. І ті волохи з найбільшої неволі під оборону турську піддалися, а за вірою бажанням своїм близькі до Великої Росії й ніколи б відступні не були. А в них благочестя вільне... Й для союзу Великої Росії з Польщею обнадіяться ті волохи... скоро пристануть до тих обох союзних держав, а від турка відійдуть. І те об'єднання християнам учиниться союзом». Ордин-Нащокін наголошував, що «Великій же Росії потрібен союз з Польщею того ради: з'єднається такий багаточисленний християнський народ єдиної матері східної церкви діти. І єдиновірці від самого Дунаю ріки всі волохи, а через Дністер – Поділля і Львів з Червоною Руссю і Волинь і Мала Росія суміжна з Великою Росією». Він наголошував на нагальності прийняття швидких рішень, від чого залежатиме кінцевий результат усіх зусиль: «...нині б того моменту не втратити і їх у довічний прикуп Московській державі до розширення вчинити, а великого государя його царської величності до возвеличення преславного імені». При цьому застерігав від втягування Москви в непотрібну боротьбу за польський престол, наголошуючи, що усі ці розмови (щодо обрання царя спадкоємцем короля Яна Казімежа), які ще тягнуться з кінця 40-х р. й активно обговорювалися у Вільно в 1656 р., є лише хитрощами поляків. На його думку, вирішенням усіх двосторонніх проблем є лише вічний мир [120, л. 34–45].

Меморіал А. Ордіна-Нащокіна є черговим рафінованим вираженням московської імперської ідеї, ключовими складниками якої були тези про православну та слов'янську єдність, які є противагою чужорідному, з одного боку, мусульманському (Туреччина, Крим), а з другого – західному (Швеція) впливові. Слід звернути увагу на той факт, що стосовно України, яка, на його думку, була «яблуком розбрату» між Варшавою та Москвою, слід просто зняти будь-які суперечки і включити українські землі до складу єдиної слов'янсько-православної імперії, як випливає із цитованого вище тексту меморіалу. Звичайно, такі політичні комбінації передбачали знищення української державності, що мало б влаштовувати і Польщу, і Москву.

Однак, ідеї А. Ордіна-Нащокіна на той час не могли бути реалізованими з огляду на початок активних військових дій. Окрім того, основна його теза щодо необхідності підписання угоди про союз з Річчю Посполитою не знаходила ще підтримки серед московського керівництва [Галактионов І. В. Проблема русско-польского союза, с. 63]. Розуміючи, що вкрай важко сподіватися на відмову поляків від спроби силою зброї вирішити конфлікт на свою користь, царський уряд розробив чіткий план дій в разі наступу противника. Так, у таємній царській інструкції лівобережному гетьману І. Брюховецькому від 18 вересня 1663 р. наказувалося, що в разі неможливості протистояти ворогу, гетьман разом з воєводою Ромодановським має залишити залоги у найбільших містах та відступити до московського кордону, щоб не допустити прориву поляків у межі Московської держави [1, арк. 1; 193, с. 175; 571, с. 121]. Мета московської тактики полягала в знекровленні противника шляхом організації оборони окремих українських міст і нав'язування вирішальних битв вже на кордоні Московії. Успішне виконання цього плану видавалося можливим через наявність у козацькій Україні великої кількості добре укріплених міст, що розташовувалися на основних шляхах. Павел Алепській, який відвідав Україну в сер. 50-х р. XVII ст. писав: «У країні козаків усі дороги проходять через середину міст і сіл, причому мандрівник вступає в одні ворота і виїжджає в інші, а потаємних доріг в обхід міст взагалі немає» [267, с. 45]. Під час штурмів міст, польські війська мали нести значні втрати й дійти до зустрічі з

основними московськими силами знекровленими. За задумами царських воєвод, успіх мав бути досягнутий за рахунок спротиву українського населення.

З перших днів кампанія розвивалася не за планом польського керівництва. Реорганізоване коронне військо помітно втратило у боєздатності. Жовніри й надалі вимагали заборгованої платні, а також участі у поході досвідченого воєначальника, польного гетьмана Єжи Любомірского, який, поскаржившись на хворобу, покинув королівські війська [683, s. 229; 736, s. 158; 740, s. 141]. Однак поширювалася думка, що той залишився в Польщі для підготовки антикоролівського виступу [106, л. 3]. Учасник походу Ян Паск, відзначаючи гнітючий настрій, що панував у війську, констатував: «Уже фортуна інша й бажання інше, не те що раніше» [288, s. 294]. Ці обставини сприяли назріванню заколоту у війську. Детонатором стали чутки, що призначені жовнірам гроші осіли у кишенях воєначальників [727, s. 240]. Бунт спалахнув під Микулинцями (поблизу Тернополя) у драгунському полку С. Чарнецкого й охопив інші підрозділи, включаючи королівські рейтарські полки, а також дивізії Собєського та Яблоновського. Лише за допомогою німецьких найманців його вдалося придушити [50, арк. 1; 279, s. 234; 683, s. 229; 727, s. 240; 728, s. 144]. 56 осіб було страчено [55, арк. 1507]. Однак ситуація у війську не покращилася. Характерним було масове дезертирство. Утікачі не тільки послаблювали армію, але, займаючись грабежами й насильством, сприяли поширенню серед населення антипольських настроїв. Так, козацький сотник Андрій Солеща розповідав у Переяславі, що з «...королем прийшло три корогви конфедератів і ті від короля відложились і почали за Дніпром села грабувати, куди не приїдуть, тут розбій великий, і від того вся чернь в Запорожжя до Сірка йде» [50, арк. 7]. Про антипольські настрої в Правобережній Україні пише і В. Коховській, відзначаючи, що українські міста зачинялися від польського війська, відмовлялися постачати його провіантом [279, s. 236].

18 жовтня 1663 р. війська Яна Казімежа прибули до Білої Церкви [55, арк. 1510], де пробули близько місяця в очікуванні на татар та війська Тетері [50, арк. 102-107]. Гетьман прибув до Білої Церкви на початку листопада [53, арк. 1-2; 147, арк. 1]. У його розпорядженні було 6 козацьких полків чисельністю 15 тис. осіб [50,

арк. 8]. При Тетері знаходилися наказний гетьман І. Богун, полковники М. Ханенко, О. Гоголь, Г. Гуляницький, Г. Лісницький, П. Дорошенко, та ін. [279, s. 236]. Я. Віммер зазначив, що саме приєднання до короля українських полків виправило те критичне становище у військах, що склалося в результаті заколотів [325, s. 144].

У ході наради було вирішено 15 листопада здійснити переправу через Дніпро [186, s. 903; 55, арк. 1513]. Присутніх було ознайомлено з планами кампанії [55, арк. 1513]. Протягом 13-15 листопада 1663 р. в районі Ржищева, Стайок, Трипілья і Трехтемирова війська переправилися на лівий берег Дніпра [55, арк. 1514–1515; 146, л. 29–30; 3, арк. 2-3; 50, арк. 37; 279, s. 240]. Як повідомляв у листі до царя воевода Г. Ромодановській, «...йде король на цю сторону Дніпра з надією, що міста черкаські цієї сторони здадуться, твої вояки не вистоятъ» [146, л. 39].

Слід зазначити, що у поході в Лівобережжя взяла участь менша кількість українських сил, ніж на те сподівалися П. Тетеря й поляки. Київський полк взагалі перебував «при домах своїх», а Чигиринський, Канівський та Брацлавський змушені були залишитися в Правобережній Україні разом з відділом польських військ полковника С. Маховського для забезпечення тилу й збереження стабільності в цьому регіоні [186, s. 903]. Отже, з королем вирушило лише шість козацьких полків, з яких три під командуванням самого гетьмана разом з коронним хорунжим Я. Собескім мали завдання, повернувши на південь, блокувати Запоріжжя [186, s. 903].

На перших порах кампанія проходила доволі успішно. Уже 25 листопада військам Яна Казімежа здався без опору Воронків [176, s. 213–217], через тиждень – Баришполь [55, арк. 1517]. У наступні дні – Гоголів та Козелець. А 16 грудня, після нетривалого штурму і втечі з міста московської залоги – Остер [55, арк. 1520]. Друга частина польських військ на чолі з С. Чарнецьким, з якими рухалися українські полки наказного гетьмана І. Богуна, оволоділи Баришівкою, Монастирищем і Носівкою [472, с. 12]. На півдні Собеский і Тетеря, разом з якими рухалися татарські загони Дадеш-аги, Сефер і Менглі Гераїв, оволоділи Кременчуком (26 листопада 1663 р.) [290, s. 227], Лохвицею, Лубнами, Варвою, Глинськом та Ромнами [109, л. 4; 397, с. 69]. На кінець листопада 1663 р. військами короля було

здобуто 17 міст. Собеській та Тетеря доповідали про взяття 52 міст, частина з яких здалася без жодного опору. 12 непокірних міст були спаленими [174, s. 509; 186, s. 910].

У грудні 1663 р. Тетеря з Собеськім підступили до Гадяча [246, с. 392], але, дізнавшись про прихід військ Г. Ромодановського до Колпачева, відійшли до Варви [50, арк. 6; 146, л. 80–81]. Попри це, наприкінці грудня їм вдалося після тижневого штурму оволодіти Прилуками [397, с. 70]. Тоді ж С. Чарнецькій разом з полками І. Богуна продовжив наступ вверх по Десні, у ході якого було здобуто Мену та Борзну [472, с. 13].

Загалом, позитивному для поляків ходу подій у листопаді-грудні 1663 р. сприяв ряд чинників. Головним з них була участь у бойових діях українських полків П. Тетері та І. Богуна, які просувалися в авангарді польських військ [764, s. 235]. Як відзначав польський хроніст М. Єміоловській, «...експедиція Яна Казімежа йшла добре, завдяки тому, що поруч з королем був П. Тетеря» [289]. Слід відзначити, що частина лівобережного козацтва (особливо та, яка була незадоволена політикою І. Брюховецького) позитивно поставилася до універсалів та відозв Тетері про необхідність об'єднання козацької України. Зокрема, один з таких листів 23 листопада 1663 р. було направлено на Запорожжя, відоме своїми опозиційними до правобережного гетьмана настроями. І навіть там універсал викликав неоднозначну реакцію. Якщо половина козаків не хотіла його навіть слухати, то в іншій він викликав радість [193, с. 142-145].

Велике значення для успіхів союзних військ мав той факт, що разом з Яном Казімежем здійснювали наступ полки під керівництвом знаменитого й шанованого в козацьких колах І. Богуна, який «...зі своїми козаками й татарами, де яке місто отримав, то всі що підкорилися, і до нього пристали і тим збільшували сили і підкоряли інших» [236, с. 93; 282, s. 84]. Навіть польські воєначальники у своїх листах визнавали, що лише завдяки Богуноу капітулювали козацькі залоги у Воронкові, Баришполі, Гоголеві, Заволоччі, Острі та Ромнах [55, арк. 1520].

Значний вплив на хід подій, як і розраховувало польське командування, мала гостра неприязнь мешканців лівобережних міст та тамтешнього козацтва до

московських військ. Ще під час перебування Яна Казімежа в Правобережжі, московські воєводи повідомляли царя про те, що «...почали козаки цієї сторони... зраджувати і за Дніпро йти» [50, арк. 25]. А І. Брюховецький говорив стольнику Хлопову, що «...міські жителі, прочувши про королівський прихід, думками хитаються й хочуть... міста польському королю здати» і що «...король йде до Києва по присилці київських мешканців» [50, арк. 27; 571, с. 124]. Сам же Хлопов повідомляв до Москви, що Брюховецький не може своє військо зібрати, бо його козаки не слухають [50, арк. 37]. Подібні відомості поступали й від государевих таємних справ дяка Дементія Башмакова, який саме прибув до Брюховецького. Зокрема, він відзначав, що до нього зі всіх сторін поступають скарги, а єпископ Мефодій радив йому їхати обережно, бо «...малоросійські мешканці хиткі і непостійні, вірити їм неможливо: під час неприязельського приходу слід очікувати від них всякого лиха [571, с. 124].

Ще одним чинником успіхів військ Яна Казімежа була діяльність польської агентури в Лівобережній Україні. Зокрема, немало користі приніс ігумен Макошинського монастиря, розташованого поблизу Соснівки, Віктор Бублицевич, який передавав інформацію про «...секрети й всілякі підступи...» противника. За це отримав від короля ряд привілеїв та охоронних грамот [204, с. 48].

Своєю чергою, польське керівництво всіляко намагалося показати свою прихильність до українського населення. Король викупував у татар полонених українців і наказував їх відпустити додому. Жовнірам було суворо заборонено проводити реквізиції у місцевого населення. Те, що вже було забрано жовнірами, наказано повернути. Навіть трьох шляхтичів було покарано за порушення цього наказу [55, арк. 1515; 109. л. 4; 186, с. 910]. Місцеві жителі, які без опору підкорилися королівським військам, отримували різноманітні привілеї. Так, в грудні 1663 – січні 1664 р. Ян Казімеж надав привілеї містам Остер та Борзна [74, л. 1; 75, л. 1-2]. 17 грудня 1663 р. шляхта Остра отримала від Яна Казімежа привілеї на поновлення її шляхетства [110, л. 1]. Король проявляв свою милість і до представників православного духовенства. Зокрема, універсали на володіння маєтностями отримали від нього монахи Печерського монастиря [50., арк. 7]. Своєю

роль відіграли й королівські листи та універсали до жителів Лівобережжя, в яких місія польських військ зображувалася не інакше, як «лікування ран» України [50, арк. 6]. З подібними листами до населення зверталися Я. Собескій та С. Потоцкій [50, арк. 31–32], наголошуючи на визвольній місії польської армії, яка мала на меті не інакше як все українське населення «...з під володіння неправдивих московітів звільнити» [189, с. 546].

Частково справдилися прогнози щодо низької боєздатності московських військ і полків Брюховецького. Продовжувалися суперечки між останнім та московськими воєводами. Лівобережний гетьман скаржився на дії Г. Ромодановського, писав, що той не виконує царських наказів, відмовляється обороняти українські міста. А в листі до київського полковника В. Дворецького відзначав: «Дивуюся старанню князя Ромодановського, який, зібравши військо, все літо стояв у Белгороді, а як довідався про королівський прихід, то військо розпустив по домах: не знаю чи не прийшла до нього грамота від брата його, Виговського?» [571, с. 123]. Суперечки точилися і між окремими представниками московського командування. Є дані про невдоволення Г. Ромодановського діями кромського воєводи Безобразова [189, с. 542].

Проте, досить ефективною виявилася ставка Москви на оборону українських міст. Спроби їх здобути завершувалися для польських військ великими втратами. Відтак, поляки змушені були обминути Київ, де знаходилася 7-тисячна московська залога, Переяслав і Ніжин. Уже з самого початку кампанії задум короля і його воєначальників розгромити противника в ході однієї чи кількох вирішальних битв почав провалюватися. Московські війська свідомо уникали зіткнення [279, s. 252], водночас турбували поляків постійними нападами невеликих загонів. Часто їх ціллю були підрозділи, що займалися збором провізії, через що королівські війська почали відчувати гостру нестачу в продуктах харчування та фуражі для коней. Місцями застосовувалася тактика «спаленої землі». За даними польських джерел, козаками Брюховецького було спалено близько 40 сіл навколо Переяслава [55, арк. 1515]. За висловом польського історика Л. Подгородецького, відбувалася «війна шарпанини» [714, s. 202]. На це вказують і відписки московських воєвод, в яких у

великій кількості зустрічаються відомості про напади на окремі польські чи татарські загони і захоплення невеликої кількості полонених [146, л. 43, 75–76, 80–83, 186–187].

Розгадавши мету противника, польське командування не бажало витратити час і сили на здобуття укріплених міст. Склалася ситуація, коли в польському тилу опинилися міста, контрольовані противником. Біля них польське командування змушене було залишати свої підрозділи, розпорошуючи цим сили. Тетеря вбачав у цьому безпосередню загрозу для Правобережжя. 8 грудня в листі до короля він наголошував, що «...залишити в тилу ці містечка, зайняті противником, не що інше, як відкрити добровільно ворота на той бік» [246, с. 398].

На початок 1664 р. ситуація в ході кампанії поступово стала змінюватися. Якщо раніше значна частина українських міст сама відкривала брами перед польськими військами, то тепер все частіше міські жителі чинили їм запеклий опір. Поляки змушені були штурмувати десятки укріплених містечок [690, с. 354]. Як зазначав В. Коховській, «...жодного містечка не було, ... де б кров польська не пролилася і польське військо шкоди б не зазнало» [279, с. 242]. Тепер польські підрозділи зазнавали відчутних втрат, знекровлювалися через постійні напади невеликих загонів «дейнеків», українське населення відмовляло в постачанні провіанту. Цілком слушною є думка З. Вуйціка, що в провалі кампанії 1663–1664 рр. «...велика роль антипольського повстання, яке розпочалося в Лівобережній Україні» [733, с. 179]. Через затягування військової кампанії польське командування змушене було вдаватися до реквізицій та, попри накази короля, репресій, що й провокувало опір місцевого населення.

До того ж, проявилася ще одна негативна для поляків тенденція. Серед правобережних козацьких полків наростало невдоволення діями польських військ, яке охопило і раніше лояльну до поляків частину козацької старшини. Одною з причин цього могли бути численні випадки розорення поляками старшинських маєтків, про що були складені відповідні позови. Це невдоволення торкнулося й Тетері. Польський полковник С. Маховській, що перебував на Правобережжі, писав

правобережному гетьману про відкриті погрози на його (Тетері) адресу [246, с. 396].

Уже в грудні 1663 – січні 1664 р. в Правобережній Україні розпочинається підготовка повстання. Серед учасників антипольської та анитигетьманської змови були впливові представники козацької старшини та православного духівництва: київський воєвода І. Виговський, полковники Г. Гуляницький та Г. Лісницький, митрополит київський Й. Тукальський, колишній гетьман Ю. Хмельницький (на той час архімандрит Гедеон) та ін. [246, с. 317; 435, с. 414].

Змовники керувалися мотивами, що були породжені як антипольськими настроями та бажанням звільнити козацьку Україну з-під королівської влади (при цьому не йшлося про передачу її під владу московського царя), так й особистою ненавистю до Павла Тетері. Стосовно останнього, то найбільша ворожнеча до гетьмана спостерігається з боку колишніх володарів гетьманської булави, яких не покидала надія знову повернути собі владу, осіб, що, за визначенням Я. Дашкевича, входили до «родинного клану Хмельницького», Івана Виговського та Юрія Хмельницького [436, с. 92].

Показником зміни військової ситуації на кінець 1663 – початок 1664 рр. стала вперта й тривала оборона добре укріпленого містечка Салтикова Дівиця, під час штурмів якого поляки втратили двох полковників, чотирьох підполковників і близько трьохсот жовнірів [233, с. 22; 236, с. 94]. Коховській вказує, що польськими жовнірами, охопленими жадобою помсти, попри всі заборони з боку командирів, було вирізано до 10 тис. мешканців [279, с. 249]. За свідченням Самовидця, «...багатьох постинали, а інших в полон татари побрали» [236, с. 94].

На цей час польські війська скинули маску благочинних визволителів. Вони все частіше вдавалися до репресій проти населення. Траплялися випадки продажу жовнірами українців татарам за листок тютюну [405, с. 207]. Водночас жорстокість поляків посилила спротив, який особливо проявлявся в ситуаціях, коли в містах були зосереджені козацькі або московські залоги.

Посилення опору українців було спричинене також діями татар, які проявляли таку жорстокість щодо українського населення, що навіть викликали

обурення деяких польських офіцерів та іноземців. Зокрема, А. Грамон писав: «Татари перерізали горло всім, хто мав більше 60 років, сорокалітніх зберігали для галер, молодих хлопчиків – для насолоди, дівчат і жінок – для продовження їх роду і подальшого продажу» [210, с. 26]. У джерелах відзначається, що часто міські жителі у переговорах з польським командуванням обіцяли здатися за умови, що татари відправляться до Криму [55, арк. 1522].

Лише після тривалих штурмів на початку січня 1664 р. жовніри змогли оволодіти Меною, Сосницею, Новими Млинами та Коропом [279, s. 199]. Навіть на здолання невеликих містечок королю доводилося витратити по кілька днів та нести відчутні втрати. Ян Казімеж змушений був відмовитися від планів захоплення Батурина, в якому знаходилася залога козаків Брюховецького, посилена московськими вояками [236, с. 94].

Спроба польського командування все ж нав'язати вирішальну битву московським військам князя Черкаського, які знаходилися в районі Путивля не увінчалася успіхом [279, s. 254]. Московські воєводи продовжували уникати зіткнення з поляками. За наказом Черкаського війська були відведені від Путивля в ліси. При цьому, щоб завадити переслідувачам, створювалися лісові завали, різноманітні пастки тощо [279, s. 254–255]. За вкрай складних умов, в яких опинилося польське військо (відчувалася гостра нестача продуктів харчування та фуражу, поляки несли втрати через спрацьовування створених росіянами пасток та напади дрібних загонів противника [201, с. 198]), не наважившись на штурм Путивля, король, з'єднавшись в районі Коропа з військами С. Чарнецького та Я. Собеского, рушив у бік Глухова [279, s. 256].

Саме штурм Глухова став переломним моментом у ході всієї військової кампанії. Ян Казімеж, керуючись інформацією про факти «хитань» в середовищі мешканців міста, сподівався здобути його без особливих труднощів [662, с. 6]. Але завдяки рішучим діям московської залоги й активній агітації місцевого протопопа Шматковського більшість міщан утвердилася у необхідності оборони міста. Облога продовжувалася до кінця січня 1664 р. й не принесла польським військам бажаного результату. 29 січня 1664 р. відбувся вирішальний штурм, під час якого поляки

навіть змогли увірватися в місто й підняти над стінами прапори, проте завдяки відчайдушним діям оборонців Глухова, зазнавши втрат, знову були відкинуті [294, s. 138; 210, с. 18]. Король у листі до дружини писав: «Штурм нам не вдался так як було бажано, а ще гірше, що ми несемо великі втрати» [716, s. 418]. Це, врешті, змусило його припинити спроби здобути місто.

На думку, З. Вуйціка, облога Глухова «...не мала жодної стратегічної мети і лише дарма понищила польські сили» [740, s. 159]. Гадається, в настійливих спробах Яна Казімежа здобути місто була логіка. За умов, коли польські війська змушені були обминути Київ, Переяслав, Ніжин, Гадяч, Путивль, захоплення Глухова мало, насамперед, психологічне значення. Також, король планував там розмістити війська для зимівлі й перепочинку перед вирішальним наступом на Москву (прикордонне розташування міста створювало для цього сприятливі умови). Однак, попри бажання короля будь-що здобути місто, він змушений був зняти облогу й відійти до Севська на з'єднання з литовським військом, яке під командуванням великого литовського гетьмана Павла Сапєги, на початку січня 1664 р. здобувши Бихів, спішно рухалося на з'єднання з королем [279, s. 249, 259].

Після невдалих спроб московського командування не допустити з'єднання коронного та литовського військ [279, s. 251–252], на початку лютого 1664 р. в районі Севська відбулося об'єднання королівських військ з литовською армією й татарами під командуванням Карач-бея [55, арк. 1541; 279, s. 249]. Ян Казімеж провів загальний огляд військ та військову нараду. Більшість з оточення короля радили йому відступити з військом до Польщі й відновити мирні переговори з Москвою [279, s. 260]. Врешті-решт, вирішили повернути в напрямку Новгород-Сіверського [654, с. 51]. Водночас, невеликий мобільний загін під командуванням підстоля сандомирського Стефана Бідзінського та писаря польного литовського Хіларего Полубіньського був направлений вглиб московської території [279, s. 260]. Рейд продовжувався 3 тижні. Поляки розгромили під Карачєєвом московський загін Прозоровського, спалили ряд волостей, але, як згадував учасник походу Ян Тушинській, «...через великі сніги і важку зиму ледве самі повернулися і то, головним чином, пішки» [273, s. 34; 740, s. 143].

Лютий 1664 р. позначений численними сутичками між королівськими військами та підрозділами московських воєвод у районі Воронежа, містечка Ніжинського полку та під Новгородом-Сіверським [146., л. 82, 186–187; 236, с. 95]. Але згодом військова активність змінилася затишшям.

Тактика московського командування, спрямована на затягування війни та знекровлення противника, дала свої результати. Такий хід війни деморалізує вплинув на польське військо. Знову актуалізувалося питання виплати жалування, яке прямо пов'язувалася з завершенням військової кампанії. Хоча 17 лютого 1664 р., під час огляду військ, Ян Казімеж уклав з жовнірами чергову угоду, за якою вони погоджувалися служити ще деякий час без оплати [740, s. 143], але це не додало впевненості польському керівництву щодо надійності військ, які, окрім усього іншого, легко піддавалися агітації прихильників Є. Любомірского. Суперечки з приводу подальшого ведення військових дій загострилися в середовищі польського керівництва. Так, на військових радах розгорілися сварки між М. Пражмовським та М. Пацом, а С. Чарнецькій навіть останньому погрожував відтяти голову [692, s. 204]. А на раді під Новгородом-Сіверським, вже сам король піддав критиці та звинуватив у всіх невдачах М. Паца й С. Чарнецького [397, с. 75].

Ще одним чинником, що суттєво вплинув на співвідношення сил на початку 1664 р. став відхід в Крим більшої частини татар, стурбованих активністю запорожців, які у грудні здійснили похід під Перекоп [146, л. 191] та на р. Колончак, де було розгромлено чисельний татарський загін та відбито весь полон [192, с. 272], а на початку січня 1664 р. – на Тягин (Бендери) [53, арк. 2]. Крім того, частина мурз відкрито виявляла незадоволення умовами походу, важкими втратами та мізерною здобиччю. Ті ж, хто залишався, не брали участі в спланованих польським командуванням операціях, а розсипалися невеликими загонами по околицях і займалися грабежами [193, с. 231–232].

На рішення польського командування про припинення походу на Москву вплинула загрозлива концентрація московських військ: у Путивлі стояв П. Шереметьєв з військом в 5 тис. солдат, в Новгороді-Сіверському – І. Перхунов, 40-тисячна армія Я. Черкаського зосередилася в районі Брянська, а військо князя

Ю. Долгорукого – Калуги [146, л. 210; 397, с. 71]. У самій Москві 21 лютого 1664 р. було оголошено про великий царський похід проти поляків [146, л. 209–211].

У цей час надходить тривожна інформація і з самої Польщі, де активізувалася опозиція, очолювана Є. Любомірським [716, s. 419], а ще більш небезпечні події розгортаються у Правобережній Україні, де з початку 1664 р. розгорається народне повстання, яке носило яскраво виражене антипольське і антикатолицьке забарвлення, а також спрямовувалося проти влади П. Тетері [50, арк. 40; 55, арк. 1544; 193, с. 150–152; 279, s. 264]. За таких умов активізувався й лівобережний гетьман Брюховецький, який розсилає універсали, де обіцяє надати допомогу повстанцям [279, s. 264].

27 лютого 1664 р. польські війська знову розділилися. С. Чарнецькій зі своїми підрозділами направився до Чернігова, а основні сили на чолі з королем виступили з-під Новгород-Сіверського в напрямку Могилева [210, с. 28; 716, s. 420]. Тетеря ж отримав наказ з 2-тисячним загоном козаків відбути на Правобережжя для з'єднання з С. Маховським [279, s. 264; 204, с. 44]. 20 квітня Ян Казімеж прибув до Мінська, а на початку травня залишки польської армії повернулися до Варшави [146, 186–187]. З відступом польських військ міста, що раніше піддалися королю, знову присягали на вірність цареві. При цьому міські жителі винищували польські залоги, що були там залишені [146, л. 186]. Останнє засвідчило вкрай негативне явище, характерне саме для періоду першої половини 60-х рр. XVII ст., коли за умов занепаду української державної ідеї (відкрито пропольська та промосковська політика, відповідно, урядів П. Тетері та І. Брюховецького) фактично українцям не залишалось альтернатив між Варшавою та Москвою. Складалася ситуація, коли розколота на дві частини козацька Україна дедалі більше перетворювалася в об'єкт політики більш сильних держав, що вели запеклу боротьбу за першість в регіоні.

Говорячи про причини провалу походу Яна Казімежа, частина польських істориків, зокрема Т. Корзон, вважає, що до цього призвело припинення наступу на Москву, яке розцінюється як невинуватена помилка польського керівництва. Її пояснюють слабохарактерністю короля, який, начебто, володів достатніми силами, щоб продовжити й успішно завершити свій похід [692, s. 202–204]. Однак, аналіз

ситуації, яка склалася на початок лютого 1664 р. в Україні і співвідношення сил ворогуючих сторін, дає підстави стверджувати, що в діях короля була логіка. Він усвідомив неможливість за таких обставин досягнення мети походу. Навіть Чарнецькій, який був поміж командування чи не найбільш войовничим і рішучим, зваживши ситуацію, заявив, що «...до подальших військових дій військо не було здатним жодною мірою» [737, s. 89].

Як коротко охарактеризував результати походу Ян Паск, «...оточивши лише кілька курників, які до походу були житловими, зазнавши біля них великих втрат, повернулися додому ні з чим» [288, s. 244]. Похід мав важкі наслідки. Саме польське військо було наполовину знищене. За словами полоненого польського офіцера, лише по дорозі в Литву від голоду, холоду, ран і постійних нападів селян і козаків загинуло близько 5 тис. осіб [193, с. 205]. Ян Дробиш-Тушинській, зокрема, вказував, що під час відступу «...значна частина військ йшла пішки, як товариства, так і челяді» [273, s. 35]. Ще один учасник походу француз Антуан Грамон писав, що «...полки 800–900 чоловік прийшли до Могилева в складі 60–80. Було втрачено 4 тис. коней та три чверті армії...Ми думали, що загинемо всі, і король ледве врятувався. Сніги розтанули, річки вийшли з берегів; іноді доводилося робити по чотири льє по розливах, не маючи іншої можливості не потонути, окрім спорядивши людей, ескадронів, що йдуть попереду, і батальйонів довгими жердинами для нащупування місць, куди можна б було ступити» [210, s. 28–29]. Ян Віммер підрахував, що чисельність польської армії за 9 місяців зменшилася на 4396 осіб. Значною мірою це були втрати під час штурмів міст [728, s. 144]. При цьому лише втрати в піхоті становили близько 2700 осіб, а чисельність драгун зменшилася до 440 осіб [727, s. 241].

Можна погодитися з висновком З. Вуйціка, що це був «...остаточний крах польських планів на сході – підтвердження втрати українських земель». На його думку, невдача польського керівництва потягнула за собою наслідки, які загалом відобразилися і на всьому ході польсько-московського суперництва: «Росія пережила найважчі для себе роки 1660–1663, коли загроза поразки висіла над нею як дамоклів меч. У такій ситуації кампанія 1663–1664 рр. стала переломною у

польсько-російській війні. То був кінець надій Речі Посполитої, що Росію можна змусити до сприятливих умов миру збройним шляхом. Водночас, розкол України, започаткований в 1663 р. вибором Тетері на Правобережжі і Брюховецького на Лівобережжі почав набирати твердості» [742, s. 73].

Серед причин провалу кампанії Вуйцік називає дві: стратегічну та внутрішньополітичну. У першому випадку йдеться про значне послаблення сил польської армії в ході важких битв січня-лютого 1664 р. і наближення весни, яка утруднила марш королівської армії вглиб Московії. Другий пов'язаний, насамперед з рокошем Любомірського. Потреба збереження сил для наведення порядку всередині країни стала однією з головних причин припинення походу проти Москви [740, s. 145].

Однак, слід звернути увагу й на вплив українського фактора. Так, якщо на початковій стадії походу саме дії українських козацьких полків, які рухалися разом польськими військами, а також прояви негативного ставлення серед населення Лівобережної України до політики московських воєвод та гетьманського уряду Івана Брюховецького, були одними з основних чинників успішного ходу кампанії, то, власне, зміна ставлення до польських та кримських військ, привело до рішучого спротиву військам Яна Казімежа на Лівобережній Україні. Склалася ситуація, коли присутність українських сил на тому чи іншому боці давала вирішальну перевагу, відповідно, Варшаві чи Москві.

Загалом, похід військ Яна Казімежа став рішучою спробою керівництва Речі Посполитої силовим шляхом завершити тривале (з 1654 р.) протистояння з Московською державою та вирішити долю боротьби за домінування в Східній Європі. Симптоматично, що основним театром боротьби стала територія України. Провал походу визначив новий етап польсько-московського протистояння, головним змістом якого виступають спроби політичного вирішення конфлікту. Через неспроможність жодної з сторін досягти переваги в конфлікті (наступає своєрідний гамбіт), вони поступово схиляються до досягнення компромісу, зокрема, за рахунок України.

Невдача короля підштовхнула виступ опозиції на чолі з Є. Любомірським, що призвело до загострення внутрішньополітичної ситуації в Польщі, висунувши внутрішні проблеми на перший план.

Значні збитки військові дії принесли й Москві. Польські, литовські й особливо татарські загони вчинили справжній погром прикордонних Севського, Кильського, Путивльського, Карачєєвського, Орловського, Кромського та Курського повітів. Лише полонених було взято понад 6 тис. осіб, спалено близько 5 тис. дворів тощо [509, с. 76; 714, с. 202].

Але незрівняно важчими були наслідки цієї війни для України як з огляду на людські й матеріальні втрати, так і через погіршення внутрішньополітичної ситуації. Польські, литовські, татарські та московські війська, пройшовши її землями, залишили спалені села та зруйновані міста. Значна частина українського населення була знищена або опинилася в полоні.

Крах військової кампанії Яна Казімежа та невдала спроба гетьмана П. Тетері за допомогою польських військ відновити єдність Української держави спричинили до поглиблення тенденцій розколу та ще більшого посилення позицій Москви в Лівобережній Україні. Правобережжя ж опинилося в полум'ї повстання, спрямованого як проти відновлення польського панування, так і проти правління уряду Павла Тетері.

5.3. Українська проблематика на московсько-польських переговорах в Дуровичах

Крах спроби польсько-литовської верхівки шляхом масштабної військової кампанії вирішити долю протистояння з Москвою та усвідомлення фактичної рівноваги сил, в умовах якої жоден з суперників виявився неспроможний силою зброї добитися бажаних результатів, знову перевели польсько-московське протистояння в площину дипломатії. Цим було визначено курс Варшави та Москви до Андрусова, який започаткували переговори в Дуровичах, що тривали з 11 червня по 20 вересня 1664 р. Різних аспектів цього етапу переговорів Москви та Варшави часів війни 1654–1667 рр. у своїх працях торкалися З. Вуйцік, Г. Сагановіч,

Т. Таїрова-Яковлева; Б. Флоря [540, с. 120–121; 656, с. 550–553; 657, с. 179–192; 610, с. 56–83; 740, с. 163–196]. У Дуровичах, серед інших проблем польсько-московських відносин, знову гостро постало «українське питання», що й зумовлює необхідність аналізу перебігу переговорів.

Слід сказати, що спроби перевести проблеми польсько-московських відносин в переговорне русло велися з самого початку походу короля Яна Казімежа на Лівобережну Україну. Цілком логічно, що за тих умов активність проявляла саме московська сторона. Королю було направлено царський лист з пропозицією скликати сейм, на якому мало б бути вирішено питання наступних польсько-московських переговорів. Також ставилося питання про необхідність встановлення перемир'я. Однак на тому етапі при королівському дворі домінувала впевненість у власних силах, а мирні спроби Москви розцінювалися як вияв слабкості та бажання виграти час. Навіть найбільш помірковані в польському уряді (як канцлер Міколай Пражмовській) вважали, що переговори з Москвою слід розпочати в умовах стратегічної переваги, коли можна буде продиктувати свої умови [176, с. 211–213; 740, с. 153]. Як наслідок, московські пропозиції були відкинуті [158, с. 592–596; 176, с. 214–217].

На початку 1664 р. в Москві знову вдаються до спроб ініціювати переговорний процес з Польщею. У січні 1664 р. цар надсилає Яну Казімежу ряд листів, в яких йшлося про необхідність скликання нового посольського з'їзду [176, с. 219–220]. З цією ж метою саме в розпал боїв під Глуховим до короля направився стряпчий Кірілл Пушкін. Царський посланець знайшов короля вже в лютому (про його прибуття до короля згадується, зокрема, в листі М. Жабокліцького до хелмського каштеляна Пясочинського від 30 лютого 1664 р. [176, с. 401]), коли польські війська, після спроби здобуття Глухова, відійшли до Севська. Саме поблизу нього у с. Ушині перебував Ян Казімеж. Глухівська невдача, ослаблення тривалим походом війська та наближення весняної повені визначили позицію короля. З даних умов перемир'я уже було бажаним [279, с. 262–263]. Після чого, у відповідь на московські пропозиції розпочати мирні переговори, було дано згоду.

У якості можливого місця майбутніх посольських з'їздів розглядалися Белев чи Калуга [166, s. 5–8; 279., s. 262; 571, с. 156; 740, s. 153–154].

Робота з підготовки мирних переговорів продовжилася уже в Москві, куди прибув королівський посланець Самуїл Венславській. Ним були проведені переговори у Посольському приказі з А. Ордіном-Нащокіним і дяком А. Івановим та досягнуто домовленості, що царські уповноважені й королівські комісари мають з'їхатися для переговорів уже навесні 1664 р. Неузгодженими залишалися питання щодо конкретних термінів та місця проведення з'їзду [571, с. 156]. Наприкінці лютого 1664 р., коли стало остаточно зрозуміло, що військова кампанія, на яку польське керівництво покладало великі надії, повністю провалилася, Венславській вдруге приїхав до Москви. Королівська інструкція, яку отримав Венславській, підтверджує, що польське керівництво в цей момент вже виявляло неабиякий інтерес до встановлення перемир'я. При цьому, королівський посланець мав продемонструвати в Москві, що, попри невдачу військової кампанії, мілітарний потенціал Польщі залишався достатнім для продовження війни. Зокрема, він мав дати зрозуміти царським урядовцям, що на боці поляків може виступити Швеція, а також Річ Посполита розраховує на підтримку з боку Криму й Туреччини [111; 201, с. 198]. Окрім інструкції Венславській отримав два листи до царя, в яких йшлося про місце майбутнього з'їзду, а також вказувалися імена королівських комісарів [740, s. 154–155]. А вже в березні 1664 р., коли король перебував у Могилеві, до нього прибув царський посланець з грамотою, в якій пропонувалося провести переговори в районі сіл Красне та Звіровичі [279, s. 267].

У цей час одним з суттєвих чинників, який визначав позиції сторін напередодні переговорів, було розгортання антипольського повстання в Правобережній Україні. Польська влада виявилася неспроможною погасити його полум'я на початковому етапі. Фактично, у її розпорядженні були лише відділи С. Маховського та полки гетьмана П. Тетері, направлені королем у район повстання в лютому 1664 р. Хоча слід наголосити, що останньому завдяки активним діям вдалося на початку березня розгромити повстанські сили, керовані Сулимою [55, арк. 1544; 193, с. 151–152; 236, с. 95]. Допити полонених повстанців дали

конкретний матеріал щодо підготовки повстання й участі в ній представників козацької старшини. Серед останніх називався й Іван Виговський, який, нібито, надав повстанцям значну суму грошей, хоругву та універсал із закликом об'єднуватися навколо повстанського ватажка [246, с. 409–411]. Крім того, С. Маховській повідомляв, що, нібито, до його рук потрапили листи Виговського до П. Дорошенка, в яких містився заклик виступити проти Тетері [289, с. 187]. Власне ця інформація була використана для розправи з потенційним очільником повстанського руху. Відтак, 16 березня 1664 р. С. Маховській, запросивши Івана Виговського, начебто на раду, в Корсунь, заарештував його, а через десять днів без суду й слідства стратив його поблизу Вільховця [289, с. 187; 269, с. 14]. Ще раніше, на початку лютого 1664 р. було заарештовано й ув'язнено у Мальборку Ю. Хмельницького [473, с. 63]. У середині червня, така ж доля спіткала й київського митрополита Й. Тукальського, якого ще у березні 1664 р. Тетеря звинувачував у причетності до повстання. На початку липня 1664 р. наступною жертвою польських репресій став полковник Г. Гуляницький [707, с. 151].

На початку березня 1664 р. у Правобережній Україні з'явилися польські війська під командуванням С. Чарнецького та Я. Собєського [708, с. 113–114]. Останній у своїх універсалах закликав місцеве населення повернутися до мирного життя. При цьому звертав увагу, що між Польщею та Москвою уже розпочалися мирні переговори. Іменем короля Собєській обіцяв помилування всім, хто складе зброю. Тим же, хто проігнорує це звернення, погрожував жорстоким покаранням [279, с. 271; 429, с. 33].

Наприкінці березня 1664 р. в події у Правобережній Україні втрутився лівобережний гетьман Іван Брюховецький. Він видав універсал, в якому повідомляв про наміри возз'єднати козацьку Україну й закликав населення Правобережжя виступити спільно проти поляків [55, арк. 23-24; 246, с. 420-421]. У реалізації своїх планів Брюховецький розраховував на підтримку московських військ. Але, як з'ясувалося, основна їх частина була відведена Г. Ромодановським до Белгорода й розпущена. Тож лівобережний гетьман міг покладатися лише на невеликий загін стрільців під керівництвом В. Кікіна та нечисленні гарнізони, що

були розташовані в Переяславі та Києві. На початку квітня 1664 р. перші полки Брюховецького переправилися в Правобережжя [708, s. 119, 121].

Протягом квітня – травня 1664 р. на Правобережжі активізувалися військові дії. У районі Чигирин та Бужина польські війська та полки Тетері зазнали ряду поразок [193, с. 201]. Успішно діяв проти польських військ і татар кошовий отаман І. Сірко [50, арк. 51]. На початку травня у Правобережну Україну переправилися московські війська під командуванням стольника П. Скуратова. З'єднавшись із полками Брюховецького, вони стали табором на Бужинському перевозі неподалік Чигирин [50, арк. 182–183]. Поява московських військ у Правобережжі сприяла поширенню там промосковських настроїв. Зокрема, І. Чаадаєв тоді повідомляв: «Зараз багато міст і містечок від Тетері й поляків зачинилися та хочуть бути під Москвою й Брюховецьким» [50, арк. 62]. Загалом, на травень 1664 р. ситуація для Павла Тетері та польського командування суттєво погіршилася. Під їхнім контролем залишилися лише Чигирин, Корсунь та Біла Церква. Гетьмана підтримували лише Паволоцький та Білоцерківський полки [50, арк. 183]. Наприкінці травня П. Тетеря писав: «Ніколи ще Україна не палала таким жахливим бунтом як тепер, роздмухуваний з усіх боків, він спалахнув над моєю головою. І Запорожжя, і задніпровська вольниця, і Сірко, силами й серцями з'єднавшись в околицях з Брюховецьким, підняли війну проти Його королівської милості на загибель Вітчизни. До такої міри заразили вони міста жадобою свавілля, що врозумляти їх можна лише з величезними зусиллями, обертати їх до розсудливості все одно, що вибивати її з каменю» [246, с. 430–431]. І якщо ще у квітні правобережний гетьман ще вірив у дієвість силових методів придушення повстання, зазначаючи, що «...ми повинні силою зброї Вашої королівської милості і за допомогою орди.... привести в порядок майже всю Україну» [246, с. 427], то тепер вважав необхідним пошук інших засобів. Зокрема, наголошував на необхідності якомога швидшого укладення польсько-московського миру, «...хоча б і на не надто вигідних умовах» [246, с. 436–437], який, на його думку, лише міг «...гарантувати встановлення миру в Україні» [174, s. 526; 246, с. 433].

За таких умов у Москві відбулися згадувані вже переговори Венславского з Ордіном-Нащокіним та дяком Івановим. Коли королівський посланець повів розмову про скликання нового посольського з'їзду, московська сторона, яка, очевидно, ще не володіла достовірною інформацією щодо масштабів подій у Правобережній Україні та стосовно становища польських військ, спочатку позитивно відреагувала на цю пропозицію і цар офіційно підтвердив свою згоду на з'їзд комісарів. Уже 13 березня між сторонами було укладено угоду про організацію (принаймні до 10 квітня) зустрічі послів під Новгородом-Сіверським. У царському уряді навіть попередньо визначили склад посольства. Проте все докорінним чином помінялося, коли надійшли відомості про масштаби розгортання повстанського руху в Правобережжі. Московські урядовці стали вимагати, щоб майбутній з'їзд відбувся в місці (у Москві пропонували Брянськ) і в терміни, які будуть запропоновані саме ними, а польський посол має, своєю чергою, присягнути, що у Варшаві погодяться на такий варіант. Попри несприятливу ситуацію польському послу Венславському все ж вдалося підписати в Москві 12 квітня 1664 р. з А. Ордіном-Нащокіним та А. Івановим угоду про відновлення переговорного процесу. Зокрема, було домовлено, що московські та польські послы прибудуть до 1 травня 1664 р. до Смоленська [250, с. 587–588; 313, с. 137].

Царським урядом було остаточно визначено склад свого великого та повноважного посольства, яке мав очолити Нікіта Одоєвській. У порівнянні з попередніми з'їздами відбулася доволі суттєва зміна. До складу посольства було включено А. Ордіна-Нащокіна [159, s. 671; 201, с. 198]. Склад делегації свідчив, що офіційна Москва, очевидно під впливом успіхів у війні проти поляків на території Лівобережної України, прорахувавши всю слабкість польських позицій на майбутніх переговорах, прагнула повернутися до концепцій, що домінували на попередніх переговорах з поляками, починаючи з 1656 р. Очільник московської делегації Н. Одоєвській завжди був прихильником жорсткої лінії стосовно Варшави. Для нього була характерною непоступлива позиція, зокрема, в питаннях статусу українських земель. Водночас, перебування в складі посольства Ордіна-Нащокіна

(не в основній ролі) дає підстави стверджувати, що в Москві розглядалася й можливість досягнення з поляками компромісної угоди на основі концепцій саме останнього, які були продемонстровані у його меморіалах та уже обговорювалися навесні 1663 р. у Львові. Венславській, своєю чергою, підтвердив склад польської делегації: М. Пражмовській, Вежбовській, Є. Глебовіч, С. Чарнецькій, М. Пац, Я. А. Храповіцькій [279, s. 269; 740, s. 156–157].

26 квітня 1664 р. – в с. Шейнове було укладено угоду про недоторканність послів [274, s. 170; 250, с. 588–589; 657, с. 188], яка відкрила шлях до початку чергового раунду польсько-московських переговорів. Резиденцією польських послів мало стати село Звіровичі, а московських – Красне. Самі посольські з'їзди мали відбуватися між цими пунктами у районі села Дуровичі [159, s. 671–674; 201, с. 198; 740, s. 158].

Приблизно в час проведення переговорів у Шейновому з'явився ще один важливий документ, який характеризує політичну концепцію А. Ордіна-Нащокіна, що дедалі більше набувала рис офіційної зовнішньополітичної стратегії Московської держави. У ній було викладено бачення суті московсько-польських відносин та місця в них «українського питання» [355, с. 212–213]. Це була доволі розлога записка Ордіна-Нащокіна, адресована царю [120, л. 34-45; 114, л. 414-430]. Її текст, свого часу, опублікував І. Галактіонов [207, с. 85–89]. А на думку З. Вуйціка, цей політичний меморіал є одним з найцікавіших документів московської дипломатичної думки допетровської епохи [740, s. 160]. Ґрунтовний аналіз документа здійснив Б. Флоря, зазначивши, що його метою було обґрунтування необхідності укладення саме московсько-польського союзу, як єдиної умови встановлення міцного миру та припинення тривалих війн [610, с. 43]. А. Ордин-Нащокін наголошував, що багато православних мешкають на Балканах та звертав увагу, що молдавани, волохи та ін., будучи відділеними від «своєї захисниці Московської держави» теренами Речі Посполитої, виявилися відданими під владу Туреччини. На його думку, становище радикально зміниться, коли Польща й Москва примиряться. Православне населення Балкан відразу відійде від Туреччини і примкне до дружніх держав і «...це буде мати величезне значення у

справі об'єднання усіх православних народів від Дунаю до Великоросії. Тісно будуть пов'язані між собою Волощина, Молдавія, Поділля, Червона Русь, Волинь, Малоросія і Великоросія». У справі реалізації балканських планів Москви, Ордіна-Нашокін значну роль покладав на її статус як центра православ'я. На його думку, саме релігійний чинник має сприяти поширенню впливу і на неслов'янські народи, які належать до Східної Церкви (Молдавія, Волощина). Нашокін у своєму політичному меморіалі зазначав: «Союз з Польщею необхідний тому, що лише за таких умов ми можемо покровительствовать і православ'ю в польських областях. Єдиновірні молдавани і волохи, які відділені тепер від нас ворожою Польщею, почувши про наш союз з нею, приєднаються до союзних держав і від'єднаються від турка. Таким чином з'єднається такий багаточисленний християнський народ, однієї матері, східної церкви, діти: від самого Дунаю всі волохи і через Дністер, Поділля, Червону Русь, Волинь і Малу Росію, яка вже приєднана до Великої» [114, л. 414–428].

Хоча записка не стосувалася «українського питання», однак, без його вирішення на користь Москви усі ці плани Ордіна-Нашокіна залишалися чистою фантазією. Відтак, через його значущість автор просто не міг обійти української тематики. Він вважав, що по укладенні миру з Польщею, значно зросте вплив Москви в Україні. Однак застерігав від покладання великих надій на козаків. Переконалий був, що вони ніколи не будуть вірними підданими та вважав їх потенційними союзниками Криму і Швеції, які колись спільно розпочнуть війну проти Московської держави. Наголошував, що «...вони, не дивлячись на Польщу і Литву, порадившись з ханом і шведом, почнуть злу війну на Велику Росію». На його думку, задля кращого контролю над ненадійним українським козацтвом, а також для оптимального розв'язання суперечки з Варшавою, доцільно відмовитися від частини України. При цьому він зазначав, що це стане умовою опанування цього краю [114, л. 429; 740, s. 160–161].

Б. Флоря, аналізуючи ідеї Ордіна-Нашокіна, відзначає той момент, що московський дипломат, погоджуючись на передачу частини українських земель під владу Польщі (Правобережжя, яке і так було непідконтрольним Москві), водночас

чітко стоїть на тому, що частина України має обов'язково залишатися під владою царя. При цьому вчений виділяє тезу, яка фактично є мотивом всієї московської стратегічної лінії щодо України: «Ні плани активної політики на півдні, ні плани з'єднання воєдино багатьох православних народів не можна було б здійснити, якщо б Росія не мала жодних володінь на Україні» [610, с. 53].

Загалом, у даному меморіалі повторювалися ідеї, що вже фігурували в політичній епістолярії та промовах А. Ордіна-Нащокіна. Він вкотре позиціонував себе як прихильника укладення московсько-польського союзу, спрямованого проти Швеції та Туреччини. Однак, головна ідея йшла значно далі створення простої антитурецької та антишведської коаліції. Вона цілком лягала в смислові рамки московської імперської ідеології, яка активно формувалася в середині XVII ст. Мир Польщі та Московії мав створити основу для союзу цих двох держав, який своєю чергою мав стати ґрунтом для утвердження православної слов'янської імперії. Останнє розглядалося московським керівництвом як велика геополітична місія Москви. Україна в планах Ордіна-Нащокіна займала особливу роль. Вона мала стати ціною бажаного союзу. Відмовляючись від утримання будь-якою ціною частини українських земель і жертвуючи ними заради союзу з Польщею, московський дипломат був переконаний, що в майбутніх імперських межах українські землі все одно опиняться під владою Москви. Фактично мав відбутися тимчасовий компроміс заради досягнення вищої цілі. На даному ж етапі відбувалося відкрите нехтування обов'язками протектора козацької України, які передбачалися договором 1654 р. (говорячи про відносини з Україною, в Москві повсякчас апелювали саме до переяславсько-московської угоди) та принесення української державності в жертву московським імперським устремлінням.

Слід відзначити, що в царській відповіді звучало цілковите схвалення курсу на союз з Польщею, який навіть було названо богоугодною справою. Стосовно ж «українського питання», то Алексеї Михайлович на цьому етапі відкинув можливість віддати полякам всю Україну: «Собаці не гоже їсти й одного куска хліба православного ... А буде обидва куски хліба достануться собаці навіки, ох!

Хто може за те відповідати і бути виправданим» [112, л. 4], однак змушений був погодитися на поділ українських земель («хліба православного») [610, с. 55].

Водночас, офіційна позиція Москви зберігала в основі лінію, яка прослідковується ще з віленських перемовин 1656 р. Головна теза: встановлення миру та утворення московсько-польського союзу (в ідеалі скріпленого єдиним монархом з династії Романових) відкривають шлях до вирішення усіх протиріч та проблем у відносинах між Москвою та Варшавою, будь то українські козаки, чи міжетнічні суперечності та питання церковної унії. Зокрема, той же А. Ордін-Нащокін у розмовах з польськими комісарами напередодні переговорів у Дуровичах, 26 квітня 1664 р. наголошував, що після укладення між державами вічного миру «можна всілякий благоустрій творити» [112, л. 17].

Повертаючись, власне, до підготовки польсько-московських переговорів, слід підкреслити, що в Москві традиційно значну увагу приділяли створенню чинників тиску на королівських комісарів. Так, згідно царського наказу, в район посольських з'їздів мали направитися значні московські сили. Із Севська туди мав виступити Я. Черкаській, а із Смоленська – Ю. Барятінській, а також князь Іван Хованській, «...щоб польські комісари обману і затримки миру не вчинили» [201, с. 199].

У травні царські уповноважені відправилися в Смоленськ. А 3 червня до них зі стряпчим Іваном Петровим було відправлено таємний наказ старатися, «...щоб благонадійний і міцний мир учинити і кров християнську заспокоїти навіки на обидва боки, а рубіж би учинити по Дніпру (мається на увазі до українського кордону – В. Г.). Якщо польські комісари так постановити рубіж не захочуть, то вам би остаточно говорити про стародавні міста, про Смоленськ з 14 містами» [113, л. 58; 201, с. 158; 540, с. 120].

Важливе місце в наказі займало «українське питання». При цьому означилися певні зміни в підході московського керівництва до діалогу з Варшавою стосовно нього. Коригування позиції Москви значною мірою було зумовлене позитивними тенденціями для неї, що окреслилися в боротьбі з поляками власне на українських землях (невдала кампанія військ Яна Казімежа в Лівобережжі, антипольське

повстання на Правобережній Україні). І якщо наприкінці 1662 р. там готові були за мирний договір, навіть поступитися Лівобережжям, то тепер про це вже не йшлося. Натомість, як нагальна проблема висувалася необхідність спрямування спільних зусиль (Москви та Варшави) на недопущення зближення козацької України з Кримом і Туреччиною. «Про черкас обох сторін говорити і стояти міцно, що вони люди вільні і яка буде користь обом державам, якщо їх даремно в Крим відігнати і розорення і війну постійну від них приймати» [113, л. 60–61]. Передбачалася і можливість поділу козацької України. Як значилося у наказі, в разі, якщо б комісари стали чинити опір і це загрожувало б зривом переговорів, московські послы могли б погодитися на перебування Правобережної України під владою короля, за умови дотримання прав православної релігії на Правобережжі (поляки мали відмовитися від перетворення церков на костели, а також не віддавати православних храмів уніатам). Також польська влада мала обіцяти не переслідувати козаків, міщан і міст українських («...щоб там церковів в костели не перетворювати і уніатам не віддавати, міста і черкас нічим не утискати, дати волю») [113, л. 61].

На думку Б. Флорі, шляхом гарантування прав і вольностей українського козацтва та православної церкви (зі свого боку Москва мала дотримуватися цих принципів і в своїй політиці стосовно Лівобережжя) московське керівництво прагнуло досягти стабільності в цьому регіоні та убезпечити від можливого пошуку козацькою Україною кримської протекції [610, с. 60–61]. Погоджуючись з цим висновком, все ж слід акцентувати увагу на тому, що в Москві прагнули на даному етапі об'єднати зусилля з поляками для вирішення спільного завдання – встановлення контролю над Військом Запорозьким та недопущення його руху в бік Криму та Туреччини.

В оточенні польського короля напередодні переговорів відчувалося занепокоєння. З одного боку, Венславській, прибувши з Москви, виказав міркування, що там рішуче налаштовані в ході переговорів добитися корисних для себе умов, а з другого, до польських урядовців дійшла інформація про наближення московських військ Черкаського та Прозоровського до Смоленська. Непокоїло

також розташування неподалік району майбутніх переговорів і війська князя І. Хованського. Небезпідставними були побоювання поляків, що останній може здійснити напад на Мінськ, де на той час знаходилися король та урядовці Речі Посполитої, або спробувати здобути Вільно. Відтак, 7 травня 1664 р. відбулася нарада сенаторів у Мінську, на якій було вирішено направити спеціальний універсал до війська і гетьманів з закликом до готовності у зв'язку з загрозою з боку московських військ Черкаського, Прозоровського і Хованського. Литовському канцлерові М. Пацу було доручено спеціально слідкувати за рухом супротивника. У справі майбутніх переговорів було прийнято рішення відразу не приступати до головних справ, а зволікати, щоб дати змогу військам приготуватися. Комісари мали розпочати дискусію стосовно другорядних справ (повноваження, титули...) й, максимально зволікаючи з початком з'їздів, не допустити, однак, зриву переговорів [740, s. 162].

11 червня 1664 р. в Дуровичах розпочалися посольські з'їзди [165, s. 106, 108]. Традиційно вже, їх початок пройшов у взаємних звинуваченнях та суперечках стосовно титулів і повноважень [279, s. 269; 571, s. 159]. Позиція Польщі була традиційною: Москва має повернути усі захоплені землі і відновити кордони згідно Поляннівського мирного договору 1634 р., а також відшкодувати усі завдані Речі Посполитій збитки [113, л. 208–212; 181, s. 387–391; 279, s. 270]. Московські послы, натомість, прагнули спрямувати дискусію в русло обговорення перспектив утворення антитурецької коаліції, основу якої мали скласти Польща та Москва. Проте, поляки виявилися байдужими до подібних перспектив. Комісари чітко стояли на тому, що переговори про можливу лігу можуть розпочатися лише після укладення польсько-московського миру, звичайно, на їх умовах [181, s. 387–391; 279, s. 270; 657, s. 188].

Між тим переговори відбувалися під впливом інформації, що надходила з Правобережної України. На початковому їх етапі ситуація там складалася позитивно для Москви, що вселяло впевненість в царських послів і посилювало їхню позицію. Успішні дії повстанців привели до того, що під контролем поляків та правобережного гетьмана Павла Тетері залишалось лише декілька міст [113, л.

97–99; 50, арк. 62, 183]. Саме на цей час припадають і, згадувані вище, листи Тетері, в яких той закликав короля до якнайшвидшого замирення з Москвою [246, с. 430–431, 433]. Однак, керівництво Речі Посполитої наполягало на дотриманні попередніх інструкцій – максимальному зволіканні, зокрема, до покращення військово-політичної ситуації в козацькій Україні. Тоді Одоєвській писав: «Польські комісари як раніше, стоять вперто, спеціально зволікають», очікуючи «...із України вістей» [113, л. 208]. Королівські комісари стояли на тому, що в основі будь-яких домовленостей має стояти одна умова – повернення Москвою всіх захоплених земель, як в Короні, так і у ВКЛ. Також вимагали значної компенсації (10 млн. «добрих грошей») за всі завдані Речі Посполитій збитки [173, с. 69–70; 178, с. 101–104; 181, с. 387–391; 740, с. 168–169].

За таких умов, серед московських послів розгорілася дискусія. Ордін-Нащокін, будучи послідовним прихильником ідеї польсько-московського союзу, наполягав, що комісарів можна схилити до поступок лише обіцянкою утворення такого. Проти його позиції виступали Одоєвській та Долгорукій, виправдовуючись тим, що не мають на це відповідних інструкцій. Вони залишалися переконаними противниками поступок полякам, вважали, що вплинути на позицію поляків можна лише досягненням військового успіху. Долгорукій закликав, щоб князь Черкаській ще до закінчення літа перейшов Дніпро з метою «литовське військо пожати, а комісарів понизити» [113, л. 208–212]. У Москві, притримуючись тактики, яку пропонувало угруповання Одоєвського-Долгорукого, вдалися до демонстрації сили. Князь Черкаській отримав наказ виступити з військами в район Орші, поближче до місця переговорів, й розташуватися в 30 верстах від Дуровичів, як зазначалося «для страху польським комісарам». У разі, коли б поляки продовжували зволікати з укладенням миру, князь мав активізувати військові акції проти них [113, л. 249–251].

У ході ж переговорів, царські послы, відкидаючи на цьому етапі будь-які компроміси, також ставили максимальні вимоги, розраховуючи, що невтішні для поляків відомості, зокрема з України, змусять їх бути більш поступливими. 12 липня вони оголосили, що цар готовий укласти з королем мир в разі, коли отримає

за всі збитки і кривди Велике князівство Литовське. Максимально, на що вони погоджувалися (обурені їхніми заявами королівські комісари оголосили, що покидають переговори і навіть хотіли демонстративно скласти намет, в якому ті проводилися), це на домовленість про передачу литовських земель на захід від Березини польському королю через 18 років. Водночас, східний берег Березини мав назавжди залишатися під владою царя. Також на жодні компроміси не погоджувалися стосовно українських земель: «А Малій і Білій Росії і запорозьким черкасам зі всіма містами і землями бути в Царської Величності стороні вічно» [740, s. 171–172].

Фактично, переговори знову опинилися в глухому куті. Жорстка позиція польських комісарів змушувала їх опонентів до пошуків компромісів. Тут, власне, і зіграла свою роль присутність в складі московської делегації А. Ордіна-Нащокіна. Той намагався переконати поляків, що козацька Україна не може бути нерозв'язною проблемою у стосунках між Москвою та Варшавою. Він говорив: «А в Україні ми мало маємо потребу. Якщо ми козаків не отримаємо, то вони підуть до татар і турок, пішовши під їх поганську протекцію, й можуть стати загрозою і нам, і їм (полякам – В. Г.) самим, а тому що цей народ вільний, від присяги Його Королівській Величності звільнений, коли їх Зборівський договір порушили». Вкотре наголошувалося на тому, що в разі відмови царя від козаків, вони опиняться під владою не короля, а кримського хана й турецького султана, що, безумовно, створить проблеми і для Польщі, і для Москви [657, с. 189]. Він припускав можливість, що цар погодиться поступитися Києвом та всією Правобережною Україною, але лише за умови, що православна церква не буде зазнавати там жодних кривд та утисків, а козакам будуть збережені давні вольності [740, s. 173].

Загалом слід сказати, що декларація А. Ордіна-Нащокіна засвідчила напрям розвитку московсько-польського діалогу, який розпочався у Вільно в 1656 р. і в якому ключовим місцем було «українське питання». Власне чітко проявлялася тенденція до пошуку компромісу за рахунок України. Декларація була зумовлена, насамперед, ситуацією, що склалася в Україні та Литві (на територіях, де відбувалися основні події польсько-московського протистояння) в 1663 і на

початку 1664 року. Зокрема, це значне посилення московської влади в Лівобережжі, яке відбулося після обрання гетьманом Івана Брюховецького, провал походу Яна Казімежа у Лівобережну Україну в 1663–1664 рр., а також антипольське повстання в Правобережжі. Водночас Москва на даному етапі виявилася неспроможною скористатися з останніх подій у Правобережній Україні та встановити там свою владу. Поступово формувалося розуміння з боку московської еліти безперспективності на цьому етапі продовження боротьби з Польщею, яка лише виснажувала сили обох держав та створювала найкращі можливості для реалізації планів Криму та Туреччини [355, с. 214–216].

З погляду З. Вуйціка, дана декларація була значним кроком в напрямку порозуміння з Річчю Посполитою, а також внеском в процес генези положень майбутнього Андрусівського трактату [740, s. 173–174]. Однак поляки і надалі чітко слідували інструкціям та не погоджувалися обговорювати мир на таких умовах. Увагу опонентів звертали на те, що становище Польщі на даний час значно краще, ніж було тоді, коли Москва захопила польські землі, стосовно яких сьогодні йде суперечка. Наголошували, що тепер Польща має лише одного супротивника – Москву, водночас заручилася підтримкою з боку Швеції та Криму. Поляки афішували, що шведський посол прибув до Варшави, щоб укласти союзний договір, а тим часом казанські та астраханські татари прислали своїх послів до хана з проханням, щоб взяв їх під свою опіку. Апелювали вони і до подій в Україні. Так, 30 червня в розмові з А. Ордіном-Нащокіним Бжостовській зазначав, що повстання в Правобережній Україні майже придушене (що насправді на той момент не відповідало істині), а С. Чарнецькій чекає на прибуття орди, щоб йти в похід на московські землі [113, л. 291]. Відтак, поляки вважали недоцільним продовжувати переговори на умовах, які представила московська сторона, і погрожували покинути переговори.

Щоб уникнути зриву переговорів, сторони вирішили влаштувати перерву до 10 серпня. Московські послы відбули до Смоленська, а поляки – до Толочина. Послы роз'їхалися з метою обговорення пропозицій опонентів та отримання відповідних інструкцій від керівництва [166, s. 20–23; 571, с. 163].

Уже 13 серпня 1664 р. відповідні інструкції надійшли з Москви. Від послів вимагалось прикласти усі зусилля для підписання мирного договору [114, л. 172]. Однак, як звертає увагу Б. Флоря, це не означало готовність московського керівництва йти на нові поступки. Навпаки, вимоги стали жорсткішими, цар готовий був поступитися лише Полоцьком та Вітебськом [610, с. 70]. В «українському питанні» цар не збирався йти на жодні нові поступки. У Москві навіть сподівалися, що, за певних сприятливих обставин, частину Правобережжя зможуть включити до царських володінь. Надії пов'язували з антипольським повстанням у Правобережній Україні. Із захопленням сприймалася кожна позитивна інформація (як то, про серйозні втрати С. Чарнецкого, яких він зазнав під час облоги містечка Ставище, чи про поразку Маховського від Сірка та калмиків [114, л. 213]), яку відразу було повідомлено послам.

Насправді ж, розвиток подій у Правобережжі був не настільки сприятливий для Москви. На початок серпня 1664 р. там намітилися зміни, які були пов'язані з успіхами польських військ та гетьмана Тетері у боротьбі з повстанцями та московськими військами. Так, наприкінці липня під Корсунем було розгромлено загін Г. Косагова та три лівобережні полки гетьмана І. Брюховецького [246, с. 456–457; 189, с. 580; 193, с. 158]. 23 серпня польськими військами під командуванням полковника Радзівєвського було завдано поразки повстанцям під Городищем, а через два дні під Красним [55, арк. 1574]. Серпень позначений також перемогою полковника С. Маховського під Лисянкою [55, арк. 1570], та Станіслава Стефана, який під Радомишлем розгромив 4-тис. козацький загін Д. Децика [49, арк. 10]. Польськими військами та полками Тетері було відновлено контроль над містами Лодижин, Немирів, Бершадь, Тростянець. Склали зброю захисники Боярки, Шавулихи, Романівки, Торговиці [563, с. 138]. Успішному для поляків й Тетері розвитку подій сприяло те, що вдалося звести до мінімуму допомогу повстанцям з боку московських військ та Брюховецького. Це стало наслідком активних диверсійних дій на Лівобережжі, а також в межах Московської держави. Зокрема, 13 серпня 1664 р. з подібним завданням на Лівобережжя було відправлено 2-тисячний кінний загін Козубського в з'єднанні з 2 тис. козаків. Разом з ними

вирушила 15-тисячна татарська орда [55, арк. 1572]. Уже наприкінці серпня С. Чарнецькій писав: «Із Задніпра повернулися пан Козубській поручик хоругви Королівської милості й Ширін-бей, дав знати, що за Дніпром добре гостював» [49, арк. 8]. Невдовзі він повідомляв, що готується черговий військовий загін для відправки в задніпровський рейд [49, арк. 13].

За таких умов московське керівництво вдалося до різних методів, щоб змусити поляків до укладення мирного договору. З одного боку, в Москві вдалися до традиційної активізації військового фактору. На початку серпня замість Черкаського було призначено князя Ю. Долгорукого [114, л. 180]. Останній був досвідченим та енергійним воєводою що мало б переконати польське керівництво в серйозності намірів Москви, яка показувала опонентам, що будь-якої миті може вдатися до рішучих воєнних дій [740, с. 177]. Водночас виведення Долгорукого зі складу московської посольської делегації означало прийняття зовнішньополітичної концепції А. Ордіна-Нащокіна. Саме під час перерви в переговорах останній їздив до Москви і зустрічався з царем, після чого привіз указ про призначення Долгорукого командувачем військ [610, с. 70]. З іншого боку, здійснювався пошук варіантів вирішення проблем, які стояли на заваді порозумінню між Москвою та Варшавою. 23 серпня в ході дванадцятого з'їзду московські послы представили черговий меморандум, погоджений з царем, в якому було представлено три варіанти польсько-московської угоди: на основі перемир'я, вічного миру (проте лише за умови, що кожна сторона не буде допомагати противникам іншої), вічного миру з підписанням союзної угоди між обома країнами. Власне останнє було ключовою тезою концепції А. Ордіна-Нащокіна, яка ставала провідною в політичній лінії московського керівництва стосовно угоди з Річчю Посполитою. За умов розгляду першого варіанту Річ Посполита, на думку московських урядовців, мала погодитися на принцип «*uti possidetis*», тобто віддати Москві всі землі, які зайняті її військами. А за час перемир'я сторони мають прикласти зусилля для укладення тривалого миру. У разі, коли б поляки пристали на другий варіант, то вони мали б відмовитися від своїх претензій на Смоленськ, Сіверщину та всю Лівобережну Україну. Якщо поляки будуть схильні вибрати

третій варіант (з укладенням союзу), то умовою Москви було отримання, окрім Смоленщини і Сіверщини, ще Динабургу й Південної Ліфляндії, а також Лівобережної України. Ці додаткові бажання мотивувалися тими оборонними обов'язками, які мали лягти на плечі Москви в разі створення московсько-польського союзу. Натомість, пропонувалися Польщі Полоцьк та Вітебськ, а також йшлося про готовність поповнити королівську скарбницю [114, л. 252–255; 740, s. 183–184]. При цьому українські землі, відповідно до концепції Ордіна-Нащокіна, мали слугувати «для оборони... обох союзних держав від татар» [114, л. 242–244].

Однак, комісари поставилися до московського проекту негативно. Вони й далі продовжували наполягати на тому, що мир можливий лише на статтях Полянівського трактату [740, s. 186]. Особливо жорстка їх позиція стосувалася «українського питання» (йшлося не лише про територіальний розподіл). Недвозначно акцентувалося, щоб в Москві не будували жодних планів стосовно України і не спиралися «...на бунтівних хлопів, які належать до Речі Посполитої». Комісари заявили, що «черкасами поступитися жодним чином не можна», адже таке рішення не буде підтримане на сеймі, так як шляхта до останнього буде боротися за повернення українських земель [114, л. 297–324].

Це був останній випадок, коли під час переговорів 1664 р. відбувся обмін письмовими деклараціями. До завершення переговорів відбулося ще шість з'їздів, однак якогось порозуміння так і не було досягнуто. 20 вересня 1664 р. Геронім Вержбовській урочисто виголосив, що з вини московських послів переговори не досягли очікуваного результату, а відтак їх продовження слід відкласти до 10 червня 1665 р. Позиція польської сторони продовжувала визначатися розвитком повстання в Правобережній Україні. Перелом у його ході, який уже почав проявлятися в серпні 1664 р., а на осінь став очевидним. Попри те, що в руках повстанців та козаків Брюховецького залишалися окремі правобережні міста [55, арк. 1575; 193, с. 162, 163, 165, 234], загалом розвиток подій дозволив гетьману П. Тетері на осінь 1664 р. дійти висновку, що «...Україна переходить поступово у кращий стан» [246, с. 456–457]. Власне сам правобережний гетьман у цей час виступив з ініціативою реформування українсько-польських відносин. Основні

положення його програми були викладені в доволі об'ємній (75 пунктів) інструкції послам на Варшавський вальний сейм, датованій 30 листопада 1664 р. [174, с. 545–575; 382, с. 57–59].

Будучи послідовним прихильником ідеї Гадяча 1658 р., Павло Тетеря, розуміючи, що входження козацької України до складу Речі Посполитої можливе лише за умови суттєвих поступок з боку Варшави (які стосувалися різних аспектів суспільно-політичного життя Війська Запорозького та українсько-польських стосунків), вимагав таких від польсько-литовського керівництва.

Так, торкаючись питань взаємовідносин польських владних структур і римокатолицької церкви з українською православною церквою, гетьман, зі свого боку відмовившись від вимоги ліквідації унії, ставив питання необхідності виконання Варшавою давніх обіцянок – повернення православним захоплених уніатами церков і монастирських земель [174, с. 545]. Щодо самих представників українського та білоруського духовенства, то гетьман вимагав зрівняння його в правах зі шляхтою як в Україні, так і в Польщі та Литві, щоб гарантувати його від жовнірського постою та посягань шляхти [174, с. 551].

Тетеря розумів, що для заспокоєння повсталого козацтва особливе значення мають питання щодо його прав та вільностей. Тому окремими пунктами в інструкції ставилася вимога підтвердження сеймом положень всіх попередніх його конституцій і королівських універсалів стосовно прав українського козацтва. Тут же вказувалося на необхідність вирішення польським урядом питання про зрівняння козацької власності в правах з шляхетською, щоб «...жовніри, які б хотіли стати на постій у козака, були покарані» [174, s. 553].

Саме з середовища козацької старшини за сприяння керівництва Речі Посполитої, на думку Тетері, мала бути сформована нова політична еліта козацької України. Відтак, пропонує королю наділити староствами осіб, що займали в гетьманському уряді посади військового писаря, судді та осавула. Також у цьому плані сподівався на шляхетський політичний ресурс і докладав зусиль, щоб заручитися підтримкою національно зорієнтованої частини української шляхти. Він наголошував на необхідності підтвердження їхніх прав на маєтки, але за умови

їх вірної служби Україні й гетьману, «...щоб завжди, коли гетьман на війні буде сідати на коня, то і вони згідно з заведеним у них порядком» виступали разом з ним [174, s. 555–556].

Говорячи про систему освіти в Україні (зокрема, в інструкції йшлося про необхідність відкриття в Києві академії та сітки початкових шкіл), він вимагав від уряду Речі Посполитої чергових суттєвих поступок, які, зокрема, стосувалися обмеження впливу єзуїтів, яким мало бути заборонено відкривати в Україні свої школи, «...щоб жодної римської школи чи академії в Києві не було». Водночас, порушувалося питання про відкриття українських і білоруських шкіл у Польщі та Литві. При цьому наголошувалося, що «...у Великому Князівстві Литовському шкіл нашої релігії грецької не уніатських до цього часу немає ніде... потрібно просити аби академії вільно було відкривати неуніатські школи в Князівстві Литовському і в них професори були з Київської академії» [174, s. 549–550].

Зі свого боку Тетеря також готовий був на суттєві компроміси. Зокрема, йшлося про обмеження козацької території лише південною частиною Київського воєводства. Стосовно Брацлавського й Чернігівського воєводств, то козаки не мали права проживати як в королівських, так і в земських маєтках [174, s. 558]. Аналізуючи такий крок гетьманського уряду, слід висловити декілька міркувань. По-перше, це аж ніяк не означало курс гетьмана на добровільну локалізацію території Української держави. Прагнучи побудувати на українських землях аристократичну республіку (чи то – шляхетську, чи – старшинську), Тетеря прагнув обмежити вплив на цей процес рядового козацтва, яке, на його думку, все більше набувало обрисів деструктивної, неконтрольованої сили, а Запоріжжя перетворилося на розсадник свавілля й бунтівний центр [174, s. 579]

Дослідження тексту інструкції дозволяє дійти висновку, що вона в ряді положень повторювала відомі «пункти Тетері», які лягли в основу Гадяцької угоди 1658 р., проте в ній яскраво проявляється і вплив тогочасної суспільно-політичної ситуації в Україні. Її зміст продемонстрував намагання гетьмана завдяки компромісу з польської владою домогтися внутрішньої стабілізації в козацькій Україні [382, с. 59].

Водночас, інструкція засвідчила наявність в розвитку суспільно-політичних процесів в Україні (принаймні в правобережній її частині) позитивних тенденцій для Варшави. Власне це переконувало польсько-литовське керівництво у можливості зайняти жорсткішу позицію (на даному етапі) стосовно Москви, що й вилилося у відмові від будь-яких компромісів на етапі переговорів у Дуровичах.

Відтак, саме за такої ситуації й відбулося завершення чергової спроби укладення польсько-московської угоди. Епілогом переговорів в Дуровичах став обмін гінцями та листами між царем та королем. Ініціатором виступив цар, який відразу по поверненню послів, вислав до Варшави на сейм (листопад 1664 – січень 1665) свого гінця підполковника Васілія Тяпкіна з пропозицією щодо організації наступного з'їзду послів для переговорів про вічний мир. 21 грудня 1664 р. той мав аудієнцію у короля і через п'ять днів був відправлений з листами, в яких король висловлював згоду на приїзд повноважних послів. А вже 20 січня з Варшави до Москви було направлено оршанського стольника Яна Котовіча з повідомленням про завершення сейму та пропозиціями прибути царським послам на позачерговий двотижневий сейм, який планувався на початок березня 1665 р. [178, s. 339–350; 740, s. 189].

Отже черговий етап пошуку політичного вирішення тривалого (з 1654 р.) московсько-польського протистояння був пов'язаний з переговорами в Дуровичах. Загалом, їх перебіг засвідчив існування між сторонами протиріч, які не давали змогу досягти порозуміння. Вони полягали в цілком різному баченні умов миру. Якщо у Варшаві продовжували наполягати на відновленні умов Полянівського договору 1634 р., то у Москві стояли у збереженні своєї влади на тих територіях Речі Посполитої, які свого часу були зайняті царськими військами і які досі перебували під їхнім контролем. Це повною мірою стосувалося й України. Водночас, тривала війна та неспроможність жодної зі сторін здобути вирішальну перевагу, зумовлювали пошуки компромісу. На етапі переговорів у Дуровичах обриси такого уже оформилися у вигляді заяв про можливість поділу козацької України, а головний ідеолог такого вирішення «українського питання» А. Ордін-

Нащлокін навіть був включений (не в основній ролі) до складу царського посольства на переговори.

Самі переговори в Дуровичах розпочалися в умовах провалу походу Яна Казімежа на Лівобережну Україну та початку антипольського повстання на Правобережжі, що зумовило позиції сторін (у Москві вважали, що поляки будуть поступливішими, а у Варшаві сподівалися, що вдавшись до тактики зволікання, зможуть досягти сприятливішого співвідношення сил з Москвою). Водночас, перебіг переговорів відбувався під відчутним впливом подій на Правобережній Україні. Зміни в ході повстання зумовлювали відповідні зміни в ході польсько-московських дискусій.

5.4. Українська ціна Андрусівського перемир'я

Початок 1665 р. для керівництва Речі Посполитої позначився загостренням внутрішньополітичної кризи та погіршенням його позицій в Україні, яке було пов'язане з антипольським повстанням у Правобережжі. Так у самій Польщі свого апогею досягло протистояння між королівським двором та опозицією на чолі з Єжи Любомірським [50, арк. 310; 193, с. 235], яка виступала проти запровадження принципу вільної елекції (*vivente rege*) в справі обрання глави держави. Сторони вдалися до радикальних дій. Так, у відповідь на винесення 29 грудня 1664 р. сеймовим судом смертельного вироку опозиційному політику, якому інкримінувалася державна зрада, дії, спрямовані на посягання на законну владу, заклики до бунту [740, s. 211], Є. Любомірській закликав військових, спрямувати зброю проти ворогів Республіки в оточенні короля і силою отримати все, що їм заборговано владою. Ці заклики, зокрема, охоче сприймалися у військах, що перебували на той час в Україні. Жовніри, які пройшли вкрай важку кампанію у Лівобережній Україні в 1663–1664 рр., а тепер змушені були вести не менш виснажливу боротьбу з повстанцями на Правобережжі, зазнавали важких втрат, при цьому уже довгий час не отримували обіцяної платні, з прихильністю зустрічали агентів Любомірського. Наслідком цього стає поширення анархії та випадків дезертирства. Наприкінці лютого 1665 р. І. Брюховецький констатував,

що «...поляки з черкаських міст безперервно тікають до Польщі, і з Чигирина, і з Корсуня кінні полки всі втекли, і де залишилося небагато піхоти» [50, арк. 6–7].

Важким ударом для Варшави стала смерть в середині лютого 1665 р. досвідченого воєначальника київського воєводи Стефана Чарнецького, якого було важко поранено під час штурму Лисянки [50, арк. 335; 273, s. 37; 280, s. 7; 683, s. 230]. Хоча його наступник сандомирський воєвода Ян Замойскій, був людиною «...великої відваги й великого серця», проте не мав ні достатнього досвіду, ні авторитету серед жовнірів [50, арк. 336; 273, s. 35–40]. Окрім цього, негативний вплив на становище польських військ мав черговий відхід до Криму (через загострення стосунків ханату з ногайськими мурзами та небезпеку нападів на Крим запорізьких козаків та калмиків) основних татарських сил [125, л. 1, 4-5; 51, арк. 242].

За таких умов відбулася активізація антипольської боротьби на Правобережжі [50, арк. 7; 193, с. 247–249, 258–259, 264–269; 194, с. 168; 225, с. 165; 273, s. 38–39; 563, с. 138]. 14 квітня брацлавський полковник В. Дрозденко розгромив поблизу Брацлава головні сили П. Тетері [193, с. 270; 194, с. 26; 480, с. 89–90], у результаті чого майже вся Брацлавщина перейшла під контроль повстанців. А 31 травня 1665 р. І. Брюховецький, до загонів якого приєдналися 7 тис. калмиків, за підтримки московських військ воєводи Протасєєва під Білою Церквою завдав поразки основному польському війську на Правобережжі, яке після смерті Замойського очолив воєвода Станіслав Яблоновскій [50, арк. 741–742; 193, с. 274].

Під впливом поразок, а також відгукнувшись на заклики лідера антикоролівської опозиції Є. Любомірского, частина польських військ, які перебували в Україні, у травні 1665 р. створила поблизу м. Гончариха конфедерацію під керівництвом маршала Устріцького та покинула межі козацької України [280, s. 15; 346, с. 134; 517, с. 335]. За таких обставин польські сили в Україні виявилися неспроможними протистояти діям повстанських загонів. Як результат – поразка на початку червня під Бершаддю. Як зазначив Ян Дробиш-Тушинскій, «...чи то стало карою Божою за ті збитки, що військо наше в Україні

чинило, чи результатом того, що військо було розділене на частини, але в результаті бою загинуло 2/3 усього воїнства, що нараховувало до цього 20 корогв». Ті ж, котрі залишилися в живих, піддавшись агітації прибічників Любомірского, відправились у напрямку на Ярослав для з'єднання з військами бунтівного маршалка [273, s. 41–42]. Підрозділи, які залишилися вірними уряду, були, своєю чергою, відкликані з України королем [740, s. 215]. Відтак, на території України залишався лише 3-х тисячний польський загін, що перебував у Білій Церкві. Там же знаходилося близько 400 татар, а також у Корсуні – 250 німців-найманців. Невелика польська залога залишалася у Чигирині [302, с. 190].

Загалом, розвиток подій як всередині Польщі, так і, зокрема, на теренах Правобережної України змусив польське керівництво уважніше поставитися до московських мирних пропозицій. Ще на початку року до Варшави було направлено царського посланця Нестерова, який вкотре завірив короля у щирому бажанні Алексея Михайловича досягти миру між обома державами [178, s. 353–356]. Відтак, у травні 1665 р. під час перебування у Варшаві царського посланця Г. Богданова тема мирних переговорів стала основною в польсько-московському діалозі [178, s. 358–360; 313, с. 138–139]. За результатами переговорів Радою сенату було вироблено інструкцію членам сеймової депутації на переговори з московськими послами, яку 31 травня схвалив король. У ній йшлося, що переговори можуть вестися лише з питання укладення перемир'я на 12, 15 чи 18 років. Максимум, на що могла погодитися польська сторона, це збільшення терміну перемир'я до 20 років [181, s. 109–115; 184, s. 45–46].

Під час переговорів комісари мали дотримуватися чіткої стратегії, яка передбачала мінімалізацію поступок (насамперед територіального характеру) Москві. Розглядаючи декілька варіантів можливих територіальних поступок з боку Речі Посполитої (Смоленщина, Смоленщина і Сіверщина) лише в якості останнього йшлося про передачу Москві Лівобережної України за умови, що опоненти погодяться на відходження до Польщі Києва та окремих лівобережних міст. При цьому, як значилося в інструкції, комісари мають застерегти московське керівництво від планів спорудження фортець на Лівобережжі.

Відзначимо, що готовність поляків поступитися Лівобережжям не стосувалася Запоріжжя, яким Варшава не погоджувалася поступитися за жодних обставин. У разі погодження Москви на цей варіант замирення, польська сторона готова була укласти угоду про військовий союз проти будь-кого [178, s. 373–378; 181, s. 109–115; 184, s. 45–46; 657, с. 190; 740, s. 200–201].

Безумовно, дана інструкція повною мірою відображає ту внутрішньо- та зовнішньополітичну реальність, в якій опинилася Річ Посполита на початок 1665 р. Готовність до серйозних поступок на користь Москви була продиктована хиткістю позицій Варшави, спричиненою розгортанням громадянської війни всередині Польщі та антипольським народним повстанням в Україні. Варшава не мала переваги над Москвою і в мілітарному сенсі, що яскраво засвідчила невдала кампанія на Лівобережній Україні в 1663–1664 рр. Цілком можна погодитися з висновком З. Вуйціка, що «...інструкція від 31 травня 1665 р. є результатом цих історичних подій в житті Речі Посполитої однаковою мірою зовнішніх, як і внутрішніх, які ми спостерігали між осінню 1663 та весною 1665 р. Є вона безпосереднім наслідком «безщасного 1664 року» [740, s. 202]. Однак, слід відзначити, що не менш «безщасною» стала для Варшави й перша половина 1665 р.

15 червня 1665 р. Богданову, який відбув до Варшави на початку лютого 1665 р. [178, s. 351], було вручено королівську грамоту, в якій пропонувалося укладення перемир'я в якості найкращого вирішення польсько-московських справ. При цьому вказувалося, що відновити переговори можна було б наприкінці серпня або на початку вересня 1665 р. [178, s. 351–356; 740, s. 199]. Однак, якщо ще недавно сама Москва виступала з ініціативами стосовно відновлення мирних переговорів, то на вересень її пріоритети змінилися. Насамперед, це було пов'язано з подіями на Правобережній Україні. Так, протягом літа 1665 р. зазнала остаточного краху політика гетьмана Павла Тетері, якого у Варшаві вважали послідовним та вірним провідником політики польського уряду в Україні. Залишившись без прихильників, не отримуючи суттєвої допомоги ні від поляків, ні від Криму і зрозумівши безперспективність подальшої боротьби, прихопивши з собою військовий скарб,

державний архів та клейноди [236, с. 96], він відправився до Польщі [193, с. 281; 235, с. 96]. Це стало черговим відчутним ударом по позиціях Варшави як в Україні, так і в протистоянні з Москвою. У Кремлі постали перед дилемою: продовжувати й надалі спроби укласти з Річчю Посполитою мирну угоду на вигідних умовах, зважаючи на складне внутрішньополітичне становище опонента, невдачі поляків в Україні, чи, знову таки, скориставшись вказаними факторами, які призвели до суттєвого зменшення військової спроможності Варшави, активізувати військові дії й цим шляхом добитися позитивного результату, відмовившись від непевних домовленостей [610, с. 108]. Рішучим противником другого варіанту виступив А. Ордін-Нащокін. Він закликав царя не вдаватися до крупних військових операцій ні в Білорусі, ні в Україні, а натомість відновити мирні переговори. Для цього виявив бажання особисто взятися за налагодження контактів з польською стороною [610, с. 109].

Думка Ордіна-Нащокіна, звичайно, мала вплив на позицію московського керівництва з даної проблеми, однак не можна ігнорувати й дії інших чинників. Так, попри те, що з від'їздом П. Тетері для Варшави склалися перспективи повної втрати Правобережної України, у Москві, своєю чергою, не змогли скористатися з цієї нагоди. Ні московські воєводи, ні тим паче лівобережний гетьман Іван Брюховецький не спромоглися опанувати ситуацію в Правобережжі, де розпочалася боротьба за владу, у результаті якої, заручившись підтримкою татар, гетьманську булаву здобув Петро Дорошенко [559, с. 88–89].

Тут слід підкреслити, що в умовах рівноваги сил та обопільного знекровлення між Москвою та Варшавою саме кримський чинник відіграв суттєву роль у розвитку тогочасної політичної ситуації в Правобережній Україні. Саме Бахчисарай виявився спроможним на літо-осінь 1665 р. контролювати військові та політичні процеси в цьому регіоні. Звичайно, формально хан залишався союзником Варшави, проте реальний вплив останньої в регіоні був зведений до мінімуму. У Москві, не могли не усвідомлювати кримської загрози, яка спрямовувалася не лише проти інтересів Варшави. Там розуміли, що насамперед посилення позицій Криму та зближення Бахчисараю з силами в

Україні, що воліли дистанціюватися як від Польщі, так і від Москви, загрожує позиціям останньої, а врешті – втратою України. На цьому ґрунті створювалася платформа для московсько-польського діалогу, а відтак – можливого порозуміння.

За умов курсу на продовження діалогу з Варшавою в Москві поставили завдання максимально посилити свої позиції у Лівобережжі. Для цього склалися передумови на початку вересня 1665 р. Саме тоді до Москви прибув на чолі доволі вражаючої делегації лівобережний гетьман І. Брюховецький. Його супроводжували практично всі генеральні старшини, три полковники (ніжинський – Матвій Гвинтівка, київський – Василь Дворецький та лубенський – Григорій Гамалія), а також переяславський протопіп Григорій Бутович. На фоні царської щедрості до членів української делегації (самому Брюховецькому було пожалувано боярський титул, він та інші старшини отримали грамоти на дворянство, маєтності та млини [143]), у Москві 1 листопада 1665 р. було підписано нову українсько-московську угоду (Московські статті 1665 р.). Зважаючи на тривалий період з часу прибуття гетьманської делегації до Москви й до власне підписання нових статей, а також аналізуючи хід самих дискусій в Москві, В Горобець дійшов висновку, що переговори проходили під відчутним тиском царських урядовців, які змусили гетьмана (останньому слід віддати належне, що він чинив посильний опір) прийняти московські вимоги [416, с. 47-48]. Відтак, Московські статті 1665 р. зафіксували радикальне посилення позицій Москви в Лівобережній Україні. Зокрема, практично у всі великі українські міста вводилися московські залоги (у Києві мало знаходитися 4 тис. піхоти й 1 тис. кінноти, у Чернігові, відповідно, 1000. та 200, у Переяславі – 1700 і 300 тощо). Ці залоги мали утримуватися коштом української сторони (згідно Батуринської угоди 1663 р.) [194, с. 3–4, 15, 18–19; 261, с. 270].

Підписання Московських статей ознаменувало спробу царського керівництва, скориставшись підконтрольністю лівобережного гетьмана, відразу реалізувати програму встановлення повного контролю над козацькою Україною (принаймні її частиною). Вона йшла значно далі тих московських планів, які ще з часів Богдана Хмельницького наражалася на жорсткий супротив українських

гетьманів, але були реалізовані внаслідок укладення Переяславської угоди 1659 р. Московські статті утверджували фактичне воєводське управління в Лівобережній Україні (під урядом гетьмана залишалось лише козацтво), у руках московських воєвод зосереджувався збір податків, для чого передбачалося проведення перепису населення. Встановлювався тотальний контроль Москви над економічним і політичним розвитком лівобережного гетьманства й унеможлиблювало поширення там впливу правобережного гетьмана чи польського короля.

Можна говорити про те, що Москва взяла курс на практичну реалізацію ідеї про можливість поділу козацької України. Свідомо віддаючи Правобережжя полякам та укріплюючи свої позиції в Лівобережжі, царський уряд виходив з тривалого протистояння з Варшавою, залишивши за собою значну частину українських земель. Це розглядалося як суттєвий здобуток, який у подальшому, на фоні послаблення Речі Посполитої, міг бути використаний в якості плацдарму для наступу з метою інкорпорації до складу Московського царства й решти українських земель [378, с. 242].

Якщо Москві на осінь 1665 р. вдалося домогтися посилення своїх позицій на підконтрольній території Лівобережної України, то становище Польщі в Правобережжі залишалось вкрай хитким. Як уже зазначалося, великою втратою для польського керівництва стало падіння влади Павла Тетері. Сходження Петра Дорошенка на гетьманську посаду кардинальним чином вплинуло як на позиції Польщі в Правобережній Україні, так і на перспективи подальших польсько-московських переговорів [378, с. 242]. Отримавши гетьманську булаву він, номінально зберігаючи вірність польському королю, здійснює заходи, які спрямовувалися на обмеження впливу Корони у цій частині України. Так поставив перед королівським урядом вимогу визнання автономії Гетьманщині на основі умов Зборівського договору 1649 р., наголошував на необхідності підтвердження всіх прав та привілеїв козацтва, надання йому права проживати не лише в королівських землях, а й в маєтках шляхти та духовних осіб, а також виступав за те, що козацтво має підлягати виключно юрисдикції гетьмана та полковників [231, с. 213–222; 585, с. 54]. При цьому Дорошенко в якості противаги польському

королю шукає підтримки з боку кримського хана. На той час до влади в Криму прийшов Аділ Герай, який ще активніше розпочав діяти в напрямку України. Відтак, уже наприкінці травня – на початку червня 1666 р. до П. Дорошенка прибули ханські послы з пропозиціям поновлення кримсько-українського військово-політичного союзу [559, с. 102, 107]. Насамкінець, Дорошенко, спираючись на кримську допомогу, намагався реалізувати програму об'єднання козацької України [194, с. 50–51; 622, с. 26]. Дії правобережного гетьмана (особливо за умови активної допомоги Криму) ніскільки не влаштовували ні Варшаву, ні Москву, що, безумовно, диктувало сторонам необхідність нагального вирішення «українського питання» та підштовхувало і королівський двір, і московських чиновників до пошуку компромісу в питанні майбутнього Війська Запорозького.

Реалізації планів правобережного гетьмана сприяла ситуація на Лівобережній Україні, що склалася наприкінці 1665 – початок 1666 рр. З одного боку підписання Іваном Брюховецьким Московських статей засвідчило значне просування Москви в справі підпорядкування собі Лівобережжя та посилення контролю над тамтешнім гетьманатом. Проте, з іншого – той же Московський договір, який передбачав втручання царських воєвод в управління Гетьманщиною, зокрема в сфері збору податків, викликав невдоволення найширших верств населення Лівобережної України (січовики, селяни, духовенство) [378, с. 243]. Московський воєвода у Січі Грігорій Косагов відзначав, що «...царських людей не люблять і .... хочуть миритися з татарами і Дорошенком» [559, с. 103].

В умовах, коли і в Москві, і у Варшаві все більше доходять висновку про можливість вирішення обопільного протистояння шляхом поділу України, коли сторони сходяться в прагненні посилити свої позиції відповідно в Лівобережжі та Правобережжі, коли і одних, і других непокоїли дії Криму, підтримуваного Туреччиною, склалися перспективи результативних польсько-московських переговорів [378, с. 241].

У вересні 1665 р. саме в час, коли московське керівництво, приймаючи делегацію І. Брюховецького, вирішувало питання подальшого утвердження своєї

влади у Лівобережжі, до Москви прибув королівський посланець Г. Комар. Його приїзд і ознаменував відновлення переговорного процесу між двома державами [115; 178, s. 370–378; 313, с. 139; 571, с. 166]. Попри напружений характер дискусій (сторони фактично виходили з тих позицій, на яких завершилися попередні переговори в Дуровичах), в остаточній декларації, датованій 30 жовтня 1665 р. було зазначено, що польські й московські повноважні послы (з московського боку на з'їзд мали відбути А. Ордін-Нащокін та дяк Г. Богданов) з'їдуться 1 січня 1666 р. з метою продовження переговорів про укладення миру. Також йшлося, що сторони мають досягти згоди протягом січня. Місцем переговорів було визначене білоруське село Андрусово [115, л. 205; 117; 184, s. 37–40; 313, с.139; 571, с. 166; 740, s. 209].

У цей час в московських урядових колах продовжувала тривати дискусія щодо політики по відношенню до Польщі, яка, зокрема, стосувалася й майбутніх переговорів. Боярська верхівка, очолювана відомим противником Польщі князем Одоєвським, наполягала на жорсткій та безкомпромісній позиції щодо Варшави. Умовою миру з Польщею вони бачили обмеження володінь короля в Україні по р. Буг і збереження за Москвою всіх здобутих нею земель. Іншої думки притримувався Ордін-Нащокін. Він, як і раніше, схилився до компромісу з поляками задля створення союзу Московії та Польщі проти Туреччини та Швеції [740, s. 213].

На початку 1666 р. сторони почали підготовку до вирішального етапу московсько-польських переговорів. До Варшави з Москви з метою інформування короля про перебіг переговорів, які проводив Г. Комар у Москві та суть досягнутих домовленостей, було направлено піддячого Ф. Годовікова. У своїй грамоті цар виражав сподівання, що наступні переговори будуть остаточними й приведуть до порозуміння [116; 178, s. 387–390; 740, s. 210]. Також ним була здійснена спроба схилити короля до ідеї про проведення переговорів у Москві [178, s. 387–390; 263, с. 139]. Однак поляки наполягали на дотриманні попередніх домовленостей стосовно Андрусова. І уже в грамоті царю, переданій через Годовікова, король засвідчив готовність розпочати переговори й завірив, що його

комісари вчасно прибудуть на місце запланованих посольських з'їздів [178, s. 391; 182, s. 27–28; 740, s. 227–228].

15 лютого 1666 р. до Андрусова направилися московські повноважні послы. Делегацію очолював окольничий Афанасій Ордін-Нащокін [117, л. 1–2], що промовисто вказувало на зміну позиції московського керівництва в бік прагнення досягнути компромісу з поляками. Також до складу посольства входили Богдан Нащокін і дяк Грігорій Богданов [313., с. 139]. Послам була надана царська інструкція стосовно ведення переговорів, що представляла собою надзвичайно деталізований документ, в якому містилися рекомендовані репліки московських послів та ймовірні відповіді на них поляків. Їм наказувалося розпочати розмови зі з'ясування умов польської сторони. Якщо комісари цього не зроблять, а натомість владуться до спроб акцентувати увагу на тому, що на попередніх з'їздах московська сторона обіцяла віддати королю Полоцьк, Вітебськ, Динабург, Київ та Правобережну Україну, царські послы мали зазначити, що жодних офіційних домовленостей стосовно цього не було, а велися лише дискусії. В інструкції наголошувалося, що перемир'я між державами має бути укладене без будь-яких територіальних поступок. Про такі можна буде говорити лише під час наступних переговорів про вічний мир. Серед таких московська сторона могла розглядати частину литовських міст, зокрема, Вільно, Ковно, Брест, Гродно, Новгородок, Мінськ, за умови збереження усіх прав православної церкви [80, л. 46, 62; 118, л. 261–264; 740, s. 228–229].

Фактично цар пропонував королю міста, які на час переговорів і так були під його владою. У відповідь на можливе обурення цим фактом з боку поляків царські послы мали зауважити, що означеними містами король заволодів не силою зброї, а підступністю та зрадою [80, л. 64–70].

Заслуговує на увагу одна теза, що за жодних умов московські послы не повинні допустити зриву переговорів [80, л. 71–77; 118, л. 351–355]. Але, гадається, Москва задля укладення перемир'я готова була йти на значно більші поступки, ніж ті, що декларувалися в самій інструкції.

З-поміж чинників, які продовжували впливати на співвідношення сил між Московською державою та Річчю Посполитою, чи не головним залишався український. На початок 1666 р. визначилася певна перевага Москви у боротьбі за Україну. Їй вдалося повною мірою використати як владні бажання лівобережного гетьмана Івана Брюховецького: прагнення отримати боярський титул, маєтності, одружитися на представниці однієї з московських боярських родин, так і відчуття ним хиткості свого становища: антигетьманські настрої в середовищі лівобережного козацтва, постійні суперечки з московськими воєводами. Відтак, укладення Московських статей 1665 р. вело до радикального посилення московських позицій у Лівобережжі. Водночас позиції Варшави в Правобережжі залишалися вкрай хиткими. На початок 1666 р. різко загострилися стосунки польського керівництва з гетьманом Петром Дорошенком (на початку січня 1666 року в Чигирині козацька рада підтвердила вибір його гетьманом). 20 лютого останній, як про це повідомляв Іван Брюховецький, вчинив нараду з правобережною старшиною і постановив, «...щоб всіх ляхів, що були на Україні в містах, в Польщу всіх вислати, а самим зі всіма Задніпровськими містами до хана кримського прихилитися» [194, с. 88].

Така ситуація давала підстави московському керівництву сподіватися, що королівський двір змушений буде за будь-яку ціну добиватися укладення миру з Москвою, що створить непогані перспективи для включення до угоди положень, сформульованих відповідно до московських інтересів.

26 березня 1666 р. московські повноважні послы прибули до Мігновичів, звідки А. Ордіном-Нащокіним та керівником польської делегації Є. Глебовічем (шляхом листування) було остаточно визначено с. Андрусово в якості місця проведення посольських з'їздів [397, с. 88]. 16 квітня 1666 р. московським послам була направлена царська інструкція, в якій робився наголос на декількох пунктах, які мають бути зафіксованими в угоді. По-перше, цар наполягав на збереженні під владою Москви Смоленська з 14 містами, Динабурга, України по Дніпро й Києва з околицями в 7-8 миль. По-друге, царські послы мали зафіксувати в угоді, що

московсько-польський союз створюється, насамперед, задля оборони від турок і татар [118, л. 264; 397, с. 86–87].

Аналізуючи зміст додаткових царських інструкцій щодо територіального питання, Б. Флоря звертає увагу на той факт, що в усіх попередніх інструкціях йшлося про встановлення кордону між Річчю Посполитою та Московською державою по Дніпру, що фактично виключало з царських володінь Київ. На разі в даній інструкції було окремо наголошено на тому, що Київ з прилеглими територіями має залишатися під владою Московської держави. На думку дослідника, це було викликано занепокоєнням, що віддача Києва викличе протести у лівобережного козацтва (адже Київ – «...важливий центр Лівобережного гетьманства») [610, с. 139]. Однак, гадається, тут слід, насамперед, говорити про оцінку Києва як центру православ'я, що було вкрай важливо для Москви в сенсі реалізації ідеї III Риму.

Слід відзначити, що на прохання Ордіна-Нащокіна уже в ході переговорів з Москви надійшли додаткові роз'яснення стосовно територій в Україні, які мали залишитися під владою царя. Йшлося про все Київське воєводство, а власне Черкаський, Чигиринський, Канівський, Корсунський, Білоцерківський, Переяславський полки. Аргументувалося це тим, що вказані полки не можуть бути окремо від Запоріжжя, яке «тими ж полками наповнюється». У разі спротиву поляків, послам слід було добиватися включення до царських володінь частини Київського воєводства з містами Біла Церква, Корсунь і Канів [118, л. 357; 610, с. 140].

Як бачимо, Москва напередодні переговорів намагалася досягти максимальних результатів, скориставшись з тогочасного важкого становища Речі Посполитої.

30 квітня 1666 р. після прибуття комісарів Речі Посполитої в Андрусові розпочалися польсько-московські переговори. Традиційно перші суперечки між сторонами стосувалися формальних справ. Польські комісари, діючи згідно інструкцій короля й канцлера, всупереч прагнення царських послів негайно приступити до розгляду питань по суті переговорів, обрали тактику зволікання

[182, s. 133–134, 123; 184, с. 191–200]. Адже саме в цей час внутрішньополітична криза, яка охопила Польщу, досягла свого апогею. Зосереджуючи сили проти опозиціонерів, очолюваних Любомірським, король змушений був відкликати значні сили з Литви та України, залишивши для охорони східних рубежів лише 12-тисячний контингент [740, s. 232–233]. Відтак, у королівському уряді сподівалися виграти час для того, щоб розправитися з опозицією, стабілізувати ситуацію в Речі Посполитій, що дало б змогу розмовляти з московськими послами з більш сильних позицій. Московські ж послы, навпаки, намагалися пришвидшити переговорний процес, щоб, скориставшись моментом, домогтися підписання мирної угоди ще до того, як королівський двір вирішить внутрішні проблеми.

Означені установки, яким слідували послы обох держав, домінували на першому етапі андрусівських переговорів та були визначальними на його результати. Загалом посольські дискусії зводилися до суперечок навколо дрібних питань, а сторони (насамперед польські комісари) повсякчас наголошували на необхідності отримання відповідних інструкцій з Варшави. Слід відзначити, що й царські послы через щораз нові вимоги опонентів змушені були також звертатися за вказівками до Москви.

8 та 12 травня 1666 р. відбулися відповідно друга й третя посольські конференції, на яких тривали дискусії навколо польського проекту замирення (у декілька етапів). У ході першого передбачалася розробка й затвердження порядку припинення воєнних дій на час переговорів. На другому – мали відбутися переговори щодо «вічного миру». У разі їх зриву, слід було повернутися до питання про перемир'я [179, s. 65; 182, s. 123; 740, s. 234]. У територіальному питанні польська сторона декларувала готовність поступитися на користь Москви Смоленськом зі всією Сіверською землею та Динабургом. У Варшаві погоджувалися на варіант, згідно якого король отримує Полоцьк та Вітебськ, а також відповідну грошову винагороду. Твердою на цьому етапі була польська позиція по Україні. Вона зводилася до тези, що всі українські землі мають бути повернуті до складу Речі Посполитої [182, s. 3-5; 194, s. 119; 397, с. 89; 740, s. 236]. Гадається, у Варшаві, оцінюючи тогочасну ситуацію в Україні (у Правобережжі

після подій анітполського повстання 1664–1665 рр. залишалася доволі хитка ситуація та спостерігався відчутний вплив Криму, а в Лівобережжі після підписання Московських статей 1665 р. кардинально посилювалися позиції Москви), не могли не розуміти всю нереальність сподівань на повернення всіх українських земель під їхню владу. Тут стояло питання, щоб зберегти контроль на боцдай їх частині. Відтак, польські декларації стосовно українських земель, очевидно, виголошувалися в сенсі звичайнісінької політики зволікання (поляки розуміли, що навколо цього питання дискусія буде тривалою та безрезультатною).

У Москві й надалі намагалися пришвидшити переговори. Тому вже 8 червня 1666 р. після того, як царські послы отримали наказ прийняти польські пропозиції (як основу для подальшої дискусії), сторонам вдалося прийняти «безпечну» грамоту про припинення військових дій на всіх рубежах: від Двіни до Запорожжя. У її доповнення царські послы поставили вимогу, щоб поляки не надавали допомоги татарам у їх діях проти Москви [80, л. 130–139; 313, с. 139]. Цікаво, що в угоді не було обумовлено термін припинення воєнних дій, що, як справедливо зауважує З. Вуйцік, було доказом глибокого переконання сторін в тому, що переговори приведуть до укладення миру, або перемир'я. Угода завершувалася тезою, що у провадженні переговорів про «вічний» або «тимчасовий» мир, повинні бути враховані всі домовленості, досягнуті в попередній період, починаючи від посольства Ордіна-Нащокіна та Богданова до Львова у 1663 р. [740, s. 235].

На думку З. Вуйціка, в умовах складного внутрішньополітичного становища Речі Посполитої підписання угоди, «...яка давала так необхідну безпеку ззовні», було значним досягненням польської дипломатії [740, s. 235]. Натомість, Б. Флоря вважає, що угода була, насамперед, здобутком московської дипломатії, аргументуючи тим, що вказані положення ще фігурували в пропозиціях царських послів під час попередніх комісій, а також пропонувалися А. Ордіном-Нащокіним напередодні Андрусівських переговорів [610, с. 143]. Угода про таке загальне перемир'я (до цього перемир'я встановлювалися лише в районі проведення переговорів та мали чітко визначений термін) відповідала інтересам Москви. Вона давала час на відновлення військового потенціалу, стабілізацію ситуації в

Московській державі (подолання фінансової кризи), а також, на думку, зокрема, Ордіна-Нащокіна, угода про перемир'я була важливим передвісником укладення договору про союз між двома державами.

А. Ордин-Нащокін, пори все, продовжував виношувати ідею укладення вічного миру з утворенням військово-політичного союзу Речі Посполитої та Московської держави. Заради цього готовий був на значні поступки, зокрема, йшлося про Україну. Так, у листах до царя він зазначав, що справа укладення такого миру наштовхується на протидію представників Польського королівства у делегації Речі Посполитої, які категорично не бажали поступатися українськими землями (це навіть, за словами Ордіна-Нащокіна викликало їх суперечку з литовцями). Водночас царський посол наполягав, що мир слід укласти за будь-яку ціну [118, л. 428–435; 119, л. 242]. Натомість позиція царя залишалася незмінною. Він наполягав, щоб послі слідували попереднім інструкціям, в яких чітко ставилося завдання збереження за Москвою якщо не всієї козацької України, то її лівобережної частини з Києвом [610, с. 145–146; 656, с. 558].

Слід відзначити, що не лише територіальні аспекти «українського питання» впливали на перебіг переговорів, а й власне позиція та дії українських гетьманів. При цьому йдеться не лише про Петра Дорошенка, який за допомогою татар успішно укріплював свої позиції на Правобережжі. Він здійснював активні операції проти московських військ та підрозділів Брюховецького, а всі спроби Москви, апелюючи до керівництва Речі Посполитої, якимось вплинути на дії правобережного гетьмана були безуспішними [194, с. 128; 610, с. 151–152; 378, с. 244]. Лівобережний гетьман І. Брюховецький, намагаючись скористатися зі складного становища Речі Посполитої через триваючу там громадянську війну, вирішив поширити свою владу на частину білоруських земель. У той момент, коли між московськими та польсько-литовськими послами було укладено угоду про загальне перемир'я, він здійснює спроби здобути Гомель та розпочав військові дії в районі Кричева та Слуцька, а також в околицях Турова та Пінська [194, с. 120–121]. Це викликало різку реакцію з боку московського керівництва. І. Брюховецькому було строго наказано припинити будь-які дії проти польських та литовських військ [145,

л. 1–9]. Зокрема, А. Ордін-Нащокін, гостро засудив дії лівобережного гетьмана та розцінив їх як зумисну спробу зірвати укладення мирного договору між Москвою та Річчю Посполитою: При цьому дії Брюховецького були використані в якості ідеальної ілюстрації тези московського дипломата про козацтво як силу, ворожу інтересам Московської держави та таку, що виступає проти встановлення будь-якого порядку: «...їм не хочеться миру, щоб бути завжди у свавіллі, а не під началом на своїх нивах працювати» [571, с. 169]. Слід додати, що дану позицію демонстрував саме головний промотор та ідеолог московсько-польського діалогу, який вийшов на завершальну стадію саме на переговорах в Андрусові. Фактично, це була теза, яка лягла в основу вирішення «українського питання».

Повертаючись до позиції Варшави, слід відзначити, що розвиток внутрішньопольської кризи не сприяв реалізації тактики королівського двору на переговорах з Москвою, яка полягала в зволіканні та очікуванні на стабілізацію політичного життя Речі Посполитої, з якою пов'язувалися надії на посилення позицій у переговорах з царськими послами. Очікувана внутрішня стабілізація не відбулася, що засвідчив зрив сейму у Варшаві та відновлення військових дій між королем та прихильниками Любомірского [740, s. 237]. Інформація з Польщі, що надходила до Андрусова, навпаки, надавала впевненості московським послам й вела до їх зміни тональності. Уже на дев'ятій посольській сесії, яка розпочалася 18 червня 1666 р., А. Ордін-Нащокін у різкій формі поставив вимогу визначитися з позицією польської делегації. При цьому він, будучи переконаним прихильником укладення договору про «вічний мир», під тиском царських інструкцій змушений був зосередитися на проблемі укладення перемир'я.

У цей час царські послы отримали відповідні директиви з Москви, в яких містилися нові умови, які мали б виконати поляки. Королівські комісари розцінили такий хід як бажання царя зірвати переговори і, користуючись важким становищем Речі Посполитої, розпочати воєнні дії проти ослабленого громадянською війною противника [182, s. 31–34; 740, s. 237]. Проте, їх побоювання виявилися передчасними. У Москві продовжували дотримуватися визначеної раніше лінії – будь-що не допустити зриву переговорів. Дискусії тривали на комісіях 23 та 30

червня 1666 р., по завершенні яких сторони погодилися влаштувати перерву. На цей момент московські послы означили готовність віддати полякам Вітебськ з околицями [179, s. 96-99; 182, s. 9–20, 35–38; 740, s. 238], а комісари, відповідно, готові були поступитися Сіверською землею до кордонів з Україною. Стосовно останньої сторони залишалася на початкових позиціях [397, с. 90]. При цьому, аналізуючи можливості вирішення даного питання, в Москві звернулися до гетьмана І. Брюховецького, щоб той надав перелік міст, які входили до складу Лівобережного гетьманства. Відтак, було визначено територію козацької України, яка за будь-яких умов мала залишитися під владою царя. До неї входили міста Переяславського, Ніжинського, Чернігівського, Стародубського, Полтавського, Миргородського, Дубенського та Київського полків, а також «...за Дніпром Київ та Канів» [119, л. 320-325].

Водночас, слід відзначити, що підписання Московських статей, з одного боку, ознаменувало, так бажане в Москві політичне та економічне підпорядкування Лівобережної України, однак, з іншого, - спричинило поширення там антимосковських настроїв, яке стало відповіддю на спроби царського уряду провести перепис населення Лівобережжя. Надходила інформація про невдоволення місцевих мешканців збільшенням поборів. Це все відбивалося на ставленні і до І. Брюховецького, який писав до царя про хвилювання на Запоріжжі, звідки, згідно його інформації, вийшов великий загін козаків з метою «захопити» самого гетьмана [194, с. 128].

Занепокоєння Брюховецького мало під собою цілком реальну основу. Уже 18 липня 1666 р. в Переяславі розпочалося повстання проти гетьмана та московських воєвод. Повсталі вбили полковника та зробили спробу захопити місто. Найгіршим для московського керівництва було те, що, згідно інформації Брюховецького, там активно поширювалися заклики про прийняття протекції Кримського ханства і об'єднання з Дорошенком: «послали... до Дорошенка й до татар, щоб вони йшли до них на допомогу» [194, с. 134–136; 587, с. 277–287]. Разом з тим надійшли вісті про активізацію самого правобережного гетьмана. Останній, намагаючись скористатися повстанням у Лівобережжі з метою відновлення єдності козацької

України, 29 липня 1666 р. звернувся з відозвою до мешканців Лівобережної України. У ній виказував задоволення тим, що Переяславський полк «здорове зачав діло», яке веде до «...з'єднання... з нами братерського». Також звернувся з листом до канівського полковника, пропонуючи йому приєднатися до переяславців і прибути до нього в Черкаси. При цьому Дорошенко не обмежився відозвами та листами. Його війська разом з повсталими козаками Переяславського полку дали відсіч спробам московських військ під керівництвом князя К. Щербатова придушити повстання [147, л. 676–677].

Указані події безпосередньо впливали на перебіг польсько-московських переговорів, які у цей час тривала в Андрусові. Зокрема, про це писав А. Ордін-Нашокін, наголошуючи, що негативні для Москви тенденції, котрі виявилися в Лівобережжі, не залишалися секретом для Варшави та добавляють впевненості польській стороні в переговорах. Він писав: «... комісарам сила в посольстві прибула з України, тому що минулого року в Україну були надіслані перепищики з Москви для збору прибутків з тамтешніх мешканців; проте останні і від польського короля великою кров'ю відбивалися, щоб жити по своїй волі, їм краще кровопролиття та свавілля ніж спокій; невдоволення в Україні внаслідок збору податків відродило в поляків надію на її повернення, а відтак призвело до складнощів в ході переговорів» [571, с. 169].

Звичайно, не була ідеальною ситуація для поляків і в Правобережній Україні. Гетьман Петро Дорошенко, розуміючи, яку небезпеку українській державності несуть в собі польсько-московські домовленості, намагався контролювати їх перебіг [378, с. 244]. Зокрема, в липні 1666 р. він звертався зі спеціальним посланням до самого короля, в якому просив того інформувати про розв'язання «справи України» [574, с. 228]. При цьому, негативно оцінюючи сам факт польсько-московських переговорів, фактично ігнорував всякі домовленості між ними. Як уже зазначалося, усупереч угоді про перемир'я, яку було укладено в травні 1666 р. в Андрусові, Дорошенко продовжував здійснювати воєнні акції проти полків Брюховецького та московських військ. Такі дії ставили під загрозу результати московсько-польських мирних переговорів.

Дедалі загрозивішого характеру для поляків набувала співпраця П. Дорошенка з татарами. Хоча останні декларували себе союзниками Речі Посполитої (та й Дорошенко повсякчас наголошував, що він є підданим короля), проте в Україні проводили цілком самостійну політику у власних інтересах. Головна мета Бахчисараю, яка означилася ще на початку 60-х рр. XVII ст., полягала в нав'язуванні Війську Запорозькому своєї протекції, яка підривала позиції Варшави. Це викликало гостре занепокоєння керівництва Речі Посполитої [378, с. 244]. Ще наприкінці 1664 р. король направив до Бахчисараю свого посла Александра Петріковського. Інструкція, яку той отримав, яскраво характеризує проблеми, які на той час проявилися в польсько-кримських стосунках, а також роль у них «українського питання». Вперше, прямо ставилося питання того, що політика Криму в Україні суперечить інтересам Варшави, а самому А. Петріковському було доручено уважно відслідковувати «грізні татарські інтриги на Україні» [740, с. 194]. А дії Дорошенка, який на початку липня 1666 р. писав, що «... хан новий (Аділ Герай – В. Г.) бажає дуже жити в приязні з Військом його королівської милості Запорозьким, а на знак цього допомагає частими посилками орди на супротивника» [194, с. 115], ще більше утвердили Варшаву у розумінні небезпеки кримської політики в Україні.

За таких умов кожна зі сторін була зацікавлена у продовженні переговорів та результативному їх завершенні. Царські послы у середині липня 1666 р. отримали нові інструкції. З одного боку, в них містилася вказівка намагатися чинити тиск на комісарів, залякуючи їх можливим укладенням московсько-шведського договору, а з іншого, – окреслювалися межі нових можливих поступок полякам, насамперед, тих, що стосувалися території України. Так, у якості першої пропонувалося віддати Канів. Якщо б комісари і надалі залишалися на своїх позиціях, дозволялося відмовитися від земель Київського воєводства. Насамкінець, у якості максимальної поступки, розглядалася можливість запропонувати полякам «Київський повіт». Однак, сам Київ беззаперечно мав залишатися під владою царя [179, с. 134–137]. У якості третього методу впливу на королівських комісарів, пропонувалося вдатися до підкупу. Так, рекомендувалося запропонувати їм значні

суми. Зокрема, найбільш непоступливим з них пропонувалося передати 20 тисяч рублів з метою «пом'якшення» їх позиції. Дані пропозиції були оприлюднені вже на п'ятнадцятій сесії, яка відбулася 23 липня 1666 р. Царські послы наголосили, що це остаточні умови і в разі, якщо поляки погоджуються, то вони мають це зафіксувати в офіційному листі. В іншому разі погрожували «припинити безплідні дискусії» [179, s. 110-112; 740, s. 240].

Польські комісари, не зважаючи на погрози, відхилили московські пропозиції. У відповідь вони підготували свою декларацію, в якій окреслили рамки чергових поступок. Зокрема, виражали згоду передати царю всю Сіверщину та розширити межі царських володінь на Смоленщині, але при цьому залишалися на старих позиціях стосовно козацької України [740, s. 240]. Відтак, переговори знову зайшли в стадію суперечок та взаємних звинувачень у небажанні досягти взаємоприйнятної угоди. Сторони, з одного боку, не бажали допустити зриву переговорного процесу, проте з іншого – старалися поки що не вийти на межу максимально дозволених керівництвом поступок.

Між тим, головний промотор московсько-польського порозуміння А. Ордін-Нащокін старався задіяти всі можливі методи для досягнення мети – схилити Польщу до укладення угоди. Так, традиційно вбачаючи в литовській верхівці силу, що відзначалася більшою схильністю до досягнення порозуміння з Москвою, він пропонував особливу увагу приділити роботі з представниками литовської магнатерії. Для цього рекомендував поступитися окрім Полоцька та Вітебська ще й Динабургом, що безумовно мало б відповідати інтересам саме литовців, а також встановити безпосередні контакти з одним із впливових литовських магнатів князем Богуславом Радзівіллом. У середовищі коронної еліти Ордін-Нащокін був зацікавлений у співпраці з лідером опозиції Є. Любомірським. Якщо ще до початку переговорів до цього питання підходили вельми обережно, намагаючись не спровокувати польське керівництво зв'язками з экс-маршалком, то тепер, коли переговори були в розпалі і коли потрібно було «натиснути» на Варшаву, А. Ордін-Нащокін погодився використати для цього «карту Любомірського». Не виключав Ордін-Нащокін і можливості силового тиску на поляків. Зокрема пропонував

«...для успіху в посольській справі... укріпити порубіжні міста... в Смоленськ та інші міста запаси та раті вивести». Насамкінець, вважав за необхідне укріплення московських позицій в Лівобережній Україні, для чого пропонував збільшити там військову присутність, зазначаючи: «...від польських кордонів слід утримати Україну від Чернігова по Дніпро та під час перемир'я слід укріпити Чернігів та сіверські міста» [571, с. 170]. Фактично йшлося про укріплення позицій Москви в Лівобережжі та очевидна відмова від експансії в Правобережну Україну.

Зі свого боку, у Варшаві не поспішали відмовитися від тактики зволікання. у справі переговорів з Москвою. Там продовжували сподіватися на швидке розв'язання внутрішньополітичної кризи. Воно наступило уже 13 липня 1666 р., коли у битві під Монтвами королівські війська були наголову розгромлені прихильниками Є. Любомірского. Наслідком цієї поразки стало укладення 31 липня перемир'я під Легоніцями, яке створило передумови для припинення громадянської війни [280, с. 72–74; 559, с. 117; 740, с. 240]. Завершення внутрішнього протистояння в польських урядових колах (попри те, що воно відбулося не за королівським сценарієм) розцінили як сигнал для означення більш жорсткої позиції на переговорах з Москвою. Власне про це йшлося в ухвалі Ради сенату від 14 липня 1666 р. Наголошувалося на необхідності активізувати переговорний процес, однак при цьому рекомендувалося й надалі зволікати з прийняттям остаточного рішення, принаймні до середини вересня. До цього часу в польському керівництві сподівалися відновити сили й підготуватися до чергової воєнної кампанії проти Москви [173, с. 103; 575, с. 110].

Польсько-литовські комісари у своїх листах висловлювали оптимізм, вважаючи, що даний момент є сприятливим, щоб домогтися від Москви вигідних умов миру. Зокрема, К.-П. Бжостовській у листі до Богуслава Радзівілла писав: «Ніколи кращого не мала Республіка випадку, як зараз... аби тільки сама в собі ґрунтовно заспокоїтися могла» [155]. Однак саме в словах Бжостовського й крилася гірка правда для Польщі. Адже припинення громадянської війни не принесло відразу очікуваної стабілізації політичного життя, де залишалися невирішеними гострі проблеми. Кінець серпня 1666 р. позначився черговим проявом

внутрішньополітичної боротьби, коли королівська партія здійснила спробу прийняти сеймову конституцію, яка б дозволила обрання спадкоємця престолу за життя діючого монарха. Однак, зусиллями противників реформи вкотре сейм було зірвано [280, s. 82]. В. Коховській яскраво змальовує доволі сумні польські реалії: «Повстали після зірваного сейму всюди в Польщі дифіденції та ненависть, нарікали на трактати легоніцькі, військо не бажало бути слухняним, поки не ухвалені податки, без яких жодної зарплати мати не сподівалося; навіть сенатори, які щиро любили свою вітчизну, нарікали на тих, хто в контракти про вольності входили з чужоземцями.... Лише один Бог міг врятувати Річ Посполиту» [280, s. 84].

Водночас, вкрай складною залишалася для Варшави ситуація в Правобережній Україні. Жорстку позицію щодо польського уряду зайняв П. Дорошенко, яка зумовлювалася абсолютним ігноруванням Варшавою інтересів України. Зокрема, це стосувалося вимог гетьманського уряду визнати автономію України, хоча б на умовах Зборівського договору 1649 р. [378, с. 244]. Також відбувалося зволікання з визнанням самого Дорошенка в якості гетьмана (у короля не поспішали надсилати тому клейноди, як відзнаки гетьманської влади) [575, с. 111]. А восени 1666 р. додалися ще й проблеми, які виникли в результаті присилки в Україну додаткових польських військ. Щоб дещо стабілізувати ситуацію в самій Польщі король ще 13 серпня 1666 р. розпорядився відправити частину військ, які були мобілізовані як королем, так і його противниками, та задіяні в громадянській війні, а тепер створювали серйозні проблеми для влади, в Україну. Їх прибуття в розорений тривалими війнами край неминуче викликало невдоволення українського населення, на плечі якого лягало утримання жовнірів. Також жорстко виступив проти цього і гетьман Дорошенко [575, с. 110]. Така ситуація ще більше утверджувала останнього в необхідності пошуку союзників, на підтримку яких можна було б опертися в протистоянні антиукраїнській політиці як з боку Москви, так і Варшави. При цьому польсько-московські мирні переговори аж ніяк не вселяли надію на врахування українських інтересів. Тому все чіткіше проявлявся курс гетьмана на союз з Туреччиною та Кримом, єдину на той час реальну третю

силу, яка також була вкрай занепокоєна перспективою замирення Москви та Варшави.

Відтак, якщо до цього часу присутність татар у Правобережжі ще була доволі незначною, то з вересня татарський чинник став набувати для Варшави (та й для Москви) все більш загрозливих форм. Уже 18-19 вересня 1666 р. в Україну прибули перші численні загони татар, а 5 жовтня – кримське військо (10-15 тис.) на чолі з самим нурадин-солтаном Девлет Гераєм. Ситуація для поляків була вкрай неприємна. Вона не лише послаблювала їх вплив у Правобережній Україні, а й, враховуючи, що татари в союзі з Дорошенком активно діяли проти Москви, підривала сам польсько-московський мирний процес [378, с. 245; 575, с. 111–113].

Отже, починаючи з серпня 1666 р. позиція Варшави на переговорах в Андрусові, насамперед, була продиктована розумінням політичною елітою Речі Посполитої необхідності укладення миру з Московією, як засобу виходу «...зі сліпого провулка, в якому опинилася країна» [740, s. 242]. У цьому сенсі у спеціальному королівському посланні, яке надійшло до комісарів 18 серпня 1666 р., змальовувалася гнітюча ситуація в країні та рекомендувалося наполегливо захищати кожну справу, відстоювати кожен градус поступок. У разі необхідності послі могли робити видимість зриву переговорів, водночас не допускаючи цього. Стосовно можливих поступок, король давав дозвіл говорити про можливість передачі Москві більшої частини Смоленщини, Сіверщини за умови, що там будуть збережені всі права та привілеї католицької церкви, а також гарантоване повернення шляхті втрачених маєтностей. Також у Варшаві готові були відмовитися від Лівобережної України. При цьому категорично не допускалися будь-які розмови щодо Правобережної України з Києвом і Каневом. Стосовно ж Лівобережжя комісари мали спробувати домовитися стосовно проходження кордону «...можливо по Ніжин, а принаймні в Переяславі влада наша залишалася» [740, s. 241–242].

На думку Б. Флорі, на серпень 1666 р. фактично були закладені основи для майбутньої домовленості [610, с. 164]. Дійсно, саме на цей час сторони означили обоюдно прийнятні умови, в основі яких був поділ українських земель між

Москвою та Варшавою по Дніпру. Позиції розходилися в окремих деталях, а також кожна зі сторін ще мала надію, скориставшись тогочасною ситуацією, зокрема і в Україні, все ж виторгувати для себе преференції і досягти більшого, ніж навіть окреслювали офіційні інструкції. Водночас, зацікавленість обох сторін в результативному завершенні перемовин створювала поле для компромісу, в якому опинилося «українське питання».

У Москві вкотре окреслили свою позицію щодо українських земель. Не обговорюючи питання приналежності лівобережної України, там вкотре в якості можливих поступок назвали Київський повіт і Канів. Гостра зацікавленість у результативності даного раунду переговорів підштовхувала московське керівництво навіть до того, щоб відмовитися від Києва [610, с. 165].

Однак навіть такі, на думку московського керівництва, значні поступки не справили враження на королівських комісарів, які хоча й були уповноважені на відмову від Лівобережної України, в очікуванні позитивних змін як у Польщі, так і в Україні (йшлося про розгортання антимосковського повстання в Лівобережній Україні) продовжували наполягати на поверненні всієї козацької України до складу Речі Посполитої.

У Москві прагнули переломити хід переговорів на свою користь, відтак прикладали зусиль, щоб проінформувати царських послів (і королівських комісарів) про свої успіхи в Україні. Так, зокрема, повідомлялося, що військам лівобережного гетьмана І. Брюховецького та московським підрозділам князя К. Щербатого все ж вдалося завдати поразки повстанцям та їх союзникам – полкам П. Дорошенка й татарам. У результаті сили повсталих відійшли до Дніпра, а Дорошенко, який у цей час стояв на іншому березі Дніпра, у Сокирній, відійшов до Черкас [147, л. 704–707]. Також у листі йшлося про хвилювання в Криму. Це все мало переконати учасників переговорів у зміцненні позицій московської влади в Лівобережній Україні та відсутності об'єктивних причин, щоб йти на якісь значні поступки полякам [610, с. 166].

Відповідно, в інструкціях, які надійшли послам у вересні 1666 р. наголошувалося на необхідності утримати в своїх руках Київ. Якщо раніше

допускалася можливість обговорення питання про його передачу полякам (навіть говорилося, що в такому разі на лівому березі буде збудований «новий Київ»), то тепер йшлося, що після укладення договору Київ має залишатися під владою царя, принаймні – до завершення терміну перемир'я [610, с. 165-166].

Попри всі спроби царських послів вплинути на королівських комісарів (А. Ордін-Нащокін навіть намагався залучити до цього Є. Любомірського та Б. Радзівілла, а також вимагав використання різних методів, від демонстрації військової сили, до чергових поступок [610, с. 167, 168, 170]), вони залишалися непоступливими. У жовтні 1666 р. і королівські, і царські комісари відзначали, що переговори зайшли у безвихідь. Відтак, задекларувавши свої пропозиції, щодо мирного врегулювання, 6 листопада 1666 р. сторони оголосили перерву [179, s. 158–159; 740, s. 244].

У листопаді відбулися суттєві зміни в ситуації на українських землях. Так, якщо в серпні-вересні у результаті успішних дій лівобережного гетьмана та московських військ Щербатого окреслилися певні позитивні для Москви тенденції, то події середини жовтня не могли прибавити оптимізму царському керівництву. На початку жовтня в Україну прибуло численне кримське військо, очолюване Девлет Гераєм. Частина кримських військ на чолі з «молодим солтаном» Саламет Гераєм тоді ж виступила на територію Лівобережжя в район Переяслава та здійснила декілька спроб здобути місто [610, с. 173]. За умов так і непридушеного антимосковського повстання в Переяславському полку, кримський чинник постав у якості реальної загрози позиціям Москви. З цим в царському уряді не могли не рахуватися.

Зі свого боку, активізація та посилення впливу Кримського ханства в Україні аж ніяк не влаштовувало й Варшаву. Хоча з Бахчисарая по відношенню до Варшави продовжувала лунаати союзницька риторика, однак кримське керівництво все більш настійливо намагалось встановити свій протекторат над Правобережною Україною, витіснивши звідти Польщу. Навіть у грудні 1666 р. закликали П. Дорошенка, скориставшись внутрішніми негараздами Речі Посполитої, звільнити Україну від польських військ [239, с.

491]. Саме за таких умов Варшава означила можливість поступок у територіальних питаннях, що постали в Андрусові. Зокрема, у новій інструкції, яка була направлена комісарам 28 листопада, уже не йшлося про вимогу повернення усіх українських земель до складу Речі Посполитої, хоча стосовно Києва на даному етапі переговорів позиція поляків залишалася незмінною [740, s. 245–246].

17 грудня відбувся двадцять восьмий з'їзд. Польські комісари означили свою позицію, яка відповідала отриманим напередодні інструкціям з Варшави. Погоджувалися поступитися на користь Москви Лівобережною Україною, однак стосовно Києва вимоги залишалися незмінними. Пропозиції польсько-литовської сторони викликали обурення московських послів, які навіть відмовилися представити їх цареві на розгляд [179, s. 160–166; 740, s. 245]. Переговори вкотре опинилися перед загрозою зриву. Дійшло до того, що польські комісари направили до Варшави повідомлення про підготовку від'їзду з Андрусова, а царським послам заявили про готовність відновити переговори уже в червні 1667 р. [184, s. 119–121; 740, s. 246].

Тим часом царські послы, в плани яких жодною мірою не входив такий розвиток подій, спробували відновити переговорний процес. Через Комара А. Ордін-Нащокін закликав комісарів повернутися до столу переговорів, наголошуючи, що не вичерпані всі можливості для порозуміння. Було погоджено провести ще одну, неофіційну, сесію 20 грудня 1666 р. [80, л. 519–533]. На ній очільник московської делегації заявив, що має намір особисто відбути до Москви, щоб ознайомити царя з останніми польськими пропозиціями. Відтак, просив, щоб через три тижні послы знову могли б зустрітися для остаточного вирішення справи перемир'я [740, s. 247].

Коли польські комісари зазначили на неможливості такого тривалого очікування на московську відповідь через складну ситуацію в литовському війську, яке страждає від нестачі продуктів харчування, Ордін-Нащокін задля порятунку ситуації пішов ще на декілька заяв. По-перше, він запропонував литовцям брати продовольство з територій, які на даний момент контролювалися

московськими військами (за умов гарантії безпеки). По-друге, оприлюднив ще одну можливу поступку з боку Москви, заявивши, що цар не буде наполягати на передачі йому Динабургу, якщо Москва отримає право вільного судноплавства до Риги по ріках Касплі й Двіні. Дискусія торкнулася, зокрема, й питання щодо козацької України. Комісари зажадали, щоб окрім Правобережжя, до територій підвладних королю були віднесені окремі райони Лівобережної України й Запоріжжя [119, л. 132–133].

Задля збереження перспективи продовження переговорів А. Ордін-Нащокін, навіть всупереч позиції інших членів московської делегації, пообіцяв передати ці вимоги царю [740, с. 248]. Висловлюючи свою думку, він звертав увагу на позитивні моменти для Московської держави в останніх польських пропозиціях. Наголошував, що раніше взагалі не було жодної надії на повернення Смоленська та Сіверщини. При цьому зазначав, що поляки добре обізнані з тогочасними труднощами московського керівництва (неспроможність належним чином укріпити прикордонні міста та гостра нестача коштів). Дипломат писав: «Якщо мир буде відкладено, щоб турок і хан в Україні не посилювалися, її навколишні міста не розорили, коли виведуть людей, то і миритися нічого буде; і почалася війна за те, щоб турка і хана не допустити до володіння Україною. В посольствах і по всьому світу про це говорилося; а крім миру з Польщею, невдоволення в тамтешніх людей подолати нічим» [571, с. 170–171]. Власне ситуацію в Лівобережній Україні Ордін-Нащокін оцінював як критичну. При цьому вважав, що спричинена вона значною мірою непродуманою спробою проведення перепису населення. Наголошував: «...тамтешнє життя у великій образі і там такі великі сум'яття зі всіх боків і зловживання...» [119, л. 40]. Аргументуючи свою позицію, А. Ордін-Нащокін звертав увагу також і на зовнішні фактори. По-перше, це небезпека укладення польсько-шведського союзу (про це королівські комісари повсякчас наголошували, намагаючись зробити опонентів поступливішими), а по-друге, наростаюча кримсько-турецька загроза. На його думку, саме турецький султан був найбільш зацікавленим у зриві польсько-московських переговорів. Вважав, що війна та обопільне знекровлення Москви та Варшави створювали можливості для

утвердження влади Туреччини та Криму в Україні [397, с. 95; 610, с. 180]. У цей час надійшла інформація з Правобережної України, яка підтверджувала занепокоєння Ордіна-Нащокіна. Йшлося про те, що 17 жовтня до правобережного гетьмана прибули турецькі послы, які привезли тому подарунки: «аргамак турецький з нарядом та шаблю» та переказали бажання султана «учинити» Дорошенка удільним правителем. А Дорошенко, своєю чергою, «...з полковниками турському царю присягали на тому, що йому служити турському царю с кримським ханом» [148, л. 80–81]. Відтак, очільник московського посольства вважав за необхідне якомога швидше укласти миру з поляками (навіть на доволі важких для Москви умовах) [119., л. 137–142, 148–152]. Наразі він не відкидав і можливості відмовитися від Лівобережної України. При цьому вважав, що цей крок міг стати основою для важливих стратегічних здобутків. Зокрема, йшлося про можливість впливу на процес обрання володаря польської корони (трон міг здобути або сам цар, або його ставленик) [610, с. 181].

Під впливом означених чинників царське керівництво заради укладення угоди з поляками було готове йти на значні поступки. Так, 27 грудня цар надіслав своїм послам статті, згідно яких ті мали домовлятися з поляками. Пропонувалося укласти перемир'я на 12 чи більше років. Задля цього в Москві погоджувалися навіть віддати Динабург з Південною Лівонією, які мали стати оплатою за Київ. Проте, в разі «...якщо не погодяться, то в крайньому випадку поступитися і Києвом, і задніпровськими містами київської сторони, а східній стороні Дніпра бути за царем, Запоріжжя поділити – цій стороні бути за Москвою, а іншою поступитися Польщі» [119, л. 143–147].

Загалом же, на грудень 1666 р. означилася реальна можливість досягнення польсько-московського порозуміння. І якщо події в Україні, а саме загроза посилення там впливу Туреччини та Криму, підштовхували до цього московське керівництво, то водночас вони впливали і на позицію Варшави. Саме в цей час (друга половина листопада 1666 р.), виконуючи королівський наказ, на територію Правобережжя вступило польське військо, очолюване полковником С. Маховським. Рухаючись у напрямку Брацлава, польський воєначальник розміщував окремі

загони в українських містах і селах. При цьому похід супроводжувався грабежами та насильством. Обурення з боку українського населення викликали спроби поляків провести перепис населення, як зазначалося, щоб з'ясувати можливості для розселення жовнірів [575, с. 115–116]. Власне ці дії польського керівництва, які жодним чином не були погоджені з гетьманом Петром Дорошенком, і носили явний антиукраїнський характер, викликали різку реакцію з боку останнього. Відтак, спільно з кримським військом Девлет Герая Дорошенко в битві під Браїловом у грудні 1666 р. розгромив поляків. Сам хід битви докладно описаний в роботах В. Смоля та В. Степанкова [559, с. 126–130; 575, с. 117–118]. Відтак, не зупиняючись власне на перебігу Браїлівської битви, слід відзначити, що за наслідками, сучасники її порівнювали з Батозькою перемогою Богдана Хмельницького 1652 р. [289, s. 368]. А З. Вуйцік у цьому сенсі зазначав, що «...поразка була цілковитою а польське панування на Україні на багато років впало» [740, s. 249].

Дійсно, поразка польських військ під Браїловим катастрофічно відобразилася на позиціях Варшави в Україні. На хвилі антипольських настроїв серед населення Правобережної України Петру Дорошенку вдалося практично звільнити її від польських військ. Окремі залоги залишалися тільки в Корсуні та Білій Церкві. Та й ті були блоковані полками правобережного гетьмана [559, с. 129]. Вкрай складну ситуацію, в якій опинилася Річ Посполита, описував В. Коховській: «...коли війна турецька в очах стоїть, чауш від цісаря турецького у Львові є, прибув з оголошенням війни турецької, Москва не бажає завершувати трактати, в кордони литовські прагне, Орда на буджацьких полях в готовності стоїть, щоб до Польщі вторгнутися; Україна зрікшись підданства полякам, туркам піддалася» [280, s. 104].

За таких умов у Варшаві все більше схилялися до порозуміння з Москвою. 30 грудня 1666 р. Рада сенату постановила направити наказ польським комісарам, що в цей час проводили переговори в Андрусові, щоб ті приклали максимальних зусиль для чим швидшого укладення миру, «... на тих умовах, які Москва запропонує» [559, с. 130; 656, с. 558–560; 740 , s. 246–257]. Польсько-литовські комісари поспішали, намагаючись утвердити з московськими послами принципіві

положення угоди ще до того, як в Москві зможуть проаналізувати всю складність становища Речі Посполитої, яка була зумовлена поразками в Україні та політичною кризою всередині держави. Це могло спонукати Москву зайняти більш жорстку позицію на переговорах [610, с. 186; 740, s. 252]. До речі, вже 1 січня 1667 р. царським послам була направлена чергова інструкція, в якій, на відміну від попередніх, йшлося про необхідність за будь-яку ціну (зокрема, полякам слід було запропонувати відповідну оплату) утримати Київ [119, л. 155–156], що свідчило про певні зміни, які відбувалися в ставленні до умов польсько-московського порозуміння в царських урядовців. Спостерігався відхід від означених раніше можливих поступок на користь Варшави. Відтак, уже 13 січня 1667 р., комісари виступили з заявою, що готові прийняти московські умови миру з незначними корективами. Стосовно України було заявлено, що Лівобережжя має відійти Московській державі разом з Києвом, якого однак слід буде повернути Речі Посполитій за два роки по укладенні договору. Також було обумовлено встановлення подвійного суверенітету над Запоріжжям. Водночас передбачалося укладення союзу Москви та Варшави проти Туреччини, Криму та козаків, які приймуть протекцію хана чи султана [740, s. 252–253]. Після цього поляками було представлено свій проект договору. Власне його головні положення, які стосувалися встановлення кордонів між державами, спільного протекторату над Запоріжжям, спільної політики обох держав стосовно Османської імперії та Криму, майже без змін увійшли до тексту Андрусівського договору [610, с. 188].

Б. Флоря, аналізуючи тогочасну позицію Московської держави стосовно переговорів з поляками, звертає увагу, що у царському уряді не скористалися вкрай важким становищем Варшави з огляду на активізацію в Правобережній Україні антипольських дій Криму і Туреччини, а також тамтешнього гетьмана Петра Дорошенка (хоча були добре проінформовані). При цьому виказує думку, що головна причина полягала в тому, що зміни, які відбувалися в Правобережжі, загрожували інтересам не лише Речі Посполитої, а й Москви. Відтак, завершення війни й укладення союзу були для останньої такою ж необхідністю, як і для Речі Посполитої [610, с. 190]. У Москві розуміли, що лише спільними зусиллями з

Варшавою зможуть не лише протистояти турецько-татарській загрозі, а й утримати під своїм контролем українське козацтво. Козацька ж Україна, яка тривалий час була в епіцентрі польсько-московського протиборства, могла не лише опинитися під турецько-татарською владою, а й постати в якості реальної загрози для двох держав.

Вихід зі складної ситуації для керівництва Речі Посполитої та Московської держави вбачався в негайному припиненні польсько-московської війни заради протидії спільній загрозі. І «справедливий» поділ України, яка довгий час була «каменем спотикання» під час спроб досягнути порозуміння, сторонам стає розглядатися як той компроміс, який і створить умови для створення польсько-московського альянсу проти Туреччини та Криму.

Таким чином переговори підійшли до свого завершення, чому, безумовно, сприяли наступні чинники: тривала війна та дипломатичне протистояння довели неспроможність жодної з держав на цьому етапі досягти переваги, яка б створила можливість продиктувати свою волю й змусити опонента її прийняти; складна внутрішньо- та зовнішньополітична ситуація як Речі Посполитої, так і Московської держави, яка змушувала сторони якомога швидше розв'язати взаємний конфлікт і зосередитися на боротьбі проти спільних ворогів – Криму й Туреччини; насамкінець, поділ козацької України був засобом встановлення контролю над українським козацтвом, недопущення його дрейфу в бік Бахчисараю та Стамбулу.

Польсько-московська угода була досягнута компромісом, який базувався на дуже хиткій основі, створеній коштом ущемлення прав цілого народу на державний суверенітет і незалежність. Хиткість польсько-московського компромісу залишала невирішеною проблему двосторонніх відносин, її вирішення відсувалося на суд майбутньої історії.

Підписання польсько-московської угоди та обмін документами з текстом трактату відбулося 30 січня 1667 р. Наступного дня тривала остання посольська сесія, на якій було обговорено способи реалізації військового союзу проти татар. Поляки представили своїм союзникам інформацію про агресивні дії татар і турків проти Речі Посполитої. Обговорювалося також

питання дій Москви проти спільних ворогів. Царські представники обіцяли повною мірою виконувати умови договору, а московські війська, якщо це буде необхідно, підуть і під сам Кам'янець-Подільський [610, s. 254].

Отже, Андрусівським договором передбачалося укладення московсько-польського перемир'я на 13,5 років, тобто до червня 1680 р. Основним пунктом угоди стало визначення рубежів між державами. Так, Річ Посполита втрачала на півночі: Дорогобуж, Білу, Невель, Себеж, Красне й Веліж разом зі своїми повітами. На сході до Московської держави відходили Смоленщина та Сіверщина разом з Черніговом та всім Чернігівським воєводством. У володіннях царя опинялася вся Лівобережна Україна, а також Київ з повітом (до 15 квітня 1669 р.). Міста Вітебськ та Полоцьк з повітами, Динабург, Лютин, Резиця, Марієнбург, вся Лівонія, а також Правобережна Україна визнавалися під юрисдикцією Польщі. Запоріжжя переходило під обопільне управління Москви та Варшави, а запорізькі козаки мали служити обом монархам проти вірогідної агресії з боку Туреччини чи Криму [246, с. 658; 183, s. 139–158; 184, s. 251–275; 201, с. 203]. Фактично Андрусівський трактат став угодою про поділ України.

А на початку червня 1667 р. для підтвердження перемир'я до Москви були направлені послы Речі Посполитої С.-К. Беневській та К.-П. Бжостовській. Перед московським керівництвом було порушено декілька питань. Зокрема, стосовно долі польської шляхти, яка втратила свої маєтності, що опинилися на територіях, які відійшла до Москви, а також щодо створення союзу обох держав, спрямованого проти Туреччини та Криму. Остання проблема безпосередньо торкалася України. Так, польська сторона виступила з пропозицією, «щоб царська величність для захисту від неприятельських приходів тримав в Україні постійно свої війська, чисельність яких слід чітко визначити, а королівські війська відповідної кількості, в свою чергу, також будуть наготові. І якщо прийде звістка, що кримці виступають, то слід громити їх спільними зусиллями. А тепер щоб цар швидше надіслав своє військо в Україну, щоб воно, з'єднавшись з королівським, йшло на

відступників, які вже піддалися султану турецькому разом з ордою (йдеться про П. Дорошенка – В. Г.)... усмиривши їх спільними зусиллями, привести їх в підданство, щоб вони були під владою обох великих госуларів, а не під бусурманським ігом; і наперед послати слід до черкасів грамоти, закликаючи їх до повернення в підданство і обнадіюючи їх всякими ласками...» [184, s. 295–303; 571, с. 174–176]. У контексті цієї розмови А. Ордін-Нащокін, звертаючи увагу на те, що саме Київ є надійним місцем для московських військ, закинув, що в інтересах обох госуларів, щоб це місто назавжди залишалось під владою Москви. Проте поляки відкинули це, наголосивши, що стосовно Києва чітко записано в Андрусівському договорі й він має через два роки бути переданий Польщі. Урешті московське керівництво пообіцяло направити на допомогу полякам в боротьбі з татарами і непокірними козаками 5 тис. кінноти та 20 тис. пішого війська [184, s. 309–321; 571, с. 176].

Безперечно, угода стала логічним наслідком тривалого польсько-московського протистояння, яке розпочалося в 1654 р., в центрі якого, зокрема, перебувала козацька Україна. Військові кампанії та дипломатичні дискусії, що їх періодично змінювали, окреслили декілька важливих тенденцій. Насамперед, результат боротьби за домінування в регіоні Східної Європи безпосередньо залежав від того, хто контролює Україну. Це зумовило вкрай запеклу боротьбу навколо вирішення «українського питання». Протистояння між Варшавою та Москвою виявило неспроможність жодного з суперників досягти стратегічної переваги, щоб продиктувати свої умови. Відтак, в ситуації рівноваги сил, знекровлення суперників в ході тривалої боротьби, усвідомлення спільної небезпеки з боку інших держав, насамперед Туреччини та Криму, сторони погодилися на компромісний поділ України. До нього вони йшли довго (з 1656 р., коли у Вільно було підписано першу угоду про перемир'я між Москвою та Варшавою), але послідовно. Етапами на цьому шляху стали Віленські переговори у вересні – жовтні 1658 р., спроби укладення угод в Борисові в березні – червні 1660 р., переговори А. Ордіна-Нащокіна у Львові в березні – травні 1663 р., робота дуровицької комісії в червні – вересні 1664 р. та, насамкінець, андрусівські

переговори, які тривали з 10 травня 1666 р. по 30 січня 1667 р., які й поклади кінець тривалій польсько-московській війні. Протягом усього цього часу під час тривалих дипломатичних суперечок сторони йшли до компромісу, поступово доходючи розуміння про можливість вирішення взаємного протистояння шляхом компромісу в «українському питанні». До поділу українських земель підштовхувало усвідомлення й королівським, і царським урядом неспроможності взяти під контроль український народ з його прагненням до утвердження національної держави, яка виявилася чи не найголовнішим ворогом і Москви, і Варшави. Особливо непокоїла суперників перспектива отримання Військом Запорозьким протекції Порти. Насамкінець, варто звернути увагу, що реалізації політичних цілей Польщі та Москви сприяв внутрішній розкол в українському суспільстві, у результаті якого українська політична еліта стала неспроможною протистояти експансіоністським планам Москви та Варшави та їх курсу на поділ України.

Отже, у 1667 р. укладенням Андрусівської угоди завершилася московсько-польська війна, яка тривала з перервами тринадцять років. Звичайно, жодною мірою не можна приймати тезу, свого часу, висунуту І. Галактіоновим, що війна завершилася перемогою Росії, яка в результаті «...стала провідною силою серед держав Східної Європи» [398, с. 61]. Слід зазначити, що подібні висновки активно продукуються і в сучасній російській історіографії, де йдеться про те, що війна виявила значну перевагу, Андрусівський договір став основою для подальших зовнішньополітичних успіхів Росії [598, с. 318]. Результати війни на могли повною мірою влаштувати жодну зі сторін. Загалом, певне просування до намічених цілей можна спостерігати в Московській державі. Царському керівництву вдалося суттєво похитнути позиції Речі Посполитої в регіоні ЦСЄ, відвоювати втрачені на початку століття землі і навіть розширитися за рахунок частини білоруських та українських територій. Включення до складу Московської держави Лівобережної України створювало для Москви серйозний фундамент для подальшого просування в напрямі реалізації імперської ідеї. Водночас це суттєво послаблювало її основного противника – Варшаву. Однак, в порівнянні з ситуацією, що склалася на початковому етапі війни (в 1654–1656 рр.) помітними є втрати Романових. Адже в

той час Москвою були досягнуті значно серйозніші успіхи: окуповано практично все ВКЛ з його столицею, вимальовувалися перспективи поширення царської влади на всі українські землі (включно з Західним Поділлям, Волинню та Галичиною), царським урядом виношувалися плани (які на той час виявилися близькими до реалізації) стосовно утвердження династії Романових на польському престолі. Від значної частини цих перспективних планів довелося відмовитися.

Варшава, своєю чергою, звичайно, більше втратила, ніж набула. Найбільша невдача полягала в тому, що в результаті війни відбулося значне посилення Москви, яка тепер складала Речі Посполитій значну конкуренцію в регіоні. А тенденції, що вималювалися у внутрішній та зовнішній політиці Варшави і чітко демонстрували її рух в бік послаблення позицій, нічого доброго не обіцяли. Серйозними були територіальні втрати, насамперед – Лівобережна Україна. З іншого боку, з 1656 р., коли Річ Посполита опинилася в кроці від повного краху (окупація значної її частини Москвою та Швецією, зрада частини магнатерії та шляхти, глибока внутрішня криза, революція в Україні, яка привела до виникнення Української держави, очолюваної Богданом Хмельницьким), Варшава зуміла значною мірою відновити свої позиції. Було відвойовано ряд територій, досягнуто паритету у військовому протистоянні як з Москвою, так і з іншими супротивниками (Швеція, Трансільванія), польській еліті вдалося не допустити захоплення корони московською династією.

Андрусівська угода, торкнувшись безпосередньо України, фактично створювала реальну загрозу для самого існування Української держави. Опинившись розколотою та поділеною між Москвою та Варшавою, вона опинялася об'єктом імперських амбіцій двох держав, що боролися за першість в ЦСЄ. Слід відзначити, що загрозу для України, породжену, Андрусівською угодою, в повній мірі розуміли в Україні по обидва боки Дніпра [442, с. 246]. Так, правобережний гетьман Петро Дорошенко, дізнавшись про умови Андрусівського договору, на початку лютого 1667 р. відразу ж відіслав своїх послів до кримського хана з пропозицією укладення військово-політичного союзу. При цьому йшлося про необхідність замирення Кримського ханства з Москвою та організації спільного

українсько-кримсько-московського походу проти поляків. Також згідно планів Дорошенка до вказаної коаліції мала долучитися і Османська імперія [620, с. 196]. Власне таким чином правобережний гетьман намагався не допустити реалізації Андрусівського договору. А 10 березня 1667 р. він оголосив мобілізацію усіх підвладний йому козацьких полків, наголошуючи на реальній небезпеці для України («адже про наші голови торг йде, і погрожують силою») [261, с. 400]. Доволі промовистими є слова і лівобережного гетьмана Івана Брюховецького, виголошені в листі до мешканців Лівобережжя в березні 1668 р.: «...москалі..., з ляхами помирившись, з обох рук... нас Військо Запорозьке і весь народ християнський український вигубляти, і Україну вітчизну нашу вщент розорити постановили» [195, с. 40; 566, с. 43].

Загалом дослідники сходяться на тому, що Андрусівський договір мав найтрагічніші наслідки саме для України. На думку Т. Таірової-Яковлевої, козацька Україна фактично була принесена в жертву московсько-польському союзу. «По суті, все повернулося до того стану, з якого починалася Хмельниччина, - польського контролю над Запорожжям... Україні відводилася лише другорядна роль заручниці цієї угоди» [656, с. 560–561]. В. Смолій та В. Степанков переконані, що даний договір став компромісом між двома державами (Річчю Посполитою та Московською державою) за рахунок поділу козацької України та «...мав надзвичайно трагічні наслідки для долі українського народу. Ситуація, яка склалася, створювала незборимі труднощі на шляху консолідації українських земель у межах національної держави» [564, с. 333].

У 1654 р., шукаючи протекції московського царя, Богдан Хмельницький розраховував заручитися військовою допомогою з боку Москви задля продовження боротьби проти Польщі з метою визволення всіх етнічних українських земель та завершення їх об'єднання в рамках національної держави. Однак, як з'ясувалося, Україна для Москви стала важливим компонентом в її курсі на утвердження імперії і, власне, московські інтереси стали домінуючими в питаннях, що стосувалися реалізації Переяславсько-московської угоди 1654 р. Опинившись в епіцентрі московсько-польського протистояння за першість в регіоні ЦСЄ козацька Україна,

водночас, була і важливим чинником, який впливав на перебіг цієї боротьби, і її заручницею. Врешті розв'язання тривалого конфлікту відбулося саме через поділ українських земель між Річчю Посполитою та Московською державою. Розраховуючи отримати можливості для утворення соборної національної держави, український народ виявився поділений між двома державами, кожна з яких прагнула ліквідувати ознаки державного життя на українських землях.

Українські гетьманські уряди, починаючи з часів правління Б. Хмельницького, і закінчуючи П. Дорошенком, тією, чи іншою мірою, намагалися протистояти зовнішньополітичній експансії, що здійснювалася Варшавою, Москвою та Бахчисараєм. Саме на це спрямовувалися спроби лавірування між супротивними сторонами, намагання за рахунок політики полівасплітетності створити системи противаг, активна позиція Українського Гетьманату у стосунках з керівництвом Речі Посполитої, Московії та Криму. Однак, врешті така політика завершилася невдачею. Для цього були, очевидно, об'єктивні та суб'єктивні причини.

Серед причин поразки України, насамперед, слід назвати зовнішній чинник. У 1654–1667 рр. Українська держава опинилася в епіцентрі протистояння за регіональне домінування. Москва, Варшава та Бахчисарай, прагнучи реалізувати свої геополітичні плани, розглядали Україну в якості своєрідного «золотого яблука», володіння яким забезпечить перевагу над суперниками. У результаті цієї боротьби за Україну, намагання вирішити на свою користь «українське питання», руйнувалися підвалини української державності: обмежувався суверенітет, розкладалася суспільна основа державності – козацька старшинська (українська політична еліта як носій державної ідеї), у середовищі якої формувалися пропольські, промосковські та прокримські угруповання, що розпочали активну внутрішню боротьбу. В інтересах сусідніх держав (особливо це проявилось в політиці Москви) було максимальне послаблення гетьманської влади, щоб зробити її неспроможною протистояти зовнішній експансії. Для цього використовувалися прорахунки в соціальній політиці, міжгрупові та міжособисті протиріччя, бажання влади. Фактично, передумовою для Андрусова став розкол козацької України на

два гетьманства у 1663 р. Після Ніжинської «чорної» ради питання подальшої долі Української держави, відновлення її єдності, перейшло до сфери відносин Москви та Речі Посполитої. Як наслідок – Україна втрачала свою суб'єктність у здійсненні не лише зовнішньої політики, а й вирішення внутрішніх питань.

Безумовно, що дія зовнішніх факторів, їх руйнівні впливи потрапили на ґрунт незрілості самого українського суспільства. Очевидно, за декілька років з початку Української революції просто не могла постати сильна й цілісна політична еліта. Вона лише формувалася. При цьому в надзвичайно складних умовах постійних війн, перехресних геополітичних впливів, що не могло не датися взнаки.

Результатом політики сусідніх держав за умов незрілості самого українського суспільства та його держави став трагічний поділ України, який фактично відбувся в 1663 р., а юридично був закріплений (з утвердженням влади Москви та Варшави на різних частинах України) уже в Андрусівській угоді 1667 р.

Висновки до розділу

В основі розколу Української держави лежали, насамперед, зовнішні чинники, а власне московсько-польсько-кримське протистояння. Нав'язані українському керівництву чергові нерівноправні угоди, які суттєво обмежували суверенітет держави, зводячи її до автономної одиниці в складі Московії чи Речі Посполитої (Переяславська 1659 р. та Чуднівська 1660 р.), призвели до суспільного розколу. Означилися промосковські та пропольські старшинські групи, прорахунки гетьманського уряду в соціальній сфері породили у значної частини біднішого козацтва й поспільства віру у справедливого московського царя. Стосовно ж Польщі в суспільстві зберігалася недовіра, породжена тривалою ворожнечею та постійними заявами шляхти про повернення втрачених маєтків та відновлення дореволюційних порядків. Слід додати й той факт, що в ряді міст Лівобережжя були розміщені московські гарнізони. Відтак, коли в жовтні 1660 р. гетьман Ю. Хмельницький змушений був укласти нову угоду з Польщею, її не підтримала лівобережна козацька старшина, що стало початком її руху до обрання окремого лівобережного гетьмана.

У ході польсько-московсько-кримської боротьби навколо вирішення «українського питання» на цьому етапі виявилися нові тенденції. Так, в Москві, зважаючи на наваду воєнну кампанію 1660 р. проти Польщі та примарні шанси оволодіти Правобережжям, висувають ідею поділу України, яку вже обговорюють під час посольської місії А. Ордіна-Нащокіна до Львова в лютому – травні 1663 р. Натомість, польське керівництво після перемоги під Чудновим, укладення нового договору з українським гетьманом (а з початку 1663 р. новим володарем булави став лояльний до Варшави П. Тетеря), на фоні успішного розв'язання конфлікту зі Швецією (3 травня 1660 р. було укладено Олівський мирний договір), не бажали йти на будь-які компромісні угоди з Москвою, а вимагали повернення усіх територій, які їм належали згідно Полянівського договору. У Варшаві в цей час взяли курс на масштабну військову кампанію, яка мала вирішити всі суперечки з Москвою. Активізує свою політику в Україні й Крим. Зберігаючи постійно там свою військову присутність (орда залишалася чи не єдиною дієвою союзною силою, на яку міг спертися гетьман, особливо в умовах необхідності вести боротьбу з проїнятою сепаратизмом лівобережною старшиною), ханат відкрито заявляє про бажання встановлення свого протекторату над Україною. Останнє не могло не викликати занепокоєння не лише в Москві, а й у Варшаві.

Провал місії А. Ордіна-Нащокіна у Львові в лютому-травні 1663 р. ознаменував початок чергового етапу збройного протистояння між Річчю Посполитою та Московією. Успішна військова кампанія на зразок тих, які відбувалися на початку століття, на думку керівництва Речі Посполитої, мала вирішити питання стосовно першості в регіоні Східної Європи. З цією кампанією пов'язувалися надії і на вирішення «українського питання».

Якщо ще навесні 1663 р. у Варшаві сподівалися, що зусиллями гетьмана (новий гетьман П. Тетеря здійснював активні спроби налагодити контакти з лівобережною козацькою старшиною з метою відновлення єдності держави) зможуть відновити контроль над Лівобережною Україною, то після організованих лівобережною старшиною за сприяння Москви гетьманських виборів, а особливо з

приходом там до влади відкрито промосковського І. Брюховецького, було взято курс на вирішення питання військовим шляхом.

З іншого боку, Москва на літо 1663 р. взяла курс на посилення своїх позицій в Лівобережній Україні. Саме в цьому ключі відбулося обрання там окремого гетьмана, цілком залежного від московського керівництва. Уже восени 1663 р. підписанням Батуринських статей відбулося відновлення українсько-московських відносин формату Переяславського договору 1659 р. У ході репресій були знищені конкуренти Брюховецького наказний гетьман Я. Сомко, В. Золотаренко та ін., потенційні союзники Польщі у протистоянні з Москвою.

Кампанія очолювана королем Яном Казімежем завершилася провалом. Серед причин, поряд з вдалою тактикою, обраною московським керівництвом, важкими погодними умовами, польською внутрішньополітичною кризою, пов'язаною з Є. Любомірським, слід звернути увагу й на вплив українського чинника. Якщо на початку кампанії саме дії українських козацьких полків, які рухалися разом польськими військами, а також прояви негативного ставлення серед населення Лівобережної України до політики московських воєвод та І. Брюховецького, були одними з основних чинників успішного ходу кампанії, то, власне, зміна ставлення до польських та кримських військ, привело до зміни перебігу самої кампанії.

З 11 червня по 20 вересня 1664 р. тривали польсько-московські переговори в Дуровичах, які, однак, завершилися безрезультатно. Саме «українське питання» вкотре стало «камнем спотикання» на шляху досягнення московсько-польської згоди.

На хід переговорів також впливали події, що в той час відбувалися в Правобережній Україні, де тривало антипольське народне повстання. Намагаючись ним скористатися, Москва ввела туди частину військ, а також полки Брюховецького. Однак, як і з спробою Яна Казімежа встановити контроль над Лівобережжям, її зусилля виявилися марними. Через неспроможність жодної з сторін досягти переваги в конфлікті (наступає своєрідний гамбіт), вони поступово схиляються до досягнення компромісу, зокрема, за рахунок України, який відбувся уже в 1667 р. в Андрусові.

Поряд із фактором рівноваги сил (ні Москва, ні Варшава на даному етапі були неспроможні здобути вирішальну військову перемогу) значний вплив на позиції сторін та формування передумов їх зближення мало розуміння зростаючої загрози, як для Варшави, так і для Москви, з боку Криму, який активізував зусилля в напрямку встановлення свого протекторату над Військом Запорозьким. Насамкінець, чи не вирішальне значення мало взаємне розуміння, як з боку московського керівництва, так і уряду Речі Посполитої, що лише спільними зусиллями вони зможуть встановити контроль над «свавільним» українським козацтвом, яке прагне незалежності як від Варшави, так і від Москви, задля чого ладне навіть прийняти протекцію Криму чи Порту. Власне ці фактори й склали основну андрусівських домовленостей, результатом яких став поділ козацької України між Московською державою та Річчю Посполитою.

Основної проблематики розділу дисертант торкається у публікаціях: «Причини походу польських військ у Лівобережну Україну в 1663–1664 рр.», «Похід польських військ Яна Казимира на Лівобережну Україну у 1663–1664 рр. : причини провалу», «На шляху до Андрусова : Україна між Польщею й Росією в першій половині 60-х рр. XVII ст.», «Яким Сомко : На шляху до гетьманської булави (політичний портрет діяча періоду руїни Української козацької держави)», «Обриси Андрусова: «українське питання» під час дипломатичної місії А. Ордин-Нащокіна у Львові в березні – квітні 1663 р.», «Російсько-польські переговори 1664 р. в Дуровичах: вплив українського чинника на перебіг політичного діалогу Москви та Варшави», ««Українське питання» в політичному концепті А. Ордин-Нащокіна», «Російсько-польська дипломатія 1654–1667 рр. : етапи та місце «українського питання», «Прихід до влади та політика Петра Дорошенка як один з чинників московсько-польського «порозуміння» 1667 р.», «Яким Сомко», «Декілька аспектів з історії національно-визвольного повстання 1664–1665 рр. у Правобережній Україні», «Чорна рада 1663 р.: новітні політтехнології в історії ранньомодерної України» [355; 360; 370; 372; 378; 379; 383; 386; 393; 394; 395; 396].

ВИСНОВКИ

У дисертації на основі аналізу джерел, літератури, спираючись на сучасні методологічні підходи, з'ясувано особливості розвитку Української козацької держави в умовах активних геополітичних впливів Речі Посполитої, Московської держави та Кримського ханства в 1654–1667 рр., проаналізовано генезу їхньої боротьби навколо вирішення на свою користь «українського питання», а також визначено вплив українського чинника на розвиток політичних процесів в ЦСЄ, зокрема тих, що безпосередньо стосувалися польсько-московсько-кримського протистояння за домінування в регіоні.

У результаті здійсненого дослідження зроблено такі загальні висновки:

1. Враховуючи, що об'єкт дисертаційного дослідження стосується, насамперед, українсько-московсько-польсько-кримських відносин, основний комплекс історичних праць, які стосуються досліджуваної тематики, сконцентрований в українській, польській та російській історіографії. Досить багато публікацій як істориків минулого, так і сучасних дослідників, стосується різноманітних питань зовнішньої політики Речі Посполитої та Московської держави середини XVII ст., їхніх двосторонніх відносин та сосунків з Кримським ханством, розгляду різних аспектів польсько-українських та московсько-українських відносин досліджуваного періоду. Частково питання, яких торкаємося у своєму дослідженні, розглядаються в працях істориків XIX – початку XX ст. (М. Грушевський, В. Липинський, С. Соловійов, Ф. Равіта-Гавронській, Л. Кубаля), дослідників періоду XX ст. (З. Вуйцік, І. Галактіонов, В. Голобуцький, Л. Заборовській, М. Марченко, К. Стецюк,) та сучасних вчених (В. Брехуненко, В. Горобць, Я. Домбровській, П. Кролль, В. Смолій, В. Степанков, Я. Федорук, Т. Чухліб, Т. Таїрова-Яковлева, Б. Флоря та ін.). Між тим, фактично відсутні праці, предметом дослідження яких є саме політика Українського Гетьманату, спрямована на забезпечення державних інтересів та збереження суверенітету за

умов геополітичного протистояння на теренах ЦСЄ в 1654–1667 рр. між Річчю Посполитою, Московською державою та Кримом.

2. Для дослідження місця та ролі Української держави в сфері геополітичних інтересів Речі Посполитої, Московії та Криму в 1654–1667 рр. було залучено багатопланову джерельну базу, яка містить матеріали посольських місій, міжурядове та особисте листування, грамоти та універсали, частина яких містяться в архівосховищах та відділах рукописів бібліотек України, Росії та Польщі, а частина була опублікована в різноманітних збірках документів. Також важливу інформацію нами було почерпнуто з наративних джерел (мемуари, хроніки та літописи), які не лише дають змогу прослідкувати перебіг історичних подій, факти, а й з'ясувати ставлення до даних питань авторів, що є виразниками думок певних соціальних груп. Загалом, джерела база є достатньо репрезентативною та дозволяє досягти мети дослідження.

3. У ході Національної революції, що спалахнула у 1648 р. на значній території українських земель, що входили до складу Речі Посполитої, постала Українська держава. Це кардинально вплинуло на політичні процеси в ЦСЄ, внісши принципові зміни в геополітичну обстановку в регіоні. Україна перетворилася з об'єкта у важливий суб'єкт регіональної політики, а український чинник став серйозно впливати на перебіг політичних процесів та співвідношення сил в ЦСЄ, де в цей час розпочалася боротьба за першість. Головними суперниками виступили Річ Посполита та Московія, активну позицію займав Крим, а в епіцентрі протистояння опинилося «українське питання». Для Речі Посполитої головним завданням було повернення під свою владу козацької України. Для Москви вага «українського питання» пов'язувалася з планами здобуття кардинальної переваги над Варшавою, а також Україна розглядалася як важливий елемент становлення Третього Риму – слов'янської православної імперії з центром в Москві. Свої плани щодо вирішення «українського питання» розроблялися і в Бахчисараї. Там зацікавлені були у збереженні рівноваги сил в українсько-польському протистоянні, що забезпечувало для Криму можливість впливу на українські події. У якості кінцевої мети ханату розглядалося встановлення протекторату над

Україною. Відтак Україна постала таким собі «золотим яблуком», володіння яким вирішувало цілий комплекс проблем в боротьбі за домінування в ЦСЄ.

4. За умов загострення протистояння в регіоні та посилення тиску з боку Варшави, Москви та Бахчисараю, для Українського Гетьманату головним завданням стало відстоювання своїх державних інтересів та збереження суверенітету. Це досягалося шляхом балансування між протиборчими силами, створення системи противаг, укладення договорів з іншими державами (Трансільванія, Швеція, Туреччина), які могли б забезпечити політичну та військову підтримку Україні, активними військовими і політичними акціями, участю українських представників в переговорах, що стосувалися України.

5. Загалом, боротьба між Річчю Посполитою, Московією, та Кримом навколо «українського питання» пройшла декілька етапів, що різняться за змістом постановки проблеми України, пропонованими шляхами її розв'язання та впливом українського чинника на перебіг московсько-польсько-кримського протистояння.

- Перший етап тривав з січня-березня 1654 р., до кінця 1655 р., упродовж якого Москва намагалася використати український мілітарний потенціал для вирішення своїх стратегічних завдань в Білорусі та Литві, а Варшава та Кримське ханство, своєю чергою, – зруйнувати українсько-московський союз. Водночас, саме в цей час в Москві означили плани ревізії угоди 1654 р. з метою посилення своїх позицій в Україні. Гетьманат, своєю чергою, намагався реалізувати мету, за ради якої й було прийнято московську протекцію – спрямувати всі сили для визволення з-під польського панування всіх українських земель.

- З початку 1656 р. до осені 1658 рр. тривав віленський переговорний процес, у ході якого між Москвою та Варшавою гостро постало «українське питання». Фактично від його вирішення узалежнювалося укладення мирного договору. Хоча сторони декларували свої права на українські землі, важливим стало окреслення самої можливості дискусій навколо проблем України та досягнення компромісу. Як варіант вирішення суперечки, слід розглядати домовленість щодо передачі польської корони Романовим після смерті Яна Казімежа (в межах однієї держави українська проблема сама собою відпадала).

Укладення Віленського договору, недопущення українських послів до самих переговорів та спроби Москви здійснити ревізію угоди 1654 р. створило напругу в стосунках Чигирин (Б. Хмельницький з самого початку виступав категоричним противником московсько-польського замирення, вбачаючи в цьому загрозу інтересам України) та Москви. Водночас це у Варшаві сприйняли з надією на можливість повернення українських земель через порозуміння з Чигирином і без передачі корони царю. Стосовно ж Криму, то самі польсько-московські переговори, перспективи утворення союзу Москви та Варшави жодним чином не відповідали інтересам Бахчисараю. Відтак, там активізують зусилля на відновлення союзу з Військом Запорозьким, що, фактично, чітко окреслило власну (відмінну від Варшави) активну позицію ханату в Україні.

Віленський договір так і не був реалізований на практиці. Одним з чинників цього стала саме позиція українського уряду. Попри задеклароване московсько-польське перемир'я українські полки взяли участь в антипольській кампанії держав Раднотської коаліції, відновив переговори з Кримом і навіть означив можливість в майбутньому розпочати переговори з Варшавою.

- У 1658–1660 рр. тривала запекла боротьба Варшави та Москви за Україну, перебіг якої, значною мірою, визначався саме позицією останньої. Ключовими подіями виступили Гадяцький та Переяславський договори, 1658 та 1659 рр., а також Чуднівська кампанія та укладення договору з Польщею в 1660 р. Врешті сформувалися передумови для розколу Української держави, коли правобережна та лівобережна її частини опинилися в сфері політичних впливів Речі Посполитої та Московської держави. На цьому етапі єдиним дієвим союзником українського гетьманського уряду, на військову допомогу якого той міг опертися, залишалось Кримське ханство. Це створювало передумови для встановлення протекторату Криму над Військом Запорозьким.

- Тенденціями наступного етапу (1661–1665 рр.) стало висунення Москвою в якості основи для замирення з Польщею ідеї поділу України по Дніпру, яка, однак, була відкинута керівництвом Речі Посполитої. Там вдаються до останньої радикальної спроби вирішення «українського питання» шляхом масштабної

військової кампанії, до якої залучаються кримські війська та полки правобережного гетьмана П. Тетері. Її провал, а також послаблення позицій Варшави на Правобережжі у результаті спалаху там антипольського народного повстання створили умови для відновлення московсько-польських мирних переговорів. Своєю чергою, Москва після невдалої спроби, скориставшись повстанням у Правобережжі (1664–1665 рр.), встановити там свій контроль, повертається до ідеї миру з Польщею на основі територіального компромісу по Україні.

- У 1665 – січні 1667 рр. тривалі переговори завершилися в Андрусові «порозумінням» шляхом поділу Української держави.

6. У своїй політиці як Москва, так і Варшава, зокрема й стосовно вирішення «українського питання», змушені були зважати на позиції інших держав, насамперед Кримського ханства. Будучи союзником Речі Посполитої, Крим був безпосередньо зацікавлений в результатах московсько-польського протистояння. У Варшаві змушені були узгоджувати з Бахчисараєм як військові акції, так і дипломатичні кроки. Водночас ханат здійснював власну політику щодо України, метою якої було встановлення свого протекторату над Військом Запорозьким. Саме небезпека українсько-кримського зближення, яке загрожувало інтересам як Польщі так і Московії, створювала ґрунт для їхнього порозуміння та вирішення «українського питання» на основі компромісу.

7. Протягом усього періоду московсько-польської війни український чинник здійснював відчутний вплив на хід боротьби між Московією та Варшавою. Цей вплив проявився вже на самому початку конфлікту, коли рішення Земського Собору про прийняття Війська Запорозького під «високу царську руку» стало своєрідним «переходом Рубікону» у стосунках Московії з Річчю Посполитою та відкрило шлях до війни. Надалі, від позиції Чигирин, значною мірою, залежав перебіг московсько-польської боротьби. Політичні комбінації та військові акції українського керівництва впливали на співвідношення сил між супротивниками, змушували тих до зміни тактики дій. Визначальними для ходу московсько-польської війни 1654–1667 рр. стали: участь українських військ в антипольських діях сил Раднотської коаліції, укладення Гадяцького договору 1658 р., Конотопська

перемога 1659 р., Переяславський договір 1659 р. та відновлення українсько-польського договору в 1660 р. Насамкінець, саме спроби українського керівництва, на противагу Москві та Варшаві, заручитися кримсько-турецькою протекцією й визначили курс московського та польського урядів, що вилився в укладення Андрусівського договору 1667 р.

8. «Порозуміння» між Москвою та Варшавою на основі поділу України стало можливим через дію низки чинників. По-перше, це досягнення воєнного паритету, коли жодна зі сторін не була спроможна вирішити долю протистояння на свою користь шляхом досягнення остаточної перемоги над супротивником (провал військової кампанії Яна Казімежа у Лівобережній Україні в 1663–1664 рр. та відповідно невдала спроба Москви встановити контроль над Правобережжям, скориставшись повстанням 1664–1665 рр.). По-друге, це розуміння спільної загрози з боку Криму, за яким стояла Османська імперія, що диктувало необхідність створення московсько-польського військово-політичного союзу. По-третє, – переконання, що лише спільними зусиллями Москва і Варшава зможуть приборкати непокірну козацьку Україну з її прагненнями державного суверенітету, постійними спробами грати на протиріччях між супротивниками та розвивати полівасалітетні стосунки, залучаючи до конфлікту інші держави.

Розв'язання тривалого московсько-польсько-кримського протистояння завдало катастрофічного удару справі утвердження української державності й врешті визначило передумови поразки Української національної революції XVII ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Неопубліковані джерела

1. Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. Колекція мікрофільмів 7. Документи і матеріали по історії України із фондів Центрального государственного архива древних актов СССР (Москва).

1. Спр. 315. Царська грамота воєводі Кирилу Хлопову, щоб він таємно радив Брюховецькому готувати сильне ополчення проти поляків, бо існує загроза їх приходу у великоруські землі. 8 вересня 1663 р. 2 арк.
2. Спр. 318. Приїзд в Москву Федора Яжевського з грамотою до царя від Мефодія, єпископа Мстиславського, про прихід польських військ до Білої Церкви. 23 жовтня 1663 р.
3. Спр. 319. Відомості від Брюховецького про раду в Білій Церкві короля і зрадників... 11 листопада 1663 р.

Ф. 128. Києво-Печерська Свято-Успенська лавра, м. Київ

Оп. 1.

4. Спр. 2. «Переяславські статті» (договір) про регулювання відносин між Україною і Московською державою, встановлені при остаточному обранні гетьманом Юрія Хмельницького. Копія 2-ї пол. XVIII с. (13 січня 1659 р.). 16 арк.

Ф. 1230. Документи з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Колекція фотокопій.

Оп. 1. 1637, 1638, 1648–1659 рр.

5. Спр. 126. Лист молдавського господаря Юрія I Стефана до коронного канцлера Корициньського про згоду кримського хана на переговори з Польщею (31 серпня 1653 р.). 4 арк.

6. Спр. 129. Лист молдавського господаря Юрія I Стефана до коронного канцлера Корициньського про смерть Тимофія Хмельницького та про непорозуміння між Богдвном Хмельницьким і ханом (18 вересня 1653 р.). 4 арк.
7. Спр. 130. Лист молдавського господаря Юрія I Стефана до канцлера Корициньського про незгоду між ханом і Богданом Хмельницьким (1653 р.). 4 арк.
8. Спр. 147. Лист кримського хана Іслам-Гірея до Яна-Казимира про возз'єднання України з Росією і про необхідність союзу Польщі і Криму для боротьби з Україною і Росією (1654 р.). 3 арк.
9. Спр. 150. Присяга польських сенаторів про збереження дружби і союзу з татарами в боротьбі проти Росії (1654 р.). 2 арк.
10. Спр. 151. Пакт, укладений між кримським ханом і польським королем проти Росії і України (1654 р.). 6 арк.
11. Спр. 152. Присяга Яна-Казимира про дотримання умов пакту з Кримським ханством (1654 р.). 2 арк.
12. Спр. 155. Інструкція послові Яна-Казимира до кримського хана Яскульського (1654 р.). 5 арк.
13. Спр. 156. Лист кримського хана Махмета-Гірея до Яна-Казимира про розрив угоди з козаками в зв'язку з возз'єднанням України з Росією (16 липня 1654 р.). 2 арк.
14. Спр. 157. Діаріуш посольства Яскульського до Криму (2 грудня 1654 р.). 13 арк.
15. Спр. 167. Пункти угоди кримського хана Мехмет-Гірея та Яна-Казимира про перемир'я (1654 р.). 11 арк.
16. Спр. 184. Інструкція польському послу Миколі Бігановському для ведення переговорів з Туреччиною. 8 арк.
17. Спр. 315. Щоденник військових дій під Жванцем 1–6 грудня 1653 р. 3 арк.
18. Спр. 324. Три листи з обозу з-під Жванця про переговори Яна-Казимира з Кримом (1, 4 грудня 1653 р.). 5 арк.

19. Спр. 358. Лист Івана Виговського до Юрія Ракочі з вираженням відданості (20 лютого 1654 р.). 2 арк.
20. Спр. 361. Лист Івана Виговського до шведської королеви про готовність Війська Запорозького служити їй (28 червня 1654 р.). 4 арк.
21. Спр. 363. Лист Івана Виговського до Юрія Ракочі з привітанням щодо успішного початку воєнних операцій в Альпах (28 серпня 1655 р.). 2 арк.
22. Спр. 364. Лист Б. Хмельницького до Юрія Ракочі (24 жовтня 1655 р.). 5 арк.
23. Спр. 367. Лист Івана Виговського до Юрія Ракочі (22 березня 1656 р.). 3 арк.
24. Спр. 368. Лист Івана Виговського до Юрія Ракочі про обмін послами і підтримку дружніх стосунків (22 березня 1656 р.). 1 арк.
25. Спр. 371. Лист Івана Виговського до Юрія Ракочі про посольства до Гетьмана Війська Запорозького від молдавського воєводи і шведського короля (13 травня
26. Спр. 372. Лист Івана Виговського до Юрія Ракочі з висловленням приязні (4 квітня 1656 р.). 1 арк.
27. Спр. 373. Лист Івана Виговського до Юрія Ракочі (4 квітня 1656 р.). 3 арк.
28. Спр. 375. Лист Івана Виговського до Юрія Ракочі про обмін послами і укріплення приязних стосунків (18 липня 1656 р.). 2 арк.
29. Спр. 376. Лист Івана Виговського до Юрія Ракочі (2 серпня 1656 р.). 2 арк.

Ф. 1407. Колекція універсалів, привілеїв і листів українських гетьманів, великих литовських князів і польських королів, грамот російських царів.

Оп. 2.

30. Спр. 100. Лист гетьмана Б. Хмельницького російському царю Олексію Михайловичу про наступ польських військ і цілі посольства Кіндрата Бурляя і Силуяна Мужиловського (18 березня / 2 квітня 1653 р.). 2 арк.
31. Спр. 109. Лист гетьмана Б. Хмельницького патріарху Никону з вдячністю за сприяння возз'єднанню України з Росією і з проханням клопотати про надання військової допомоги (12/22 серпня 1653 р.). 2 арк.

32. Спр. 130. Лист гетьмана Б. Хмельницького до російського царя Олексія Михайловича про відправку в розпорядження російської армії 18 тис. козаків під командуванням Івана Золотаренка (16/26 травня 1654 р.). 2 арк.
33. Спр. 157. Наказ гетьмана Б. Хмельницького послам до російського уряду Богдану Кондратенку з тов. про загрозу наступу татарських і польських військ на Україну (3 листопада (н.с.) 1654 р.). 3 арк.
34. Спр. 166. Лист гетьмана Богдана Хмельницького до патріарха Нікона з проханням прискорити похід російських військ і повідомлення про військові дії (26 Лютого / 8 березня 1655 р.). 2 арк.
35. Спр. 182 (2). Лист гетьмана Б. Хмельницького до російського царя Олексія Михайловича (відповідь) про бажання встановити кордон між Україною і Польщею по Віслі до кордону з Угорщиною, про готовність битися зі шведами, про намір поляків затягнути переговори (2/12 червня 1656 р.). 3 арк.
36. Спр. 185. Лист гетьмана Б. Хмельницького російському царю Олексію Михайловичу про відправку сотника Романа Гапоненка з тов. у Вільно для переговорів про мир (26 липня / 5 серпня 1656 р.). 2 арк.
37. Спр. 186. Наказ послу Запорізького Війська Роману Гапоненку на переговорах у Вільно (26 Липня / 5 серпня 1656 р.). 1 арк.
38. Спр. 192. Лист гетьмана Б. Хмельницького російському царю Олексію Михайловичу про інтриги польського уряду проти Росії і про поведінку Запорізького Війська в Білорусії (9/19 грудня 1656 р.). 3 арк.
39. Спр. 193. Лист гетьмана Б. Хмельницького царю Олексію Михайловичу про військові приготування татар і польських військ (9/19 січня 1657 р.). 3 арк.
40. Спр. 197. Лист гетьмана Б. Хмельницького до російського царя Олексія Михайловича про похід Ракоці на Польщу і про посилку Запорізького Війська для спільних дій (13/23 березня 1657 р.). 2 арк.
41. Спр. 200. Лист гетьмана Б. Хмельницького стольнику Василю Кікіну про похід Антона Ждановича (14/24 березня 1657 р.). 2 арк.

42. Спр. 202. Наказ гетьмана Б. Хмельницького послу до російського царя Федору Коробці про переговори Польщі з Туреччиною (23 квітня / 3 травня 1657 р.). 4 акр.
43. Спр. 203. Лист гетьмана Б. Хмельницького окольнічому воєводі Григорію Ромодановського про військові дії татарських військ (23 червня / 3 липня 1657 р.). 2 арк.
44. Спр. 205. Лист гетьмана Б. Хмельницького окольнічому воєводі Григорію Ромодановському про наступ татар на Брацлавщину (16/26 липня 1657 р.). 3 акр.
45. Спр. 206. Лист гетьмана Б. Хмельницького Григорію Ромодановському з проханням надати допомогу в боротьбі з татарами і польськими військами (23 липня / 2 серпня 1657 р.). 2 арк.
46. Спр. 207. Лист гетьмана Б. Хмельницького Григорію Ромодановському з проханням надати допомогу в боротьбі з татарами (22 липня / 1 серпня 1657 р.). 2 арк.

Ф. 1791. Чугуївська приказна ізба, м. Чугуїв.

Оп. 2.

47. Спр. 44. Відписка чугуївському воєводі з повідомленням про появу татар під Змієвом, Цареборисовим і спалення ними м. Валок (1661 р.). Арк. 1-4.
48. Спр. 46. Відписка харківського воєводи чугуївському зі звісткою про появу татар на р. Оргік (1661 р.). Арк. 3-4.

2. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. Інститут рукопису.

Ф. II. Комплексний фонд «Історичні матеріали». Зібрання історичних документів XVII-XX ст.

Оп. 5.

49. Од.зб. 13698–13716. Теки Нарушевича. 84 арк.

50. Од. зб. 15401–15424. Стовбці Розрядного приказу. Белгородський стіл.
911 арк.

51. Од. зб. 15425–15487. Стовбці Посольського приказу. Кримські справи.
265 арк.

52. Од. зб. 15557–15561. Сибірський приказ. 317 арк.

Ф. X.

53. Од. зб. 4157, Хронологія 1660-1667 рр. 55 арк.

54. Од. зб. 10959. Стовбці Таємного приказу. б/а

3. Львівська національна наукова бібліотека імені Василя Стефаника.

Відділ рукописів.

Ф. 5. Спр. Осолінських

Оп. 1.

55. Спр.189/II. Збірник історичних документів 1648–1666 рр., складений
М. Голінським. 1662 арк.

Ф. 209. Спр. Баворських

56. Спр. 280/II. Універсал І. Брюховецького до населення Правобережної
України (23 березня 1664 р.)

4. Российский государственный архив древних актов (Москва).

Ф. 68. Сношения России с Молдавией и Валахией.

Оп. 1.

57. 1654 г. Д. 1. Расспросные речи в Посольском приказе в Москве молдавского
посла И. Григорьева. 6 л.

Оп. 2.

58. 1656 г. Д. 28. Грамота молдавского господаря Георгия Стефана царю Алексею Михайловичу об отъезде в Россию посольства во главе с сучавским митрополитом Гедеоном и боярином логофетом Григорием Нянулом для ведения переговоров о вступлении Молдавии в русское подданство. 2 с.

Ф.74. Сношения России с Бранденбургом.

Оп.1.

59. 1656 г. Д. 5. Наказ русскому послу в Бранденбург дьяку Г. К. Богданову относительно предложения курфюрсту принять протекторат России (7 августа). 22 л.

Ф. 79. Сношения России с Польшей.

Оп. 1.

60. Кн.83. Отправление в Польшу полномочных российских послов боярина князя Бориса Репнина, окольного Богдана Хитрова и дьяка Алмаза Иванова для истребования у короля казни всем тем, кои в титулах Государевых чинили пропуски, для примирения его короля с запорожцами (январь 1653 – 23 сентября....). 348 л.

61. Кн. 84. Статейный список полномочных российских послов боярина князя Бориса Репнина, окольного Богдана Хитрова и дьяка Алмаза Иванова бывших в Польше для истребования у короля казни поданным его, чинившим в государевом титуле пропуски и для прочих государственных дел (24 апреля – 14 сентября 1653 г). 649 л.

62. Кн.85. Статейный список дворянина Василия Лихарева посланного к литовским гетманам князьям Радзивиллу и Госевскому для склонения их в Российское подданство. (18 августа 1655). 22 л.

63. Кн.86. Приезд в Москву и отпуск I. Польского гонца Казимера Лавского II. Посланника Петра Галинского с прошением к государю от короля польского и вельмож о унятии в Литве кровопролития и ..... на съезд послов для договора р мире. (12 марта – апрель 1656 г). 151 л.

64. Кн. 87. Наказ большой и тайный полномочным российским послам боярам князю Никите Одоевскому, князю Федору Одоевскому, окольниковому князю Ивану Лобанову и дьякам Дохтурову и Юрьеву, отправленным в Польшу на съезд для постановления между Россиею и Польшею вечного мира, и для соединения Польши и Литвы под Российскую державу по причине бездетства польского короля (10 июля – 4 октября 1656 г.). 202 л.
65. Кн. 88. Статейный список полномочных российских послов бояр князя Никиты Одоевского, князя Федора Одоевского, окольникового князя Ивана Лобанова и дьяков Дохтурова и Юрьева, бывших в Вильне на съезде для восстановления между Россиею и Польшею по прежнему вечного мира, и для соединения обеих государств под единою державою (13 июля – 21 ноября 1656 г.). 668 л.
66. Кн. 89. Статейный список полномочных российских послов бояр князей Никиты и Федора Одоевских, окольникового князя Ивана Лобанова и дьяков Дохтурова и Юрьева, бывших в Вильне на съезде для восстановления между Россиею и Польшею по прежнему вечного мира, и для соединения под единую державу обеих государств (13 июля – 27 октября 1656 г.). 488 л.
67. Кн. 90. Статейный список стольника Артамона Матвеева, бытности его у Вицентия Госевского гетмана польного литовского для склонения его гетмана к избранию на сейме царя Алексея Михайловича польским королем (4 ноября – 21 декабря 1656 г.). 78 л.
68. Кн. 91. Статейный список полковника Аврама Лопухина и Николая Техановецкого, посланных к литовскому гетману Корвину Госевскому для склонения его гетмана быть в российском подданстве (27 мая 1657 г.). 48 л.
69. Кн. 92. Статейный список посланников Дениса Остафьева и шляхтича Юрия Ярмолича, посланных к виленскому гетману и воеводе Павлу для склонения его со всею Литвою к российскому подданству (4 июня 1657 г.). 111 л.
70. Кн. 93. Перевод с привезенных с Польши гонцом Иевлевым танитов тройственных, коими шведский король хотел на свою сторону привлечь

запорожского гетмана Хмельницкого, поддавшегося уже в то время Российской державе (24 июня 1657 г.). 25 л.

71. Кн. 94. Наказ полномочным российским послам боярам князьям Никите Одоевскому, Петру Шереметьеву и князю Федору Волконскому, да дьякам думному Алмазу Иванову и Патрикееву, отправленным на съезд пол Вилню для совершения вечного между России и Польши мира и для избрания государя польским королем по смерти нынешнего бездетного короля Яна Казимера (10 мая 1658 г.). 81 л.
72. Кн. 95. Статейный список полномочных российских послов бояр князей Никиты Одоевского, Петра Шереметьева и князя Федора Волконского, да дьяков думного Алмаза Иванова и Патрикеева, бывших на съезде в Вилне с польскими послами для договоров (кои однако не состоялись) о избрании государя польским королем (10 мая – 3 декабря 1658 г.). 627 л.
73. Кн. 96. Приезд в Москву полномочных послов Адама Саковича и Яна Лисовского с предложениями литовских гетманов Сапеги и Госевского о постановлении крепчайшего договора касательно государя в польские короли избрания (3 июня 1658 г.). 40 л.
74. Кн. 98. Статейный список полномочных российских послов бояр князей Никиты Одоевского, Петра Шереметьева и князя Федора Волконского, да дьяков Алмаза Иванова и Федора Михайлова, бывших под Борисовым на съезде с польскими послами для учинения договоров (кои однако не состоялись) о постановлении между обеими государствами вечного мира (29 января – 25 июля 1660 г.). 946 л.
75. Кн. 99. Статейный список полномочных российских послов бояр князя Никиты Одоевского, князя Ивана Прозоровского, думного дворянина Афанасия Ордина Нащокина и дьяков думного Алмаза Иванова и Федора Михайлова, бывших на съезде в Смоленске с польскими послами при посредстве цесарских послов фон Меерна и Калюциуса для учинения мирных между обеими государствами (кои однако не состоялись) договоров (18 февраля 1662 – 9 января 1663 г.). 240 л.

76. Кн. 101. Статейный список полномочных российских послов бояр князя Никиты Одоевского, князя Юрия Долгорукого, окольного князя Дмитрия Долгорукого, думных дворян Григория Нащокина и Афанасия Ордина Нащокина, да дьяков Алмаза Иванова и Федора Михайлова, бывших под Смоленском на съезде с польскими послами для договоров (кои однако не состоялись) о вечном между России и Польши мире (24 апреля – 9 октября 1664 г.). 640 л.
77. Кн. 102. Статейный список посланника дьяка Григория Богданова посланного в Польшу для истребования чтобы цесарь и дацкой король приняты были в посредники между российским и польским дворами при заключении вечного мира (13 февраля – 13 августа 1665 г.). 229 л.
78. Кн. 103. Приезд в Москву польского посланника Геронима Комара для договоров о способах и постановлению временного между Россиею и Польшею мира и о задержании с обеих сторон военных действий. Тут же учиненная им посланником с боярами договорная запись сберець сего важного дела до будущей на съезде ..... (12 сентября – 20 октября 1665 г.). 149 л.
79. Кн. 104. Статейный список посланного в Польшу гонца поддьячего Федора Годовникова с требованиями посланника дьяка Григория Богданова для истребования чтобы цесарь и дацкой король приняты были в посредники между российским и польским дворами при заключении вечного мира (13 февраля – 13 августа 1665 г.). 24 л.
80. Кн. 105. Наказ полномочным российским послам окольному Афанасию Ордин Нащокину, дворянину Богдану Нащокину и дьяку Григорию Богданову отправленным на съезд в деревню Андрусово для постановления с польскими послами Юрьем Глебовичем с товарищи мирных между обеими государствами договоров, тут же переписать с польскими послами и прочии к сему съезду принадлежащие (февраль 1666 – 20 февраля 1668 г.). 667 л.
81. Кн. 106. Статейный список бывших на съезде в Андрусове полномочных российских послов окольного Афанасия Ордин Нащокина, дворянина Богдана Нащокина и дьяка Григория Богданова для учинения с польскими

- послами Юрьем Карлом Глебовичем с товарищи на тринадцать лет с половиной между обеими государствами перемирия (4 февраля 1666 – 2 февраля 1667 г.). 1454 л.
82. Кн. 107. Списки и переводы с перемирных договорных польских и российских грамот, записей и писем кои в Польше и в Москве ..... (20 января – 3 марта 1684 г.). 86 л.
83. Кн. 108. Посылка стольника Ивана Телепнева на встречу к бывшим на съезд в Андрусово полномочными послами Нащокину и Богданову с похвалою за их усердие и службу к отечеству отправленным на съезд в деревню Андрусово для постановления с польскими послами Юрьем Глебовичем с товарищи мирных между обеими государствами договоров, тут же переписать с польскими послами и прочии к сему съезду принадлежащие (29 января 1666 – ноябрь 1674 г.). 475 л.
84. Стб 1654 г. Д. 5. Приезд в Москву польского гонца Василья Пузилевича с грамотой от польских вельмож к российским боярам с выговором о начатой между их Государями войны. (10 мая 1654 г).
85. Стб 1654 г. Д. 8. Манифест Польского Короля Яна Казимира старшине и казакам запорожским коим обличая в измене гетмана повергнувшего вечной российской неволе всю Малороссию, советует одуматься и прийти по прежнему в подданство Его Короля и Речи Посполитой (6 июня 1654 г). 2 л.
86. Стб 1655 г. Д. 10. Описи бояр и воевод князя Якова Черкасского с товарищи отправленных в поход под Вильню и отписки государевых к ним грамот – Переписка их бояр с литовскими вельможами о добровольном их государю покорении – отправление дворян Ивана Лихарева и постельничего Федора Ртищева к литовским гетманам князю Радзивилу и Госевскому для склонения их в российское подданство – статейный список бытности их тамо – приезд от литовских гетманов посланцов Станислава Винцентия Орды и Самойла Глядовицкого с прошением о унятии кровопролития (июль-декабрь 1655). 135 л.

87. Стб 1655 г. Д. 14. Приезд в Вильну, а потом в Москву от старосты Ошмянского Адама Саковича посланца Павла Роля с прошением о принятии его со всем уездом в российское подданство (октябрь 1655 г.). 97 л.
88. Стб 1655 г. Д. 15. Перевод статей заключенных между боярином и воеводою князем Семеном Урусовым и шляхетством трех литовских поветов бывших в плодданости у шведов (26 ноября 1655 г.). 66 л.
89. Стб 1656 г. Д. 25. Отписки к государю полномочных послов князя Никиты Одоевского со товарищи, бувших на съезде под Вильнею с польскими послами и отпуски государевих к ним грамот (июль – ноябрь 1656 г.).
90. Стб 1656 г. Д. 26. Списки с государевых грамот к бывшим на съезде под Вильнею послам князю Никите Одоевскому со товарищи и с посольских к государю отписок (июль – август 1656 г.).
91. Стб 1656 г. Д. 28. Статейный список полномочных послов Князя Никиты Одоевского с товарищи, бивших на съезде в Литве под Вильною с польскими послами Яном Казимиром Красинским с товарищи при посредстве цесарских послов Алгаретти д Алегерти с товарищами (13 июля – ноябрь 1656 г.).
92. Стб 1656 г. Д. 30. Отправление стольника А. Нестерова к польському королю с известием, что Государь сам пошел войною на шведського короля. Тут же и статейный список бытности его в Польше (26 августа 1656).
93. Стб 1656 г. Д. 37. Отправление стольника Артемона Матвеева да подьячего Алексея Перфильева в Литву к гетману полному литовскому Вицентию Госевскому, тут же и статейный список бытности его у него, гетмана (1 ноября – 21 декабря 1656). 190 л.
94. Стб 1656 г. Д. 43. Отправление стольника Артамона Матвеева к Литовскому Польному Гетману и Подскарбию Вицентию Госевскому для бытия ему при нем ... и для предохранения государевых дел (20 декабря 1656). 27 л.
95. Стб 1656 г. Д. 44. Отправление стольника Афанасия Нестерова к Литовскому Великому Гетману Павлу Сапеге для бытия при нем гетмане и для предохранения государевых дел (20 декабря 1656 – июнь 1657). 71 л.

96. Стб 1657 г. Д. 8. Отправление в послах стряпчего Климентия Иевлева к Польському Королю Яну Казимеру с выговором для чего в силу Виленського договора сеймов в Польше не созывают (19 февраля 1657). 72 л.
97. Стб 1657 г. Д. 16. Отправление в посланниках Полковников Аврама Лопухина и Николая Техановецкого к Гетману Литовському Госевскому для сконенния быть в подданстве российском (25 мая 1657).
98. Стб 1657 г. Д. 17. Отправление к Гетману Литовському Павлу Сапеге в почланниках дворянина Дениса Остафьева и шляхтича Юрья Ермолича для сконенния его к российскому подданству и учинения в том ему присяги (28 мая 1657).
99. Стб 1657 г. Д. 22. Приезд в Москву Гетмана Литовского Вицентия Корвина Гонсевского посланца Стеиана Медекши с грамотами царю Алексею Михайловичу... (19 августа 1657).
100. Стб 1658 г. Д. 7. Отправление в Вильну на съезд Полномочных послов князя Никиту Ивановича Одоевского, Петра Васильевича Шереметьева с товарищи для совершения договора о вечном между двумя государствами мире (23 апреля 1658).
101. Стб 1659 г. Д. 10. Приезд в Москву польского гонца Яна Лосовского с предложением о постановлении между обеими государствами вечного мира и о высылке полномочных от обеих сторон послов для мирных договоров в Вильну или в Минск (29 мая 1659).
102. Стб 1659 г. Д. 13. Отпрвление к польському королю Яну Казимиру в посланниках Ивана Желябужского и подьячего Минина с предложением о присылке в Москву полномочных польських послов для учинения вечного мира (15 июля 1659).
103. Стб 1662 г. Д. 18. Отписка полномочных послов Одоевского с товарищи, посланных в Смоленск на съезд с польскими послами (сентябрь 1662). 140 л.
104. Стб 1662 г. Д. 25. Приезд в Москву польського гонца Степана Медекши с благодарностью за отпуск из России пленного Гетмана Гонсевского (22 июля 1662). 121 л.

105. Стб 1662 г. Д. 27. Отправление полномочных послов думного дворянина Афанасия Нащокина и дьяка Богданова в Польшу для положення мирних договоров. (октябрь 1662 р.). 78 л.
106. Стб 1663 г. Д. 5. Подлинныя письма бывших на съезде полномочных польских послов Геронима Вербовицкого с товарищи и бытность их на генеральном пленных размене (январь-декабрь 1663). 81 л.
107. Стб 1663 г. Д. 8. Список статейный данный литовскому канцлеру Пацу в бытность в Польше российского посла Афанасия Нащокина касающийся ближайшему обоим государей примирению (10 апреля). 7 л.
108. Стб 1663 г. Д. 9. Отправление генерала порутчика Вильяма Дромонта на съезд с польскими комиссарами Статкевичему с товарищи для размена пленных, унятия военных действий и постановления перемирья (17 июль-декабрь 1663). 123 л.
109. Стб 1663 г. Д. 12. Выписка из статейного списка бытности стряпчего Кирила Пущина и подьячего Мачохина у польского короля под Ржищевым в обозе на аудиенции и привезенные ими ведомости (сентябрь 1663). 4 л.
110. Стб 1663 г. Д.13. Привилегия польского короля Яна Казимира данная жителям города Остра на обновление их шляхетских проивилегий (27 декабря). 2 л.
111. Стб 1664 г. Д. 10. Приезд вторичный в Москву польского посланника Самойла Венцлавского для учинения договоров о высылке российских послов к Смоленску на съезд с польскими комисары для постановления мирных договоров и успокоения войны (17 февраля 1664 г.).
112. Стб 1664 г. Д. 11. Отправление в село Шейново из посредства великого российского посольства, послов Афанеасия Нащокина и дьяка Федора Михайлова для постановления с польскими послами договора о времени, месте, и безопасности будущего съезда (март 200 (март 2004)).
113. Стб 1664 г. Д. 13. Отписка в Розряд и в Посольский приказ бывших на съезде в Дуровичах для мирных с Польшею договоров полномочных российских послов князя Одоевского с товарищи. Описи государевых грамот

к этим послам и к воеводам с полками в Польше находящимся князю Черкасскому и князю Долгорукому (апрель – июнь).

114. Стб 1664 г. Д. 14. Отписки в Розряд и Посольский приказ бывших на съезде в Дуровичах для мирных с Польшею договоров полномочных российски послов князя Одоевского с товарищи. Отпуск государевых грамот к ним, послание воеводам с полками в Польше находящимся князю Черкасскому и князю Долгорукому. (июль-сентябрь 1664).
115. Стб 1665 г. Д. 9. Приезд в Москву польского посланника Геронима Комара для постановления договора о времени и месте посольского съезда для успокоения всех военных между Россией и Польшей действий (27 июля – ноябрь).
116. Стб 1665 г. Д. 14. Отправление подьячего Федора Годовикова в Польшу с грамотою польского короля о высылке в Москву а не на съезд польских полномочных послов для мирных постановлений (24 октября 1665).
117. Стб 1665 г. д. 15. Отправление на съезд в Зверовичи полномочных послов окольного Афанасия Нащокина и Богдана Нащокина, да дьяка Григория Богданова для постановления с польскими комисарами мирных договоров (24 октября – 31 декабря).
118. Стб 1666 г. д. 3. Наказ отправленным на съезд в Андрусово полномочным послам окольному Афанасию и дворянину Богдану Нащокиным для постановления мирных договоров. Тут же отписки их послов в Приказ Тайных дел, в Розряд и в Посольский приказ и отписки к ним государевых грамот (январь – июнь 1666 г.).
119. Стб 1666 г. д. 5. Отписки бывших на съезде в Андрусове полномочных послов окольного Нащокина с товарищи в Приказ Тайных дел в Розряд, и в Посольский приказ, и отпуск к ним государевых грамот (вересень-грудень 1666 р.).
120. Стб 1668 г. д. 12. Доклады боярина Афанасия Нащокина о польских делах и реестры с посланными к нему от государя грамотами (22 апреля).

Ф 79. Сношения России с Польшей.**Оп. 3.**

121. Д. 98. Привилегия короля Яна Казимира городу Остру (в Малороссии) о нечинении им никаких обид (26 декабря 1663 г.). 1 л.

122. Д. 99. Привилегия короля Яна Казимира даная городу Борзне (в Малороссии) о освобождении мещан и козаков от всяких податей и поборов (28 января 1664 г.) 2 л.

Ф 79. Сношения России с Польшей.**Оп. 5.**

123. Д. 9. Указ о посылке стольника и наместника Кашинского Замятни Федоровича Леонтьева и дьяка Ивана Михайлова к польскому королю Яну Казимиру в посланниках для государева дела (1661) 1л.

Ф. 96. Сношения России с Швецией.**Оп.1.**

124. Стб 1656. Д. 3. Продолжение бытности в Москве шведских полномочных послов Белие, Ессена и Крузенштерна (январь-декабрь) . 382+10 л.

Ф. 123. Сношения России с Крымом**Оп.1.**

125. Стб. 1665 г. Д. 5. Возвратный из Крыму приезд толмача Понарына с донесением от российских тамо посланников о желании Крымского Царя примирится с Россиею. Тут же и перевод с писем к крымскому в Москве бывшему послу Сефер Аге (16 июля-13 августа 1665). 16 л.

Ф. 124. Малороссийские дела.**Оп.1.**

126. Стб 1653. Д. 1. Приезд в Москву посланников Кондрата Бырляя и Силуяна Мужиловского от гетмана Богдана Хмельницкого к государю присланных с

прошением о принятии их со всем войском под высокую государеву руку...
(22 апреля 1653 г.). 25 л.

127. Стб 1653. Д. 3. Отправление к гетману Хмельницкому стольника Родиона Стрешнева и дьяка Бредихина с объявлением: что понеже польский король Ян Казимир отказал российским послам князю Репнину с товарищи учинить запорожцам удовольствие в силу Зборовского договора; то государь приемля ныне их в свое подданство (13 сентября 1653 г.). 199 л.
128. Стб 1653. Д. 4. Статейный список бывших в Переяславле у гетмана Богдана Хмельницкого российских послов, ближнего боярина Василья Бутурлина, окольного Ивана Алферьева и думного дьяка Лариона Лопухина, для приведения его, гетмана, и всех жителей малороссийских городов к присяге в верности и в вечном подданстве государю царю Алексею Михайловичу (9 октября 1653 г. – 5 февраля 1654 г.). 234 л.
129. Стб 1654. Д. 1. Отписки бывших в Переяславле послов Бутурлина, Алферьева и Лопухина для приведения всей Малороссии в подданство великороссийское. Описание городов малороссийских и посылка во оные дворян к приведения тамошних жителей к присяге (январь-май 1654 г.). 152 л.
130. Стб 1654. Д. 4. Приезд в Москву от гетмана Хмельницкого посланников Самойла Богдановича, судьи войскового, и Павла Тетеры, полковника Переяславского с договорными статьями о вечном всей Малороссии подданстве государю царю Алексею Михайловичу (20 февраля 1654 г.). 456 л.
131. Стб 1654. Д. 4/2. Списки 1) с листа к царю Алексею Михайловичу от малороссийского гетмана Богдана Хмельницкого с посланниками Богдановым и Тетерою о подданстве 2) с данных им статей, и 3) жалованных грамот (февраль 1654 г.). 16 л.
132. Стб 1657. Д. 4. Отправление к гетману Хмельницкому стольника Василья Кикина; и возвратный его приезд с ответными к государю грамотами о причине посылки войск к Ракоцию; о хитростях и недоброжелательствах Польши к России; и о бытности у него гетмана как секретаря польского для

отвращения его от России, так и цесарского посланника бискупа для склонения его к примирению с Польшею (февраль 1657 г.). 25 л.

133. Стб 1657. Д. 7. Статейный список окольного Федора Бутурлина и дьяка Василья Михайлова, посланных к гетману Хмельницкому для разведания о дружбе // гетмана Хмельницкого с шведским королем и с венгерским князем Ракоцием, и о посылке к последнему казацкого войска с полковником Антоном Ждановым на разоренье польских городов, и для доставления ему польской короны (апрель, май, июнь 1657 г.). 108 л.
134. Стб 1657. Д. 14. Статейный список полковника и стрелецкого головы Артемона Матвеева и дьяка Перфилья Оловяникова, посланных в Малороссию к писарю Ивану Выговскому с выговором, для чего они, старшина, о смерти гетмана Богдана Хмельницкого не уведомили государя; и с требованием, дабы посланы были от них в Швецию посланцы, как для разведания об их к России злых умыслах, так и о склонении их к примирению (сентябрь 1657 г.). 14 л.
135. Стб 1658. Д. 20. Два листа к царю Алексею Михайловичу от гетмана Выговского, коими, уверяя о своей к государю верности, желает что он напрасный от него государя несет на себе гнев и жалуется на боярина Шереметева и полковника Искру, делающих в Малороссии кровопролитие (8, 18 октября 1658 г.). 14 л.
136. Стб 1659. Д. 3. Тайный наказ к находившемуся с войсками в Малороссии боярину князю // Трубецкому о средствах к прекращению в Малороссии кровопролития и к присоединению гетмана Выговского паки в подданство государю (3 февраля 1659 г.). 5 л.
137. Стб 1659. Д. 11. Список с статей и присяги гетмана Юрья Хмельницкого, учиненной в Переяславле при боярине князе Алексее Трубецком (17 октября 1659 г.). 16 л.
138. Стб 1659. Д. 12. Списки с статей, учиненных в Переяславле при избрании гетманом Юрья Хмельницкого (октябрь 1659 г.). 27 л.

139. Стб 1660. Д. 8. Приезд в Москву присланных от гетмана Юрья Хмельницкого в посланцах Нежинского полковника Василья Золотаренка, Федора Коробки, Константина Батюти, и пр: для бытия им на польской комиссии в Борисове с российскими послами, князь Никитою Одоевским с товарищи (25 марта 1660 г.). 24 л.
140. Стб 1660. Д. 17. Копии 1) С отписки киевских воевод князя Юрья Никитича Борятинского и Ивана Ивановича Чаадаева о измене гетмана Юрья Хмельницкого, поддавшегося вечно польскому королю со всеми малороссийскими городами, и о учинении под Чудновым принужденном договоре между боярином Васильем Шереметевым и польскими гетманами, дабы вывести из Киева, Переяславля, Нежина и Чернигова российских военных людей и пр.
- 2) С писем помянутого Шереметева к князю Борятинскому и Чаадаеву о том же.
- 3) С договорных статей, под Чудновым учиненных.
- 4) С письма войскового писаря Семена Голуховского к Чаадаеву с приложением присяги гетмана Хмельницкого и договорных его статей, заключенных с польскими гетманами под Чудновым о подданстве своем польскому королевству (октябрь 1660 г.). 19 л.
141. Стб 1662. Д. 16. Отпуск государевой грамоты к малороссийской старшине о вольном им гетмана избрании, при котором быть князю Григорью Ромодановскому, епископу Мефодию Мстиславскому, гетману Самку, и кошевому Брюховецкому; о приведении новоизбранного к присяге; и о даче подтвержденной на гетманство грамоты и клейнот (ноябрь 1660 г.). 1 л.
142. Стб 1663. Д. 1. Грамота к государю царю Алексею Михайловичу от наказного гетмана Якима Самка, коею извещая о пострижении в монахи гетмана Хмельниченка, о избрании на его место Тетеры недоброхотного России; просит дабы прислано было вспомогательное войско противу оною Тетеры. (8 января 1663 г.).
143. Стб 1663. Д. 3. Список с письма кошевого гетмана Ивана Брюховецкого к окольному и воеводе князю Григорью Ромодановскому о измене наказного

гетмана Самка и Тетеры, о поспешении к ним с войсками на помощь и пр. (11 апреля 1663 г.). 3 л.

144. Стб 1665. Д. 68. Приезд в Москву гетмана Ивана Брюховецкого; бытность его у государя на аудиенции; отпуск жалованных грамот на боярство и дворянства, также на маетности и на мельницы ему, гетману, полковникам.... (11 сентября 1665 г.). 530 л.

145. Стб 1666. Д. 11. Отправление к гетману Брюховецкому жильца Болотникова с запрещением не делать нападений на Польшу и Литву (22 июня 1666 г.). 9 л.

Ф. 210. Разрядный приказ.

Оп. 11. Столбцы Новородского стола

146. Д. 178. I. Документы касающиеся военных действий против поляков: 1) указ 11 февраля 172 г. о походе против поляков: 209-211; 2) докладная записка о передвижении русских войск: 159-164; 3) Переписка приказа Тайных дел с воеводами: а) бояр кн. Як. Куденет. Черкасским: 77-79 (бой с татарами и поляками, захват языков), 91 (дача жалования служилым людям), 39-42 (вести о движении короля Яна Казимира от Белой Церкви в Днепру), 80-83+186-193 (сход с гетманом Ив. Брюховецким, изъявление покорности черкасси=кими городами, передавшимися полякам, победа у местечка Воронежа над поляками и татарами), 16 (приход Яна казимира к Днепру), 62 (вести о переходе поляков через Днепр), 62-64 (вести о передвижении польских войск). II. Документы, касающиеся управления и состояния городов. III. Указ о ссылке черного дьякона Прохора в Спасо-Каменный монастырь под начал. 236 л.

Оп. 12. Ч. 2. Столбцы Белгородского стола

147. Д. 588. Переписка приказа Малыя России (главным образом) о полковых делах: а) с воеводами; б) Мефодием, епископом Мстиславским. 914 л.

148. Д. 596. Переписка приказа Малыя России о военных действиях против поляков и татар и управление Малороссийскими городами с воеводами...
Документы, касающиеся заключення мира с Польшей. 425 л.

5. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

F. 354 Archiwum Radziwiłłów.

Dział II. Dokumenty Historyczny

149. Nr 1307. Tekst aktu konfederacji generalnej tyszowieckiej, zawiązanej przez wojsko i obywateli Rzeczypospolitej. (29.12.1655) 7 s.
150. Nr 1355. List Jana Kazimierza, króla polskiego, do cara Aleksego Michajłowicza Romanowa, w którym wyraża zgodę na wysłanie posłów pod Wilno w sprawie wspólnych układów (05.05.1658). 7 s.
151. Nr 1431 Listy pułkowników carskiego wojska zaporoskiego, Wasyla Zołotarenki i Onikieja Silicza, do Stefana Czarnieckiego, wojewody ruskiego, wzywające go do ustąpienia z województwa czernihowskiego (17.1.1661). 3 s.
152. Nr 1490 List cara Aleksego Michajłowicza Romanowa do Jana Kazimierza, króla polskiego, w sprawie mającego nastąpić wiecznego pokoju (23.8.1663). 4 s.
153. Ks. 20. Zob. np. komisarze moskiewscy do komisarzy polskich, Smoleńsk. 25.X st. st. 1662. S. 128–130.
154. Ks. 20. List senatorowie litowscy do króla, Punie. 23.I.1663. S. 222–224.
155. Ks. 20. Pismo od Pana Naszczokina przy tajnym z Imć Panem Kanclerzem WKsLit rozmoworze die 15 Aprilis podane, puncta osobliwie tajnego rozmoworu dia zjednoczenia (Lwów), 20.IV.1663. S. 369–373.
156. Ks. 20. Respons na puncta tajnego rozmoworu dla zjednoczenia przez JCMci wielkiego I pelnomocznego posla we Lwowie dnia 15 Aprilis ImePanu kanclerzowi WKsLit, podane, Lwów, 4.V.1663. S. 373–379.
157. Ks. 20. Protestantur Ordines Magni Dukatus Lithuaniae, 3.V.1661 na sejmie. S. 533–534.
158. Ks. 20. List Jana Kazimierza do Aleksego Michajłowicza, pod Woronkowem, 19.XI.1663. S. 592–596.

159. Ks.20. Anno 1664, die 26 Aprilis, prarliminaria traktatów moskowskich. S. 671–674.

160. Ks. 21. Acta publica variague miscellanea... 1655-1657. 6/a.

Dział XVI. Akta ordynacji kleckiej i dawidgródzkiej

Metryka Koronna. Księgi Poselstw (Libri Legationum) Metriki Koronnej.

161. Sygn.: LL 33. “Liber legationum, foederum, transactionum et aliorum publicorum instrumentorum sub tempus Suetici, Brandenburgici, Scithici, Cosatici, Transilvanici, Valachici, Moschouitici bellorum nec non motuum civilium in Regno ab anno 1649 usque ad annum 1666 expeditorum cancellarium Nicolai Prażmowski notariatu gen-si Stephani Hankiewicz secretarii, decretorum regiorum nonarii Volhinnensis ac simul actorum Metricae Regni praefeci conscriptus”. 115 s.

F. 358. Archiwum Zamojskich,

162. Sygn. 3036. Akta dotyczące różnych krajów europejskich i stosunków z nimi, 1598–1791. 409 s.

6.Archiwum panstwowy w Krakowie

F. 465. Zbiór Rusieckich.

163. Sygn. 120. Akta w sprawach wojskowych. Kwity an pobranie pieniądze za zasługi wojskowe ze skarbu Koronnego wystawione przez następujące osoby. S. 57–91

7.Biblioteka Muzeum Książąt Czartoryskich w Krakowie.

Zebranie rękopisów

164. Sygn. 155. Teka Naruzewicza 1661–1662. 868 s.

165. Sygn. 157. Teka Naruzewicza 1664. 754 s.

166. Sygn. 158. Teka Naruzewicza 1664. 746 s.

167. Sygn. 384. Korespondencye Leszczyńskiego Jana 1653–1656. 536 s.

168. Sygn. 386. Tranzakcyje z Moskwą 1656 (oryginały). 222 s.

169. Sygn. 388. Korespondencje Leszczyńskiego Jana 1656–1660. 766 s.
170. Sygn. 394. Akta za Jana Kazimierza 1648–1665. 750 s.
171. Sygn. 399. Akta za Jana Kazimierza 1655–1668. 566 s.
172. Sygn. 400. Akta za Jana Kazimierza 1648–1668. 400 s.
173. Sygn. 401. Senatus Consilia, oryginały 1656–1668. 152 s.
174. Sygn. 402. Oryginały za Jana Kazimierza 1648–1670. 746 s.
175. Sygn. 2103/IV. Akta i materiały do dziejów Polski w XVII wieku. 204 s.
176. Sygn. 2104/III. Akta i materiały do dziejów Polski w latach 1657–1664. 226 s.
177. Sygn. 2105/IV. Akta i materiały do dziejów Polski w XVII i na początku XVIII wieku. 374 s.
178. Sygn. 2106/IV. Akta i materiały do dziejów Polski w II połowie XVII wieku. 452 s.
179. Sygn. 2107/IV. Akta i materiały do dziejów stosunków polsko-moskiewskich w latach 1652–1672. 636 s.
180. Sygn. 2108/IV. Akta i materiały do dziejów Polski w XVII i początkach XVIII wieku. 378 s.
181. Sygn. 2109/IV. Akta i materiały do dziejów Polski w XVII wieku. 120 s.
182. Sygn. 2110/IV. Akta i materiały do dziejów stosunków polsko-moskiewskich w latach 1610–1680 zebrane i przepisane dla lub na polecenie Cypriana Pawła Brzostowskiego przed r. 1688. 536 s.
183. Sygn. 2111/IV. Akta i materiały do dziejów Polski w XVII wieku. 211 s.
184. Sygn. 2112/IV. Akta i materiały do dziejów Polski w XVII wieku. 966 s.
185. Sygn. 2113/IV. Akta i materiały do dziejów Polski w wieku XVII. 204 s.

8. Biblioteka Jagiellońska. Oddział Rękopisów(KpakiB)

186. Sygn. 5. Akta publica et epistolae a 1606–1674 Kurlandia, Rusika, Prusika, Tartarika. 1358 s.

Опубліковані документи і матеріали

187. Акты, издаваемые Виленскою комиссією для разбора древнихъ актовъ. Вильна : Электро-типогрфія «Русскій Починъ», 1909. Т. 34. Акты относящіеся ко времени войны за Малороссію (1654–1667). 578 с.
188. Акты Московскаго государства, изданные Императорскою академією наукъ. Т. II. Разрядный приказ. Московскій стол 1635–1659. Санкт-Петербургъ : Тип. Императорской академіи наукъ, 1894. 773 с.
189. Акты Московскаго государства, изданные Императорскою академією наукъ. Т. III. Разрядный приказ. Московскій стол 1660–1664. Санкт-Петербургъ : Тип. Императорской академіи наукъ, 1901. 674 с.
190. Акты, относящіеся къ исторіи Западной России, собранные и изданные археографическою комиссією. Санкт-Петербургъ : Тип. Э. Пратца, 1853. Т. 5. 288 с.
191. Акты, относящіеся къ исторіи Южной и Западной Россіи, собранные и изданные археографическою комиссією. Санкт-Петербургъ : Тип. П. А. Кулиша, 1861. Т. 3. 620 с.
192. Акты, относящіеся къ исторіи Южной и Западной Россіи, собранные и изданные археографическою комиссією. Санкт-Петербургъ : Тип. П. А. Кулиша, 1863. Т. 4. 276 с..
193. Акты, относящіеся къ исторіи Южной и Западной Россіи, собранные и изданные археографическою комиссією. Санкт-Петербургъ : Тип. Э. Пратца, 1867. Т. 5. 335 с.
194. Акты, относящіеся къ исторіи Южной и Западной Россіи, собранные и изданные археографическою комиссією. Санкт-Петербургъ : Тип. Э. Пратца, 1869. Т. 6. 279 с.
195. Акты, относящіеся къ исторіи Южной и Западной Россіи, собранные и изданные археографическою комиссією. Санкт-Петербургъ. Тип. В. В. Пратц, 1873. Т. 7. 398 с.

196. Акты, относящиеся къ исторіи Южной и Западной Россіи, собранные и изданные археографическою комиссією. Санкт-Петербургъ : Тип. В. В. Працц, 1873. Т. 8. 419 с.
197. Акты, относящіеся къ исторіи Южной и Западной Россіи, собранные и изданные археографическою комиссією. Санкт-Петербургъ : Тип. брат. Пантелеевыхъ, 1878. Т. 10. 838 с.
198. Акты, относящіеся къ исторіи Южной и Западной Россіи, собранные и изданные археографическою комиссією. Санкт-Петербургъ : Тип. М. Этингера, 1879. Т. 11. 820 с.
199. Акты, относящиеся къ исторіи Южной и Западной Россіи, собранные и изданные археографическою комиссією. Санкт-Петербургъ : Тип. Ф. Елеонского и К⁰, 1889. Т. 14. 902 с.
200. Акты, относящіеся къ исторіи Южной и Западной Россіи, собранные и изданные археографическою комиссією. Санкт-Петербургъ : Тип. А. Катанскаго и К⁰, 1892. Т. 15. 462 с.
201. Акты, собранные въ библіотекахъ и архивахъ Россійской имперіи археографическою экспедицією Императорской академіи наукъ. Санкт-Петербургъ : Тип. II Отдѣленія Собственной Е. И. В. Канцеляріи, 1836. Т. 4. 500 с.
202. Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Комиссією для разбора древнихъ актовъ, состоящей при Киіевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-Губернаторѣ. Киіевъ : Тип. Имп. У-та Св. Владиміра, 1908. Ч. III, т. VI. 419 с.
203. Бростовский П. К. Дневникъ дороги на Комиссію в Вильну 1656 года, с самого акта Комиссіи наскоро списаного // Сборникъ Муханова. 2-е изд. Санкт-Петербургъ, 1866. С. 483–542.
204. Величко С. В. Літопис / [пер. з книжної української мови, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич]. Киів : Дніпро, 1991. Т. 2. 642 с.
205. Витебская лѣтопись составленная витебскими мѣщанами: Михаиломъ Панцырнымъ (896-1709), Иваномъ Чарновскимъ (1601–1757), Гаврииломъ Кириловичемъ Авѣркою и Стефаномъ Гавриловичемъ Авѣркою (1578–1768)

- // Сборник лѣтописей, относящихся къ истории Южной и Западной Руси, изданный Комиссией для разбора древних актовъ, состоящей при Кіевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-Губернаторѣ. Киевъ : Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1888. С. 216–236.
206. Воссоединение Украины с Россией: Док. и материалы: В 3 т. / [АН СССР. Институт истории; АН УССР. Институт истории; редкол. : П. П. Гудзенко и др.]. Москва : Изд-во АН СССР, 1953. Т. 3: 1651–1654. 546 с.
207. Галактионов И. В. К истории Андрусовского перемирия 1667 г. // Исторический архив. 1959. №6. С. 82–89.
208. Герасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII ст. Львів : Вид-во АН України, 1994. 153 с.
209. Гордон П. Дневник 1659–1667 / [перевод, статья, примеч. Д. Г. Федосова; отв. ред. М. Р. Рыженков]. Москва : Наука, 2003. 315 с.
210. Грамон А. Из истории московского похода Яна Казимира. Юрьев : Типогр. Маттисена, 1929. 30 с.
211. Две неизвестные грамоты из переписки царя Алексея Михайловича с гетманом Богданом Хмельницким в 1656 г. // Славянский архив. 1958. С. 81–82.
212. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т. 4: 1655–1658 рр. / [упорядн. о. Ю. Мицик; ред. кол.: В. А. Брехуненко, Д. В. Бурім, О. О. Маврін, Г. К. Швидько. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Інститут історії України; Канадський інститут українських студій (Едмонтон)]. Київ : Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2015. 540 с.
213. Добромильская лѣтопись. 1648–1700 // Сборник лѣтописей, относящихся къ истории Южной и Западной Руси, изданный Комиссией для разбора древних актовъ, состоящей при Кіевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-Губернаторѣ. Киевъ : Тип. Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1888. С. 239–240.

214. Документи // Гадяцька унія 1658 року / [редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін.]. Київ : Ін-т української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 2008. С. 11–30.
215. Документи Богдана Хмельницького / [упор. І. Крип'якевич, І. Бутич]. Київ : Вид.-во АН УРСР, 1961. 740 с.
216. Документы об освободительной войне украинского народа. 1648–1654 гг. / [АН УССР. Ин-т истории; Архивное упр. при Совете Министров УССР; Редкол.: П. П. Гудзенко и др]. Київ : Наук. думка, 1965. 827 с.
217. Документы эпохи Богдана Хмельницкого 1656 и 1657 гг., извлеченные из главного московского Архива министерства иностранных дел, собр. И. М. Каманиным. Киев, 1911. 120 с.
218. Донесение Августина Майерберга императору Леопольду I о своем посольстве в Московию // Чтения в императорском обществе истории и древностей Российских. № 1-3. Москва, 1882.
219. Дополненія къ Актамъ историческимъ, собранные и изданные Археографическою комиссією. Санкт-Петербургъ : Тип. Пратца, 1851. Т. 4. 444 с.
220. Жерела до історії України-Руси / [упор. М. Кордуба]. Львов, 1911. Т. XII. 546 с. (Матеріяли до історії української козащини, видані під загальною редакцією Михайла Грушевського. Т. V. Акти до Хмельниччини (1648–1657), зібрав і видав Мирон Кордуба // Жерела до історії України-Руси. Львів : Друк. Наукового товариства імені Шевченка, 1911. 546 с.)
221. Заборовский Л. В. Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа (1655–1656): Документы, исследование. Москва : Наука, 1994. 189 с.
222. Заборовский Л. В. Католики, православные, униаты. Проблемы религии в русско-польско-украинских отношениях конца 40-х–80-х гг. XVII в. Документы. Исследования. Часть 1: Источники времени гетманства Б. М. Хмельницкого. Москва : Памятники исторической мысли, 1998. 374 с.

223. Заборовский Л. В., Захарьина Н. С. Религиозный вопрос в польско-русских переговорах у дер. Немежа в 1656 г. (предыстория) // Славяне и их соседи. 1991. Вып. 3. Католицизм и православие в средние века. С. 158–175.
224. Иванова О. В. Русско-датские переговоры 1656-1659 гг. // Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII века / [Рос. акад. наук, Ин-тут славяноведения, Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова]. Москва : Гумманитарий, 2007. С. 366–419.
225. Источники малороссійской исторіи / [собранные Д. Н. Бантышемъ-Каменскимъ и изданные О. Бодянским]. Москва : В Университетской Типографіи, 1858. Ч. 1. 1649–1687. 339 с.
226. Кобзарева Е. Н. Отношения России и Бранденбурга в 50-е годы XVII века // Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII века / [Рос. акад. наук, Ин-тут славяноведения, Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова]. Москва : Гумманитарий, 2007. С. 311–340.
227. Кобзарева Е. Н. Российские архивные материалы по русско-шведским отношениям середины XVII века // Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII века / [Рос. акад. наук, Ин-тут славяноведения, Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова]. Москва : Гумманитарий, 2007. С. 9–49.
228. Кордуба М. Акти до Хмельниччини (1648–1657). // Матеріяли до історії української козаччини. Жерела до історії України-Руси. Т. XII. Львов, 1911. С. 334–335.
229. Краткая исторія о бунтахъ Хмельницкаго и войне съ татарами, шведами и уграми, въ царствованіе Владислава и Казиміра, въ продолженіи двенадцати летъ, начиная съ 1647 г. [перевод с польскаго]. Москва : В Унив. тип., 1847. 56 с.
230. Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1664 року // Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття. Статті і матеріали. Київ : Критика, 2006. С. 99–174.

231. Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року і відповідь на неї короля Яна Казимира. Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття. Статті і матеріали. Київ : Критика, 2006. С. 205–248.
232. Курдюмовъ М. Заметки о церемонияхъ, происходившихъ при дворе царя Алексѣя Михайловича по случаю объявленія похода противъ польскаго короля Яна-Казимира. Москва : Тип. Гл. Упр. Уделовъ, 1910. 24 с.
233. Лѣтописецъ въ русских и польскихъ що ся сторонахъ дѣяло и якого року // Южнорусскія лѣтописи, открытыя и изданныя Н. Бѣлозерскимъ. Т. I. Киевъ : Университетская Типографія, 1856. С. 10–43.
234. Лѣтопись или описаніе краткое знатнѣйшихъ дѣйствъ и случаевъ, что въ котормъ году дѣялось въ Украины малороссійской обѣихъ сторонъ Днѣпра и кто именно когда гетманомъ былъ козацкимъ (1506–1737) // Сборник лѣтописей, относящихся къ истории Южной и Западной Руси, изданный Комиссиею для разбора древнихъ актовъ, состоящей при Кіевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-Губернаторѣ. Киевъ : Тип. Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1888. С. 3–69.
235. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / [пер. із староукр. Р. Г. Іванченка] Київ : Т-во «Знання» України, 1992, 192 с.
236. Літопис Самовидця / [підг. вид. Я. І. Дзира]. Київ : Наук. думка, 1971. 208 с.
237. Мицик Ю. «Віршована хроніка про завершальний етап Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр.» // Історичний журнал. 2004. № 1-2. С 98–110.
238. Мицик Ю. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т. 4: (1655–1658). Київ : Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; Ін-т історії України НАН України; Канадський ін-т укр. студій, 2015. 540 с.
239. Мицик Ю. З дипломатичного листування уряду Кримського ханства (друга половина XVI – початок XVIII століть) // Записки Наукового товариства імені

- Шевченка. Львів, 2000. Т. ССXL. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. С. 473–502.
240. Мицик Ю. З дипломатичної документації Б. Хмельницького та І. Виговського // Наукові записки. Т. 14, Історія / Національний університет "Києво-Могилянська академія". 1999. С. 93–112.
241. Мицик Ю. З українського дипломатарія другої половини XVII століття // Записки наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. Львів, 1997. Т. ССXXXII. С. 360–397.
242. Мицик Ю. Кілька документів до історії України та Кримського ханства XVII – початку XVIII ст. // Україна в минулому. Київ – Львів, 1996. Вип. 8. С. 205–214.
243. Оляничин Д. Пункти Івана Виговського українським послам на варшавський сейм 1659 року // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка. Львів, 1990. Т. ССXXII. С. 327–350
244. Памятники дипломатических сношений древней России съ державами иностранными. Т. III. Памятники дипломатических сношений с Римскою имперією (1632-1660 гг.). Санкт-Петербургъ : Тип. II Отдѣленія Собственной Его Императорского Величества Канцеляріи, 1854. 1248 стб.
245. Памятники, изданные Временною Комиссією для разбора древнихъ актовъ, высочайше учрежденною при Кіевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-Губернаторѣ. Киевъ : Университетская тип., 1852. Т. 3. 438 с.
246. Памятники, изданные Временною Комиссією для разбора древнихъ актовъ, высочайше учрежденною при Кіевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-Губернаторѣ. Киевъ : Университетская тип., 1859. Т. 4. 464 с.
247. Памятники, изданные Киевскою комиссією для разбора древнихъ актовъ. Киевъ : Тип. Императорскаго Университета Св. Владимира, 1898. Т. 3. 600 с.
248. Пересторога України // Укр. іст. журнал. 1991. №5. С. 133.
249. Письма преосвященнаго Лазаря Барановича. Черниговъ, 1865. 364 с.
250. Полное собрание законов Российской имперіи, повелением государя императора Николая Павловича составленное. Собр. I. С 1649 по 12 декабря

- 1825 года. Санкт-Петербург : Тип. II Отдѣленія Собственной Его Императорского Величества Канцеляріи, 1830. Т. 1. 1029 с.
251. Путешествіе въ Московію барона Августина Майерберга, члена императорскаго придворнаго совѣта и Горація Вильгельма Кальвуччи, кавалера и члена правительственнаго совѣта Нижней Австріи, пословъ августейшего римскаго императора Леопольда к царю и великому князю Алексѣю Михайловичу, въ 1661 году, описанное самимъ барономъ Майербергомъ / [съ предисловіемъ О. Бодянского]. Москва : Университетская тип., 1874. 260 с.
252. Русская историческая бібліотека, издаваемая археографическою комиссіею. Санкт-Петербургъ : Тип. Ф. Г. Елкомскаго и К°, 1884. Т. VIII. 1292 с.
253. Сводная Галицко-русская лѣтопись съ 1660 по 1700 годъ / [сост. А.С. Петрушевичемъ]. Львовъ : В тип. Ставропигійскаго Института, 1874. 692 с.
254. Семенова Л. Е. Молдавия и Валахия в контексте русско-польского конфликта в 50-х гг. XVII в. // Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII века / [Рос. акад. наук, Ин-тут славяноведения, Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова]. Москва : Гумманитарий, 2007. С. 479–505.
255. Собраніе государственныхъ и частныхъ актовъ, касающихся исторіи Литвы и соединенныхъ съ ней владѣній, (отъ 1387 до 1710 года), изданное Виленскою археологическою комиссіею подъ редакціею Ученаго Секретаря Маврикія Круповича. Вильно : Въ Тип. Осипа Завадзкаго, 1858. Ч. I. 164 с.
256. Собрание писем Царя Алексея Михайловича. Москва : Тип. В. Готье, 1856. 249 с.
257. Софонович Феодосій. Хроніка з літописців стародавніх / [АН України, Археограф. коміс., Ін-т укр. археографії, Ін-т історії України. Підг. тексту до друку, передм., комент. Ю. А. Мицика, В. М. Кравченка]. Київ : Наук. думка, 1992. 336 с.

258. Степанков В., Степанков В. Жванецька кампанія 1653 року та її наслідки для козацької України: джерела до вивчення теми (на допомогу викладачам, учителям, студентам та краєзнавцям) // Проблеми дидактики історії : збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. Вип. 6. С. 37–73.
259. Сухих Л. До 350-ї річниці Конотопської битви 1659 року. Українсько-російська війна 1658–1659 років: причини й передумови // Архіви України. 2009. № 3-4 (264). С. 159–195.
260. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. / [упор., передм., приміт. В. Шевчука]. Київ : Дніпро, 2001. Т. 3. Кн. 1. Третя чверть XVII ст. 504 с.
261. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Універсали українських гетьманів. Матеріали до українського дипломатарію. Серія 1. / [упорядники І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко]. Київ – Львів : НТШ, 2004. 1086 с.
262. Утверждение династии / Андрей Роде. Августин Мейерберг. Самуель Коллинс. Яков Рейтенфельс. Москва : Рита-Принт, 1997. 544 с.
263. Фаизов С. Ф. Из переписки крымских ханов с русским царем и польским королем 1654–1658 гг. // Русская и украинская дипломатия в международных сношениях в Европе середины XVII века. Москва : Гумманитарий, 2007. С. 438–478.
264. Федорук Я. Універсали та листи Богдана Хмельницького. URL: http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um_1/Dokumenty/1-fedoruk%20_yaroslav.Htm (дата звернення: 14 лютого 2016 р.)
265. Флоря Б. Н. Русско-польские отношения в 50-е годы XVII века / Б. Н. Флоря // Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII века / [Рос. акад. наук, Ин-тут славяноведения, Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова]. Москва : Гумманитарий, 2007. С. 137–230.
266. Хаванова О. В. Трансильванское княжество в период русско-польского конфликта из-за Украины в 50-е годы XVII в. // Русская и украинская

- дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII века / [Рос. акад. наук, Ин-тут славяноведения, Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова]. Москва : Гумманитарий, 2007. С. 341–365.
267. Халебський Павло (Алепський) З подорожніх записок // Київська старовина. 1995. № 4.
268. Черниговская летопись. 1587–1750 // Южнорусския летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. Киев : Университетская типография, 1856. С. 1–10.
269. Черниговская летопись по новому списку (1587–1725) // Оттиск из "Киевской старины". Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890. 46 с.
270. Шварц И., Аугустинович Х. Отношения Габсбургов с Россией и Украиной в период международного кризиса // Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII века / [Рос. акад. наук, Ин-тут славяноведения, Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова]. Москва : Гумманитарий, 2007. С. 231–316.
271. Darowski A. Trzydziest lat traktatów pokojowych. (1656–1686) I. Przed pokojem andruszowskim // Szkice historyczne, skreślony na podstawie współczesnego pamiętnika. Petersburg : Nakładem księgarni K. Grendyszynskiego, 1895. Ser. II. S. 347–419.
272. Dąbrowski J. Instrukcja na rokowania z Kozakami w 1655 roku // Polska wobec wielkich konfliktów w Europie nowożytnej. Z dziejów dyplomacji i stosunków międzynarodowych w XV–XVIII wieku. Red. Ryszard Skowron. Kraków : Societas Vistulana, 2009. S. 65–77.
273. Drobysz Tuszynski J. F. Pamiętnik // Dwa pamiętniki z XVII wieku. Wrocław-Kraków, 1954. S. 21–108.
274. Grabowski A. Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. Diaryusze, Relacye, Pamiętniki i t.p., służyć mogące do objaśnienia dziejów krajowych: tudzież listy historyczne do panowania królów Jana Kazimierza i Michału Korybuta, oraz listy Jana Sobieskiego marszałka i hetmana wielkiego koronnego, z rękopismów zebrane. 2 tomy. Kraków : Nakładem Józefa Cypcera, 1845. T. I. 367 s.

275. Jasnowski J. Listy Stefana Czarnieckiego do Bogusława Radziwiłła // Przegląd Historyczno-Wojskowy. Warszawa, 1938. T. X. S. 110–125.
276. Latopisiec, albo kroniczka Joachima Jerlicza, z rękopismu wydał K. Wł. Wojcicki. Tom I. Warszawa. 1853. 187 s.
277. Latopisiec, albo kroniczka Joachima Jerlicza, z rękopismu wydał K. Wł. Wojcicki. Tom II. Warszawa. 1853. 213 s.
278. Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza z klimakterów Wespazyana Kochowskiego przez współczesnego tłumacza w skróceniu na polski język przełożona wydana z rękopismu w roku 1840 przez Edwarda Raczyńskiego. Poznań : Nakład i czcionkami N. Kamińskiego i spółki, 1859. T. 1. 369 s.
279. Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza z klimakterów Wespazyana Kochowskiego przez współczesnego tłumacza w skróceniu na polski język przełożona wydana z rękopismu w roku 1840 przez Edwarda Raczyńskiego. Poznań : Nakład i czcionkami N. Kamińskiego i spółki, 1859. T. 2. 314 s.
280. Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza z klimakterów Wespazyana Kochowskiego przez współczesnego tłumacza w skróceniu na polski język przełożona wydana z rękopismu w roku 1840 przez Edwarda Raczyńskiego. Poznań : Nakład i czcionkami N. Kamińskiego i spółki, 1859. T. 3. 250 s.
281. Kaczmarczyk J. “Działo się w obozie pod Cudnowem dnia 17. Oktobra anno 1660” // Z dziejów Europy Środkowo-Wschodniej. Księga pamiątkowa diarowana prof. dr hab. W. A. Serczykowi w 60 rocznicę jego wrodzin. Białostok, 1995. S. 221–226.
282. Księga pamiątnicza z dawnego rękopisma Jacuba Michałowskiego. Kraków : W drukarni c. k. uniwersytetu, 1864. 856 s.
283. Medeksza S.F. Księga Pamiątnicza wydarzeń zaszłych na Litwie 1654–1668 / Wyd. Władysław Seredyński. Kraków : W drukarni C. K. Uniwersytetu Jagiel., 1875. XXV. 526 s.
284. Michałowski J. Księga pamiątnicza wojskiego lubelskiego, a później kasztelana bieckiego z dawnego rękopisma. Kraków : Nakładem Tow. nauk. krakowskiego, 1864. 856 s.

285. Nagielski M. Dzieje upadku hetmana zaporoskiego Iwana Wyhowskiego w świetle korespondencji z 1659 roku // Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą. [Pod redakcją M. R. Drozdowskiego, W. Walczaka, K. Wiszowatej-Walczak]. Białystok, 2012. S. 243–262.
286. Pamiętnik dziejów polskich / [Z aktów urzędowych lwowskich i z rękopismów zebrał X. Sadok Barącz Dominikan]. Lwów : W drukarni zakładu narod. im. Ossolińskich, 1855. 310 s.
287. Pamiętnik Jana Władysława Poczobuta Odlanickiego (1640–1684) / [przepisał z autografu i przypiskami opatrzył Hr. Leon Potocki, opisaniem rękopismu poprzedził i objaśnieniami uzupełnił J. I. Kraszewski]. Warszawa : w Drukarni Michała Ziemkiewicza, Krakowskie-Przedmieście Nr. 415, 1877. 212 s.
288. Pamiętniki Jana Chryzostoma Paska z czasów panowania Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III / [wydane z rękopisu przez Edwarda Raczyńskiego]. Poznań : Nakładem Ludwika Merzbacha, 1840. 279 s.
289. Pamiętnik Mikołaja Jemiołowskiego, towarzysza lekkiej chorągwi. Ziemianina województwa Bełzkiego, obejmujący dzieje Polski od roku 1648 do 1679 spólcześnie porządkiem lat opowiedziane. Lwów : W drukarni zakładu narodowego Ossolińskich, 1850. 287 s.
290. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego [zebr. i wyd. F. Kluczycki]. Kraków, 1880. 760 s.
291. Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648–1668: publicystyka, eksorbitancje, projekty, memoriały / [zebrała i opracowała Stefania Ochmann-Staniszevska]. Wrocław; Warszawa; Kraków, Gdańsk; Łódź : «Volumen», 1989. T. 1: 1648–1660. 266 s.
292. Rudawski W. J. Historia polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju oliwskiego, czyli dzieje panowania Jana Kazimierza od 1648 do 1660 r. Petersburg, Mohylew : Nakładem Bolesława Maurycego Wolffa, 1855. T. 2. 459 s.

293. Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydane. Petersburg : Nakładem i drukiem Jozafata Ohryzki, 1859. T. IV.
294. Zbiór pamiątek do dziejów polskich / [wydał Włodzimierz Stanisław Hr. de Broel-Plater]. Warszawa : W drukarni gazety codziennój, 1859. T. 4. 242 s.
295. Zródła do dziejów polskich wydawane przez Michała Grabowskiego i Alexandra Przędzieczię. Wilno : Nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego, 1843. T. I.

Монографії, книги, брошури та статті

296. Абецедарский Л. С. Белоруссия и Россия. Очерки русско-белорусских связей второй половины XVI–XVII в. [под ред. З. Ю. Копыцкого]. Минск : «Вышэйш. школа», 1978. 256 с.
297. Александрович М. Н. Остерский уезд. Историческое описание. Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1881. Ч. 1. 109 с.
298. Алмазов А. С. Российские воеводы в Гетманщине во 2-й половине XVII в.: степень изученности темы и нерешенные проблемы // Ист. вестн. Т. 16 (163). Москва : Руниверс, 2016. С. 24–47.
299. Антонович В. Коротка історія козаччини. Вінніпег, Давфін, 1971. 232 с.
300. Антонович В. Б. Очеркъ состоянія православной церкви въ Юго-Западной Россіи съ половины XVII до конца XVIII столѣтія // Монографіи по исторіи Западной и Юго-Западной Россіи. Киевъ : Тип. Е. Я. Федорова, 1885. Т. 1. С. 279–342.
301. Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні. Київ : Дніпро, 1991. 238 с.
302. Апанович О. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії 50–70-ті роки XVII ст. Київ : Вид-во АН УРСР, 1961. 299 с.
303. Арсланов Р. А., Мосейкина М. Н. Курс лекций: «История Отечества». URL: <http://www.humanities.edu.ru/db/msg/1249> (дата звернення: 12 червня 2013 р.)

304. Артамонов В. Соперничество очагов державности в Восточной Европе в XVII–XVIII вв. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки / [ред. кол. : В. С. Степанков (відп. ред.), В. А. Смолій, Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2006. Т. 16 : На пошану професора А. О. Копилова. С. 291–304.
305. Артамонов В. Україно-русская конвергенция в последней трети XVII–XVIII веках // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.) / [ред. кол. : В. Смолій (відп. ред.), В. Станіславський, Т. Чухліб та ін.]. Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2005. Вип. 5. С. 607–622.
306. Аугустинович К. Русско-польская война 1654–1657 гг. и посредничество Габсбургской империи // Русская и украинская дипломатия в Евразии : 50-е годы XVII века / [ред. колл. : Б. Флоря (отв. ред.), Л. Семенова, И. Шварц и др.]. Москва : Ин-т славяноведения РАН, 2000. С. 47–52.
307. Бабулин И. Б. События под Конотопом летом 1659 г. // Военно-исторический журнал / [ред. колл. : А. О. Чубарьян (отв. ред.), И.И. Басик, А. А. Будко и др.]. 2009. № 7. С. 35–41.
308. Бабулин И. Б. Битва под Конотопом 28 июня 1659 г. Москва : Цейхгауз, 2009. 48 с.
309. Бабулин И. Украинско-российская война 1658–1659 годов и военно-патриотическая мифология // Российская история [А. Н. Медушевский (гл. ред.), А. В. Голубев, Д. Дальманн и др.]. 2011. № 3. С. 175–178.
310. Бабулин И. Б. Состав и численность русского войска в Конотопском походе 1659 г. // Единорогъ. Материалы по военной истории Восточной Европы эпохи Средних веков и Раннего Нового времени / [ред. колл. : А. В. Малов (гл. ред.), Т. Бохун, О. А. Курбатов и др.]. Москва, 2011. Вып. 2. С. 80–110.
311. Бабятынські К. Ад Смаленску да Вільні. Вайна Рэчы Паспалітай з Масковіяй 1654-1655 гг. / [пераклад з польск. Мовы Антона Кузміча. 2-е выд]. Смаленск : Інбелкульт, 2014. 172 с.
312. Бантыш-Каменский Д. История Малой России. Київ : Час, 1993. 656 с.

313. Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). Ч. 3. Москва : Тип. Э. Лиснера и Ю. Романа, 1897. 319 с.
314. Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). Ч. 4. Москва : Тип. Э. Лиснера и А. Гешеля, 1902. 463 с.
315. Баранова О. В. Договоры Войска Запорожского с Россией и практика взаимоотношений сторон во второй половине 50-х–70-е годы XVII века // Белоруссия и Украина: история и культура : Ежегодник 2004 / [ред. колл. : Б. Н. Флоря (отв. ред.), В. К. Волков, Л. Е. Горизонтов и др.]. Москва : Наука, 2005. С. 40–66.
316. Берхъ В. Царствованіе царя Алексѣя Михайловича. Санкт-Петербургъ : Тип. Х. Гинце, 1831. Ч.1. 316 с.
317. Борисенко В. Й. Наростання суперечностей між Україною і Московією в 1655 р. // Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди. Наукові записки з української історії / [Коцур В. П. (гол. ред.), Орлик В. М., Коцур А. П та ін.]. Вип. 18. Тернопіль 2006 р. С. 1–15.
318. Борисенко В. Роль російського уряду в дестабілізації політичного життя України (квітень 1657 – лютий 1658 рр.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Випуск 7. Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2000. С. 143–151.
319. Борисенко В. Й. Україна на межі політичного розриву з Московською державою в 1656 – першій половині 1657 рр. // Проблеми державного будівництва в Україні. Вип. 11. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Україна в євроінтеграційному процесі: проблеми і перспективи», 25 – 26 лютого 2006 року. Київ, 2006. С. 12–18
320. Борисенко В. Й., Бульвінський А. Г., Візер С. О. Еволюція українсько-російських відносин у другій половині XVII ст. Київ : Вид-во «Станий світ» : Вид. Т. Мосієнко, 2006. 256 с.
321. Борщак И. Украина, Литва и французская дипломатия в 1648 – 1657 гг. (по неизданным документам). URL: <http://www.laborunion.lt/memorandum/ru> (дата звернення: 26 травня 2010 р.).

322. Бравцев Д. А. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.: сучасна російська історіографія // Козацька спадщина. Альманах Нікопольського регіонального відділення Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії НАН України. Нікополь – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2005. Вип. 1. С. 87–95.
323. Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / [редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.]. Київ : Смолоскип, 2003. С. 294–418.
324. Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. Київ : Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2005. 367 с.
325. Брехуненко В. Під «високу царську руку» чи під номінальну зверхність царя: ще раз *ad fontes* // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.) / [ред. кол. : В. Смолій (відп. ред.), В. Станіславський, Т. Чухліб та ін.]. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2005. Вип. 5. С. 335–358.
326. Брехуненко В. Православна політика гетьмана Богдана Хмельницького у світлі міждержавних стосунків між Україною та Московією // Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 року : історія, історіографія, ідеологія (Матеріали міжнародного «круглого столу»). Київ : Інститут історії України НАН України, 2005. С. 65–70.
327. Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII–XVIII ст. Київ : Темпора, 2014. 504 с.
328. Брехуненко В., Ковальчук В., Ковальчук М., Клорнієнко В. «Братня» навала. Війни Росії проти України XII–XXI ст. Київ : ТОВ «Друкарня Бізнесполіграф», 2016. 248 с.
329. Бульвінський А. Г. Дипломатичні зносини України в період гетьманування Івана Виговського (серпень 1657 – серпень 1659 рр.) // Укр. іст. журнал / [ред. кол. : В. А. Смолій (гол. ред.), Г. В. Боряк, В. Ф. Верстюк та ін.]. 2005. №1. С. 125–138.

330. Бульвінський А. Експансіонізм Москви щодо України 1657 р. // Пам'ять століть. 1997. №6. С. 2–12.
331. Бульвінський А. Г. Конотопська битва 1659 р. // Укр. іст. журнал / [ред. кол. : В. А. Смолій (гол. ред.), Г. В. Боряк, В. Ф. Верстюк та ін.]. 1998. № 3. С. 76–83.
332. Бульвінський А. Г. Конотопська битва 1659 р. // Укр. іст. журнал / [ред. кол. : В. А. Смолій (гол. ред.), Г. В. Боряк, В. Ф. Верстюк та ін.]. 1998. № 4. С. 33–43.
333. Бульвінський А. Конотопська битва 1659 р. в контексті українсько-російських відносин за гетьманування І. Виговського // Україна крізь віки : Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія / [відп. ред. акад. НАН України О. Онищенко]. Київ : Ін-т іст. Укр. НАНУ, 2010. С. 447–480.
334. Бульвінський А. Московський інтеграційний проект 1654 року: завдання і способи реалізації // Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 року: історія, історіографія, ідеологія (Матеріали міжнародного «круглого столу»). Київ : Інститут історії України НАН України, 2005. С. 77–96.
335. Бульвінський А. Українсько-московська війна 1658–1659 років // Історія в школах України / [О. Гісем (гол. ред.), С. Віднянський, В. Даниленко та ін.]. 2003. №5. С.41–46.
336. Бульвінський А. Українсько-російська війна 1658–1659 рр. : основні битви, стратегія, чисельність та склад військ // Росія та Україна : проблеми політичних і соціокультурних відносин / [ред. кол. : В. А. Смолій (гол. ред.), В. М. Горобець, О. І. Гуржій та ін.]. Київ : Ін-т іст. Укр. НАНУ, 2003. С. 174–218.
337. Бульвінський А. Г. Українсько-російські взаємини 1657–1659 рр. в умовах цивілізаційного розмежування на сході Європи. Київ, 2008. 680 с.
338. Вдовин И. А. Идея славянского единства в контексте русской общественной мысли XVII века. URL: <http://www.hist.msu.ru/Science/Conf/Lomonos98/vdovin.htm> (дата звернення: 28.06.2008 р.)

339. Вдовин И. А. «Проблема юга» в произведениях русской общественной мысли XVII века. URL: <http://www.hist.msu.ru/Calendar/1997/Apr/Lomnosov97/vdovin.htm> (дата зверення: 28.06.2008 р.)
340. Вейдемейер А. О Россіи подъ державою дома Романовыхъ до единодержавія Петра Великаго. Санкт-Петербургъ : В тип. Якова Трея, 1858. 147 с.
341. Вернадський В. І. Українське питання і російська громадськість
Неопублікована стаття (1915 рік) перебуває в Архіві АН СРСР (ф. 518, оп. 1, д. 220Б) // Вітчизна. № 6 / [гол. ред. О. Глушко]. 1988. С. 172–177
342. Вернадский Г. В. История России. Т. 5. Московское царство. URL: <http://www.spsl.nsc.ru> (дата зверення: 12.09.2008 р.)
343. Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. Україна і Росія в історичній ретроспективі : Нариси в 3-х томах / [відп. ред. В. А. Смолій] : Том 1.: Українські проекти в Російській імперії. Київ : Наук. думка, 2004. 510 с.
344. Внешняя политика Руси, России и СССР за 1000 лет в именах, датах, фактах. Москва : Международные отношения, 1995. URL: <http://kirjazh.spb.ru/biblio/pohleb/pohleb5.htm> (дата зверення: 17.10.2008 р.)
345. Водотика С. Г. Історична наука УСРР 1920-х років : соціополітичні, організаційні та концептуальні основи функціонування : монографія. Херсон : ХЮІ ХНУВС, 2006. 336 с.
346. Волкъ-Карачевскій В. В. Борьба Польши съ козачествомъ во второй половинѣ XVII – началѣ XVIII вѣка. Кіевъ : Тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1899. 361 с.
347. Востоков А. Козелецкая рада 1662 г. // Киевская старина. 1887. Т. 17. Февраль. С. 269-284.
348. Востоков А. Нежинская рада 1663 г. // Киевская старина. 1888. Т. 21. Май. С. 125-139.
349. Гадяцька унія 1658 року / [редкол.: П. Сохань, В. Брехуненко та ін.]. Київ : Ін-т укр. археогр. та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ, 2008. 342 с.

350. Газін В. «Місія Тетері». До питання про підготовку підписання Гадяцької угоди 1658 року між Україною та Річчю Посполитою // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки / [ред. кол.: В. А. Смолій (відп. ред.), Л. В. Баженов, І. С. Винокур та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, інф.-вид. відділ, 2003. Т. 11. С. 70–78.
351. Газін В. В. «Боротьба за Крим»: Бахчисарайські дипломатичні комбінації Варшави, Москви та Чигирини напередодні та з початком російсько-польської війни 1654–1667 рр. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки / [ред. кол.: В. С. Степанков (відп. ред.), В. А. Смолій, Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. Т. 19 : На пошану академіка В. А. Смолія. С. 33–44.
352. Газін В. В. «Переяславська наступальна операція»: московська політика стосовно козацької України в 1654–1659 рр. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки / [ред. кол.: В. С. Степанков (відп. ред.), В. А. Смолій, Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2012. Т. 22 : На пошану професора П. Ф. Лаптіна. С. 246–264.
353. Газін В. В. «Русский мир» – «Третій Рим»: дві концепції в зовнішній політиці Москви // «Русский мир» : нові реалії старого міфу. Матеріали круглого столу. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. С. 21-24.
354. Газін В. В. «Українське питання» в контексті політичної боротьби в Центрально-Східній Європі в середині XVII ст. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [ред. кол.: В. С. Степанков (відп. ред.), С. А. Копилов, А. Б. Задорожнюк та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2009. Вип. 2. С. 222–237.
355. Газін В. В. «Українське питання» в політичному концепті А. Ордіна-Нащокіна // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного

- університету імені Івана Огієнка: Історичні науки / [ред. кол.: В. С. Степанков (відп. ред.), В. А. Смолій, Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2011. Т. 21: На пошану професора О. М. Завальнюка. С. 205–217.
356. Газін В. В. «Українське питання» на віленських переговорах 1656 р. // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць / [ред. кол.: В. С. Степанков (гол. ред.), С. А. Копилов, І. І. Боровець та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2010. С. 34–53.
357. Газін В. В. Боротьба навколо утвердження нових царських титулів в середині 50-х рр. XVII ст. як прояв становлення імперської ідеї в Московській державі // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів / [ред. кол.: О. М. Завальнюк (голова), О. В. Кеба, П. Є Ткачук та ін.]. Вип. 5. Т. 1. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, ред.-вид. відділ, 2006. С. 12–13.
358. Газін В. В. Віленський процес 1655–1656 рр.: дискусійні питання сучасної історіографії // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів, присвяченої 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету / [ред. кол.: О. М. Завальнюк (голова), О. В. Кеба, С. Д. Абрамович та ін.]. Вип. 7. Т. 1. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2008. С. 15–16.
359. Газін В. В. Вільно-2: російсько-польські переговори 1658 р. та вплив українського чинника // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки / [ред. кол.: В. Степанков (відп. ред.), В. Смолій, Л. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2014. Т. 24 : На пошану академіка В. А. Смолія. С. 121–138.
360. Газін В. В. Декілька аспектів з історії національно-визвольного повстання 1664–1665 рр. у Правобережній Україні // II Міжнародний науковий прогрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі

- розвитку». Кам'янець-Подільський, 17–18 вересня 2003 р. Доповіді та повідомлення / [Українське Історичне Товариство, Інститут історії України НАН України, Кам'янець-Подільський державний університет; ред.: Л. Винар, О. Завальнюк; ред. кол.: Л. Баженов, О. Баран та ін.]. Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острог : Вид-во НаУОА, 2006. Т. 2. С. 442–449.
361. Газін В. В. Європейський вектор у зовнішній політиці Московської держави та козацька Україна (середина – друга половина XVII ст.) // Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України. Наук. зб. на пошану д-ра іст. наук, проф. Валерія Степанкова / [відп. ред. акад. НАН України В. А. Смолій]. Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2007. С. 141–154.
362. Газін В. В. Зміна царської титулатури в середині XVII ст., як вияв імперських тенденцій у зовнішній політиці Московської держави // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів / [ред. кол.: О. М. Завальнюк (голова), О. В. Кеба, П. С. Атаманчук та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, ред.-вид. відділ, 2007. Вип. 6. Т. 1. С. 50–51.
363. Газін В. В. Зовнішня політика Московської держави напередодні та з початком російсько-польської війни 1654–1667 рр. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: Історичні науки / [ред. кол.: В. Степанков (відп. ред.), В. Смолій, Л. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2008. Т. 18: На пошану професора В. С. Степанкова. С. 392–401.
364. Газін В. В. Крах Гадяча : до питання про причини провалу проекту утворення Речі Посполитої трьох народів (до 360-річчя Гадяцької угоди) // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [ред. кол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.), С. А. Копилов, С. В. Олійник та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2018. Вип. 11 : До 100-річчя від заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. С. 137–147.

365. Газін В. В. Крим – Україна: політичні стосунки періоду гетьманування Павла Тетері (1663–1665 рр.) // Укр. іст. журн / [ред. кол. : В. А. Смолій (гол. ред.), Г. В. Боряк, В. Ф. Верстюк та ін.]. 2001. № 1. С. 62–73.
366. Газін В. В. Литовська верхівка та «українське питання»: політика шляхетсько-магнатських кіл ВКЛ стосовно козацької України в умовах московсько-польської війни 1654–1667 рр. // *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського* / [ред. кол.: М. Котляр (гол. ред.), А. Блануца, Д. Ващук та ін.]. Київ : Ін-т історії України НАНУ; Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2017. Т.4 : На пошану Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 85-річчя. С. 73-80.
367. Газін В. В. Між Москвою та Варшавою: Вінцент Корвін-Госєвській як образ литовської еліти в умовах російсько-польської війни 1654–1667 рр. // *Ukraina Lithuanica : студії з історії Великого князівства Литовського* / [ред. кол.: М. Котляр (гол. ред.), А. Блануца, Д. Ващук та ін.]. Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2015. Т. III. С. 160–168.
368. Газін В. В. Між Москвою та Варшавою: «українське питання» в 1654–1667 рр. : монографія/наук. ред. – проф. В. С. Степанков. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2019. 372 с.
369. Газін В. В. Московська дипломатія в 1654–1656 рр.: намагання легітимізувати Українсько-московську угоду // *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки* / [ред. кол.: В. А. Смолій (відп. ред.), Л. В. Баженов, І. С. Винокур та ін.]. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2005. Т. 15 : На пошану професора Л. В. Баженова. С. 43–51.
370. Газін В. В. На шляху до Андрусова : Україна між Польщею й Росією в першій половині 60-х рр. XVII ст. // *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки* / [ред. кол.: В. А. Смолій (відп. ред.), Л. В. Баженов, І. С. Винокур та ін.]. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2001. Т. 6 (8). С. 112–129.

371. Газін В. В. На шляху до Гадяча. У геополітичному трикутнику: Чигирин – Москва – Варшава // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки / [ред. кол.: В. Степанков (відп. ред.), В. Смолій, Л. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня Рута», 2015. Т. 25 : На пошану професора І. С. Винокура. С. 189–203.
372. Газін В. В. Обриси Андрусова: «українське питання» під час дипломатичної місії А. Ордин-Нащокіна у Львові в березні – квітні 1663 р. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки / [ред. кол.: В. С. Степанков (відп. ред.), В. А. Смолій, Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2010. Т. 20 : На пошану професора І. В. Рибачка. С. 410–425.
373. Газін В. В. Основні напрямки зовнішньої політики уряду Богдана Хмельницького // Українська держава середини XVII ст. : проблеми становлення та розвитку. Збірник матеріалів науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2009. С. 25–36.
374. Газін В. В. Питання визнання нових геополітичних реалій у Центрально-Східній Європі в московсько-австрійських стосунках др. пол. 50-х рр. XVII ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки / [ред. кол.: В. С. Степанков (відп. ред.), В. А. Смолій, Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2006. Т. 16: На пошану проф. А. О. Копилова. С. 324–329.
375. Газін В. В. Питання зовнішньої політики Московської держави в 50-х рр. XVII ст. в сучасній російській історіографії // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів / [ред. кол.: О. М. Завальнюк (голова), А. Г. Філінюк, П. Є Ткачук та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, ред.-вид. відділ, 2005. Вип. 4. Т. 1. С. 84–85.

376. Газін В. В. Політика Москви стосовно козацької України в постперейславський період: започаткування гібридної війни як засобу реалізації російської імперської ідеї // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [ред. кол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.), С. А. Копилов, С. В. Олійник та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. Вип. 8 : До 25-річчя створення кафедри історії України. С. 144–156.
377. Газін В. В. Польська корона для Романових: московські дипломатичні комбінації в поствіленський період (кінець 1656 – серпень 1657 р.) // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [ред. кол.: В. С. Степанков (відп. ред.), С. А. Копилов, А. Г. Філінюк та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2010. Вип. 3 : До 20-річчя кафедри історії України. С. 415–423.
378. Газін В. В. Прихід до влади та політика Петра Дорошенка як один з чинників московсько-польського «порозуміння» 1667 р. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [ред. кол.: В. Степанков (відп. ред.), В. Смолій, Л. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня Рута», 2016. Т. 26 : На пошану професора А. О. Копилова. С. 241–248.
379. Газін В. В. Російсько-польська дипломатія 1654–1667 рр. : етапи та місце «українського питання» // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [ред. кол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.), С. А. Копилов, С. В. Олійник та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2014. Вип. 7 : На пошану академіка П. Т. Тронька (до 100-річчя від дня народження). С. 504–511.
380. Газін В. В. Російсько-українські відносини в умовах війни країн Раднотської коаліції проти Речі Посполитої // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів / [ред. кол.: О. М. Завальнюк (голова), О. В. Кеба, І. М. Конет та ін.]. Вип. 11.

- Т. 1. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2012. С. 12–14.
381. Газін В. В. Станіслав Казімеж Беневській в польсько-українському політичному діалозі другої половини 50-х рр. XVII ст. // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи : збірник наукових праць / [ред. кол.: В. С. Степанков (гол. ред.), С. А. Копилов, І. І. Боровець та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2012. Вип. 3. С. 103–110.
382. Газін В. В. Український гетьманат наприкінці 50-х – в першій половині 60-х рр. XVII ст. Боротьба навколо питання про суть та прерогативи гетьманської влади // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки / [ред. кол.: В. А. Смолій (відп. ред.), Л. В. Баженов, І. С. Винокур та ін.]. Кам'янець-Подільський : Оіум, 2004. Т. 13. С. 49–61.
383. Газін В. В. Чорна рада 1663 р.: новітні політтехнології в історії ранньомодерної України // Збірник наукових праць «Політологічні студії» / [ред. кол.: В. В. Нечитайло (відп. ред.), В. А. Войналович, С. Г. Вонсович та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. Вип. 2. С. 82–90.
384. Газін В. В. Щоденник Кипріяна Павла Бжостовського, як джерело з історії московсько-польських мирних переговорів у Вільно 1656 р. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [ред. кол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.), С. А. Копилов, С. В. Олійник та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2016. Вип. 9. С. 35–41.
385. Газін В. В. Щоденник Павла Кіпріана Бростовського, референтарія Великого князівства Литовського як важливе джерело з історії російсько-польських відносин другої половини 50-х рр. XVII ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів / [ред. кол.: О. М. Завальнюк (голова), О. В. Кеба, С. Д. Абрамович

- та ін.]. Вип. 9. Т. 1. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2010. С. 15–16.
386. Газін В. В. Яким Сомко : На шляху до гетьманської булави (політичний портрет діяча періоду руйни Української козацької держави) // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [ред. кол.: В. С. Степанков (відп. ред.), Л. В. Баженов, В. П. Газін та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2008. Вип. 1. С. 44–53.
387. Газін В. В. Ян Лещинський і його концепція вирішення «українського питання» в другій половині 50-х рр. XVII ст. // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць / [ред. кол.: В. С. Степанков (гол. ред.), С. А. Копилов, І. І. Боровець та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. Вип. 2. С. 100–109.
388. Газін В. Вільно 1656 р. : «українське питання» в російсько-польських переговорах // Україна крізь віки : Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля / [відп. ред. акад. НАН України О. Онищенко]. Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2010. С. 428–446.
389. Газін В. Гетьман Павло Тетеря : соціально-політичний портрет (монографія). Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2007. 230 с.
390. Газін В. Кримський Ханат між Москвою, Варшавою та Чигирином: участь Бахчисараю у військово-політичному протистоянні в Центрально-Східній Європі в середині 50-х рр. XVII ст. // *Regiones euksinum spectantes. Stosunki kulturowe, etniczne i religijne na przestrzeni dziejów* / [pod red. Ł. Gędłka, T. Krzyżowskiego, M. Michalskiego]. Kraków : Un-t Papieski Jana Pawła II w Krakowe. Wydawnictwo Naukowe, 2012. S. 273–288.
391. Газін В. Литовська еліта між Швецією, Московською державою, Польщею та козацькою Україною в середині 50-х рр. XVII ст. // *Ukraina Lithuanica : студії з історії Великого князівства Литовського* / [ред. кол.: М. Котляр (гол. ред.),

- А. Блануца, Д. Ващук та ін.]. Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2009. Т. I. С. 106–120.
392. Газін В. Литовський чинник у військово-політичному протистоянні між Польщею та Московською державою у 1654–1667 рр. // *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського* / [ред. кол.: М. Котляр (гол. ред.), А. Блануца, Д. Ващук та ін.]. Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2013. Т. II. С. 162–176.
393. Газін В. Похід польських військ Яна Казимира на Лівобережну Україну у 1663–1664 рр. : причини провалу // *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки*. Київ, 1999. Т. 3 (5). С. 60–69.
394. Газін В. Причини походу польських військ у Лівобережну Україну в 1663–1664 рр. // *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки* / [ред. кол.: М. Г. Кукурудзяк (відп. ред.), Л. В. Баженов, І. С. Винокур та ін.]. Кам'янець-Подільський, 1997. Т. 1 (3). С. 299–303.
395. Газін В. Російсько-польські переговори 1664 р. в Дуровичах: вплив українського чинника на перебіг політичного діалогу Москви та Варшави // *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки* / [ред. кол.: В. С. Степанков (відп. ред.), С. А. Копилов, А. Г. Філінюк та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. Вип. 4. На пошану професора А. О. Копилова. С. 541–555.
396. Газін В. Яким Сомко // *Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети*. Кн. 2. Київ : Вік, 2004. С. 149–164.
397. Галактионов И. В. Из истории русско-польского сближения в 50-60-х гг. XVII века (Андрусовское перемирие 1667 года). Саратов : Издательство Саратовского университета, 1960. 106 с.

398. Галактионов И. В. Проблема русско-польского союза в дипломатической практике А. Л. Ордина-Нащокина // Славяне и их соседи. Международные отношения в эпоху феодализма. Сборник тезисов. Москва : «Наука». Главная редакция восточной литературы, 1989. С. 61–64.
399. Галактионов И. В. Русско-польский союз: обоснование идеи А. Л. Ордина-Нащокина накануне переговоров в Андрусове // Славянский сборник. Саратов, 1990. Вып. 4. С. 81–125.
400. Галактионов И., Чистякова Е. А. Л. Ордин-Нащекин русский дипломат XVII в. Москва : Изд. социально-экономической литературы, 1961. 134 с.
401. Галенко О. Дипломатія Кримського ханату (середина XV ст. – 1783 р.) // Нариси з історії дипломатії України / [О. І. Галенко, Є. Є. Камінський, М. В. Кірсенко та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій]. Київ : Ін-т іст. Укр. НАНУ, 2001. С. 208–263.
402. Гебеи Ш. Трансильванско-русские отношения в XVII в. URL: http://www.russtudies.hu/php/upload/File/06Gebei-OR_kesz_jav.pdf (дата зверення: 22.04.2012 р.)
403. Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки наукового т-ва ім. Т. Г. Шевченка. Львів, 1909. Т. 88. С. 23–50.
404. Герасимчук В. Перед Чуднівською кампанією // Наук. зб., присвяч. проф. М. Грушевському. Львів, 1906. С. 288–299.
405. Герасимчук В. Смерть Івана Виговського // Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського. Київ, 1928. Ч. 1. С. 205–216.
406. Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 р. Львів : Друк. Наук. тов. ім. Шевченка, 1913. 149 с.
407. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ : Вища школа, 1994. 539 с.
408. Горобець В. Від союзу до інкорпорації : українсько-російські відносини др. пол. XVII – перш. чв. XVIII ст. Київ : Вид-во Ін-ту іст. Укр. НАНУ, 1995. 70 с.
409. Горобець В. Вільно чи Раднот? Українсько-трансильванська військова співпраця 1657 р. в контексті формування протестантської ліги // Україна – Угорщина: спільне минуле та сьогодення. Матеріали міжнародної наукової

- конференції (Київ, 14-16 квітня 2005 р.) / [відп. ред. В. А. Смолій]. Київ : Ін-т іст. Укр. НАНУ, 2006. С. 120–133.
410. Горобець В. «Волимо царя східного...» Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ : Критика, 2007. 462 с.
411. Горобець В. Гадяцька угода 1658 року у структурі міжнародних взаємин Центрально-Східної Європи // Гадяцька унія 1658 року / [редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін.]. Київ : Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 2008. С. 81–108.
412. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політич--ної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. Київ : Ін-т іст. Укр. НАНУ, 2001. 533 с.
413. Горобець В. Зірки та терени козацької революції. Історія звитяг та поразок. Харків : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2017. 480 с.
414. Горобець В. Зовнішня політика Гетьманату другої половини 50-х рр. XVII ст. : впливи суспільно-політичного протистояння в Україні та трансформацій регіональних геополітичних процесів. Укр. іст. журнал / [ред. кол. : В. А. Смолій (гол. ред.), Г. В. Боряк, В. Ф. Верстюк та ін.]. 2005. №2. С. 16–47.
415. Горобець В. Між Кам'янцем і Озерною: українська зовнішня політика другої половини 1655 року в контексті геополітичних перегрупувань у Центрально-Східній Європі // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI-XVIII століть / [ред. кол. : В. Смолій (гол. ред.), В. Станіславський, Т. Чухліб та ін.]. Київ : Ін-т іст. України НАНУ, 2000. С. 245–271.
416. Горобець В. М. Московський договір гетьмана І. Брюховецького 1665 р. // Укр. іст. журнал / [ред. кол. : В. А. Смолій (гол. ред.), Г. В. Боряк, В. Ф. Верстюк та ін.]. 2003. №6. С. 39–51.
417. Горобець В. Посольство гетьмана Івана Брюховецького до Москви 1665 року: правові підстави та політико-соціальні мотиви візиту // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин / [ред. кол. : В. А. Смолій (гол. ред.), В. М. Горобець, О. І. Гуржій та ін.]. Київ : Ін-т іст. Укр. НАНУ, 2003. С. 235–251.

418. Горобець В. Україна та Росія після Переяслава: фактори інтеграції та дезінтеграції // Козацька спадщина / [ред. кол. : В. А. Смолій (гол. ред.), С. В. Абросимова, В. М. Андреев та ін.] . Вип. 1. Нікополь – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2005. С. 72–80.
419. Горобець В. Українсько-російська інтеграція / дезінтеграція 1650-1660 років: фактори етнічно-релігійні, військово-політичні та соціальні // Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 року: історія, історіографія, ідеологія (Матеріали міжнародного «круглого столу»). Київ : Інститут історії України НАН України, 2005. С. 52–64.
420. Горобець В. М. Українсько-російські відносини на переломі: 1657-1658 рр. (у пошуках передумов руїни) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань). Київ – Черкаси, 1994. С. 19–25.
421. Горобець В. Українсько-російські змагання за Білорусь (1654–1659 рр.) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво (збірник статей) / [Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін.]. Київ : Генеза, 1998. С. 112–130.
422. Горобець В. «Це вікопомне склеювання знову в одне...». Зовнішньополітичні стимули та соціополітичні аванси для впровадження Гадяцької унії 1658 року // Укр. іст. журнал / [ред. кол. : В. А. Смолій (гол. ред.), Г. В. Боряк, В. Ф. Верстюк та ін.]. 2009. №4. С. 48–66.
423. Горобець В. Чи мала шанси весна 1661 року стати „термідором” української революції? (етюд до соціополітичної історії другої половини XVII ст.) // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії / [ред. кол. : В. Смолій (гол. ред.), В. Горобець, Н. Старченко та ін.]. Київ, 2002. Вип.1. С. 157–172.
424. Горобець В. "Чорна рада" 1663 року. Передумови, результати, наслідки / [відп. ред. В. Смолій]. Київ : Ін-т іст. Укр. НАНУ, 2013. 200 с.
425. Горобець В. М., Струкевич О. К. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII–XVIII ст. : тенденції, характер, етапи // Укр. іст. журнал

- / [ред. кол. : В. А. Смолій (гол. ред.), Г. В. Боряк, В. Ф. Верстюк та ін.]. 1997. № 1. С. 22–43.
426. Греков И. Б. Из истории совместной борьбы Украины и России за осуществление решений Переяславской Рады (1657–1659 гг.) // Воссоединение Украины с Россией 1654–1954 / [Ред. колл. : А. И. Баранович, Л. С. Гапоненко, И. В. Греков и др.]. Москва, 1954. С. 307–356.
427. Грушевський М. С. Історія України-Руси : В 11 т., 12 кн. / [Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.]. Київ : Наукова думка, 1997. Т. IX-1. 880 с.
428. Грушевський М. С. Історія України-Руси : В 11 т., 12 кн. / [Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.]. Київ : Наукова думка, 1997. Т. IX-2. 776 с.
429. Грушевський М. С. Історія України-Руси : В 11 т., 12 кн. / [Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.]. Київ : Наукова думка, 1998. Т. X. 408 с.
430. Грушевський М. Переяславська умова України з московією 1654 року // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / [Редкол.: П. Сохань (голов. ред.) та ін.]. Київ : Смолоскип, 2003. С. 5–54.
431. Гурбик А. Основні етапи та наслідки походу українських військ в Польщу 1657 р. // Terra Cossacorum: студії з давньої і нової історії України. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова [відп. ред. В. А. Смолій]. Київ : Ін-т іст. Укр. НАНУ, 2007. С. 196–222.
432. Гурбик А. Україна і трансільванське князівство в умовах Раднотської коаліції // Україна – Угорщина : спільне минуле та сьогодення. Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 14–16 квітня 2005 р.) / [відп. ред. В. А. Смолій]. Київ : Ін-т іст. Укр. НАНУ, 2006. С. 134–153.
433. Гурбик А. Українське військо у війні Раднотської коаліції проти Польщі : від Кракова до Бреста // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.) / [ред. кол. : В. А. Смолій (гол. ред.), В. Станіславський, Т. Чухліб та ін.]. Київ : Ін-т іст. Укр. НАНУ, 2005. Вип. 5. С. 315–334.
434. Гурбик А. Український гетьманат в умовах Віленсько-раднотської системи міжнародних відносин 50-х років XVII ст.: історіографічний аспект проблеми

- // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.) / [ред. кол. : В. А. Смолій (гол. ред.), В. Станіславський, Т. Чухліб та ін.]. Київ : Ін-т іст. Укр. НАНУ, 2008. Вип. 8. С. 195–219.
435. Гурбик А. Похід військ Раднотської коаліції на Варшаву та повернення в Україну // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.) / [ред. кол. : В. А. Смолій (гол. ред.), В. Станіславський, Т. Чухліб та ін.]. Київ : Ін-т іст. Укр. НАНУ, 2006. Вип. 6. С. 281–307.
436. Дашкевич Я. Клан Хмельницького – легенда чи дійсність // Україна в минулому / [ред. кол. : Я. Дашкевич, І. Скочиляс, Я. Федорук]. Київ – Львів, 1992. В. 2. С. 78–92.
437. Дашкевич Я. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави / [авт. передм. В. Смолій]. Київ : Варта, 1995. С. 254–284.
438. Дашкевич Я. Павло Тетеря – незрозумілий гетьман (1662–1665) // Неопалима купина. 1995. №1–2. С. 81–101.
439. Дашкевич Я. Як Московія привласнила історію Київської Русі. URL : <http://universum.lviv.ua/journal/2011/6/dashk.htm> (дата звернення: 14.04.2019 р.)
440. Девіс Н. Боже ігрище. Історія Польщі / [пер. з англ. П. Таращук]. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. 1080 с.
441. Дэвис Н. История Европы / [пер. с англ. Т. Б. Менской]. Москва : АСТ: ХРАНИТЕЛЬ, 2007. 946 с.
442. Дорошенко Д. Нарис історії України. Львів : Світ, 1991. 576 с.
443. Заборовский Л. Крымский вопрос во внешней политике России и Речи Посполитой в 40-х – середине 50-х годов XVII в. // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVII вв. / [ред. колл. : Б. А. Рыбаков (отв. ред.), В. А. Александров, З. В. Анчабадзе и др.]. Москва, 1979. С. 267
444. Заборовский Л. Переяславская рада и московские соглашения 1654 года: проблемы исследования РОССИЯ – УКРАИНА: история взаимоотношений. Москва : Институт славяноведения и балканистики РАН, 1997. URL : <http://litopys.org.ua/index.html> (дата звернення : 27.04.2009 р.)

445. Заборовский Л. В. Последний шанс умиротворения : Переговоры Б. А. Репнина во Львове 1653 г. // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII века. / [редкол.: Б. Н. Флоря (отв. ред.), Л. Е. Семенова, И. Шварц]. Москва : Институт славяноведения РАН, 2000. С. 24–30.
446. Заборовский Л. В. Религия и политика в кризисный период конца 40-х – 60-х гг. XVII в. в Восточной и Центральной Европе // Вестник Российского гуманитарного научного фонда. 1997. № 3. С. 67–75.
447. Заборовский Л. В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в.: Из истории международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе. Москва : Наука, 1981. 180 с.
448. Заборовский Л. В., Захарьина Н. С. Из истории русско-польских дипломатических контактов : посольство Н. И. Одоевского с «Товарищи» 1656 г: (Посольский архив) // Славяне и их соседи. Международные отношения в эпоху феодализма / [редкол.: Г. Г. Литаврин (отв. ред.), Л. В. Заборовский, Н. С. Захарьина и др.]. Москва, 1989. С. 153–180.
449. Заруба В. «Українське питання» в системі європейської політики останньої чверті XVII століття // Київська старовина / [гол. ред. П. П. Толочко]. 2003. № 1. С. 3–12.
450. Зовнішня політика України : навчальний посібник / Кучик О. С., Заяць О. А. Київ : Знання, 2010. 572 с.
451. Иконников В. Ближний боярин Афанасий Лаврентьевич Ордын-Нащокин один из предшественников Петровской реформы // Историчні портрети. Київ : Либідь, 2004. С. 293-334.
452. Історія українського козацтва: Нариси: у 2 т. / [редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін.]. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. Т.1. 800 с.
453. Історія Української РСР: У 8-ми т., 10 кн. / [під ред. Ю. Ю. Кондуфора]. Київ : Наукова думка, 1979. Т. 2. 615 с.
454. Історія України з давнини до початку XXI століття. Термінологічний словник. URL : <https://history.vn.ua/book/history1/zjary.html> (дата звернення: 17.5.2019 р.).

455. Иванов Д. И. Речь Посполитая в планах московских политиков накануне Виленских переговоров 1656 года : Из истории международного кризиса в Восточной Европе середины XVII века // Славяноведение / [редкол.: Робинсон М. А. (гл. ред.), Стыкалин А. С., Адельгейм И. Е.] 2002. № 2. С. 52–68.
456. Иванов Д. Русско-польские переговоры 1656 г. Миссия П. Галинского // Русское средневековье, 1998 год. Москва, 1999. Вып. 2: Международные отношения. С. 57–81.
457. История Русов или Малой России. Москва : В Университетской Типографии, 1846. 257 с.
458. Каганов Ю. О. Центрально-Східна Європа як історичний регіон: зміст та еволюція концепції // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя : Просвіта, 2005. Вип. XIX. С. 333–341.
459. Каштанов С. М. О титуле московских государей в XV–XVIII вв. // Россия в IX–XX веках : Проблемы истории, историографии и источниковедения. Москва, 1999. С. 181–187.
460. Кемпа Т. Конфесійна проблема в гадяцькій угоді // Гадяцька унія 1658 року / [редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін.] / Київ : Ін-т укр. археогр. та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2008. С. 128–147.
461. Кінан Е. Російські історичні міти. Київ : Критика, 2003. 310 с.
462. Киссинджер Г. Дипломатия; [пер. с англ. В. В. Львова]. Москва : Ладомир, 1997. 848 с.
463. Кобзарева Е. И. Дипломатическая борьба России за выход к Балтийскому морю в 1655–1661 годах. Москва : Ин-т рос. истории РАН, 1999. 300 с.
464. Кобзарева Е. И. Документы по истории русско-шведского конфликта в 50-е гг. XVII в. в фондах РГАДА // Русская и украинская дипломатия в Евразии : 50-е годы XVII века. / [редкол.: Б. Н. Флоря (отв. ред.), Л. Е. Семенова, И. Шварц]. Москва : Ин-т славяноведения РАН, 2000. С. 53–80.

465. Кобзарева Е. И. Зарубежная историография о русско-шведских отношениях 1655–1661 годов // Отечественная история. 1993. №. 4. С. 115–125.
466. Когут З. Від Гадяча до Андрусова: осмислення «отчизни» в українській політичній культурі // Гадяцька унія 1658 року / [редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін.]. Київ : Ін-т укр. археогр. та джерелозн. ім. М. С. Грушевського НАНУ, 2008. С. 228–239.
467. Колодзейчик Д. Крымское ханство как фактор стабилизации на геополитической карте Восточной Европы // Украина и соседние государства в XVII веке. Материалы международной конференции. Санкт-Петербург : Издательство «Скиф», 2004. С. 83–89.
468. Компан О. Міста України др. пол. XVII ст. Київ : Вид-во АН УРСР, 1963. 388 с.
469. Коссаржецький К. Велике князівство Литовське і Гадяцька унія // Гадяцька унія 1658 року [редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін.]. Київ : Ін-т укр. археогр. та джерелозн. ім. М. С. Грушевського НАНУ, 2008. С. 177–227.
470. Костомаров М. І. Богдан Хмельницький. Історична монографія / [пер. з рос. Т. С. Завгородньої; передмова В. С. Мороза]. Дніпропетровськ : Січ, 2004. 843 с.
471. Костомаров М. Історичні монографії Миколи Костомарова. Т. VI : Гетьманованє Івана Выговского та Юрія Хмельницкого // Історичні монографії. В Тернополі : З друк. Іосифа Павловского, 1891. 234 с. (Руска історична бібліотека / подь ред. О. Барвєньского ; т. XIII)
472. Костомаров М. Історичні монографії Миколи Костомарова. Т. VII : Руина. І. Гетьманованє Бруховецкого // Історичні монографії. В Тернополі : З друк. Іосифа Павловского, 1892. 151 с. (Руска історична бібліотека / подь ред. О. Барвєньского ; т. XIV)
473. Костомаров Н. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей . Санкт-Петербург : Вестник Знания, 1880. Т. 2. 408 с.

474. Кочегаров К. А. Внешняя политика Речи Посполитой во второй половине XVII века. URL: <http://www.portal-slovo.ru/history/40307.php> (дата звернення: 10.07.2015 р.).
475. Кочегаров К. А. Борьба украинской политической элиты за свои интересы в отношениях с Россией и Польшей. URL: <http://www.portal-slovo.ru/history/40173.php> ((дата звернення: 20.11.2017 р.)
476. Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини. Київ : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 452 с.
477. Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні : Навч. посібник : У 3-х книгах. Київ : Либідь, 1994. Кн. 3. 336 с.
478. Крикун М. З історії української козацької старшини другої половини XVII століття. Полковник Остап Гоголь // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Львів, 1997. Т. 233. С. 398–441
479. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / [відп. ред. Ф. П. Шевченко, І. Л. Бутич, Я. Д. Ісаєвич]. 2-е вид., випр. і доп. Львів : Світ, 1990. 408 с.
480. Крип'якевич І. Серби в українському війську // Записки наукового тов. ім. Т. Г. Шевченка. Львів, 1920. Т. 129. С. 81–93.
481. Кроль П. Коронна шляхта і Гадяцька унія // Гадяцька унія 1658 року / [редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін.]. Київ : Ін-т укр. археогр. та джерелозн. ім. М. С. Грушевського НАНУ, 2008. С. 148–176.
482. Кулаковський П. Козацьке посольство на сейм 1659 року // Гадяцька унія 1658 року / [редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін.]. Київ : Ін-т укр. археогр. та джерелозн. ім. М. С. Грушевського НАНУ, 2008. С. 109–127.
483. Курбатов О. А. «Литовский поход 7168 года» князя И. А. Хованского и битва при Полонке // Славяноведение / [редколл.: В. К. Волков (гл. ред.), М. А. Васильев, Г. К. Венедиктов и др.]. 2003. №4. С. 25-40.
484. Левицкий О. Очерк внутренней истории Малороссии во вт. пол. XVII в. Киев, 1875. 125 с.
485. Лобин А. Неизвестная война 1654–1667 гг. URL : http://scepsis.ru/library/id_1104.html (дата звернення: 19.05.2018 р.).

486. Липинський В. Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. Філадельфія : Східно-Європейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, 1991. 346 с.
487. Маевски В. Польское военное искусство второй половины XVII века // История военного дела в Польше: Избр. вопросы. Диссертации. Очерки, Варшава, 1970
488. Малов А. В. Московские выборные полки солдатского строя в начальный период своей истории. 1656–1671 гг. Москва : «Древнехранилище», 2006. 624 с.
489. Малов А. В. Русско-польская война 1654–1667 гг. Москва : Цейхгауз, 2006. 48 с.
490. Мальцев А. Н. Россия и Белоруссия в середине XVII века. Москва : Изд. Московского ун-та, 1974. 255 с.
491. Маркевич А. И. Краткий очерк истории Крымского ханства. URL : <http://www.moscow-crimea.ru/history/hanstvo/index.html> (дата звернення: 10.08.1019 р.).
492. Марченко М. Боротьба Росії і Польщі за Україну (1654–1664 рр.). Київ : Вид. АН УРСР, 1941. 116 с.
493. Маслійчук В. Концепція «Східно-Центральної Європи» Вернера Конце в контексті «європеїзації» сучасної історичної науки // Історія та історіографія в Європі: Збірник наукових праць / [ред. С. Стельмах, Г. Хаусманн]. Київ : УНІСЕРВ, 2003. Вип. 1-2. С. 208–214.
494. Мацьков О.М. Причини Чуднівської кампанії 1660 року // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [ред. кол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.), С. А. Копилов, С. В. Олійник та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2014. Вип. 7: На пошану академіка П. А. Тронька (до 100-річчя від дня народження). С. 231–243.
495. Медовиков П. Историческое значение царствования Алексея Михайловича. Москва : В типографии Александра Семена, 1854. 256 с.

496. Мицик Ю. Андрусівське перемир'я 1667-го року очима польського хроніста Миколая Ємьоловського // Україна між Польщею та Росією : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції до 330-ї річниці Вічного миру (1686) і 350-ї річниці Андрусівського перемир'я (1667) (23 грудня 2016 р., м. Київ) / [упоряд. Є. М. Луняк; Музей гетьманства]. Ніжин : НДГУ імені М. Гоголя, 2016. С. 87–90.
497. Мицик Ю. Браїлівська битва (1666 р.) в описі «Віршованої хроніки» // Наукові записки. Історичні науки / [ред. кол.: Щербак В. О., Боряк Г. В., Брехуненко В. А.]. Київ : Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2008. Том 78. С. 68–82.
498. Мицик Ю. А. (отець) Гетьман Іван Виговський. Київ : Вид. дім «КМ Академія», 2004. 84 с.
499. Мицик Ю. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Дніпропетровськ : ВПОП «Дніпро», 1996. 262 с.
500. Мицик Ю. Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини XVII ст. // Український археографічний щорічник. Вип. I // [П. С. Сохань (гол. ред.) та ін.]. Київ : Наукова думка, 1992. С. 72–93.
501. Мицик Ю. Іван Виговський // Володарі гетьманської булави. Київ : Варта, 1995. С. 191–236.
502. Мицик Ю. Україна XV–XVII століть у світлі тогочасної преси (За матеріалами «летючих листків») // Записки товариства імені Шевченка. Т. ССXXXIII : Праці Історично-філософської секції / [ред. тому О. Купчинський]. Львів, 1997. С. 30–46
503. Мицик Ю. А. Українські події 1665 р. у описі польської віршованої хронічки // Наукові засади збалансованого розвитку регіону : матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (1-4 жовтня 2008 року) / Всеукр. спілка краєзнавців ... [та ін.]. Житомир : В. Б. Котвицький, 2008. С. 292–303.
504. Мицик Ю. Юрій Хмельницький // Володарі гетьманської булави. Київ : Варта, 1995. С. 237-251.

505. Мицик Ю., Тарасенко І. Andrzej B. Pernal. Rzeczpospolita Obojga Narodów a Ukraina. Stosunki dyplomatyczne w latach 1648–1659. Kraków, 2010 // Український археографічний щорічник / [ред. кол.: П. Сохань (гол. ред.), Б. Адамович, Г. Боряк та ін.]. НАН України. Археографічна комісія; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Вип. 16–17. Т. 19–20. Київ : Український письменник, 2012. С. 608-610.
506. Наконечний Є. П. Украдене ім'я: Чому русини стали українцями / Передмова Я. Дашкевича. 3-є, доп. і випр. вид. Львів ; ЛА «ПІРАМІДА», 2001. 400 с
507. Нариси з історії дипломатії України / О. І. Галенко, Є. Є. Комарніцький, М. В. Кірсенко та ін. / [під ред. В. А. Смолія]. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 2001. 736 с.
508. Нефедов С. А. Первые шаги на пути модернизации России : реформы середины XVII века // Вопросы истории / [Гл. ред. : Ахмед Искендеров]. 2004. №4. С. 33–51.
509. Новосельский А. А. Исследования по истории эпохи феодализма. Москва : Наука, 1994. 223 с.
510. Оглоблин О. Московська теорія III Риму в XVI–XVII ст. // Теорія Третього Риму. Збірник праць членів Церковно-Археографічної Комісії Апостольського Візитатора для Українців у Західній Європі / [Під ред. проф. д-ра І. Мірчука]. Мюнхен : Церковно-Археографічна Комісія Апостольського Візитатора для Українців у Західній Європі, 1951. 55 с.
511. Оглоблін О. Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали. Нью-Йорк, Київ, Торонто, 1995.
512. Оглоблин О. Українська історіографія 1917–1956. Київ, 2003. 241 с.
513. Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 р. // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / [редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.]. Київ : Смолоскип, 2003. С.156–220.

514. «Око всей великой России». Об истории русской дипломатической службы XVI–XVII веков / [под ред. Е. В. Чистяковой]. Москва : Международные отношения, 1989. 240 с.
515. Окиншевич Л. Центральні установи України-гетьманщини XVII–XVIII ст. Київ : Вид-во. АН УРСР, 1929. Ч. 1. 425 с.
516. Окиншевич Л. Центральні установи України-гетьманщини XVII–XVIII ст. Київ : Вид-во. АН УРСР, 1930. Ч. 2. 352 с.
517. Павлицев Н. И. Польская анархия при Яне-Казимире и война за Украину. Санкт-Петербург : Тип. В. С. Балашева, 1887. Т. 2. 405 с.
518. Пасічник М. С. Варшава, Москва і Стамбул у боротьбі за Україну (1657–1665 рр.). Львів : Місіонер, 1998. 306 с.
519. Пеленський Я. Вячеслав Липинський – засновник державницької школи в українській історіографії // Укр. іст. журнал / [ред. кол. : В. А. Смолій (гол. ред.), Г. В. Боряк, В. Ф. Верстюк та ін.]. 1992. № 2. С. 139–141.
520. Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / [редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.]. Київ : Смолоскип, 2003. 890 с.
521. Перналь А. Річ Посполита двох народів і Україна: дипломатичні відносини 1648–1659 рр. Київ : Видавничий дім КМ Академія, 2013. 400 с.
522. Перова О. А. К истории русско-польских дипломатических отношений середины XVII в.: посольства стольника А. С. Матвеева к литовскому гетману В. К. Гонсевскому 1656 и 1657 гг. // Проблемы истории России. Екатеринбург : Волот, 1998. Вып. 2 : Опыт государственного строительства XV–XX вв. С. 20–33.
523. Піляєв І. Специфіка регіону Центрально-Східної Європи в контексті глобальних тенденцій модернізації соціуму // Віче. 2013. №20. С. 20-22.
524. Плохій С. Брама Європи. Пер. з англ. Романа Клочка. Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. 496 с.
525. Плохій С. Наливайкова віра. Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. Київ : Критика, 2005. 496 с.

526. Позняк С. В. Летопись Самовидца как источник по истории Украины и российско-украинских отношений второй половины XVII в. // Крыніцзнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны. Вып. 2 / [рэдкал.: С. М. Ходзін (адказ. рэд.) і інш.]. Минск : БДУ, 2005. С. 182–187.
527. Понтинг К. Всемирная история. Новый взгляд; пер. с англ. Москва : Астрель, 2010. 958 с.
528. Проезжая по Московии. Москва : Международные отношения, 1991. С. 21.
529. Прудовский П. И. Притязания московского правительства на господство в Восточной Европе: их ареал и политическое содержание на начальном этапе русско-польской войны 1654–1667 гг. // Судьбы славянства и эхо Грюнвальда: Выбор пути русскими землями и народами Восточной Европы в Средние века и раннее Новое время (к 600-летию битвы при Грюнвальде/Танненберге). Материалы международной научной конференции / [отв. ред. А. И. Филюшкин]. Санкт-Петербург : Любавич, 2010. С. 256–258
530. Путро О. І. Гетьман І. Виговський і Гадяцька угода 1658–1659 рр. (Нові підходи до проблеми національно-визвольної боротьби українського народу другої половини XVII ст.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Третіх Всеукраїнських історичних читань). Київ-Черкаси, 1993. С. 65–71.
531. Путро О. Патріарх Нікон – «хрещений батько» Переяславської угоди 1654 року // Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 року: історія, історіографія, ідеологія (Матеріали міжнародного «круглого столу»). Київ : Інститут історії України НАН України, 2005. С. 97–111.
532. Пушкарев Л. Н. Общественно-политическая мысль России. Вторая половина XVII века. Очерки истории. Москва : Наука, 1982. 288 с.
533. Рогожин Н. М., Санин Г. А. Россия и Украина в XVI–XVIII вв. // История и историки. Историографический вестник. 2004. Москва : Наука, 2005. С. 333–342.
534. Розенфельд И. Б. Присоединение Малороссии к России (1654–1793). Петроград, 1915.

535. Рудий Г. Геополітика // URL: <http://veche.kiev.ua/journal/361/> (дата звернення: 15.07.2019)
536. Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії. Берлін, 1923.
537. Савич О. А. Андрусівське перемир'я 1667 року // Наукові записки інституту історії і археології АН УРСР. Київ : Вид-во. АН УРСР, 1946. Т.2. С. 131–151.
538. Савич А. А. Борьба за Белоруссию и Украину в 1654–1667 гг. // Ученые записки МГПИИ им. В. П. Потемкина. Москва, 1947. Т.2. Вып. 2. С. 122.
539. Савчук Н. О. Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького (1659 – поч. 1663 рр.). Кам'янець-Подільський : Каліграф, 2001. 236 с
540. Сагановіч Г. Невядомая вайна: 1654–1667. Менск : Навука і тэхніка, 1995. 144 с.
541. Санин Г. Антиосманские войны в 70-е–90-е годы века и государственность России и Речи Посполитой // РОССИЯ – УКРАИНА: история взаимоотношений. Москва : Институт славяноведения и балканистики РАН, 1997. URL : <http://litopys.org.ua/index.html> (дата звернення: 17.08.2003 р.)
542. Санин Г. А. Внешняя политика России во второй половине XVII века // История внешней политики России. Конец XV-XVII век. (От свержения ордынского ига до Северной войны) / [ред. кол. А. В. Игнатъев, В. Б. Михайлов, А. А. Преображенский, Г. А. Санин]. Москва : Наука, 1999. С. 277–342
543. Санин Г. А. Геополитические факторы во внешней политике России второй половины XVII – начала XVIII века и Вестфальская система международных отношений // Геополитические факторы во внешней политике России. Вторая половина XVI – начало XX века. К столетию академика А. Л. Нарочницкого / [отв. ред. С. Л. Тихвинский]. Москва : Наука, 2007. С. 112–124.
544. Санин Г. А. Крым в геополитике и войнах России XV–XIX вв. URL : <http://www.moscow-crimea.ru/russia/analit/geopolit.html> (дата звернення : 15.04.2019 р.).

545. Санин Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. Москва : Наука, 1987. 170 с.
546. Санин Г. А. Россия и Украина в Вестфальской системе международных отношений (1648–1702 гг.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки / [ред. кол.: В. А. Смолій (відп. ред.), Л. В. Баженов, І. С. Винокур та ін.]. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2006. Т.16 : На пошану професора А. О. Копилова. С. 305–322.
547. Санин Г. А. Россия, Украина и Трансильвания в системе международных отношений середины XVII века // Государственность, дипломатия и культура в Центральной и Восточной Европе XI-XVIII веков. Москва : Институт славяноведения РАН, 2005. С. 100–125.
548. Санин Г. А. Русско-польские отношения 1667–1672 гг. и крымско-турецкая политика в Восточной Европе // Россия, Польша и Причерноморье в XV-XVIII вв. Москва, 1979. С. 276–286.
549. Семенов А. В. Взгляды современников и историков на проблему «Шведского Потопа»// Судьбы славянства и эхо Грюнвальда: Выбор пути русскими землями и народами Восточной Европы в Средние века и раннее Новое время (к 600-летию битвы при Грюнвальде/Танненберге). Материалы международной научной конференции / [отв. ред. А. И. Филюшкин]. Санкт-Петербург : Любавич, 2010. С. 277–280.
550. Семенова Л. Е. Дунайские княжества в международном контексте в 50-е гг. XVII в. (по материалам РГАДА) // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII века. / [редкол.: Л. Е. Семенова, чл. корр. РАН Б. Н. Флоря (ответственный редактор), И. Шварц]. Москва : Институт славяноведения РАН, 2000. С. 115–132.
551. Симоненко Р. Про геополітичний фактор в історії України // Укр. іст. журнал / [ред. кол. : В. А. Смолій (гол. ред.), Г. В. Боряк, В. Ф. Верстюк та ін.]. 2001. №3. С. 105–127.

552. Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. Санкт-Петербург : Университетская типография в Казани, 1887. 772 с.
553. Смирнов Н. В. Военная кампания 1654–55 гг. на литовском направлении // Судьбы славянства и эхо Грюнвальда: Выбор пути русскими землями и народами Восточной Европы в Средние века и раннее Новое время (к 600-летию битвы при Грюнвальде/Танненберге). Материалы международной научной конференции / [отв. ред. А. И. Филюшкин]. Санкт-Петербург : Любавич, 2010. С. 295–300
554. Смолій В. Переяслав 1654 року та українсько-російські відносини крізь призму століть // Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 року: історія, історіографія, ідеологія (Матеріали міжнародного «круглого столу»). Київ : Інститут історії України НАН України, 2005. С. 8–20.
555. Смолій В., Боряк Г. Слово про нашого Вчителя (До 100-ліття від дня народження) // Шевченко Ф. Історичні студії : Збірка вибраних праць і матеріалів (До 100-річчя від дня народження) / [ред. кол.: В. Смолій (голова), Г. Боряк, Л. Дубровіна]. Київ : Інститут історії України НАН України, 2014. С. 5–8.
556. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). 2-ге вид. доп., перероб. Київ : Либідь, 1995. 624 с.
557. Смолій В. А., Степанков В. С. Дипломатична боротьба за збереження Української держави. Перетворення України на об'єкт міжнародних відносин (1657 – XVIII ст.) // Нариси з історії дипломатії України / [О. І. Галенко, Є. Є. Комарницький, М. В. Кірсенко та ін. під ред. В. А. Смолія]. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 2001. С. 163–207.
558. Смолій В. А., Степанков В. С. Мета й основні напрями зовнішньої політики уряду Богдана Хмельницького // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / [редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін]. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. Т.1. С. 355–371.

559. Смолій В. А., Степанков В. С. Петро Дорошенко. Політичний портрет. Київ : Темпора, 2011. 631 с.
560. Смолій В. А., Степанков В. С. Становлення дипломатичної служби Української держави та принципи її функціонування у роки Національної революції // Історія українського козацтва : Нариси: У 2 т. / [редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін.]. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. Т. 1. С. 343–355.
561. Смолій В. А., Степанков В. С. Становлення української дипломатичної служби. Зовнішня політика уряду Б. Хмельницького // Нариси з історії дипломатії України / [О. І. Галенко, Є. Є. Комарніцький, М. В. Кірсенко та ін. під ред. В. А. Смолія]. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 2001. С. 107–162.
562. Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції історії визвольної війни українського народу XVII ст. К., 1992
563. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть : проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ : Альтернативи, 1997. 368 с.
564. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 447 с.
565. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 352 с.
566. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення. Київ : Інститут історії України НАН України, 1999. 107 с.
567. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція 1648–1676 рр. крізь призму століть // Укр. іст. журнал / [ред. кол. : В. А. Смолій (гол. ред.), Г. В. Боряк, В. Ф. Верстюк та ін.]. 1998. № 3. С. 3–12
568. Смолій В., Степанков В., Горобець В., Чухліб Т. Дипломатія на «межі світу»: міжнародні відносини та зовнішня політика Української держави

- (XVII ст. – 1750-ті рр.). Посібник для університетів. Київ : Вид-во «АМЕННОТЕР» 2016. 320 с.
569. Сокирко О. Конотопська битва 1659 р.: Триумф в час Руїни. Київ : Темпора, 2008. 72 с.
570. Соловьев С. М. История России с древнейших времен // Сочинения. В 18 кн. / [отв. ред. : О. Д. Ковальченко, С. С. Дмитриев]. Москва : Мысль, 1990. Кн.V. Т.9–10. 718 с.
571. Соловьев С. М. История России с древнейших времен // Сочинения. В 18 кн. / [отв. ред. : О. Д. Ковальченко, С. С. Дмитриев]. Москва : Мысль, 1990. Кн.VI. Т.11–12. 671 с.
572. Состояние России в 1650–1655 гг. по донесениям Родеса. Москва : Императорское общество истории и древностей Российских, 1914. С. 237.
573. Степанков В. В. Чуднівський вибір: втрачені можливості козацької старшини // Terra Cossacorum : студії з давньої і нової історії України. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова / [відп. ред. академіка НАН України В. А. Смолій]. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2007. С. 187-195.
574. Степанков В. С. Боротьба Петра Дорошенка за зміцнення правобережного гетьманства. Підгаєцька кампанія та її провал (серпень 1665 – жовтень 1666 років) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : історичні науки / [ред. кол.: В. А. Смолій (відп. ред.), Л. В. Баженов, І. С. Винокур та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 2000. Т.4 (6). С. 226–234.
575. Степанков В. Відмова Варшави від миротворчого курсу врегулювання української проблеми політичним шляхом та її наслідки (серпень 1666 – січень 1667 рр.) // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць / [ред. кол.: В. С. Степанков (гол. ред.), С. А. Копилов, І. І. Боровець та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. Вип. 2. С. 110–123.

576. Степанков В. С. Гетьманство Івана Виговського: соціально-політична боротьба і проблема державного будівництва (серпень 1657 – вересень 1659 р.) // Середньовічна Україна. Збірник наукових праць / [НАН України. Ін-т історії України]. Київ : Наукова думка, 1994. Вип.1. С. 88–108.
577. Степанков В. С. Жванецька кампанія Б. Хмельницького: витоки, хід, політичні наслідки (серпень-грудень 1653 року) // Наукові праці історичного факультету. Кам'янець-Подільський, 1996. Т. 2. С. 5–17.
578. Степанков В. Охматівська битва та її наслідки // Визначальні події воєнної історії України середини та другої половини XVII століття: збірник матеріалів науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський : К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2012. С. 18–25.
579. Степанков В. С. Переяславська присяга 1654 р.: зміст і наслідки // Укр. іст. журнал / [ред. кол. : В. А. Смолій (гол. ред.), Г. В. Боряк, В. Ф. Верстюк та ін.]. 2003. № 6. С. 20–28.
580. Степанков В. Переяслав 1654 року: витоки, сутність, наслідки // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. Київ : Ін-т іст. Укр. НАНУ, 2003. С. 85–127.
581. Степанков В. Петро Дорошенко // Володарі гетьманської булави. Київ : Варта, 1995. С. 285–316.
582. Степанков В. Проблема вибору протекції між Московською державою і Османською імперією у 1648–1654 роках // Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 року: історія, історіографія, ідеологія (Матеріали міжнародного «круглого столу»). Київ : Ін-т іст. Укр. НАНУ, 2005. С. 21–37.
583. Степанков В. Українська національна революція XVII ст.: причини, типологія, хронологічні межі (дискусійні нотатки) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття (збірник статей). Київ : Генеза, 1998. С. 26–45.
584. Степанков В. Українсько-московський договір 1654 року: причини розірвання його козацькою Україною // Віл Переяслава до Полтави: політика Московії щодо знищення Української держави: збірник наукових праць за

- підсумками науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський : К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2014. С. 4–11.
585. Степанков В. С. Утвердження влади Петра Дорошенка у Правобережній Гетьманщині (вересень 1665 – липень 1666 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки / [ред. кол.: В. С. Степанков (відп. ред.), В. А. Смолій, Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. Т.19 : На пошану академіка В. А. Смолія. С. 45–67.
586. Стецюк К. І. З історії соціально-політичної боротьби в Україні в 60-х роках XVII ст. (Чорна рада 1663 р.) // Наукові записки інституту історії (АН УРСР). Київ, 1957. Т. 9. С. 225–250.
587. Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50-х – 70-х роках XVII ст. Київ : Вид-во АН УРСР, 1960. 364 с.
588. Стороженко И. В. Западно-русские провинциальные сеймики во вт. пол. XVII века. Киев, 1888. 140 с.
589. Таїрова-Яковлева Т. Гадяцька угода – текстологічний аналіз // Гадяцька унія 1658 року / [редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін]. Київ : Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ, 2008. С. 31–48.
590. Таирова-Яковлева Т. Г. Гадячский договор и идея триединого государства «Речь Посполитая» // Судьбы славянства и эхо Грюнвальда: Выбор пути русскими землями и народами Восточной Европы в Средние века и раннее Новое время (к 600-летию битвы при Грюнвальде/Танненберге). Материалы международной научной конференции. Отв. ред. А. И. Филлюшкин. Санкт-Петербург : Любавич, 2010. С. 309–311.
591. Таирова-Яковлева Т. Г. Инкорпорация : Россия и Украина после Переяславской рады (1654–1658 гг.). Київ : Кліо, 2017. 320 с.
592. Таирова-Яковлева Т. Г. Проблемы русско-украинских взаимоотношений в середине XVII в. // Україна-Росія: діалог історіографій : Матеріали міжнар. наук. конф. Ін-т. іст. України НАНУ, Канад. ін-т укр. студій Альбертського ун-

- ту (Едмонтон), Сіверський ін-т регіон. дослідж.; [Редкол.: В. Ф. Верстюка (відп. ред.), В. М. Бойко (відп. секр.), С. А. Лепявко, С. М. Плохій]. Київ-Чернігів : РВК «Деснянська правда», 2007. С. 47-51.
593. Терлецький О. Історія Української держави. Львів, 1924. Т. II.
594. Тихомиров А. Международное положение и дипломатия Речи Посполитой и Великого княжества Литовского в 1569–1764 гг. URL : http://elib.org.ua/ukraine/ua_readme.php?subaction=showfull&id=1148584509&archive=&start_from=&ucat=8& (дата звернення: 27.05.2015 р.)
595. Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть / [ред. кол.: В. Смолій (відп. ред.), В. Станіславський, Т. Чухліб та ін.]. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2000. 463 с.
596. Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. Київ : Інститут історії України НАН України, 2003. 604 с.
597. Український Гетьманат : нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст. у 2 кн. Кн. 1. Київ : Ін-т іст. Укр. НАНУ, 2018. 610 с.
598. Ульянов О. Г. Оружие «московского дела» в событиях русско-польской войны 1654–1667 годов (по данным описей Государевой оружейной казны) // Война и оружие: Новые исследования и материалы. Труды Третьей международной научно-практической конференции 16-18 мая 2012 г. Санкт-Петербург, 2012. Ч. III. С. 304–320.
599. Фаизов С. «Где Москва, где восток, где запад?»: географическая полемика между крымским ханом Мухаммедом IV и царем Алексеем Михайловичем в 1655–1658 гг. // Україна та Росія : проблеми політичних і соціокультурних відносин / [ред. кол.: В. А. Смолій (відп. ред.), В. М. Горобець, О. І. Гуржій та ін.]. Київ : Ін-т іст. Укр. НАНУ, 2003. С. 128–146.
600. Фаизов С. Пробуждение империи в царствование Алексея Михайловича (официальная идеология Москвы и фольклор) // Украина и соседние государства в XVII веке. Материалы международной конференции. Санкт-Петербург : Издательство «Скиф», 2004. С. 145–159.

601. Федорук Я. Аналізи текстів Віленського договору 1656 року в історіографії // Історіографічні дослідження в Україні. Київ : Ін-т іст. Укр. НАНУ, 2011. Вип. 21. С. 190–210.
602. Федорук Я. О. Віленський договір 1656 року : Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 623 с.
603. Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. Частина 1: 1654 рік. Львів : «Місіонер», 1996. 262 с.
604. Федорук Я. Переговори Речі Посполитої з Москвою і укладення Віленського миру (1654–1656) // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / [редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.]. Київ : Смолоскип, 2003. С.796–861.
605. Федорук Я. Посольський звіт Петра Голінського про його перебування у Москві у 1656 р. // Україна крізь віки : Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія / [відп. ред. акад. НАН України О. Онищенко]. Київ : Ін-т іст. Укр. НАНУ, 2010. С. 985–1017.
606. Федорук Я. О. Східноєвропейська політична криза середини XVII ст. в історіографії // Укр. іст. журнал / [ред. кол. : В. А. Смолій (гол. ред.), Г. В. Боряк, В. Ф. Верстюк та ін.]. 2011. № 3. С. 191–203.
607. Федорук Я. Українська проблематика на віленських переговорах між Річчю Посполитою та Росією восени 1656 р. // Укр. іст. журнал / [ред. кол. : В. А. Смолій (гол. ред.), Г. В. Боряк, В. Ф. Верстюк та ін.]. 2012. Вип. 5. С. 52–64.
608. Федорук Я. Українсько-польська війна в політиці Кримського ханства, Росії і придунайських князівств (кінець 1654 – початок 1655 років) // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи : збірник наукових праць / [ред. кол.: В. С. Степанков (гол. ред.), С. А. Копилов, І. І. Боровець та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, ред.-вид. відділ, 2011. Вип. 2. С. 83–100.

609. Федорук Я. О. “Mercurius Politicus” про осінню кампанію Богдана Хмельницького 1655 року та її наслідки // Східний світ. The World of the Orient. Вип. 2-3. Київ, 2016. С. 108–123.
610. Флоря Б. Внешнеполитическая программа А. Л. Ордина-Нащокина и попытки ее осуществления. Москва : Индрик, 2013. 448 с.
611. Флоря Б. Н. Миссия В. Н. Лихарева в Польше и Литве (К истории русской внешней политике времени «Потопа» // Славянские народы: Общность истории и культуры : к 70-летию чл.-кор. РАН Владимира Константиновича Волкова / [отв. ред. Б. В. Носов]. Москва : Наука, 2000. С. 85–99.
612. Флоря Б. Н. От Потопа до Вильна. Русская политика по отношению к Речи Посполитой в 1655–1656 гг. // Kwartalnik Historyczny. 2003. R. CX. S. 25–49.
613. Флоря Б. Н. Русское государство и его западные соседи (1655–1661 гг.). Москва : «Индрик», 2010. 656 с.
614. Флоря Б. Украинский вопрос на переговорах под Вильно // Украина и соседние государства в XVII веке. Материалы международной конференции. Санкт-Петербург : Издательство «Скиф», 2004. С. 160–173.
615. Флоря Б. Н. 50-е гг. XVII в. в истории международных отношений в Центральной части Евразии и задачи публикации материалов о деятельности русской и украинской дипломатии в эти годы // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII века. / [редкол.: Л. Е. Семенова, чл. корр. РАН Б. Н. Флоря (ответственный редактор), И. Шварц]. Москва : Ин-т славяновед. РАН, 2000. С. 9–23.
616. Харишин М. В. Історія підпорядкування Української православної церкви Московському патріархату. Київ, 1995.
617. Ходырева Г. В. Украинский вопрос во внешней политике России в 1673–1676 гг. // Культура народов Причерноморья / [гол. ред Ю. А. Катунін]. 1999. № 11. С. 86–95.
618. Цибульський В. І. Віленська угода 1656 р. у зарубіжній історіографії // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку

- (Матеріали Третіх Всеукраїнських історичних читань). Київ-Черкаси, 1993. С. 193–197.
619. Чепелкин М. А., Дьякова Н. М. Исторический очерк формирования государственных границ Российской империи: (2-ая половина XII – начало XX вв.) / [Рос. науч. фонд]. Москва, 1992. 84 с.
620. Чухліб Т. Відповідь Українського гетьманату на російсько-польські домовленості а Андрусові 1667 р. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.) / [ред. кол.: В. Смолій (відп. ред.), В. Станіславський, Т. Чухліб та ін.]. Київ : Ін-т іст. Укр. НАНУ, 2003. Вип. 3. С. 193–206.
621. Чухліб Т. Гадяцька угода та ідея її відновлення в українсько-польських відносинах другої половини XVII ст. (до 350-річчя укладення) // Укр. іст. журнал / [ред. кол. : В. А. Смолій (гол. ред.), Г. В. Боряк, В. Ф. Верстюк та ін.]. 2008. №3. С. 45–74.
622. Чухліб Т. Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті – початок 1680-х рр.). Київ : Ін-т іст. Укр. НАНУ, 2008. 86 с.
623. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. Київ : Ін-т іст. Укр. НАНУ, 2003. 518 с.
624. Чухліб Т. Міжнародне значення Першої Української національної революції та проблема Переяслава 1654 року // Козацька спадщина. Вип. 1. Нікополь-Запоріжжя: РА „Тандем-У”, 2005. С. 68–72.
625. Чухліб Т. Ідея відновлення Гадяча 1658 у політичних концепціях П. Дорошенка (60-ті – перша половина 70-х рр. XVII ст.) // Гадяцька унія 1658 року / [редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін.]. Київ : Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ, 2008. С. 240–268.
626. Чухліб Т. Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр. 3-тє вид., випр. і доповн. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 2009. 616 с.
627. Чухліб Т. Концепція полівасалітетної підлеглості Б. Хмельницького та українсько-російські взаємовідносини середини XVII ст. // Україна та Росія :

- проблеми політичних і соціокультурних відносин / [ред. кол.: В. А. Смолій (відп. ред.), В. М. Горобець, О. І. Гуржій та ін.]. Київ : Ін-т іст. Укр. НАНУ, 2003. С. 146–173.
628. Чухліб Т. В. Переяславська угода 1654 р. у контексті міжнародного утвердження ранньомодерної української держави : причини, укладення, наслідки // Укр. іст. журнал / [ред. кол. : В. А. Смолій (гол. ред.), Г. В. Боряк, В. Ф. Верстюк та ін.]. 2003. №4. С. 46–61.
629. Чухліб Т. Поняття «Україна», «українські козаки», «український народ» в положеннях Андрусівського перемир'я та міжнародній офіційній документації 1667-го року // Україна між Польщею та Росією : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції до 330-ї річниці Вічного миру (1686) і 350-ї річниці Андрусівського перемир'я (1667) (23 грудня 2016 р., м. Київ) / [Упоряд. Є. М. Луняк]. Ніжин : НДГУ ім. М. Гоголя, 2016. С. 90–99.
630. Чухліб Т. В. Правобережна Україна в міжнародних договорах у другій половині XVII – на початку XVIII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Третіх Всеукраїнських історичних читань). Київ-Черкаси, 1993. С. 81–86.
631. Чухліб Т. «...Татар немає чого боятися, бо татари нам не вороги»: особливості відносин українського Гетьманату з Кримським ханством // Крим від античності до сьогодення: Історичні студії. Київ : Ін-т іст. Укр. НАНУ, 2014. С. 165–223.
632. Чухліб Т. В. Український гетьманат: проблеми міжнародного утвердження. Київ : Наш час, 2007. 156 с.
633. Чухліб Т. Українсько-російські домовленості 1654 року в контексті зовнішньої політики Богдана Хмельницького // Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 року: історія, історіографія, ідеологія (Матеріали міжнародного «круглого столу»). Київ : Ін-т іст. Укр. НАНУ, 2005. С. 71–76.
634. Чухліб Т. Respublica Christiana – Terra Cossacorum – Pax Orient: Козацька держава у міжцивілізаційному просторі Сходу і Заходу // Україна крізь віки :

- Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія / [відп. ред. акад. НАН України О. Онищенко]. Київ : Ін-т іст. Укр. НАНУ, 2010. С. 354-369.
635. Чухліб Т., Стецишин О. Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією // Політика і культура, № 43 / 26 листопада – 2 грудня 2002
636. Хаванова О. В. Трансильванія в період русско-польско-українського конфлікту в 50-е годы XVII в. // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII века / [редкол.: Л. Е. Семенова, чл. корр. РАН Б. Н. Флоря (ответственный редактор), И. Шварц]. Москва : Ин-т славяновед. РАН, 2000. С. 133–150.
637. Шварц И. Австро-русские дипломатические отношения в первые годы Северной войны // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII века. / [редкол.: Л. Е. Семенова, чл. корр. РАН Б. Н. Флоря (ответственный редактор), И. Шварц]. Москва : Институт славяноведения РАН, 2000. С. 31–46.
638. Шевченко Г. Участь Івана Богуна у військово-політичному конфлікті між козацьким гетьманом Виговським та полтавським полковником Пушкарем // Етнічна історія народів Європи. 2005. Вип. 19. С. 133–142.
639. Шевченко Ф. П. Русские воеводы на Украине : Очерки взаимоотношений Украины и Московского государства во второй половине XVII столетия (1940) // Шевченко Ф. Історичні студії : Збірка вибраних праць і матеріалів (До 100-річчя від дня народження). Київ : Ін-т іст. Укр. НАНУ, 2014. С. 41–318.
640. Шевчук В. Козацька держава. Київ : Абрис, 1995. 392 с.
641. Щербак В. Взаємовідносини між Гетьманщиною і Запорозжям у добу Івана Брюховецького // Київські історичні студії. 2016. № 1. С. 54–59.
642. Щербак В. О. Утвердження політичного статусу гетьманщини // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки / [ред. кол.: М. В. Кірсенко (гол. ред.)] Київ : Вид. дім «КМ академія», 2012. Т. 130. С. 9–13.
643. Юга О. Вплив міжнародного чинника на політику владних кіл Речі Посполитої щодо козацької України (грудень 1653 – червень 1655 рр.) //

- Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [ред. кол.: В. Степанков (відп. ред.), В. Смолій, Л. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня Рута», 2017. Т. 27 : До 70-річчя від дня народження професора Валерія Степанкова. С. 101–113.
644. Юга О. Періодизація «української політики» владної еліти Речі посполитої середини XVII століття: постановка проблеми // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [ред. кол.: В. Степанков (відп. ред.), В. Смолій, Л. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня Рута», 2016. Т. 26 : На пошану професора А. О. Копилова. С. 270–278.
645. Юга О. Політика Москви щодо козацької України після Переяслава 1654 року через призму поглядів представників владних кіл Речі Посполитої // Від Переяслава до Полтави: політика Московії щодо знищення Української держави: збірник наукових праць за підсумками науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський : К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2014. С. 17–22.
646. Яворницький Д. І. Іван Дмитрович Сірко. Дніпропетровськ : Промінь, 1990. 190 с.
647. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. Київ : Наукова думка, 1990. Т.2. 560 с.
648. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. Київ : Генеза, 1997. 312 с.
649. Яковенко Н. Очерк истории Украины в Средние века и раннее Новое время. Авторизованный перевод с украинского Владимира Рыжковского; Научный ред. перевода Алексей Толочко. Москва : Новое литературное обозрение, 2012. 768 с.
650. Яковлева Т. Г. Гадячский договор – легенда и реальность. URL : <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/jakovl.htm> (дата зівернення: 12.04.2018 р.).

651. Яковлева Т. Генезис государственной идеи в Украине на примере договоров с Польшей и Россией // РОССИЯ – УКРАИНА : история взаимоотношений. Москва : Институт славяноведения и балканистики РАН, 1997. URL : <http://litopys.org.ua/index.html> (дата звернення: 17.08.2003 р.).
652. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття : Причини і початок Руїни. Київ : Основи, 1998. 447 с.
653. Яковлева Т. Загибель Івана Богуна // Укр. іст. журнал / [ред. кол. : В. А. Смолій (гол. ред.), Г. В. Боряк, В. Ф. Верстюк та ін.]. 1991. № 5. С. 139–142.
654. Яковлева Т. Іван Богун-Федорович // Київська старовина. 1992. № 5. С. 43–54.
655. Яковлева Т. Г. Кримсько-турецький фактор у політиці гетьманів України у 60-ті рр. XVII ст. // Укр. іст. журнал / [ред. кол. : В. А. Смолій (гол. ред.), Г. В. Боряк, В. Ф. Верстюк та ін.]. 2003. № 2. С. 14–24.
656. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини : Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.). Київ : Основи, 2003. 644 с.
657. Яковлева Т. Украинский вопрос в русско-польских переговорах 60-х гг. XVII в. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.) / [ред. кол.: В. Смолій (відп. ред.), В. Станіславський, Т. Чухліб та ін.]. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2003. Вип. 3. С.179–192.
658. Яковлів А. «Статті Богдана Хмельницького» в редакції 1659 року// Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського з нагоди шістьдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. Київ, 1928. Т. I. С. 179–194.
659. Яковлів А. Українсько-московські договори у XVII–XVIII віках // Укр. іст. журнал. 1993. № 4–6. С. 96–118.
660. Яковлів А. Українсько-московські договори у XVII–XVIII віках // Укр. іст. журнал. 1994. № 4. С. 133–144.
661. Яценко В. Б. Битва после битвы: казацко-московская война 1658-1659 гг. в изображении современной российской и украинской историографии // Судьбы

- славянства и эхо Грюнвальда: Выбор пути русскими землями и народами Восточной Европы в Средние века и раннее Новое время (к 600-летию битвы при Грюнвальде/Ганненберге). Материалы международной научной конференции / [отв. ред. А. И. Филюшкин]. Санкт-Петербург : Любавич, 2010. С. 382–387.
662. Эйнгорн В. Иван Андреевич Шматковский протопоп глуховский и его отношения с московским правительством (1653–1673 гг.). Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1892. 19 с.
663. Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношение малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. Москва : Из Чтений в имп. о-ве истории и древностей рос. при Моск. ун-те, 1899. 1104 с.
664. Baranowski B. Tatarszczyzna wobec wojny polsko-szwedzkiej w latach 1655-1660 // Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660. Warszawa : PWN, 1957. T. 1. S. 458–489.
665. Baranowski B. Organizacja regularnego wojska polskiego w latach 1655-1660 // Studia i Materiały do Historii Sztuki Wojennej. 1956. R.II. S. 209–230.
666. Bobiatyński K. Działalność wojskowa Aleksandra Hilarego Polubińskiego podczas wojny z Moskwą w latach 1654–1655 // Materiały do Historii Wojskowosci. Pultusk, 2004. Nr 2. S. 75–92.
667. Codello A. Wydarzenia wojenne na Zmudzi i w Kurlandii 1656–1660 // Przegląd Historyczny. Warszawa : PWN, 1966. T.57. S. 49–66.
668. Czapliński W. Emigracja polska na Śląsku w latach 1655-1660 / Władysław Czapliński // Sobótka. Śląski Kwartalnik Historyczny. Wrocław : Zakład im. Ossolińskich – Wydawnictwo, 1955. R.10. S. 556–610.
669. Czapliński W. Rola magnaterii i szlachty w pierwszych latach wojny szwedzkiej // Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660. Warszawa : PWN, 1957. T.1. S.137–196.
670. Czapliński W. Wyprawa Czarnieckiego na Pomorze w r. 1657. Poznań : Drukarnia Uniwersytetu Poznańskiego, 1949. 149 s.

671. Czermak W. Sprawa Lubomirskiego w roku 1664. Warszawa, 1886.
672. Historia dyplomacji polskiej. Pod red. Zbignewa Wójcika. Warszawa, 1982. T. 2. 774 s.
673. Dąbrowski J. S. Polskie elity wobec Kozaczyzny oraz Moskwy w latach 1661–1668 // *Studia Historyczne*. Kraków : UJ, 2001. R. XLIV. Z. 4. S. 145–167.
674. Dąbrowski J. Polsko-moskiewskie rokowania pokojowe w 1658 roku // *Rzeczpospolita w latach Potopu*. Kielce, 1996. S. 93–96
675. Dąbrowski J. Próby rozwiązania konfliktu kozackiego w latach 1648–1672 przez polskie elity polityczne // *СОЦІУМ. АЛЬМАНАХ СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРИЇ*. Вип. 7. С. 143–160.
676. Dąbrowski J. S. Przed «potopem». Senatorowie koronni wobec Kozaczyzny i Ukrainy w latach 1654–1655 // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*. Krakow : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2003. Z. 130. S. 87–102
677. Dąbrowski J. S. Senat koronny. Stan sejmujący w czasach Jana Kazimierza. Kraków : Towarysiwo Wydawnicze «Historia Iagellonica», 2000. 285 s.
678. Dąbrowski J. S. Uгода hadziacka na sejmie 1658 roku // *W kręgu Hadziacza A. D. 1658. Od historii do literatury*. Pod. red. P. Boraka. Kraków : Collegium Columbinum, 2008. S. 45–78.
679. Dobiecki M. Car Aleksy Michałowicz na Litwie. Fragment dziejowy z XVII stulecia // *Przegląd Powszechny*. Kraków : Druk. Wł. L. Anczyca i spółki, 1892. R. 9. T. 33. S. 161–176.
680. Gawlik M. Projekt unii rosyjsko-polskiej w drugiej połowie XVII w. // *Kwartalnik historyczny*. 1909. R. 23. S. 78–125.
681. Hniłko A. Wyprawa cudnowska w 1660 roku. Warszawa : Wojskowy instytut naukowo-wydawniczy, 1931. 189 s.
682. Jadwisieńczak Maria. Projekt elekcji “vivente rege” z r. 1665 (Mikołaja Prażmowskiego) // *Studia Historyczne*. 1979. R. 22. S. 535–551.
683. Jasienica P. Rzeczpospolita obojga narodów. Warszawa, 1967. T.2.

684. Jaworski F. Obrona Lwowa, 1655 r.: wspomnienie dziejowe w 250 rocznicę oblężenia miasta przez Moskale i Kozaków. Lwów : Nakładem gminy król. stól. m. Lwowa, 1905. 45 s.
685. Kaczmarczyk J. Rzeczpospolita Trojga Narodów : Mit czy rzeczywistość (Uгода Hadziacka – teoria i praktyka). Kraków : Księgarnia akademicka, 2007. 182 s.
686. Kania P. Polityka zagraniczna Rzeczypospolitej w XVII wieku. URL : http://www.Historia.terramail.pl/opracowania/nowozytna/polityka_zagraniczna_polski_xvii.html (дата звернення: 21.07.2015 р.).
687. Kania P. Stosunki polsko-rosyjskie w XVI i XVII wieku. URL : http://www.historia.terramail.pl/opracowania/nowozytna/polska-rosja_w_xvii_w.html (дата звернення: 21.07.2015 р.)
688. Kijas A. Dyplomatyczna działalność Atanasego Ordina-Naszczokina. Przyczynek do stosunków polsko-rosyjskich w drugiej połowie XVII w. // Polska. Niemcy. Europa: Studia dziejów myśli politycznej i stosunków międzynarodowych / [pod. red. Antoniego Czubińskiego]. Poznań, 1977. S. 111–119.
689. Kołodziejczyk D. The Crimean Khanate and Poland-Lithuania: international diplomacy on the European periphery (15th-18th century). Leiden, Boston, Brill, 2011. 1049 p.
690. Konopczyński W. Panowanie Jana Kazimierza // Dzieje Polskoj nowoi. Warszawa, 1936.
691. Konopczyński W. Polska polityka bałtycka // Roczniki Historyczne. Poznań : Towarzystwo Miłośników Historii, 1927. R. 3. S. 163.
692. Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego 1629–1674. Kraków : Nakład Akad. Um., 1898. T. 1. 586 s.
693. Kossarzecki K. Kampania roku 1660 na Litwie. Zabrze : Wyd. «Inforteditions», 2005. 461 s.
694. Kossarzecki K. Sluck wobec zagrożenia moskiewskiego i kozackiego podczas wojny z Moskwa w latach 1654–1667 // Materiały do Historii Wojskowości. Pultusk, 2004. Nr 2. S. 93–113.

695. Krajewski M. Dzieje panowania Jana Kazimierza od roku 1656 do jego abdykacji w roku 1668. Warszawa, 1846. T. I.
696. Krajewski M. Historia Stefana na Czarny Czarnieckiego, wojewody kijowskiego, hetmana polnego koronnego. Kraków : Nakład Wydawnictwa biblioteki polskiej, 1859. 174 s.
697. Kroll P. Bitwa pod Konotopem (8 lipca 1659 roku) – przyczynek do dziejów wojskowości kozackiej // Materiały do Historii Wojskowosci. Pultusk, 2004. № 2. S. 113–132.
698. Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwa w latach 1658–1660. Warszawa : Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2008. 452 s.
699. Kroll P. Unia hadziacka a upadek hetmana Iwana Wyhowskiego we wrześniu 1659 roku // 350-lecie unii hadziackiej (1658–2008) / Pod red. Terezy Chynczewskiej-Hennel, Piotra Krolla i Mirosława Nagielskiego. Warszawa : DIG, 2008. S. 439–458.
700. Kryszak A. Konsekwencje kulturowe i polityczne rady w Niżynie. Kartka z dziejów tożsamości ukraińskiej // Ukraińcy – historia i kultura : sesja naukowa, Szreniawa, 24-25 czerwca 2011. Szreniawa, 2011. S. 81–86.
701. Kubala L. Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. Szkiców historycznych. Serya V. Lwów : H.Altenberg, G.Seueart, E.Wende i SP, 1917. 439 s.
702. Kubala L. Wojna moskiewska r. 1654–1655. Szkiców historycznych. Serya III. Warszawa : Nakład Gebethnera i Wolffa, 1910. 443 s.
703. Kubala L. Wojna szwecka w roku 1655 i 1656. Szkiców historycznych. Serya IV. Lwów : H.Altenberg, G.Seueart, E.Wende i SP, 1913. 495 s.
704. Kubala L. Wojny duńskie i pokój Oliwski 1657–1660. Szkiców historycznych. Serya VI. Lwów : Księgarnia wydawnicza H.Altenberga, 1922. 651 s.
705. Leszczyński J. Dwa ostatnie sejmy przed «potopem» szwedzkim w oczach dyplomaty cesarskiego // Sobótka. Śląski Kwartalnik Historyczny. Wrocław; Warszawa; Kraków etc., 1975. R. 30. S. 289–302.

706. Majewski W. Bitwa pod Prostkami (8. X. 1656 r.) // *Studia i Materiały do Historii Sztuki Wojennej*. 1956. R. II. S. 324–344.
707. Majewski W. Powstanie kozackie 1664 r. (czerwiec – grudzień) // *Studia i materiały do historii wojskowosci*. Warszawa, 1972. T. 18. Cz. 2. S. 147–199.
708. Majewski W. Ostatnia kampania Czarnieckiego w 1664 r. Okres wiosenny. Cz. 1 // *Studia i materiały do historii wojskowosci*. Warszawa, 1969. T. 15. Cz. 2. S. 61–115.
709. Matelski D. Grabież dóbr kultury Rzeczypospolitej obojga narodów (1569–1795). Poznań, 2005. 142 s.
710. Mironowicz A. Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza. 2-ie wyd. Białystok, 1997. 315 s.
711. Nagielski M. Rywalizacja polsko-rosyjska w dobie potopu w kontekście wojny obu państw ze szwecją w latach 1656–1661 // *Петербургские славянские и балканские исследования*. 2014. № 1. Январь-июнь. С. 98–117.
712. Ochman-Staniszevska S., Staniszewski Z. Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy. Prawo – doktryna – praktyka. Wrocław : Wyd-wo Un-tu Wrocławskiego, 2000. T. 1. 596 s.
713. Plebański J. K. Jan Kazimierz Waza. Marja Ludwika Gonzaga. Dwa obrazy historyczne. Warszawa : Nakładem Księgarni G. Gebethnera i R. Wolffa, 1862. 358 s.
714. Podhorodecki L. Chanat krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w. Warszawa : KiW, 1987. 316 s.
715. Podhorodecki L. Sławne bitwy Polaków. Warszawa : Wydawnictwo «MADA», 1997. 403 s.
716. Podhorodecki L. Wazowie w Polsce. Warszawa : Lud. spoldz. wyd., 1985. 492 s.
717. Przyboś A. Działalność wojskowa Stefana Czarnieckiego w latach 1655–1660 // *Studia i Materiały do Historii Sztuki Wojennej*. 1956. R. II. S. 230–288.
718. Przyboś A. Stefan Czarniecki w latach «Potopu» 1655–1660 // *Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660*. Warszawa : PWN, 1957. T. 2. S. 119–180.

719. Rachuba A. Paweł Sapieha wobec Szwecji i Jana Kazimierza (IX 1655 – II 1656) // *Acta Baltico-Slavica*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich. Wyd-wo PAN, 1977. T. XI. S. 81–108.
720. Rawita-Gawroński F. R. Ostatni Chmelnicznko (zarys monograficzny) 1640–1679. Poznań : Nakładem «Ostoji» spółki wydawniczej, 1919. 171 s.
721. Rawita-Gawroński F. R. Próba pojednania z Rusią. Poselstwo Bieniewskiego: od śmierci B. Chmielnickiego do umowy chadziackiej. Kraków : G. Gebethner i Spółka, 1907. 93 s.
722. Rogalski L. Dzieje Jana III Sobieskiego, króla polskiego, wielkiego księcia litewskiego. Warszawa : Nakład Gustawa Leona Glücksberga, 1847. 536 s.
723. Sokalski B. Wspomnienie o Stefanie Czarnieckim i o tem co sie wówczas w Polsce dzialo. Lwów, 1908. 112 s.
724. Szwara M. Od ugody kiejdańskiej do «wieczystego» pokoju z Moskwą. Polityczne aspekty separatyzmu litewskiego w latach 1644–1686 // *Studia i materiały z dziejów nowożytnych*. Wrocław : In-t Historyczny Un-tu Wrocławskiego i Wrocławskie Tow. Miłośników Historii, 1995. T. XIII. S. 52–63.
725. Walewski A. *Historia wyzwolonej Rzeczypospolitej wpadajacej pod jarzmo za panowania Jana Kazimierza (1655–1660)*. Kraków : Druk. Un-tu Jagiellońskiego, 1870. T. 1. 280 s.
726. Walewski A. *Historia wyzwolonej Rzeczypospolitej wpadajacej pod jarzmo za panowania Jana Kazimierza (1655–1660)*. Kraków : Druk. Un-tu Jagiellońskiego, 1870. T. 2. 332 s.
727. Wimmer J. *Historia piechoty polskiej do roku 1864*. Warszawa : Wyd-wo MON, 1978. 616 s.
728. Wimmer J. *Wojsko Polske w drugiej polowie XVII wieku*. Warszawa : Wyd-wo MON, 1965. 383 s.
729. Wisner H. *Król i car : Rzeczpospolita i Moskwa w XVI i XVII wieku*. Warszawa, 1995. 140 s.

730. Wisner H. Wielkie księstwo Litewskie w przededniu potopu // Rzeczpospolita w latach Potopu. Kielce : Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Jana Kochanowskiego, 1996. S.11–19.
731. Wojny Polski w XVII wieku. URL : http://www.sciaga.pl/tekst /57179-58-wojny_polski_w_xvii_wieku (дата звернення: 11.04.2016 p.)
732. Wójcik Z. Aspekty finansowe przymierza polsko-tatarskiego, 1654–1666 // Acta Poloniae Historica. Warszawa, 1976. T. 34. S.139–150.
733. Wójcik Z. Dyplomacja polska w okresie wojen drugiej połowy XVII wieku (1648–1699) // Historia dyplomacji polskiej. T. II (1572–1795) / [pod red. Zbignewa Wójcika]. Warszawa : PWN, 1982. S. 181.
734. Wójcik Z. Feudalna Rzeczpospolita wobec umowy w Perejasławiu // Kwartalnik Historyczny. 1954. Rocznik L XI. Nr 3. S. 76–109.
735. Wójcik Z. Miedzy traktatem andruszowskim a wojna turecka stosunki polsko-rosyjskie 1667–1672. Warszawa : PWN, 1968. 326 s.
736. Wójcik Z. Jan-Kazimierz Waza. Warszawa : PWN, 1997. 214 s.
737. Wójcik Z. Jan Sobieski 1629–1696. Warszawa : KiW, 1983. 617 s.
738. Wójcik Z. Polska i Rosja wobec wspólnego niebezpieczeństwa szwedzkiego w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660. // Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660. Warszawa : PWN, 1957. T. 1. S. 331–378.
739. Wójcik Z. The early period of P.Teterja`s Hetmancy in the Right-Bank Ukraine (1661–1663) // Harward Ukrainian Studies. 1979–1980. Vol. 3-4. P. 958–972.
740. Wójcik Z. Traktat andruszowski i jego geneza. Warszawa : PWN, 1959. 281 c.
741. Wójcik Z. Z dziejów organizacji dyplomacji polskiej w drugiej połowie XVII wieku // Polska służba dyplomatyczna XVI–XVIII wieku / [studia pod red. Zbignewa Wójcika]. Warszawa : PWN, 1966. S. 257–368.
742. Wójcik Z. Znaczenie wieku XVII w historii stosunków polsko-rosyjskich // Z polskich studiów slawistycznych. Warszawa : PWN, 1963. 352 s.

Автореферати дисертацій і дисертації

743. Бульвінський А. Г. Українсько-російська війна 1658–1659 рр.: Автореф. дис....канд. іст. наук. Київ : Ун-т ім. Т. Шевченка, 1998. 19 с.
744. Газін В. В. Гетьманство Павла Тетері: спроба подолання суспільно-політичної кризи в Українській державі (1663–1665 рр.). Дис...канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2001. 187 арк.
745. Газін В. В. Гетьманство Павла Тетері : спроба подолання суспільно-політичної кризи в Українській державі (1663–1665 рр.). Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2001. 19 с.
746. Иванов Д. И. Восточная Европа во внешней политике России середины XVII века : Русско-польские переговоры 1656 года. Дис. ... канд. ист. наук. Москва, 2000. 207 с.
747. Олійник Л. В. Спільна боротьба українського і російського народів проти польсько-шляхетської агресії (1654–1667 рр.). Дис.... канд. іст. наук. Київ, 1963. 245 арк.
748. Савченко О. О. Українсько-татарські політичні взаємини та соціальні комунікації у XVI – на початку XVIII ст. Дис.... канд. іст. наук. Київ, 2019. 143 арк.
749. Савчук Н. О. Діяльність уряду Ю. Хмельницького в умовах загострення суспільно-політичної ситуації в Українській державі (1659 – початок 1663 рр.). Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2001. 18 с.
750. Федорук Я. О. Міжнародні відносини середини XVII століття і укладення Віленського договору між Річчю Посполитою та Росією у 1656 році. Автореф. дис...докт. іст. наук. Київ, 2012. 35 с.
751. Чухліб Т. В. Правобережна Україна у сфері геополітичних інтересів країн Східної та Південно-Східної Європи (60-ті роки XVII – початок XVIII ст.). Дис... канд. іст. наук: 07.00.02. Київ, 1995. 193 арк.
752. Чухліб Т. В. Правобережна Україна у сфері геополітичних інтересів країн Східної та Південно-Східної Європи (60-ті роки XVII – початок XVIII ст.). Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02. Київ, 1995. 20 с.

753. Юга О. А. Політична еліта Речі Посполитої та “українська проблема”: пошук шляхів розв’язання (1648 – перша половина 1659 рр.). Дис... канд. іст. наук: 07.00.02. Київ, 2016. 190 арк.
754. Jurkov E. Pawel Tetera, hetman Ukrainy prawobrzezeny w ll. 1662-1665 (Rola polityczna). Докторська дисертація. Львів, 1928 р. // Львівський обласний архів . Ф. 26. Оп. 4. Спр. 678.
755. Kryszak A. Pawel Tetera – hetman kozacki. Praca doktorska. Poznań, 2013. 255 s.

Довідкова та енциклопедична література

756. Вікіпедія. URL : <https://uk.wikipedia.org> > wiki (дата звернення: 07.08.2019 р.)
757. Горобець В. М. Західний похід українського та російського військ 1655 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. Ін-т іст. Укр. НАНУ. Київ : Наук. думка, 2005. Т. 3 : Е – Й. С. 291
758. Мицик Ю. А. Охматівська битва 1655 // Енциклопедія історії України у 10 т. / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. Ін-т іст. Укр. НАНУ. Київ : Наукова думка, 2010. Т. 7. Мі – О. С. 704.
759. Сас П. М. Ординація Війська Запорозького 1638 // Енциклопедія історії України у 10 т. / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. Ін-т іст. Укр. НАНУ. Київ : Наукова думка, 2010. : Т. 7: Мі – О. С. 628–629.
760. Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970–1980). URL : <http://sum.in.ua/> (дата звернення: 13.05.2019 р.)
761. Степанков В. С. Львівські облоги 1648, 1655, 1672 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. Ін-т іст. Укр. НАНУ. Київ : Наукова думка, 2009. Т. 6 : Ла – Мі. С. 368–369.
762. Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник. Випуск 6. Біографічна частина: Н – Я / [відп. ред. М. М. Варварцев]. Київ : Ін-т іст. Укр. НАНУ, 2016. 370 с.

763. Федорук Я. Українсько-польська війна в політиці Кримського ханства, Росії і придунайських князівств (кінець 1654 – початок 1655 років // Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник. Випуск 6. Біографічна частина: Н – Я / [відп. ред. М. М. Варварцев]. Київ : Ін-т іст. Укр. НАНУ, 2016.
764. Encyklopedyja powszechna. Warszawa : Naklad, druk i wlasnosc S. Orgelbranda, 1867. T. 25. 983 s.